

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_224358

UNIVERSAL
LIBRARY

ایڈیٹر کلکٹریٹ

جلد (۹) عدد (۱۳)

بابت

نومبر ۱۹۳۲ء

جلد (۹) عدد (۱۳)

حصہ اول

ایڈیٹر

مولوی محمد شفیع ایچ۔ اے

مطبع کبیری لاہور میروں شیر انوال گیت سرکل روڈ میں باہتمام میر قدرت اللہ پرنٹر جیپا اور

بین این مترانے

پیشکش

فہرست مضامین

۵۵ ف

۱۹۱۵
۹

صفحہ	مضمون نگار	مضمون	نمبر شمار
۱	پروفیسر ڈاکٹر محمد اقبال ایم۔ اے۔ پی ایچ ڈی	شاہنامے میں طلوع آفتاب	۱
۲۳	سید محمد عبداللہ ایم۔ اے	خزائن مخطوطات	۲
۲۸	{ محمود شیرانی	میر قدرت اللہ خاں قاسم اور اسکی تالیف مجموعہ نغز	۳
۵۲	مولوی غلام مصطفیٰ قیسم ایم۔ اے	عربوں کا علم طب	۴
۵۶	سید اللہ میکلوڈ عربک لیسرچ سٹوڈنٹ	ابن قتیبہ کی چار اہم کتابوں کا مطالعہ	۵
۶۵	یلین خان نیازی بی۔ اے	مرزا عبدالقادر بیدل	۶
۷۸	ایڈیٹر	تنقید و تبصرہ	۷
۸۶	ڈاکٹر عنایت اللہ ایم۔ اے۔ پی ایچ ڈی	عربوں کے پالتو جانور	۸
۲۵۱	سید محمد عبداللہ ایم۔ اے	لطائف نامہ فخری	۹

شاہنامے میں طلوع آفتاب

”تاریخ رزمیات ایران“ کے کسی آرٹیکل میں فاضل مصطفیٰ نے فردوسی کی قادر الکلامی پر بحث کرتے ہوئے یہ خیال ظاہر کیا تھا کہ جہاں کہیں ایک ہی کیفیت یا ایک ہی واقعہ کو متعدد مرتبہ بیان کرنے کی ضرورت ہوئی ہے۔ تو فردوسی نے اپنی قادر الکلامی اور تنوع بیان کا پورا ثبوت دیا ہے۔ اور مثال کے طور پر یہ بھی جتلا یا تھا کہ مثلاً اگر وہ تمام اشعار جہاں فردوسی نے شاہنامے میں طلوع آفتاب کو بیان کیا ہے یکجا کئے جائیں تو اس تنوع بیان کی یہ ایک نہایت عمدہ مثال ہو سکتی ہے۔ غالباً اسی تجویز پر عمل کرتے ہوئے مشہور جرمن مستشرق پروفیسر پال ہورن نے شاہنامے کے ان اشعار کو جمع کیا ہے۔ جن میں طلوع آفتاب کا بیان ہے۔ لیکن اصل اشعار کی بجائے انہوں نے فقط جرمن ترجمہ لکھ دیا ہے۔ اور آخر میں شاہنامے کی دو مختلف ادیشنوں میں صفحوں کے حوالے دئے ہیں۔ ہورن کا یہ مضمون نولڈ کے یادگار نامے میں جو ان کی سترویں سالگرہ کے جشن کی تقریب میں مرتب کیا گیا تھا شائع ہوا تھا۔ اول تو یہ یادگار نامہ کیا ہے۔ دوسرے شاہنامے کی جن ادیشنوں کے حوالے ہیں وہ

بلند شدن آفتاب ه
شب تیره تا شد بلند آفتاب ه
همی گشت با نوزد افراسیاب

نکرد هیچ رستم برفتن شتاب ه
بدان تا بر آمد بلند آفتاب

چو گفتار گرسینوز افراسیاب ه
د فولس ۲۶۲ ، ۳۵۲ ، ۶۵۶ ه
شنید و بر آمد بلند آفتاب

پدین آمدن آفتاب ه
چو خورشید رخشده آمد پدید ه
زمین شد بان گل شنبلیله

چو خورشید تا بنده آمد پدید ه
د فولس ۷۱۲ ، ۸۷۵ ه
سپیده زخم کمان بر زمین

رخسین آفتاب ه
بآراکه بود تا شب گذشت ه
دگر روز چون شیر خشته گشت

چو رخشده خورشید شد بر سپهر ه
د فولس ۳۹۸ ، ۴۴۱ ه
بیاراست روی زمین را بهر

افروختن هور ه
بریز چهارم چو بفروخت هور ه
شد از خواب بیدار بهرام گور ه
د مبین ۱۲۹۳ ه

افروختن آفتاب ه

چو از چرخ بفروخت گردنده شید

دقوالس ۱۴۶۹ هـ

روشن شدن خورشید هـ

چو خورشید بر چرخ روشن شود سرکوه چون پشت جوشن شود

رمیکن ۱۴۹۶ هـ

تا بیدین خورشید هـ

چو اندگدشت آن شب گشت روز بتابید خورشید گیتی فروز

دقوالس ۱۵۲۳ هـ

افروختن گیتی فروز هـ

بین کار ما بر نیاید دو روز که بفروز د از چرخ گیتی فروز

رمیکن ۱۸۱۹ هـ

چو بفروخت از کوه گیتی فروز برفتند از آن پیشه با باز و بوز

از آن پس بیاسود لشکر دو روز سه دیگر چو بفروخت گیتی فروز

هم آنجا بودند گردان سه روز چهارم چو بفروخت گیتی فروز

مو رزم گران کرده شد در سه روز چهارم چو بفروخت گیتی فروز

دقوالس ۲۵۹ ، ۱۶۰۴ ، ۱۴۷۸ هـ

سه جنگ گران کرده شد در سه روز چهارم چو بفروخت گیتی فروز

ببد بر دروژ بدیشان سه روز چهارم چو بفروخت گیتی فروز

سجی گفٹ و نوشت با او سه روز چہارم چہ فروخت گیتی فروز
رمیکن ۱۹۴۳ ، ۱۸۳۴ ، ۱۹۲۶ ، ۲۰۹۱

برین نیز گزشت یک ہفتہ روز بہشتم کہ فروخت گیتی فروز
دایضاً ۱۹۷۲

چو از کوه فروخت گیتی فروز دوزلف شب تیرہ گرفت روز

یکی رزم کردند تا چاک روز چوپیدا شد از کوه گیتی فروز
دولیس ۹۴۲ ، ۹۰۷

ہور گیتی فروز سے کنون می گساریم تا چاک روز
رمیکن ۱۵۳۶

از امروز بشکیب تا پنج روز چوپیدا شود ہور گیتی فروز
دایضاً ۱۵۷۴

زمان دادہ ام شاہ راتاسہ روز چوپیدا شود فر گیتی فروز
دایضاً ۱۸۲۰

خورشید گیتی فروز سے شمای گسارید ختم سه روز
چہارم چہ خورشید گیتی فروز بر آید کی کلبہ سازم فراخ
سر طاق بر تر ز دیوار کاخ
دایضاً ۱۳۹۰

بخشکی رسیدند چون روز گشت گہ تابش گیتی فروز گشت
دایضاً ۱۵۷۵

چراغ هـ

جهان از شب تیره چون پَرزِ راغ هم آنکه سر از کوه بر زد چراغ

هم آنکه زمین گشت چون پَرزِ راغ چنین تا سر از کوه بر زد چراغ

(فولرس ۳۸، ۱۴۵۸)

دگر روز چون سیمگون گشت راغ پدید آمد آن زرد خشتان چراغ

(ایضاً ۱۸۴۸)

چو خورشید پیداشد از پشتِ راغ برآمد کیردار روشن چراغ

دگر روز چون خور برآمد ز راغ نهاد از بر چرخ زترین چراغ

(غولرس ۴۱۰، ۱۳۳۰)

برینگونه تا شاید بر پشتِ راغ برآمد جهان شد چو روشن چراغ

چو اندر بره خور نهادی چراغ پیش دشت بودی و در پیش باغ

(میکین ۱۵۰۷، ۲۰۰۶)

روشن شدن گیتی از خورشید هـ

چو گیتی ز خورشید شد روشن رسید اندران جایگه بیشترنا

دگر روز چون گشت روشن جهان دژش شب تیره شد در نهان

(فولرس ۱۲۶۰، ۱۵۹۳)

خورشید قام هـ

چو روی زمین گشت خورشید فام
سخن گوی بندوی بر شد بیام
(میکن ۱۸۹۶ء)

ز روشدن گیتی ے
چو شد روی گیتی ز خورشید زرد
دفولرس ۱۸۷۳ء

چو شد روی گیتی ز خورشید زرد
بخم اندر آمد شب لاجورد
(میکن ۱۳۷۱ء)

آراستہ شدن گیتی ے
چو خورشید گیتی بیاراستی
دفولرس ۱۱۲۰ء

چو خورشید گیتی بیاراستی
خروشی ز درگاہ بر خاستی
(میکن ۱۷۱۰ء)

چو خورشید تابان ز برج برہ
بیاراست روی زمین یکسرہ
دفولرس ۱۲۹۰ء

گستردن دیبای زرد ے
چو گسترده خورشید دیبای زرد
(ایضاً ۱۲۱۶ء)

یا قوت زرد ے
دگر روز چون گنبد لاجورد
بر آورد و بنمود یا قوت زرد

تو گفتی کہ بر گنبد لاجورد
بگسترده خورشید یا قوت زرد

د فولرس ۳۱ ، ۳۸ ،

کوه ياقوت زرد ۵

چو پنهان شدي چادري لاجورد پديد آمدی کوه ياقوت زرد

چو پنهان شد آن چادر لاجورد جهان شد ز دیدار خورشید زرد
(میکن ۱۸۰۰ ، ۱۹۰۰ ،)

بدانگه که دریای ياقوت زرد زند موج بر کشور لاجورد
(فولرس ۸۹۵ ،)

کشادن راز ۵
چو خورشید بر چرخ بکشد راز سپهرار جنگی بز دطبیل باز
(میکن ۱۹۲۳ ،)

بشادی سر آمد شب دیر یاز چو خورشید رخنه بکشد راز

چو خورشید تابنده بکشد راز بهر جای بنمود چهر از فراز
(فولرس ۱۸۶ ، ۱۹۳۲ ،)

بر دمیدن آفتاب از دیا ۵
ز دریای جوشان چو خور بر دمید شد آن چادر قیرگون نا پدید

بر آمد کی زرد کشتی ز آب ببالید رنج و بیالود خواب
(میکن ۱۵۱۱ ، ۱۸۲۶ ،)
چشم آفتاب ۵

دوم روز چون چشمہ آفتاب بچنبید و بیدار شد سر ز خواب
(فولرس ۲۰۵) ،

در فشی بزد چشمہ آفتاب سر شاہ گیتی سبک شد ز خواب
(میکن ۱۵۵۶) ،

بر آمدن آفتاب از کوه سه
چو خورشید تابان بر آمد ز کوه برفتند گردان ہمہ ہمگروہ

چنین تا بر آمد ز کوه آفتاب دل لشکر ترک شد پر شتاب

چو فردا بر آید ز کوه آفتاب کنم زین حصار تو دریای آب

بدانگونه تا خور بر آمد ز کوه نیامد ز بانس ز خواہش ستوہ

شبى تا بر آمد ز کوه آفتاب دو تن را نیامد سر اندر خواب
(فولرس ۱۶۷ ، ۸۹۷ ، ۹۰۰ ، ۱۶۸۹ ، ۳۲۷) ،

برین گفته یک شب بہ چمید خواب چنین تا بر آمد ز کوه آفتاب

چنین تا پدید آمد از تیغ شہید در و دشت شد چون بلور سپید
(میکن ۱۵۹۹ ، ۱۷۰۲) ،

ہمہ شب ہمی راند خود با گروہ چو خورشید تابان بر آمد ز کوه
چراغ زمانہ زمین تازہ کرد در و دشت بر دیگر اندازہ کرد

(فولرس ۱۵۹۸) ،

زبانہ برز دے

چو برزو زبانہ ز کوہ آفتاب سرنامداران بر آمد ز خواب

(دفترس ۲۱۱)

بعض اشعار میں آفتاب انسانی جسم کے ساتھ تصور کیا گیا ہے چنانچہ شاعر اس کے سر، ہاتھ، چہرے اور رخسار کا ذکر کرتا ہے :

سر بر زدن خورشید

چو برزو سراز کوہ زرد آفتاب سر تاجداران بر آمد ز خواب

(میکن ۱۸۴۳)

چو از کوہ خورشید سر بر زدی منیرہ ز ہر در ہی نان چدی

چو خورشید بر زو سراز کوہسار سپہد برفقن بر آراست کار

(دفترس ۱۰۹۱، ۱۷۶۷)

ہو دند یک شب پر آژنگ چہر بدانگہ کہ برزو سراز کوہ چہر

(میکن ۱۷۳۲)

چو خورشید برزو سراز کوہسار سیاوش بیامد بر شہر یار

چو خورشید برزو سراز کوہسار بگتر و یاقوت بر پشت قار

چو خورشید برزو سراز کوہسار سواران توران بیستند بار

(دفترس ۵۳۲، ۷۰۱، ۱۱۳۲)

چو خورشید برزو سراز تیرہ کوہ تہمتن ز خواب خوش آمد ستوہ

چو خورشید برزد سراز تیرہ کوه خروشی برآمد نہ ہر دو گروہ

چو برزد سراز تیرہ کوه آفتاب بداندیش راسر برآمد نہ خواب

چو خور سر بر آرد ز کوه سیاه نمایم ترا جنگ شاه و سپاہ
(فولرس ۳۳۶، میکن ۱۹۳۲، ۲۰۴۰، ۱۸۲۲)

چو خورشید برزد سراز تیغ کوه بیاد سبک مرد دانش پڑوہ

چو خورشید برزد سراز بند کوه میانہا بستند قوران گروہ

چو خورشید برزد سراز تیغ کوه ز گیتی بیاد نہ ہر سو گروہ
(فولرس ۷۳، ۴۵۶، ۱۲۳۷)

سر بر کشیدن خورشید سے
چو از کوه خورشید سر بر کشید ز چشم مہمان شاہ شد نا پدید

چو خورشید برزد سراز تیرہ راغ زمین شد بگردار روشن چراغ

چو خورشید برزد سراز پشت تراغ زمین شد بگردار روشن چراغ

ہم آنجا رسیدیم ہنگام روز چو برزد سراز چرخ گیتی فروز

شب تیره تا سراز از چرخ شید بدکوه چون پشت پیل سپید

دفولس ۱۴۳۹، ۱۴۹۹، ۱۴۹۱، ۱۳۲۴، ۱۳۳۷، ۱۳۳۷

بگشت اندین نیز یک شب سپهر چو برزد سراز کوه تابنده مهر

پرستنده بدشاه دو هفته روز چو برزد سراز چرخ گیتی فروز

بگشتمین آمد به سنگام روز که برزد سراز کوه گیتی فروز

چو برزد سراز کوه گیتی فروز زمین را بلغم بپوشید روز
(میکن ۱۴۹۹، ۱۸۳۰، ۱۵۴۵، ۱۹۴۲)

بر آمدن آفتاب از برج شیر

چو خورشید برزد سراز برج شیر سپهر اندر آورد شب را بر زیر

چو برزد سراز برج خرچنگ شید جهان گشت چون روی رومی سپید

چو برزد سراز برج شیر آفتاب ببالید روز و ببالود خواب

چو برزد سراز چشمه شیر شید جهان گشت چون روی رومی سپید

چو برزد سراز برج شیر آفتاب زمین شد بگردار دریای آب

دفولس ۱۵۷۷، ۸۸۷، میکن ۱۴۴۴، ۱۸۲۲، ۱۷۳۷

روی نمودن خورشید، چهره نمودن خورشید

بخت آن زمان رستم جنگجوی چو خورشید تابنده بنمود روی

برین نیز بگذشت گردان سپهر چو خورشید تابنده بنمود چهر

شب تیره بودند باگفت و گوی چو خورشید بنمود بر چرخ روی
بگشت اندین نیز چندین سپهر چو از خورشید بنمود خورشید چهر

چو خورشید تابنده بنمود چهر خرامان بر آمد بخت سپهر

چو خورشید تابنده بنمود چهر جهان کرد از چهر خود پر زهر

چو خورشید تابنده بنمود چهر بسان بتی بادل پر زهر

چو خورشید تابنده بنمود چهر بیاراست روی زمین را بهر

چو خورشید بنمود تابنده چهر در باغ بکشد گردان سپهر

چو بگذشت نمی ز گردان سپهر درخشنده خورشید بنمود چهر

شب تیره چون چادر مشکبوی بیفتند و بنمود خورشید روی

رولرس ۳۲۹ ، میکین ۱۶۲۵ ، ۱۳۸۸ ، فولرس ۴۴۵ ، ۸۲۰ ، ۹۰۰ ، ۹۱۵ ، ۱۵۸۴
میکین ۱۶۲۴ ، فولرس ۵۶۴ ، میکین ۱۸۰۴

پهنای خورشید ۵
 چو خورشید بنمود پهنای خویش
 نشست از بر تند بالای خویش
 بزیر اندر آورد برج بره
 جهان چون می زد شد یکسره
 (فولرس ۷۹۲،)

رخسار خورشید ۵
 چو بنمود رخ آفتاب از نشیب
 دل موبد شاه شد پر نهیب
 (میکن ۱۵۸۶،)

دست خورشید ۵
 چو خورشید بر چرخ بنمود دست
 شهنشاه بر تخت تدرین نشست

چو خورشید بنماید از چرخ دست
 بدین دشت خیره نباید نشست
 (میکن ۱۵۵۵، ۱۵۹۹،)

چو خورشید بر چرخ بنمود دست
 رخ تیره شب را بنافذ نخست

چو بنمود خورشید بر چرخ دست
 شب تیره بار غریبان ببت
 (فولرس ۱۳۵۷، میکن ۱۵۷۴،)

پنجه خورشید، چنگ خورشید ۵
 چو خورشید زد پنجه بر پشت گاو
 ز هامون بر آمد خردش چکاو

چو خورشید بر زد زخ چنگ چنگ
 بدزدید پیرا بن مشک رنگ

چو بر زد زخ چنگ چنگ آفتاب
 بفرسود رخ دیها لود خواب

(فولرس ۹۳۵ ، ۹۱۸ ، میکن ۱۶۴۲)

پر خورشید ۵

چو خورشید رخشان بگسترده پر سیه زارغ پڑان فرو برد سر

(فولرس ۴۹۴)

آفتاب کا ایک جنگجو یا ایک بادشاہ کی مانند برآمد ہونا ، سپر گرفت آفتاب
۵ چو خورشید برداشت زترین سپر زمانہ برآمدو از چرخ سر

چو زترین سپر برگرفت آفتاب سر جنگجویان برآمد ز خواب

چو خورشید زترین سپر برگرفت شب آن شعر پیوڑہ بر سر گرفت

چو خورشید زترین سپر برگرفت شب تیز زودست بر سر گرفت

چو خورشید از چرخ گروندہ سر بر آورد بر سان زترین سپر

دگر روز چون بر دمید آفتاب چو زترین سپر می نمود اند آب

(فولرس ۴۷۷ ، ۱۷۷۰ ، ۱۳۱۵ ، ۱۵۷۷ ، ۹۱۲ ، ۱۴۸۲)

یتخ آفتاب ۵

بدو گفت رستم کہ شد تیرہ روز چو پیدا کند یتخ گیتی فرورز

یدانگہ کہ خورشید بہنود یتخ بخواب اندر آمد سر تیرہ میغ

سپهدار ایران بفرزانه گفت که چون برکشده هور تیغ از نهفت

چو خورشید شمشیر رخشان کشید شب تیره را گشت سر تا پدید

چو خورشید تیغ از میان برکشید شب تیره ز دامن اندر کشید

چو زرد بر سر کوه بر تیغ شید جهان شد بسان بلور سپید

د فولرس ۴۹۲ ، ۶۷۱ ، ۵۳۴ ، ۷۶۸ ، ۱۵۵۶ ، ۱۵۱۱

به بود اندر آن شهر خسرو سه روز چهارم چو خورشید گیتی فروز
بابر اندر آورد بر بنده تیغ جهان جوی شد سوی راه معین

د میکین ۱۹۰۷

سرتیرگی اندر آید بخواب چو تیغ تپش بر کشد آفتاب

د فولرس ۴۸۴

خنجر آفتاب ه

چو از کوه خنجر بر آورد هور گریزان شد از خواب بهرام گد

چو خورشید خنجر کشید از نیام پدید آمد آن مطرف زرد قام

د میکین ۱۴۹۵ ، ۱۸۹۷

پدید آمد آن خنجر تا بناک بگردار یا قوت شد روی خاک

د فولرس ۱۰۰۷

سنان آفتاب ه

کنون چون برآرد سنان آفتاب نه بینند ازین پس مزاج بنحو آب

چو خورشید بر زو سنان از فراز سوی کاخ شد دشمن دیو ساز

چو خورشید بر زو سنان از نشیب شتاب آمد از رفتن اندر وریب

چو خورشید بر زو سنان از فراز خود و اهرن از راه گشتند باز

چو بر زو سنان آفتاب بلند شب تیره گشت از درخشش نترند

چو بر زو خور از چرخ رخشان سنان به پیچید سبب گرد کرده عنان
(فولس ۱۴۳۸، میکن ۲۰۲۳، فولس ۸۴۴، ۱۴۴۴، میکن ۱۸۵۴،
فولس ۱۳۶۴)

کمند آفتاب هـ

چو خورشید روشن ز چرخ بلند همی خواست افکند مشکین کند
(فولس ۴۴۰، تخت آراستن خورشید هـ)
چو خورشید تابان بیاراست گاه طلایه بیاید ز نزدیک شاه

چو کرسی نهاد از بر تخت شدید جهان گشت چون روی رمی سپید

چو خورشید بر تخت زرین نشست شب تیره رخ را بناخن بنیست

چو پیداشد آن فرخ‌ورشید زرد به پیچید زلف شب لا جورد
(میکن ۱۹۲۲، ۱۳۶۸، فولس ۱۴۸۷، میکن ۱۹۵۸)

تخت و تاج خورشید
چو خورشید تابنده بنمود تاج بگسترد کافور بر تخت عاج

چو خورشید تابنده بنمود تاج زمین شد بگردار تابنده عاج

پر اندیشه بود آن شب دیر باز چو خورشید بنمود تاج از فرار

چو خورشید بنمود تاج از فرار هوا بر زمین نیز بکشد راز

چو خورشید بنمود تاج از فراز به پوشید روی شب دیر یاز

چو خورشید بنهاد بر چرخ تاج بگردار ز آّب شد روی ساج

چو خورشید بر چرخ بنمود تاج به تابان نشست از بر تخت عاج

چو شبگیر خورشید بنمود تاج زمین شد بگردار میای عاج
(فولس ۸۹۷، میکن ۱۵۲۷، فولس ۳۲۰، میکن ۱۵۸۸، میکن ۱۷۵۵، فولس

۱۴۷۷، میکن ۱۵۱۲، ۱۶۱۵)

دوم روز چون شد بنمود تاج نشست از بر سیم‌گون تخت عاج

بدانگہ که خورشید بنمود تاج برآمد نشست از بر تخت عاج

وگر روز چن تاج بنمود مهر زبانه بر آمد ز خم سپهر
(فولرس ۱۱۱۵ ، ۱۰۲۲ ، میکن ۱۵۵۳)
زماهی چو خورشید بنمود تاج بر افکند خلعت زمین را ز عاج

ز خاور چو خورشید بنمود تاج گل زرد شد بر زمین رنگ ساج

وگر هفته چن بهور بفروخت تاج بیاد نشست از بر تخت عاج
(میکن ۱۶۴۹ ، ۱۴۳۲ ، ۱۶۶۶)
سه دیگر چو بفروخت خورشید تاج زمین زرد شد کوه و دریا چو عاج

برین بهشتان تا ز خم سپهر پدید آمد آن زیور تاج مهر
(میکن ۱۵۱۳ ، ۱۶۰۰)

کلاه خورشید به
بود آن شب و بامداد پگاه چو خورشید بنمود ز زمین کلاه

شب تیره شکسہی راند شاه چو خورشید بفراشت ز زمین کلاه

بمان تا بیا ساید امشب سپاه چو بر سر نهد کوه ز زمین کلاه
(میکن ۱۴۳۵ ، فولرس ۱۵۹۵ ، ۱۶۹۵)

درفش خورشید ه
چو خورشید بر زد بهامون درفش دم شب شد از خنجر او بتفش

ز مویا چو خورشید بر زد درفش چو مصقول گشت آن بهای بتفش

چو بر زد ز دریا درفش سفید ستاره شد از تیرگی نا امید

چو خورشید بنمود تا بان درفش معصفر شد آن پر نیانی بتفش

چو خورشید تا بان بر آرد درفش درفشان کند روی چرخ بتفش

چو خورشید تا بان بر آرد درفش چو زر آب گردد زمین بتفش
(فولرس ۸۳۷ ، میکن ۱۵۰۸ ، ۱۹۳۵ ، فولرس ۱۰۳۵ ، ۱۳۰۲ ، ۱۳۳۸ ، ۱۳۳۸)

سرا پرده خورشید ه

چو خورشید بر کشور لاجورد سرا پرده زد ز دیبای زرد
(فولرس ۹۳۰)

لشکر خورشید ه

چو خورشید بر چرخ لشکر کشید شب تار تا زنده شد تا پدید
(ایضاً ۹۲۷)

پرده برداشتن آفتاب ه

چو برداشت پرده ز پیش آفتاب سپیده بر آمد بپالود خواب

چو خورشید از پرده بالا گرفت جهان از نثری تا نثر پیا گرفت
(فولرس ۸۸ ، ۲۳۶)

چو خورشید بازنگ دینار زرد ستم کرد بر پرده لا جور د

چو خورشید آن چادر تیرگون بدرید و از پرده آمد برون

چو خورشید از آن چادر نیلگون غمی شد بدرید و آمد برون

بدانگہ کہ خور چادر مشکبوی بدرید و بر چرخ بنمود روی

چو خورشید از پرده آگاہ شد ز برج کمان بر سر گاہ شد

چو خورشید از آن چادر لاجورد بر آمد بپوشید و بیای زرد

چو برق بر انگند از چہر مہر بخواندش بر خویش بوزر جہر
(فولرس ۱۰۱۲ ، ۴۷۲ ، ۹۰۱ ، میکن ۱۵۱۵ ، فولرس ۱۲۸۲ ، ۱۵۹۱ ، میکن ۱۷۸۹)

چون پیدا شد آن چادر عاج گون خور از بخش دو پیکر آمد برون

چو پیدا شد آن چادر زرد رنگ وز گشت گیتی چو پشت پلنگ

چو زترین شد آن چادر مشکبوی فروزنده بر چرخ بنمود روی

چو روشن شد آن چادر لاجورد جهان شد بگردار یا قوت زرد
 (میکن ۱۷۹۷، ۲۰۵۶، ۱۵۶۲، فولرس ۱۵۸۸)

زرد جام خورشید
 چنین تا پدید آمد آن زرد جام که خورشید خوانی مرا و را بنام

چو مہمان من بوده باشد سه روز چہارم چو از چرخ گیتی فروز
 بیندازد آن چادر لاجورد پدید آید آن جام یا قوت زرد
 (میکن ۱۵۸۱، فولرس ۱۶۸۸)
 (باقی)

محمد اقبال

خزائن مخطوطات

پنجاب یونیورسٹی لائبریری لاہور

قصص و حکایات

(گزشتہ سے پیوستہ)

۱۔ ملاحات مقال - دیکھو ریو - ج ۳ - ص ۱۰۰۶

[اوراق ۵۷، سطور ۱۷ - نیم شکستہ - تقطیع $8\frac{1}{2} \times 6\frac{1}{4}$: $4\frac{1}{2} \times 6\frac{1}{4}$]

ولیت رای (یاد پست سنگھ) کا مجموعہ قصص [بعد از ۱۱۸۱ھ]
ناقص الآخر

۲۔ محبوب القلوب - ریو - ج ۲ - ص ۷۶

[اوراق ۲۱۹، سطور ۱۵ - نستعلیق - تقطیع $8\frac{1}{2} \times 6\frac{1}{4}$: $5\frac{1}{4} \times 6\frac{1}{4}$]

اخلاقی کہانیوں کا مجموعہ (۱۱۰۵ — ۱۱۳۵) از بر خوردار بن محمود ترکمان
کتاب کچھ ناقص ہے -

۳۔ لطائف الظرایف - ریو - ج ۲ - ص ۷۷

[اوراق ۱۲۵ - سطور ۲۰ - بدخط نستعلیق - تقطیع $8\frac{1}{2} \times 6\frac{1}{4}$: $4\frac{1}{2} \times 6\frac{1}{4}$]

پر لطف کہانیوں اور لطیفوں کا مجموعہ (بعد از ۱۱۳۹ھ) از صفی بن علی بن
حسین واعظ کاشفی - کتاب کے ۱۴ ابواب ہیں - ہر باب میں مختلف طبقات

میں سے ایک طبقے کے متعلق لطیفے ہیں -

کاتب - رحمت اللہ بن حاجی محمد بہوتہ ہیں -

تاریخ کتابت - ۲۵ ذوالقعدہ ۱۰۸۱ھ

۴ - کارستان - دیکھو انڈیا آفس - عدد ۲۰۸۳

[اوراق ۹۶ - سطور ۱۳۶۳ - شکستہ - تقطیع $۵\frac{1}{4} \times ۳\frac{1}{4}$: ۳۶ : ۶۶]

قصہ والا اختر (سنہ ۱۲۵۵ھ) از مولانا ابوالبرکات منیر

کاتب - عصمت اللہ

تاریخ کتابت - محرم ۱۲۲۴ھ

۵ - کشایش نامہ - دیکھو ریو - ج ۲ - ص ۷۷

[اوراق ۶۳ - سطور ۱۵ - تقطیع $۶\frac{1}{2} \times ۱۰$: ۴۶ : ۴۶]

از خواجہ راجبکن رہنمائی

۶ - داستان حمزہ - ریو - ج ۲ - ص ۷۱

[اوراق ۱۹۷ - سطور ۱۴۷۱ - تعلق - تقطیع $۶\frac{1}{2} \times ۹\frac{1}{2}$: ۶۶ : ۶۶]

یہ مکمل داستان کا ایک جزو ہے -

کاتب - احمد بخش قانونگو بھیرہ

تاریخ کتابت ۱۱۸۴ھ

۷ - چہار درویش [اوراق ۵۵ - سطور ۲۳ - شکستہ آمیز - تقطیع $۶\frac{1}{2} \times ۹\frac{1}{2}$: ۶۶ : ۶۶]

چہار درویش کا ایک ناقص نسخہ از میر عطا حسین خان تحسین مرصع رقم

بن باقر خان شوق

ناقص الآخر - اس کے دو نسخے اور بھی ہیں -

۸ - قصہ وقیانوس [اوراق ۲۶ - سطور ۱۴ - تعلق - تقطیع $۶\frac{1}{2} \times ۸\frac{1}{2}$: ۳۶ : ۶۶]

دقیانوس کا قصہ -

آغاز: راویان اخبار و ناقلان آثار چین روایت کردہ اند

۹۔ حکایات عجیب [ادراق ۱۱۔ سطور ۱۶۔ شکستہ - تقطیع $۵\frac{1}{4} \times ۶\frac{1}{4}$: $۴ \times ۶\frac{1}{4}$]

۵۲ حکایتوں کا مجموعہ - مصنف کا نام نام معلوم

۱۰۔ انوار سہیلی - دیکھو ریو - ج ۲ - ص ۵۶

[ادراق ۱۹۲۔ سطور ۲۲۔ نتعلیق - تقطیع $۸\frac{1}{4} \times ۱۲$: ۶×۹]

حسین واعظ کاشفی کی مشہور کتاب انوار سہیلی

تاریخ کتابت ۷ صفر ۱۲۱۳ھ

اس کتاب کے ایک دو نسخے اور بھی ہیں -

۱۱۔ عیار وانش - دیکھو ریو - ج ۲ - ص ۵۶

[ادراق ۲۳۸۔ سطور ۱۷۔ ۱۸، نتعلیق - تقطیع ۵×۱۰ : $۳ \times ۷\frac{1}{4}$]

ابو الفضل علامی کی تصنیف (۱۹۹۶ھ)

کاتب - محمد علی

تاریخ کتابت - ۱۲۳۱ھ

اس کا ایک نسخہ اور بھی ہے -

۱۲۔ طوطی نامہ - دیکھو ریو - ج ۲ - ص ۵۳

[ادراق ۲۲۷، سطور ۱۵، نتعلیق - تقطیع ۵×۸ : $۳ \times ۵\frac{1}{4}$]

۵۲ کہانیوں کا مجموعہ (۱۳۷۷ھ) از ضیاء الدین نخشی (متوفی ۱۵۷۷ھ)

اس کا ایک نسخہ اور بھی ہے -

۱۳۔ مرآۃ الخیال - [ادراق ۲۴۹۔ سطور ۱۱۔ نتعلیق - تقطیع $۶\frac{1}{4} \times ۱۰$: $۶\frac{1}{4} \times ۶\frac{1}{4}$]

خاقان بن ملک شاہ اور ملکہ مصر کا افسانہ عشق و محبت (۱۱۰۳ھ)

از مکہ راج یا میگراج یا منکراج ملتانی جس نے اسے نواب حفظ اللہ خان کے نام پر بعنوان کیا۔ تلسی رام بن ملک دنی چند نے دیباچہ لکھا۔

۱۴۔ معین الجواہر [اوراق ۲۲۷ - سطور ۱۵ - شکستہ - تقطیع ۱۰ ۱/۲ x ۷ ۱/۲ : ۷ x ۷] خواجہ امیر قادری نے اس مجموعہ حکایات کو مرتب کیا (۱۲۳۵ھ) کتاب ۲۰ جواہر پر مشتمل ہے۔

ناقص الآخر۔

۱۵۔ قصہ یوسف [اوراق ۱۶۸ - سطور ۱۵ - نستعلیق - تقطیع ۱۰ ۱/۲ x ۷ ۱/۲ : ۷ x ۷] اس قصے کے ساتھ تصوف کی کتاب ریاض العاشقین بھی ہے۔

تاریخ کتابت سنہ

کاتبان - (۱) دوست محمد بن ملا سمرقندی
(۲) حاجی محمد ضیا بانی (۹) (نخیا بانی)

۱۶۔ قصہ مہربانو - دیکھو - ریو - ج ۲ - ص ۷۷۲

[اوراق ۳۳۲ - سطور ۱۵ - نستعلیق - تقطیع ۱۰ ۱/۲ x ۷ ۱/۲ : ۷ x ۷]

قصہ ملک زادہ و مہربانو
ناقص۔

۱۷۔ شعلہ آہ - [اوراق ۱۲۱ - سطور ۱۵ - شکستہ آمیز - تقطیع ۱۱ ۱/۲ x ۷ ۱/۲ : ۷ ۱/۲ x ۷ ۱/۲] ملک محمد اور شمس بانو کا قصہ عشق و محبت از منشی پچھن سنگھ غیوری (نزد ۲۲۱ھ)

۱۸۔ قصہ سیف الملوک - دیکھو ریو - ج ۲ - ص ۷۶۴

[اوراق ۲۲۵ - سطور ۱۵ - نیم شکستہ - تقطیع ۱۰ ۱/۲ x ۷ ۱/۲ : ۷ x ۷]

سیف الملوک اور بدیع الجمال کا قصہ عشق و محبت

۱۹ - ریاض القصص [اوراق ۲۳۸ - سطور ۱۱ - نیم شکستہ - تقطیع ۶۸۱ : ۸۵ ۱/۲]

از شیخ قمر الدین بن حافظ عبدالرحیم بن محمد حاجی تالندھری

اس کتاب کے ساتھ ذیل کے رسائل ہیں :-

(۱) تعزیت نامہ شیخ دانشمند - مصنف معلوم نہیں

والا زمانہ نامہ - شکایت روزگار

تاریخ کتابت - محرم ۱۲۸۶ھ

۲۰ - بہار دانش - دیکھو ریو - ج ۲ - ص ۷۰۵

[اوراق ۱۳۱ - سطور ۱۹ - نیم شکستہ - تقطیع ۱۲۸ : ۸۴ ۱/۲]

جہاندار سلطان اور بہرہ ور با فوکی داستان عشق (۱۲۸۶ھ)

از شیخ عنایت اللہ (متوفی ۱۲۸۸ھ)

۲۱ - ہفت قصہ حاتم طائی - دیکھو ریو - ج ۲ - ص ۷۲۴

[اوراق ۱۴۴ - سطور ۱۳ - شکستہ - تقطیع ۱۲۷ : ۴۷ ۱/۲]

حاتم طائی کے قصے -

کاتب - سادھورام - تاریخ - ربیع الاول ۱۲۱۶ھ

۲۲ - کتاب النثر [اوراق ۵۷ - سطور ۱۱ - نستیق - تقطیع ۵۸ : ۵۵ ۱/۲]

جعفر زلی (متوفی ۱۲۲۵ھ) کی کہانیاں

۲۳ - حکایات - [اوراق ۲۶ - سطور ۱۵ - شکستہ - تقطیع ۹۹ : ۵۶ ۱/۲]

لطائف و حکایات کا مجموعہ

سید محمد عبداللہ

میر قدرت اللہ خان قاسم

اور

ان کی تالیف مجموعہ نغز

ان کی کنیت ابوالقاسم عرف میر قدرت اللہ قادری اور قاسم تخلص ہے۔ اکثر تذکرہ نگار 'خان' کا لفظ ان کے نام کے ساتھ اضافہ کرتے ہیں۔ حضرت امام رضا کی اولاد سے ہیں۔ ان کے سربراہ اور وہ بزرگوں میں ایک تو سید اسماعیل غوری بندی ہیں۔ دوسرے سید فاضل گجراتی ہیں جو قصبہ گجرات شاہ دولہ پنجاب سے تعلق رکھتے ہیں۔ ان کا مکان گجرات میں لوہاروں کے محلے میں تھا اور قبر بھی وہیں ہے۔ جو زیارت گاہ فلاح ہے۔ مصنف کا بیان ہے کہ "مزار ویتبرک بھا"

حکیم صاحب نے اپنے خاندانی حالات کا مطلق ذکر نہیں کیا ہے۔ صرف اسی قدر کہا ہے کہ اب صرف فتح علی خان حبیبی جو ایک شیخ بالکمال ہیں اور جن کا ذکر اس تصنیف کے علاوہ 'کرامات پیران پیر' میں بھی آتا ہے۔ ان کے بزرگوں کے جاننے والوں میں باقی رہ گئے ہیں۔ چنانچہ کرامات پیران پیر

بزرگوں سے واقف مرے لے چل نہیں کوئی اسکے سوا آج کل

نہیں کوئی باقی رہا دوسرا شناسا بڑوں کا اب اس کے سوا

حب اور نب کا مری دوستان یہی آج آگاہ ہے بے گماں

اس اشارے سے ہم اس قدر اخذ کرتے ہیں کہ وہ ایک شریف اور ممتاز خاندان سے تعلق رکھتے ہیں۔ جیسا کہ اوپر ذکر آچکا ہے۔ تذکرہ نگار ان کے نام کے ساتھ

خان کا لفظ بھی ضم کرتے ہیں۔ اس سے ظاہر ہے کہ سرکار شاہی سے یہ خطاب ان کے بزرگوں کو عطا ہوا ہے۔ اور وراثتاً ان تک پہنچا ہے۔ یہ امر بھی ان کی شرافت خاندانی کی دلیل ہے۔ ان کا آبائی پیشہ درس و تدریس و تعلیم و تعلم کے علاوہ درویشی اور پیری مریدی تھا۔ شیخ عبدالقادر جیلانی سے ان کے خاندان کو خاص ارادت تھی۔ اور ان کے والد کی بھی انہیں یہی نصیحت تھی کہ وہ ہمیشہ قادری رہیں۔ چنانچہ حکیم صاحب اپنی شہنوی کرامات پیران پیر میں فرماتے ہیں

ہمیشہ اسے والد نامدار کہ بادا یرو رحمت کردگار
یہ کرتا نصیحت بدل دوستو جو بعد ائمہ تو اے نیک خو
دل و جان سے جان جان پدر شہنشاہ بغداد کو راہ بر
سدا بوجھ سب کا انہیں پیشوا کہ ہیں تیرھویں وہ امام ہدی
حکیم صاحب اس نصیحت پر مدۃ العمر عامل رہے اور ہر بارھویں تاریخ کو بڑے پیر کی فاتحہ دلاتے رہے۔ مصنف نے اپنے والد کے ذکر کے متعلق بھی خاموشی سے کام لیا ہے۔ صرف اسی قدر کہا ہے کہ میری عمر کے آٹھویں سال میں ان کا انتقال ہوتا ہے۔ چنانچہ

گیا جب جہاں سے وہ تاج کریم ہوا اور برس آٹھویں یہ یتیم
والد کی رحلت سے تین سال بعد میر فتح علی خان حسینی ان کو لے جا کر مولانا
فخر الدین کے مدرسہ میں داخل کرا دیتے ہیں۔ چنانچہ کرامات پیران پیر۔
مجھے لے گیا وہ جو اندر پیر جہاں تھے وہ صد فخر قطب کبیر
جب اس مدرسہ میں بعد انکسار مری آمد و شد ہوئی گرم یار
حکیم صاحب چونکہ ابھی کم سن تھے۔ ان کی عمر مشکل سے گیارہ سال ہوگی۔
اس لئے مولانا فخر الدین نے انہیں سید احمد با حسن کے حوالے کر دیا تھا جو اسی

مدرسہ میں ایک مدرس اور مولانا کے مرید و جانشین تھے۔ کرامات پیران پیر:-

وہ استاد جن کے کیا تھا سپرد مجھے حضرت شیخ نے جان خورد

وہ تھا سید پاک و عالی تبار نہایت بزرگ و بزرگی شعار

وہ رکھتے تھے از بسکہ خلق حسن کمیت تھے کہتے انہیں با حسن

فنا شیخ میں تھے ہونے موبو گویا حضرت فخر تھے ہو بہو

پس از رحلت شیخ قربت دثار خلافت ہوئی ان کو صدیق وار

باجماع یاران وہ پاکیزہ دین محب نبی کے ہوئے جانشین

اس عہد کے طلبا کی سادہ زندگی کا ہم اس ایک امر سے اندازہ لگا سکتے ہیں

جو مصنف نے اپنی اسی نظم میں اتفاقیہ ذکر کر دیا ہے۔ وہ کہتا ہے کہ میں صبح سے

لے کر شام تک ایک لمحہ کے لئے بھی کتاب کو اپنی آنکھ سے اوجھل نہیں ہونے دیتا

تھا۔ علی الصباح اٹھا۔ آٹا گوندھا۔ اس کا ایک پیڑا بنایا اور جا کر تنور پر لگوایا

اور کھاپی کر دن بھر پڑھنے میں مصروف رہا

نہ چھٹی تھی مجھ سے کتاب ایک پل کہ کرنا تھا مشکل مسائل کو حل

غرض شام سے صبح تک میں بند مطالعہ کتنا تھا اہل خورد

لے ایک ساتھ آٹے کا پیڑا میں خام علی الصبح پڑھنے کو جاتا مدام

پکا اوسکو تنور سے اور کھا میں تا شام پڑھنا پڑھنا تاسدا

مجھے بس کہ مقصود میاں علم تھا میں تھا پیچھے باندھ اسکے آٹا پڑا

کبھی ہی میں ناغہ نہ کرتا سبق بلاناغہ پڑھتا ورق دو ورق

ان ایام میں حکیم صاحب اپنا اکثر وقت اپنے استاد اور مولانا فخر الدین کی

محبت میں گزارتے۔ جب یہ بزرگ زیارات کے لئے جاتے۔ یہ اپنے سبقوں پر ناغہ

ہو جانے کے ڈر سے ساتھ ساتھ رہتے۔ زیارتیں بھی کرتے اور موقعہ پا کر سبق بھی پڑھ

لینے -

تو جوں سایہ ہمراہ شیخ اسے جواں زیارت کو پیروں کی پھرتے دواں
 سمجھ اپنی تکمیل میں یہ فتور سدا ساتھ رہتا میں با صد سرور
 جہاں وقت فرصت کا ملتا مجھے میں لیتا سبق پڑھ وہیں لطف سے
 زیارات تھے مجھ کو مفت لے پسر میسر بہم تھے یہ شیر و شکر
 اسی زمانہ میں حکیم صاحب کے ناناکو امیر الامرا نجیب الدولہ بہادر کی سرکاری سے
 توسل تھا - ناناک کی کوئی جاگیر تو تھی نہیں مگر امیر الامرا ان کے ساتھ مروت سے پیش
 آتے اور سدیک کرتے رہتے تھے اور ایام طالب علمی میں ہی ناناکہ کے مصنف کے کفیل بنائے گئے۔
 نجیب زماں تھا وہ خان زماں کہ تھی دولت و جاہ کی اسکے شان
 وہ تھا دیندار اس قدر لے عزیز کہ عہد اس کے میں باہر اراں تیز
 ہوئے لاکھ حافظ با وقار ہزاروں ہی فاضل ہوئے نامدار
 یہ قاسم بھی میاں اسکے ہی جود سے ہوا بے کچھ آگاہ شد بود سے
 کہ ناناکہ اسکے وہ صاحب کرم مروت سے کرتا تھا کچھ بیش و کم
 عوض اسکی جاگیر کے یہ امیر کرے تھا تواضع قلیل و کثیر
 یہ تھا حال پر اسکے حد مہرباں وہ تھا اس کے الطاف سے کامراں
 میں سدا رقی کھا کے ناناکہ ہاتھ شب و روز مشغول تھا علم ساتھ
 نجیب الدولہ کے متعلق ہمیں یاد رکھنا چاہئے کہ وہ علی محمد خاں کے زمانہ میں
 رہا لیکن پھنچے - کچھ عرصہ بعد وہاں سے قطع تعلق کر کے وزیر غازی الدین کی وساطت
 سے دہلی آ گئے - جب نواب صفدر جنگ نے دربار دہلی سے مخالفت کی ۱۷۶۷ء میں
 نجیب الدولہ نے صفدر جنگ پر حملہ کر کے اسکو دریائے گنگا عبور کرنے پر مجبور کیا -
 اس معرکے میں نجیب الدولہ خود بھی زخمی ہوئے تھے - احمد شاہ بہادر نے اس

حن خدمت کے صلہ میں ان کو نجیب الدولہ کا خطاب دیا۔ عالمگیر ثانی کے دور میں احمد شاہ ابدالی نے انہیں بادشاہ دہلی کا امیرالامرا مقرر کیا۔ لیکن شاہ موصوف کی واپسی قندھار پر جو سال ۱۱۰۰ھ میں ہوئی۔ غازی الدین خاں وزیر نے یہ منصب ان سے لے کر احمد خاں بنگش والی فرخ آباد کو تفویض کر دیا۔ نجیب الدولہ ۱۱۰۴ھ کی جنگ پانی پت میں بھی شریک تھے۔ اس جنگ کے اختتام پر احمد شاہ ابدالی نے بوقت واپسی دوبارہ ان کو امیرالامرا بنا دیا اور شہر دہلی اور شاہی خاندان کی حفاظت ان کے سپرد کر دی۔ نجیب الدولہ نے اپنے زمانہ امیرالامرا میں دہلی اور ان بقیہ اضلاع کا جو اب تک شاہان دہلی کے قبضے میں تھے بوجہ احسن انتظام کیا اور رجب ۱۱۰۴ھ میں اس دار فانی سے رحلت کی۔

اس بیان سے ظاہر ہے کہ نجیب الدولہ ۱۱۰۴ھ سے دہلی میں رہنے لگے ہیں اور اپنی وفات کے سال ۱۱۰۴ھ تک یہیں رہے۔ یہی زمانہ ہے جب ہمارا معصفت شہر دہلی میں اپنی طالب علمی کا زمانہ مولانا محمد فخر الدین کے مدرسہ میں گذار رہا ہے۔ جب ان ایام میں وہ طالب علم ہے اور ۱۱۰۴ھ میں انتقال کرتا ہے تو اندازہ کیا جاسکتا ہے کہ وہ ایک بڑی عمر کا جو تقریباً اسی سال ہوگی مالک تھا۔

معقول و منقول میں حکیم صاحب مولانا فخر الدین اور خواجہ احمد خاں کے شاگرد ہیں۔ مولوی محمدی ملقب بہ میاں صاحب بسل تخلص سے مختصر وقایہ مختصر معانی مطول و شرح عقائد نسفی پر بھی ہیں (مجموعہ لغز ص ۱۱۱)۔ فن طب میں رئیس الحکما و شریف الاطبا حکیم محمد شریف خاں کے اور فن شعر میں ہدایت اللہ خاں ہدایت کے تلمیذ ہیں۔

حکیم صاحب کسی کے ملازم نہیں تھے اور طبابت ذریعہ معاش تھی۔ مولوی کریم الدین تاریخ شتراسے اردو میں لکھتے ہیں ”علم طب خوب ان کو آتا تھا۔ علاج

بیماروں کا کیا کہتے تھے (۱۹۱۹ء) صاحب گلستان سخن انکو ”حکیم کامل اور طبیب فاضل“ کے معزز الفاظ سے یاد کرتے ہیں (۱۹۲۲ء) اس سے معلوم ہوتا ہے کہ وہ بہت اچھے طبیب تھے۔

ان کی زندگی ایک بے انقلاب زندگی معلوم ہوتی ہے جو طبابت اور شعر کی خدمت میں خاموشی کے ساتھ بسر ہو گئی۔ ابتدائے شعور سے انہیں شعر گوئی کا شوق تھا۔ مشاعروں میں ضرور حاضر رہتے۔ امیر الامرا نجیب الدولہ کے عہد میں میر محمدی شرف کے ہاں محفل مشاعرہ منعقد ہوا کرتی تھی۔ حکیم صاحب ان ایام میں محض مبتدی فن تھے لیکن مشاعرہ میں ضرور شامل ہوا کرتے۔ فرماتے ہیں:-

”در ایام دولت نواب محلے القاب نجیب الدولہ بہادر غنی اللہ عنہ طرح مراختہ بخانہ خودی انداخت۔ قاسم سچمدان سراپا نقصان کہ دلن اوان مبتدی ابن فن بود بحس وے حاضر می شد“ (ص ۳۲)

اسی زمانہ میں میاں مصحفی دہلی میں مقیم تھے اور اپنے گھر مشاعرے کراتے تھے۔ حکیم صاحب ان مشاعروں میں بھی شریک ہوا کرتے تھے۔ چنانچہ کہتے ہیں ”در زمانے کہ وارد حضرت دہلی بود یک چند طرح مراختہ بخانہ خود انداختہ با قاسم بیچ بدان سراپا نقصان کہ اکثر بمشاعرہ اش میرفت بسیار باہلیت و اودیت پیش می آمد“ (ص ۱۸۹)

معلوم ہوتا ہے کہ اسی عہد میں استاد ہدایت کی شاگردی اختیار کی ہے۔ ہدایت کے ذکر میں کہتے ہیں:-

”قاسم سچمدان سراپا نقصان باوصف صحبت مستوفی در عرض چہل سال تخنینا گاہے ندیدہ کہ از وے کسی رنجیدہ“ (ص ۳۱۶)

اس میں چالیس سال کے زمانہ کی طرف جو اشارہ ہے وہ تذکرہ ہذا کی تحریر کے

وقت یعنی ۱۲۲۱ھ میں کیا ہے۔ اب ظاہر ہے کہ (۱۱۸۱ = ۶۰ - ۱۲۲۱) ۱۱۸۱ھ میں حکیم صاحب استاد ہدایت سے تعلق میں آئے ہیں اور غالباً اسی زمانہ میں وہ ان کے شاگرد بنے ہیں۔

نوعمری سے جو زلف سخن کے سنوارنے کا پیکا پڑا ہے مرتے دم تک نہیں چھوٹا۔ مشاعروں میں ان کی حاضری باشی ضروری تھی۔ کثرتِ مشق سے استادوں میں شمار ہونے لگا اور فنِ شعر کے ماہر تسلیم کر لئے گئے۔ انہی مشاعروں کی بدولت میر انشا اللہ علی انشا سے ان کا اور عظیم بیگ عظیم کا بگاڑ ہو جاتا ہے۔ حکیم صاحب کی سلیم الطبعی اور سلاست مزاج سے توقع نہیں ہو سکتی کہ وہ خود کسی معاملہ میں پہل کرتے البتہ انشا کی شوخ اور ہنگامہ زرا طبیعت ادھر مرزا کی خود بینی اور بددماغی زیادہ تر اس ادبی معرکہ کی ذمہ دار ہے۔ حکیم صاحب براہِ راست کوئی فریق نہیں تھے۔ لیکن مرزا عظیم کی رفاقت کی بنا پر انہیں اس جنگ میں حصہ لینا پڑا۔ یہ شعری رزم جس میں انشا کی طرف سے بعض ناجائز امور کی حد تک اقدام ہوا ہے۔ مرزا میڈھو کے مشاعرہ میں قطعات وغرلیاتِ فخریہ سے گذر کر باقاعدہ میدانِ جنگ کی صورت اختیار کرنے والی تھی۔ جب حکیم صاحب کے سامنے شمع لائی گئی۔ انہوں نے انشا سے خطاب کر کے کہا۔ عمرا! آپ کی سرکار سے ہمیں سیلہ کذاب کا خطاب عنایت ہوا ہے۔ بہت اچھا! اب ذرا ہمارے الفیل مالفیل پر بھی کان دھریے۔ صاحبِ مشاعرہ کو گمان گذر کہ اب کوئی رکبک ہجو پڑھی جانے والی ہے۔ ادھر سے یہ اور ادھر سے محب علی محب اٹھے اور کوشش کر کے فریقین میں صلح کرا دی۔ دونوں طرف شرفا تھے مان گئے۔ معاملہ بخیر و خوبی گذر گیا اور کشت و خون تک نوبت نہیں آنے پائی اس پر خاش شاعرانہ کی یادگار مرزا عظیم بیگ کا وہ مشہور خمس ہے جس کے شعر ذیل نے ہماری زبان میں ضرب المثل کی عزت حاصل کر لی ہے۔

شہزور اپنے زور میں گرتا ہے مثلِ بقی وہ طفل کیا اگر نگاہِ جوئےٹھنوں کے بل چلے
 (تفصیل کے لئے ملاحظہ ہو تذکرہ انشا ص ۸۲ و ۸۶)

تذکرہ ہذا میں بعض اشاروں سے پایا جاتا ہے کہ حکیم صاحب نے بعض اوقات
 ادھر ادھر سفر بھی کئے ہیں۔ کنور پریم کشور فرقی کے ذکر میں کہتے ہیں کہ میں نے اس
 کے باپ کو بندر بن میں فقیرانہ لباس میں دیکھا ہے (ص ۴۶)۔ اس سے انکا بندر بن
 پہنچنا ثابت ہے۔

سنت کے تذکرہ میں لکھتے ہیں کہ میں اور سنت ایک ہی گاڑی میں لکھنؤ پہنچے۔
 میں واپس چلا آیا۔ اور وہ وہیں رہ گئے۔

” اتفاقاً قاسم، سید محمدان، سرپا نقصان، ہم سفر آن فصاحت زبان و ریک
 گردوں تا بلکہ لکھنؤ رسید جامع المتفرقین ویرا در اندک فرصت بعض ہا لون
 رسانید و آن میر میدان سخنوری در بہان نولج، توطن گزید“ (ص ۳۱۱)

حکیم صاحب کی شادی مولوی نور احمد صاحب ممتاز کی دختر بلند اختر سے ہوئی تھی
 نور احمد مولوی عبدالوہاب کے فرزند ہیں جو اپنے عہد کے بڑے عالم مانے جاتے تھے۔
 خود مولوی نور احمد شاہ عالم ثانی کے ایام شہزادگی میں استاد تھے جب شہزادہ والا گھر
 دشاہ عالم کی شہزادگی کا نام ہے، دیار شرقیہ کو چلے گئے۔ مولوی نور احمد کا سلسلہ سلطان
 ہایت بخش اور نواب عماد الملک کی سرکاروں میں ہو گیا۔ آخر میں خانہ نشین ہو گئے
 اور باقی عمر بڑی عزت کے ساتھ گزار دی۔ اہل شہر و محلہ مولوی صاحب کی بیحد عزت
 کرتے تھے۔ یہ اس سے ظاہر ہے کہ جہن مولوی صاحب کا انتقال ہوا اہل بازار نے
 ان کے احترام میں اپنی دکانیں بند کر دیں اور شریک جنازہ ہو گئے اور جب تک مولوی
 صاحب کو دفن نہیں کر دیا گیا اس وقت تک واپس نہیں آئے (ص ۲۱۱)

اولاد میں حکیم صاحب نے صرف ایک فرزند کا ذکر کیا ہے۔ اور بعد ازاں اولد ہتر

لابیہ' وہ بھی شاعر ہیں۔ ان کا نام عزت اللہ عشق ہے۔ حافظ وقاری ہونے کے علاوہ فن طبابت میں صاحب کمال ہیں اور میزاولی عہد بہادر (دکبر شاہ ثانی) کے فرزند اکبر مرزا ابوالمظفر بہادر ظفر (ابو ظفر سراج الدین محمد بہادر شاہ پادشاہ) کے کلام کی اصلاح دیتے ہیں۔ اس موقع پر حکیم صاحب کے فقرہ سے مترشح ہوتا ہے کہ شاید خود حکیم صاحب بھی شاہی خاندان کی اصلاح دیتے رہے ہیں۔ ان کے الفاظ ہیں :-
 ”اما زہر خور دار کا مکار میر عزت اللہ عشق مد عمرہ و زاد قدرہ کہ ارثا شرفیہ

استادی این دودمان عالیشان دارو استشارہ می فرماید“ (ص ۳۶)

ایک احتمال یہ بھی ہو سکتا ہے کہ عزت اللہ عشق کے نانا مولوی نور احمد شاہ عالم ثانی کے استاد ہیں۔ ممکن ہے کہ یہ اشارہ اس طرف ہو۔ بہر حال استاد ذوق سے پیشتر عشق ظفر کی غزلیات کی اصلاح دیا کرتے تھے۔

حکیم صاحب کے بزرگوں کا پیشہ درس و تدریس اور پیری مریدی تھا۔ آخر الذکر کو ترک کر کے حکیم صاحب نے اس کی جگہ طبابت کا مفید پیشہ اختیار کر لیا تھا۔ مگر اول الذکر تعلیم و تعلم کو معلوم ہوتا ہے کہ برابر جاری رکھا۔ فن شعر میں ان کے شاگردوں کی فہرست جہاں تک کہ مذکورہ ہذا کا تعلق ہے نہایت مختصر ہے۔ لیکن میں ایسے شاگردوں کے نام جن کا ذکر اتفاقیہ اس تذکرہ میں آگیا ہے خواہ وہ کبھی شاگرد ہوں یا فن شعر کے یا محض کتابی تذکار کرنے والے یہاں درج کئے دیتا ہوں۔

(۱) آفاق - میر فرید الدین - اصل میں حکیم ثناء اللہ خان فراق کے شاگرد ہیں لیکن

استاد کے کہنے سے حکیم صاحب کو بھی اپنا کلام دکھا دیا کرتے ہیں (ص ۳۶)

(۲) احسن - احسن اللہ - حکیم صاحب ہی کے شاگرد ہیں (ص ۵۴)

(۳) اشرف - غلام اشرف - منجملہ دیگر کمالات علم موسیقی میں پوری دست گاہ

رکھتے ہیں۔ ساز سندر ہیں ان کی ایجاد ہے۔ بعض علوم عربیہ کے علاوہ ریختہ میں بھی

حکیم صاحب سے اصلاح لیتے ہیں۔ انکی لاابالیانہ افتاء طبیعت کے حکیم صاحب شکوہ سنچ ہیں۔ کہتے ہیں کہ اہتو وہ اپنا کلام مجھے دکھائے بغیر غیرومہ دارانہ طریق پر لوگوں کے سامنے پڑھ دیتے ہیں (ص ۶۱)

(۴) افوس - غفور بیگ - اصل میں استاد ہدایت کے تلمیذ ہیں لیکن استاد کی غیبت میں اپنا کلام فراق اور حکیم صاحب کو دکھالیا کرتے ہیں (ص ۶۶)

(۵) بیان - خواجہ احسن اللہ خان - مصنف کے ساتھ بلاناغہ سبق کی تکرار کرتے رہے ہیں (ص ۱۲۳)

(۶) تنہا - ایک افغان زاوہ تھا - عین عالم شہ باب میں انتقال کیا۔ اپنا کلام کبھی حکیم صاحب کو اور کبھی فراق کو دکھاتا رہا ہے (ص ۱۴۸)

(۷) حقیقت - حافظ محمد حقیقت - کشمیری الاصل اور دہلی المولد ہے۔ اپنا کلام کبھی فراق کو کبھی حکیم صاحب کو دکھاتا رہا۔ بعد میں عشق سے مشورہ کرنے لگا (ص ۲۱۳)

(۸) راقم - غلام محمد ہفت قلم - مصنف مشہور تذکرہ خوشنویسان - مجموعہ نغز کی تالیف سے بارہ بیڑہ سال پیشتر جب راقم لکھنؤ نہیں گیا تھا۔ حکیم صاحب سے شوق شمس اور حاشیہ میر پڑھنا رہا ہے۔ اور شعر میں بھی اصلاح لی ہے (ص ۲۶۶)

(۹) شفیق - مظہر علیخان - مشت سخن فراق سے کرتا رہا ہے۔ لیکن حکیم صاحب اور ان کے فرزند عشق سے بھی استفادہ کیا ہے (ص ۳۴۴)

(۱۰) نیاز - میاں نیاز احمد شاعر مشہور۔ حکیم صاحب کے ساتھ بعض کتابوں کی تکرار کی ہے (ص ۳۸۸)

(۱۱) سرور - میر فیض علی - سید ابراہیم کی اولاد سے ہے جو شیخ الدین کے بھائی ہیں۔ ان کا مزار دہلی سے دو منزل پر قصبہ اجڑاڑہ میں واقع ہے۔ سادات کبرویہ میں سے ہیں اور طریق شطاریہ پر عامل ہیں۔ ان کے مزار پر ذیقعدہ کی سترھویں تاریخ سے

بیسویں تک سالانہ عرس ہوتا ہے۔ جس میں قرب و جوار کے لوگ شامل ہوتے ہیں۔ یہ سرور علوم عقلیہ و نقلیہ کی تحصیل کے لئے اپنے وطن سے آکر حکیم صاحب کے ہاں مستقلاً مقیم ہو گیا ہے اور پوری سرگرمی کے ساتھ اپنی تعلیم میں مصروف ہے (رحمۃ اللہ علیہ) حکیم صاحب کا شمار چوٹی کے شعرا میں نہیں کیا جاسکتا۔ ان کے کلام کا جوہر مشافی اور روزمرہ کی صفائی ہے۔ کثرت مشق نے کلام کو پختگی کی حد تک پہنچا دیا ہے۔ مگر ہمیں کہنا پڑتا ہے کہ شاعری اس میں بہت کم پائی جاتی ہے۔ ان کے پُرگوہوں میں کوئی شبہ نہیں۔ جیسا کہ ان کی تصنیفات سے ظاہر ہے۔ اس تذکرہ کی تالیف کے وقت ایک ضمیمہ دیوان ختم ہو چکا ہے۔ جس میں سات ہزار اشعار ہیں۔ اس کے علاوہ بحر بل مسدس محذوف میں ایک معراج نامہ لکھا جا چکا ہے۔ جس کے ابیات کی تعداد تین ہزار پانسو ہے۔

۱۲۱۷ھ میں ایک مثنوی بوزن شاہنامہ شیخ عبدالقادر جیلانی کے حالات و کرامات میں موسوم بہ کرامات پیران پر ختم کر چکے ہیں۔ جس میں پانچ ہزار دو سو اشعار ہیں۔ اور بشرط زندگی ارادہ کر رہے ہیں کہ غزوہ بدر کو نظم کے قالب میں ڈھالیں کرامات پیران پر کے سوا باقی تالیفات راقم کی نظر سے نہیں گذری ہیں۔ یہ مثنوی نواب صدر یار جنگ بہادر کے کتب خانہ واقع حبیب گنج میں محفوظ ہے اور وہیں راقم کو حکیم صاحب کی اس متبرک تالیف کی زیارت کا موقع ملا۔ گذشتہ سطور میں حکیم صاحب کی زندگی پر روشنی ڈالنے والے بعض اشعار اسی مثنوی سے ماخوذ ہیں۔ یہ مثنوی گویا شیخ عبدالقادر جیلانی رحمۃ اللہ علیہ کی جناب میں مصنف کی انتہائی عقیدت مندی کی ایک یادگار ہے۔

لیکن حکیم صاحب کی زندگی کا سب سے بڑا کارنامہ جس کی بنا پر انہیں ہمارے ادبیات کی تاریخ میں ایک ممتاز جگہ مل گئی ہے۔ ان کی موجودہ تالیف مجموعہ نغز ہے

اس قابل قدر تالیف کی اہمیت اور اس کا صحیح رتبہ معلوم کرنے کے لئے ہمیں اس شاعر ادب کی ان مصنفات کا ذکر کرنا ہوگا۔ جو اس تذکرہ سے پیشتر عالم وجود میں آچکی ہیں۔ اور جن کے متعلق ہمیں کچھ علم ہے۔

۱۶۵ھ میں نکات الشعرا اور تذکرہ علی حسینی گردیزی - ۱۶۸ھ میں مخزن نکات - ۱۶۵ھ میں چمنستان شعرا - ۱۸۸ھ و ۱۹۲ھ کے مابین میر حسن کا تذکرہ ۱۹۳ھ میں تذکرہ شورش - ۱۱۹۶-۵ھ میں گلزار ابراہیم - ۱۶۰۸ھ میں تذکرہ مصحفی - گلشن ہند ۱۲۱۵ھ میں اور تذکرہ عشقی اسی سن کے عنقریب بعد مرتب ہو چکے ہیں۔ مجموعہ نغزان تالیفات کے مقابلہ میں یقیناً ایک مبسوط اور ضخیم تالیف ہے۔ لیکن دو اور تذکرے ہیں جو ضخامت اور حجم کے اعتبار سے ان سب پر فضیلت رکھتے ہیں۔ چونکہ ہمارے تذکرہ کا ان کے ساتھ قریبی تعلق بتایا جاتا ہے۔ اس لئے ان کے بیان میں کسی قدر تفصیل کی ضرورت ہے۔

ان میں ایک تو عیار الشعرا از خوب چند ذکا ہے جو ۱۲۰۶ھ یا ۱۲۱۳ھ میں شروع ہوا۔ اور مولف برابر تیس سال تک اس میں اضافے کرتا رہا۔ آخری تاریخ ۱۲۲۴ھ بتائی جاتی ہے۔ اس تصنیف میں پندرہ سو شاعروں کا ذکر ہے، اور ایک ہزار مصنفات ہیں۔

دوسرا تذکرہ عمدہ منتخبہ از اعظم الدولہ سرور ۱۲۱۶ھ کی تالیف ہے۔ اور بارہ سو شعرا کے حالات پر مشتمل ہے۔

اب مجموعہ نغز کی باری آتی ہے جو ۱۲۲۱ھ میں تالیف ہوتا ہے۔ چھ سو ترانے ریختہ نگاروں کے حالات اور آٹھ سو صفحات پر مشتمل ہے۔ ۱۲۲۱ھ تاریخ اختتام ہے۔ اگرچہ اس تاریخ سے بہت عرصہ پہلے اس کی داغ بیل پڑ چکی ہے۔ اشرپ نگر جس کے سامنے یہ تذکرے موجود ہیں کہتا ہے کہ قاسم کا تذکرہ سرور

کے تذکرے پر مبنی معلوم ہوتا ہے۔ ساتھ ہی سرور کی تالیف کو عیار الشعر کا ایک اصلاح یافتہ مرتبہ کہتا ہے۔ مگر خود عیار الشعر کی نسبت اسکی رائے بہت بُری ہے کتنا ہے کہ اس میں تکرار کے علاوہ ہر قسم کا رطب و یابس اور غیر تنقیدی مواد جمع کر دیا گیا ہے حتیٰ کہ غیر شاعروں کو بھی شاعر لکھ مارا ہے۔ ہم ان دونوں تذکروں سے ناواقفیت کی بنا پر کوئی رائے قائم نہیں کر سکتے کہ مجموعہ نغز پر ان تذکروں کا پھر تو کس قدر ہے۔ اور مصنف کی اپنی کوشش کا حصہ کس حد تک ہے۔ حکیم صاحب ذکا اور سرور کے حالات کے ضمن میں ان کے تذکروں کا تو ذکر کرتے ہیں۔ مگر ان سے استفادہ کی بابت کچھ نہیں کہتے۔ البتہ ایک امر سے معلوم ہوتا ہے۔ کہ تذکرہ ہذا میں خود مصنف کی تحقیقات اور تلاش کا ایک بڑا ذخیرہ موجود ہے۔ اسپرنگر جس کے پاس شفیق اور میر جن کی مولفات کے سوا فہرست بالا کے تمام تذکرے موجود ہیں۔ ریختہ گوئیوں کی جدید فہرست لپیئر کرتے وقت جس میں التزاماً یہ اصول مدنظر رکھا ہے کہ ہر شاعر کا ذکر اصل ماخذ سے نقل ہو نہ اس کے کسی ناقل سے۔ مجموعہ نغز کو تین سو بیس شعرائے اردو کے سلسلہ میں استعمال کر رہا ہے۔ جس سے صریحاً ظاہر ہے کہ ماخذی اطلاعات کی ایک بڑی مقدار اس میں جمع ہے۔ ادھر ذناسی نے اپنی تاریخ شعری اردو میں ادھر نواب مصطفیٰ خاں شیفتہ نے گلشن بے غار میں کثرت کے ساتھ اس سے کام لیا ہے۔ لیکن اس تالیف کی حقیقی وقعت کا اس وقت اندازہ ہوتا ہے۔ جب مولانا محمد حسین آزاد کی مشہور عالم تصنیف آب حیات کی ورق گردانی کی جاتی ہے۔ مولانا نے اگرچہ ہر موقع پر اس تالیف سے استفادہ کا اظہار نہیں کیا ہے۔ تاہم وثوق کے ساتھ کہا جاسکتا ہے کہ آب حیات کا ایک بڑا حصہ اس تذکرہ سے ماخوذ ہے۔

یہ تذکرہ جیسا کہ اس عہد کی تالیفات کا دستور ہے۔ فارسی زبان میں مرقم ہے جس میں نمبر سادہ و عازی کو موقعہ بموقعہ مرحز و مقفی کے ساتھ آمیز کر دیا گیا ہے۔ لیکن

یہ بدعت آٹے میں نمک کے برابر ہے۔ محمد شاہ کے زمانہ سے لے کر شاہ عالم ثانی کے اختتام عہد تک کے شعرا کے حالات و کلام پر یہ تصنیف روشنی ڈالتی ہے۔ مصنف دوسروں و چہارم کے شعرا سے ذاتی واقفیت رکھتا ہے۔ چالیس سال تک اس نے باغ سخن کی آبیاری کی ہے۔ شاعروں اور مشاعروں سے واسطہ رکھا ہے اور شعر و غزل کے چرچوں میں اوقات گزاری ہے۔ اس لئے اس کو اپنے عہد کے شعرا ان کے محاسن و اخلاق۔ قابلیت و استعداد اور جوہر کلام کے دیکھنے اور رئے قائم کرنے کا نہایت ناور موقع ملا ہے۔

اسانزدہ کے اسما کے ساتھ مصنف نے یہ التزام کیا ہے کہ ہر استاد کے تخلص کا ہم قافیہ جملہ اس کے نام سے پہلے لایا ہے اور پھر یہ فقرہ گاہ گاہ بابتی تغیر ہر جگہ اس نام کے ساتھ دوہرایا گیا ہے۔ گویا سرکار قاسمی سے خطابات عطا ہوئے ہیں۔ شیخ ظہور الدین حاتم کا نام یوں لکھا ہے۔

استاد اکثرے از سخن سبجان عالم شیخ ظہور الدین حاتم ص ۶۹ ، ص ۱۱۴ ، ص ۲۸۶
میرزا مظہر کے لئے۔ سخن سنج ہنزگستر مرزا جان جان مظہر ص ۱۲۳ ، ص ۲۵۳
سودا کو۔ سرآمد شعرا فصاحت آما مرزا محمد رفیع سودا۔ ص ۳۱ ، ص ۵۹ ، ص ۱۰۶
ص ۳۵۶ ، ص ۳۵۷
میر صاحب کو سخن سنج بے نظیر محمد تقی میر ص ۱۰۷ ، ص ۱۹۵-۷ ، ص ۳۲۶ ، ص ۳۴۱
ص ۳۶۶

میر درد۔ مملکت سخن سازی را یکہ تاز مرد خواجہ میر درد ص ۲۳ ، ص ۱۲۶
ص ۱۴۶ ، ص ۳۶۶ ، اور سخن سنج روشن ضمیر حضرت خواجہ میر ص ۲۴۴ ، ص ۲۸۶ ، ص ۳۲۱
ص ۲۳۵ سے بھی خواجہ میر درد مراد ہیں۔

میر سوز۔ شاعر فصاحت افروز محمد میر سوز ص ۳۳ ، ص ۸۰ ، ص ۲۰۳ ، ص ۲۶۶ وغیرہ

ہدایت - استاد صاحب درایت ہدایت اللہ خان ہدایت - ص ۱۹ ، ص ۲۲ ،

ص ۸۲ وغیرہ

فراق - دوستدار دمحب، سراپا وفاق حکیم ثناء اللہ خاں فراق ص ۱۲۶ ، ص ۱۲۷ ،

ص ۳۵۴ ، ص ۳۶۶ ،

مشہور اور پایہ کے شعرا کے نمونہ کلام میں کثرت کے ساتھ اشعار نقل کئے ہیں ان کے حالات کے سلسلہ میں اگرچہ چنداں اہتمام نہیں کیا گیا ہے تاہم اور تذکرہ کے مقابلہ میں ہمارے مولف کی مساعی بارور مانی جاسکتی ہے۔ شعر کی تاریخ وفات و حیات اگرچہ درج نہیں ہے۔ تاہم ایسے امور موجود ہیں جن سے ان کے زمانوں کے متعلق غلطی کا احتمال باقی نہیں رہتا۔

تذکرہ کی ورق گردانی سے معلوم ہوتا ہے کہ زمانہ اگرچہ مشغلہ شعر کے خلاف تھا اور سیاسیات کے مطلع پر فتنہ و آشوب کی گھنگور گھٹائیں ہر وقت پھانی ہوئی تھیں۔ احمد شاہ ابدالی کی آمد اور بعد کے سیاسی واقعات نے شیرازہ سلطنت کو پرانگندہ کر دیا ہے۔ دہلی ویران ہو رہی ہے اور اس کے فرزند تلاش معاش میں در بدر اور خاک بسر پریشاں حال پھرتے ہیں۔ لیکن راجا سے پر جاتک جیکو دیکھو شوق شعر میں ڈوبا ہوا ہے۔ ذکور و اناسا اور عامی و عالم اس کی چیٹک سے خالی نہیں ملتا اور ہند و بلکہ فرنگی زادوں تک میں یہ ذوق سرایت کر گیا ہے۔ سلاطین و عمال۔ امرا و علما۔ سپاہ و اہل دیوان کے علاوہ ہر طبقہ کے پیشہ وروں پر شاعری کا رنگ چڑھا ہوا ہے۔ مثلاً منیر مصقل گربے۔ اگرچہ اچھے خاندان سے تعلق رکھتا ہے۔ محمد امان نقار، محمد ہبی۔ جامع مسجد دہلی اتہی کے بزرگوں کی بنائی ہوئی ہے اور یہ خود بھی اسی پیشہ سے بسر وقات کرتے ہیں۔ یہ وہی نقار ہیں جنہوں نے میر تقی میر کے اژدر نامہ کے جواب میں دیبہ نظم پڑھ کر اہل مشاعرہ سے خراج تحسین وصول کیا تھا۔ محمد ہاشم شائق خیاط

ہے۔ اس کے ساتھ مرثیہ خوانی کی خدمت کو بھی نعم کر لیا ہے اور کافی شہرت رکھتا ہے محمد عارف رفوگر ہے۔ غنایت اللہ عرف کلو حجام ہے اور حضرت مولانا محمد فخر الدین کی ستراشی کرتا ہے۔ شہر میں میاں کلو کو مرزا سودا کے تلمذ پر فخر ہے۔ مذاق سخن اسقدر بلند ہے کہ سودا کے سوا کسی کو شاعر بھی تسلیم نہیں کرتے۔ غلام ناصر چراغ ہے۔ مقتود ایک سقتہ ہے۔ جو فن شعر میں بازار کے لونڈوں کا استاد ہے۔ ذوق ایک خاکروب ہے۔ اگرچہ تلمذ میں درج کرتے وقت مصنف نے اس کے اصل پیشے کا ذکر ترک کر دیا ہے۔

اسی طرح ہر وضع و فحاش کے شعر کو موجود ہیں۔ ثقہ و سنجیدہ نگار سے لے کر رند و اوباش۔ ہزل و پوچ اور فحش گو تک اپنی اپنی بولی بول رہے ہیں۔ جعفر ٹلی اٹل، میر عبد الجلیل بلگرامی، محمد عطاء بانکہ، صاحبقران، شہوت وغیرہ۔ مؤخر الذکر کو شاہ عالم ثانی نے مسخرۃ الدولہ فرما دیا۔ مساق خان بہادر پھکڑ جنگ کا مناسب خطاب عنایت کیا تھا۔ بعض نے عجیب عجیب تخلص اختیار کئے ہیں۔ کوئی اوباش ہے۔ کوئی عیاش ایک عشاق ہے۔ اور ایک کافر ہے۔ یہ بزرگ اپنے اشعار کو کافر کٹہ کے خطاب سے یاد کرتے ہیں۔ پنچھا۔ جھننا۔ کھو وغیرہ بھی اسی قسم کے نام ہیں۔

احمد نگر فرخ آباد۔ رامپور۔ لکھنؤ۔ عظیم آباد۔ مرشد آباد اور حیدر آباد وغیرہ شاعری کے مرکز ہیں۔ لیکن سب سے زیادہ طاقن و مرکز دہلی ہے۔ شاعرے کثرت سے ہوتے ہیں۔ اور ہر فرقہ و خیال کے لوگ اس میں حصہ لیتے ہیں۔ حتیٰ کہ ہندوؤں کے ہاں بھی ہرم مشاعرہ منعقد ہوتی ہے۔

علیم صاحب وشت سخن کے پرانے سیاح ہیں۔ ان کی تمام عمر شعر و شاعریوں کی صحبتوں میں گزری ہے۔ اس لئے ان کی رائیں شعرا کے کلام اور مقام کے متعلق قابل احترام ہیں۔ باوجودیکہ اس تذکرہ میں سینکڑوں شعرا کا ذکر ہے۔ ان میں ایسے بھی تھے

جن کے ساتھ بمقتضائے بشریت معاصرانہ چٹمک اختلاف اور عداوت بھی ہوگی۔ لیکن ہر ایک کے ذکر میں واقعہ نگاری کے فرائض کو ہاتھ سے نہیں جانے دیا ہے اور حق گوئی اور انصاف پسندی سے تجاوز نہیں کیا ہے۔ تقریباً ہر شخص کو نیکی کے ساتھ یاد کیا ہے۔ یہ امر ان کی نیک دلی اور سلیم الطبعی کی روشن دلیل ہے۔ انشاء اللہ خان انشا کے ساتھ اگرچہ ان کے جھگڑے رہے۔ شعروں میں نوک جھونک ہوتی رہی۔ فخریے اور ججو میں لکھی گئیں۔ آخر معاملہ تیغ زبان سے گذر کر زبان شمشیر تک پہنچا۔ ان امور کے جاننے کے بعد خیال گذرتا ہے کہ حکیم صاحب نے اپنی تالیف میں انشا کے باب میں آفت توڑی ہوگی۔ ان کی سیرت و اخلاق اور زندگی کی تصویر نہایت بھونڈی اور بھینانک اتاری ہوگی۔ لیکن دیکھا جاتا ہے کہ ان کے قلم نے اپنی فرض شناسی سے مطلق تزلزل نہیں کیا ہے۔ بلکہ انشا کی سیرت کے کمزور پہلوؤں کو بھی اچھی طرح سے واضح نہیں کیا ہے۔ کون نہیں جانتا کہ انشا ٹھٹھول۔ شوخ اور ہنگامہ آرا تھے۔ لیکن ان کی ستیزہ کار یکے قصوں کی تحریر کے وقت بھی ہمارے معتمد کا رویہ اغراض اور چشم پوشی کو کار فرما ہے۔ انشا اور مصحفی کے محرک کے سلسلے میں لکھتے ہیں :-

”اما از انکہ بے عیب ذات خداست تعالیٰ شانہ اعظم برآئے۔“ - اہ تمام

باین رفعت تمام و نور پاشی داغ سیاہ بر جگر دارد و قاسم نام تمام باین مسکنت مالاکازم و وارستہ معاشی واقعہ نویسی راجیلہ ساختہ بعیب چینی آن بدر منیر سپہر شرافت می پردازد، بنا بر مقتضای بشری اند کی شوخ طبع و ہنگامہ آرا و خود بین واقع شدہ در بلدہ لکھنؤ بمشاعرہ مرشد معظم الیہم بہ میان غلام مہمدانی مصحفی کہ شاعر است مسکین نہاد بے ہیج بحدے طرف شدہ کہ کار از گفتگوی رکیک کہ شایان شان ہنرمندان نبود و آگذاشتہ بہجو گوئی کشید بلکہ آنچہ زبان زرد ادا الناس است و مجلس

عامیائے نرفنا بھل بہشت آئین ملوک و سلاطین چہ رسد چہ برطر از د کہ حیا یہ
تحریر نش رخصت نمی دہد و قلم حقائق رقم غرق عرق انفعال می شود - اگر اند
انسان کہ سراپا سہو و نسیان است خطائے رفت رفت - کلام بشر کلام
اللہ نیست کہ بے خطا باشد شعر است ۵

شعر اگر عجزا باشد بے بلند و پست نیست درید بیضا ہمہ انگشتا یک دست نیست“
ان الفاظ پر یہ بیان ختم ہوتا ہے - اب خود ان کے ساتھ جو بیٹی ہے اس کی رام
کہانی یوں شروع ہوتی ہے :-

”اگرچہ کلمہ گذاری خاصہ بعد صلح شعاری شعرا اہل صلاح نیست اما چون
چون کار بواقفہ نگاری اقتاد بر سبیل حکایت ماجرائے کہ منشاعرہ امین الدولہ
معین الملک ناصر جنگ بہادر عرف مرزا امیڈ و صاحب امیر تخلص بھخت
دہلی روداد نبدے ازان شرح دادن مضائقہ ندارد“

اس تمہید کے بعد اصل سرگزشت بیان کی گئی ہے - جس میں انشاک کی زیادتی بھی
درج ہیں - اپنی بے قصوری اور بے بسی کا بھی ذکر ہے - مگر اس روداد کے خاتمہ
پر مصنف کے جذبات کا ترجمان یہ مصرع ہے ع

در میان جان و جانان ماجرائے رفت رفت (ص ۶۶)

اور اسی مصرع پر یہ قصہ ختم کر دیا جاتا ہے -

شاہ نصیر کی کج خلقی اور رعوت کے حکیم صاحب البتہ شکوہ سنج ہیں اور وجہ
بھی معقول ہے - قطع نظر ان دیرینہ مراسم کے جو شاہ صاحب کے والد شاہ غریب
اور حکیم صاحب کے درمیان تھیں - اور شاہ صاحب حکیم صاحب کے سامنے
پیدا ہوئے - ان کی گود میں کھیلے اور بڑے ہوئے - جو ان ہو کر حکیم صاحب کے
ساتھ نخوت اور بے اعتنائی سے پیش آئے - لکھتے ہیں :-

”باوصفہ کہ والدہ جدش بر قاسم ہیچمدان خیلے مہربان و زبہ صوفیانا
 زمان حضرت میرزاہان بر این سراپا نقصان نہایت عنایت فرما بودند
 و معہذا جلوه اش از کتم غیب بمنصہ ظہور بکھنور این عین تصور و
 دیگر امور مستدعیہ مودت و تعیش با سرور کہ ذکر آنہا با وصف عدم
 ملائمت با طناب محل می کشد از ہمہ اغماض العین فرمودہ برخلاف
 چشمداشت پیش مے آید۔ ہے ہے غلط کردم و خطا کردم۔ جاے
 شکوہ نیست۔ در اظہار اوصاف جبلی و ابراہ از اخلاق خلقی انسان مجبوجو
 و معذور است ع کل انار میر شیعہ بما فیہ“ (ص ۲۴)

مولانا آزاد نے اس گتھی کو یوں سلجھایا ہے :-

”حکیم قدرت اللہ خاں قاسم سے ایک خاص معاملہ یہ درمیان آیا کہ ایک فقہ
 مشاعرہ میں طرح ہوئی۔ یار شتاب اور تلوار شتاب۔ شاہ نصیر نے جو غزل کہہ
 کر پڑھی تو اس میں قطعہ تھا کہ :-

رخ انور کا ترے وصف لکھا جب ہم نے دیا دیواں الٹے یار شتاب
 پھر پڑھا ہم نے جو مضمون بیاض گرد سن اسے ہو گیا چپ قاسم انور شتاب

حکیم صاحب مرحوم خاص و عام میں واجب التعظیم تھے۔ اس کے علاوہ فقیہیت،
 علمی کے ساتھ فن شعر کے مشاق تھے اور فقط موزونی طبع اور زور کلام کو خاطر
 میں نہ لاتے تھے۔ چونکہ خود قاسم تخلص کرتے تھے۔ اس لئے قاسم انور کا لفظ
 ناگوار ہوا چنانچہ دوسرے مشاعرہ کی غزل میں قطعہ لکھا :-

واسطے انسان کے انسانیت اول شرط ہے میر ہو یا سیرا سو خاں ہو یا نواب ہو
 آدمی تو کیا تھا کہ بھی نہ ہم سجدہ کریں مگر نہ خم تعظیم کو پہلے سر مٹا رہا ہو
 (راجحیات ص ۸۸-۸۹)

شاہ نصیر کے علاوہ حکیم صاحب میر صاحب (میر تقی میر) سے بھی خفا ہیں خفگی کے اسباب سے ہم تاریکی میں ہیں۔ الزام وہی ہے جو شاہ نصیر کے خلاف تھا یعنی نخوت اور یدِ دماغی۔ یہ کمزوری شاعروں میں کم و بیش پائی بھی ضرور جاتی ہے۔ آبجیات میں میر صاحب کی سیرت کی جو بدنام تصویر اتاری گئی ہے۔ اس کے بعض رنگ حکیم صاحب ہی کے طیار کردہ ہیں۔ ہم ان الزامات کی تفصیل میں جانا نہیں چاہتے ناظرین ان کے متعلق بعض اشارے عنوان ذیل میں ملاحظہ فرمائیں:-

آبجیات اور مجموعہ نعر

اس سے قبل اشارہ کیا جا چکا ہے کہ حکیم صاحب کا یہ تذکرہ مولیٰ بن محمد حسین آزاد کی مشہور تالیف آبجیات کا ایک اہم ماخذ ہے۔ یہاں اس مسئلہ پر کسی قدر روشنی ڈالنے کی کوشش کی جاتی ہے۔ اور مختصراً اس اطلاع کی طرف اشارہ کیا جاتا ہے۔ جو اس تذکرہ سے لی گئی ہے:-

شاہ مبارک آباد کے حالات اور اشعار متفرق - مکھن پاکباز کا ذکر ص ۹
شیخ شرف الدین مضمون کا حال اور اشعار ص ۱۱ - آرزو کا ذکر اور اشعار ص ۱۲-۱۳
آرزو کی بدیہہ شعر خوانی ص ۱۴ - محمد شاکر ناجی کے حالات اور نادشاہ سے جنگ کے متعلق ان کے خمسہ کے دو بند اور متفرق اشعار ص ۱۵ - شاہ حاتم کے بیشتر اور اشرف علیخان فغاں و یکہ رنگ کے کتر حالات و اشعار ص ۱۶ اس تذکرہ سے منقول ہیں۔

میرزا جان جان مظهر کے واقعہ شہادت کے ذکر میں تو خود آبجیات میں اس تذکرہ کا حوالہ دیا گیا ہے۔ مولانا آزاد فرماتے ہیں:

”بیان حکیم قدرت اللہ خاں قاسم اپنے تذکرہ میں فرماتے ہیں کہ مرزا صاحب

اپنے کلام میں اکثر اشعار حضرت علی کی مدح میں کہا کرتے تھے۔ اس پر بگڑ کر کسی سنی نے یہ حرکت کی ”حاشیہ میں اضافہ کیا ہے)

”عجب مشکل ہے حکیم صاحب بھی ایک خوش اعتقاد سنت جماعت تھے۔ وہ کہتے ہیں کہ سنی نے مارا۔ لوگ کہتے ہیں شیعہ نے مارا“ (ص ۱۴۴)

لیکن حکیم صاحب کا منشا بالکل برعکس ہے۔ ان کی عبارت ہے :

”از انجا کہ مشرب صافی و مذہب اہل حق حق بوسے ارزانی داشته بود

طلے ناحق شناس در ایام متبرکہ عاشور بہ تعصب مذہب پے بہ

حقیقت کارنا بردہ کہ دے غریق حب جناب ولایت مآب و حریق عشق

حضرت امامت انتساب مرفوضی بود سلام اللہ علیہ و کرم اللہ وجہہ چنانچہ

بعضے اشعار آبدارش خاصہ این بیت ۵

نکرد مظہر مطاعت و رفت بجاک نجات خود بتلاوی بوترا بگذاشت

ربے گناہیش گواہی دہے گناہ شہید ساختہ محضور سراپا سرور شہدای کر بلاے معلے

علیہم السلام والرضوان رسانید (ص ۱۹۹)

سودا کے بیان میں میر و میرزا کی افضلیت کے سلسلہ میں مجموعہ نغز کی اصل

عبارت بھی منقول ہے چنانچہ :-

”حکیم قدرت اللہ خاں قاسم بھی اپنے تذکرہ میں فرماتے ہیں :-

”زعم بعضے آنکہ سرآمد شعرای فصاحت آما مرزا محمد رفیع سودا در غزل گوئی بے

نسیدہ۔ اما حق آنست کہ ع ہر گلے را رنگ و بوئے دیگر است

مرزا در بانیست بیکران و میر نہریت عظیم الشان۔ در معلومات قواعد میر را

بر مرزا برتریست و در قوت شاعری مرزا را بر میر سروری“ (ص ۱۶۲)

بقاد اللہ خاں بقا کے حالات ص ۱۵۷ حاشیہ اور اشعار میر صاحب کی ہجوں

ص ۲۲۲ - میر خاں کترین کا حال حاشیہ ص ۲۱۲ و ص ۲۱۱ اسی ماخذ سے ہیں،
میر تقی میر کے متعلق ہمارے ہاں عام جذبات یہ ہیں کہ مولینا آزاد نے میر صاحب
کی بددماغی اور تنک مزاجی کے افسانہ کو غیر ضروری فروغ دیا ہے جس کی اصل غالباً
کچھ بھی نہیں۔ مصنف گل رعنا کا بیان ہے -

”آزاد کہتے ہیں کہ ”افسوس یہ ہے کہ ان کو (میر صاحب کو) اوروں کے کمال
بھی دکھائی نہ دیتے تھے اور یہ میر سے شخص کے دامن پر بد نما دھتے ہیں“ ایک اور جگہ
کہتے ہیں کہ خواجہ حافظ اور شیخ سعدی کی غزل پڑھی جائے تو وہ سر ہلانا گناہ سمجھتے تھے۔
کسی اور کی کیا حقیقت ہے؟۔ مگر جب اس کی جانچ ہم ان کی کتاب نکات الشعرا سے
کرتے ہیں تو حیرت کی کچھ انتہا نہیں رہتی کہ یہ بیان کس قدر واقعہ کے خلاف ہے“
(گل رعنا ص ۱۵۶)

مولانا آزاد کی اصل عبارت یہ ہے

”سب تذکرے نالال ہیں کہ اگر یہ غور اور بے دماغی فقط امر کے ساتھ ہوتی
تو معیوب نہ تھی۔ افسوس یہ ہے کہ اوروں کے کمال بھی انہیں دکھائی نہ دیتے تھے
اور یہ امر ایسے شخص کے دامن پر نہایت بد نما دھتے ہیں جو کمال کے ساتھ صلاحیت
اور نیکو کاری کا خلعت پہنے ہو۔ بزرگوں کی تحریری روایتیں ثابت کرتی ہیں۔ کہ
خواجہ حافظ شیرازی اور شیخ سعدی کی غزل پڑھی جائے تو وہ سر ہلانا گناہ سمجھتے تھے۔
کسی اور کی کیا حقیقت ہے (آبھیات ص ۱۶-۱۷)“

اس موقع پر مولانا آزاد نے تحقیر سے کام نہیں لیا ہے۔ ان کی عبارت کا اس
ماخذ حکیم صاحب کا یہ فقرہ ہے :

”از نخوت و خود سریش چہ بر نگارم کہ سینہ قلم تحفایں رقم می نگار و بر شعر کے زہم
اعجاز باشند و کلام شیخ شیراز سر ہم نمی جنبات تا بہ تحسین خود چہ رسد و بہ سخن احدے اگر چہ معجز

طرانہ بود و گفته اہلی شیرازی گوش ہم فرامی دارد امکان چیست کہ حرف آفرین ہر زبانش
رود (ص ۲۳)

ولی کے متعلق آزاد کا یہ بیان بے اصل مانا گیا ہے ”ولی کہ بنی نوع شعر کا آدم
ہے۔ اس کے حق میں فرماتے ہیں ”ولی شاعریت از شیطان مشہور تر“ میر خان کترین
اسی زمانہ میں ایک قدیمی شاعر ولی کے تھے انہیں اس فقرہ پر بڑا غصہ آیا۔ ایک نظم
میں اول بہت کچھ کہا آخر میں آکر کہتے ہیں ع
ولی پر جو سخن لائے اسے شیطان کہتے ہیں“ (ص ۲۱۲)

نکات الشعر اچھپ گیا ہے۔ بیشک اس میں شیطان والا فقرہ موجود نہیں ہے
لیکن آزاد کا بیان حکیم صاحب کے ان بیانات پر مبنی ہے :

”در تذکرہ خود ہمہ کس را بہ بدی یاد کردہ در حق شاعر شان جلی المتخلص بہ ولی نوشتہ
کہ وے شاعرے است از شیطان مشہور تر و منرای این کردار ناہنجار از کمترین شاعر
بواجبی یافتہ کہ وے ہوا ہے متعددہ او کردہ کہ بعضے ازان بغایت رکبیک و پردہ در
افتادہ“ (ص ۲۳)

”بنابر نوشتن میر در تذکرہ خود شاعر شان جلی المتخلص بہ ولی را کہ وے شاعریت
از شیطان مشہور تر ہوا ہے رکبیکہ ہوا جی نمود (ص ۱۲۳)

”مفتش ہر جملہ سخن پر دازان ہندی زبان ثابت است و سخن بر سخنش ابلیس منشی
و شیطانست۔ میر خان کترین کہ خداش بیامزد بسیار بموقع و بجا گفتہ کہ ع
ولی پر جو سخن لاوے او سے شیطان کہتے ہیں (ص ۲۹۹)

محمد امان نثار کے حالات اثر در نامہ کا ذکر اور نثار کی ہجو نگاری ص ۲۱۸۔ اسی

تذکرہ سے منقول ہے۔ اور جزائت کے حال میں ایک حوالہ بھی ملتا ہے۔ چنانچہ :-

”حکیم قاسم قاسم فرماتے ہیں کہ ان کے بزرگ دربار شاہی میں درباری

کی خدمت رکھتے تھے (ص ۲۳۶) جرأت کے بعض ابتدائی حالات ص ۲۳۷۔ مرزا محمد تقی خاں ترقی کے مشاعرہ میں جرأت کا دھوم دھامی غزل پڑھنا اور میر صاحب سے واو طلب کرنا ان کا ٹال ٹال جانا اور بعد میں جھنجلا کر یہ کہنا ”کیفیت اس کی یہ ہے کہ تم شعر تو کہہ نہیں جانتے ہو اپنی چوما چاٹی کہہ نیا کرو (ص ۲۳۷) اسی تالیف کا فیضان ہے۔ البتہ ایک فرق ہے کہ مجموعہ نغز میں ’چوما چاٹی‘ کی جگہ ’چوما چاٹا‘ لکھا گیا ہے۔ ملاحظہ ہو (ص ۱۵۵) میر حسن کے حالات ص ۲۵۳۔ میرا شاء اللہ خاں کے پورے حالات ص ۲۵۹۔ انشا اور عظیم بیگ کا معرکہ (ص ۲۶۲۔ ص ۲۶۵) اور نواب امین الدولہ بمین الماسک ناصر جنگ عرف مرزا میٹھو کے ذکر کے لئے بھی یہی تذکرہ سند مانا جاسکتا ہے۔ اس کے علاوہ اور بھی موقعے ہیں جہاں بحیات میں اس تالیف کا پر تو نمایاں ہے +

محمود شیرانی

عربوں کا علم طب

(گذشتہ سے پیوستہ)

واکوننگ نے رازی کی تصنیف المنصوری، قانون بوعلی سینا اور علی ابن العباس کی کتاب الملکی کے بعض حصے مرتب کئے ہیں اور ان کا ترجمہ بھی شایع کیا ہے، یہ حصے بالخصوص تشریح سے متعلق ہیں، یہ مجموعہ اچھی خاصی ضخیم کتاب بن گیا ہے۔ جس میں مسلمانوں کی علم تشریح کے متعلق تمام معلومات آگئی ہیں، اس کتاب کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ مسلمانوں کا علم تشریح بالعموم بہت قطعی ہے، جسم کے تمام اعضا کے خاص فرائض ہیں اور ہر عضو کی ظاہری شکل و صورت اس مقصد کے مطابق ہوتی ہے جسے وہ پورا کرتا ہے۔ اس لئے عضلات کی جسامت بھی ان اعضا کے مطابق ہوتی ہے۔ جنہیں وہ حرکت میں لاتے ہیں اور ان عضلات کی وضع اور انسانی اعضا کی حرکات میں بھی خاص تطابق ہوتا ہے، پس خالق نے ہر عضلہ کے دونوں سروں سے لیے ریشے نکالے ہیں جن کا کام خاص عضو کو حرکت دینا ہوتا ہے، علی بن القیاس ریڑھ کی ہڈی، اس کے مختلف ٹکڑے، سوراخ، گانٹھیں، اور گودے (النخاع الشوكی)، کی تشریح بھی اسی طریق پر کی گئی ہے، جالینوس نے بھی ایسی ہی باتیں بیان کی ہیں۔ اور اس بارے میں عربوں نے سوائے مفسرانہ توضیحات کے اس پر کوئی خاص اضافہ نہیں کیا، رازی کے قول کے مطابق خدا تعالیٰ نے انسانی دماغ کو تمام حرکات و احساسات کا منبع بنایا ہے، لیکن ان اعضا تک جو دماغ سے بہت دور فاصلے پر واقع ہیں پہنچنے کے لئے حرکی اور حسی اعصاب کو کافی فاصلہ طے

کرنا پڑتا تھا اس لئے خدا نے طاستہ الراس کے نیچے کی طرف ایک سوراخ رکھا ہے۔ جہاں سے نخاع نکل کر نیچے کو جاتی ہے، اس نخاع کو ریڑھ کی ہڈی دعوود فقری، کے ذریعے اسی طرح محفوظ کیا گیا ہے، جس طرح دماغ کو طاستہ الراس یا کاکہ سر کے ذریعے محفوظ کیا گیا ہے۔ یہ نخاع اسی طرح اخیر تک محفوظ چلی گئی ہے کسی عضو کے قریب پہنچنے پر تو وہاں اعصاب کے ذریعے جو ریڑھ کی ہڈی کے سوراخوں میں سے نکل کر آتے ہیں۔ انہیں باہم پیوست کر دیا گیا ہے، اس سے اس عضو کا دماغ سے تعلق قائم ہو جاتا ہے اور وہ حرکات و احساسات اس میں منتقل ہو جاتے ہیں۔ چنانچہ اگر دماغ کو کوئی شدید صدمہ پہنچے تو تمام جسم احساس و حرکت سے عاری ہو جاتا ہے، اور اگر نخاع میں کوئی ایسی تکلیف ہو تو وہ تمام اعضا جن کا فعل اس سے وابستہ ہوتا ہے یا جائے ماؤف سے نیچے کا حصہ اپنی حرکت و احساس کھو بیٹھتا ہے،

بوعلی سینا بھی قریب قریب یہی کہتا ہے، جالینوس کی طرح لیکن کسی قدر تفصیل سے ریڑھ کی ہڈی کے چار بڑے مقصد بیان کرتا ہے، پہلا مقصد نخاع کے لئے محفوظ راستہ پیدا کرتا ہے، اگر تمام اعصاب براہ راست دماغ ہی سے نکل کر جسم میں جائیں تو انسان کے سر کی جسامت اتنی بڑھ جائے کہ اسے اٹھانا مشکل ہو جائے، علاوہ بریں اعصاب کو اعضا تک پہنچنے کے لئے بہت بعید فاصلہ طے کرنا پڑے اور انہیں راستے میں صدمہ اور نقصان پہنچنے کا اندیشہ ہو، اور بھاری اعضا کو حرکت میں لانا بھی دشوار ہو جائے، ریڑھ کی ہڈی کا دوسرا فائدہ ان اعضائے ربیمہ کی حفاظت ہے، جو اس کے متصل واقع ہوتے ہیں، تیسرا فائدہ یہ ہے کہ جس طرح کشتی میں درمیانی ستون کے سہارے دوسرے چھوٹے چھوٹے ستون یا ککڑیاں کھڑی کی جاتی ہیں۔ اسی طرح اس ہڈی کے بل پر تمام جسم کی ہڈیاں جو اس سے وابستہ ہوتی ہیں قائم رہتی

ہیں، چوتھا فائدہ یہ ہے کہ انسان جب چاہتا ہے اس کے سہارے سیدھا کھڑا ہو سکتا یا جھک سکتا ہے۔ یہی وجہ ہے کہ ریڑھ کی ہڈی چھوٹی چھوٹی ہڈیوں کو باہم پیوست کر کے بنائی گئی ہے، اور ایک ہی ہڈی یا بڑے بڑے ٹکڑوں سے نہیں بنائی گئی،

مسلمان اطباء نے ریڑھ کی ہڈی کے مختلف حصوں کی خوب تشریح کی ہے اور ہر حصے کی خاص غرض و غایت بیان کی ہے، اور پھر ان کی ساخت اور ان کے فرائض منصبی کے باہمی ارتباط کو واضح کیا ہے، چنانچہ یہ دکھایا ہے کہ پہلے ٹکڑے کا سوراخ جس میں سے اعصاب گزرتے ہیں دوسرے ٹکڑوں کے سوراخوں کی طرح نہیں، اگر یہی سوراخ سر کے قریب کے جوڑوں میں ہوتا جہاں اعصابی حرکات زیادہ تیز ہوتی ہیں تو اعصاب کو نقصان پہنچنے کا اندیشہ ہوتا۔ اس کے برعکس یہی سوراخ اگر بارہویں ہڈی کے بند میں ہوتا تو بھی یہی نتیجہ ہوتا۔ سینے کی فقاری ہڈیاں بھی جیسے ہم پسلیاں کہتے ہیں ایک دوسرے سے مختلف ہوتی ہیں، بوعلی سینا نے ان کی نہایت واضح تشریح کی ہے، دسویں پسلی کی شکل بالکل نصف دائرہ کی طرح خمیدہ ہوتی ہے، اس سے نیچے کی پسلیاں نسبتاً کم خمیدہ ہوتی ہیں۔ بارہویں پسلی کی شکل پیچھ کی ہڈیوں سے ملتی ہے اور یہ ان سے پیوستہ بھی ہوتی ہے۔ یہی باعث ہے کہ اس میں دو جوڑ ہوتے ہیں۔

علم تشریح میں مسلمانوں نے اس قدر شرح و بسط سے کتابیں لکھی ہیں کہ اس نے ایک مستقل فنی حیثیت اختیار کر لی ہے، اس موضوع کی تعنیفات، دقیق مسائل، لطیف جزئیات اور وسیع تفصیلات سے مملو ہیں، ہر مسئلہ کی تشریح نہایت مفصل اور اس کی تقسیم نہایت مبسوط ہے، ان کتابوں کے صفحات میں مسلم مصنف کی شخصیت نمایاں طور پر نظر آتی ہے، بالخصوص جب ہم

علم الحیات کے متعلقہ مسائل کا مطالعہ کرتے ہیں تو یہ چیز اور بھی واضح ہو جاتی ہے، مثلاً بوعلی سینا جگہ کے تحت میں رگوں کے افعال پر بحث کرتے ہوئے ایک مصنف کا ذکر کرتا ہے جو اپنے متقدمین سے اختلاف رائے رکھتا ہے، وہ اس مصنف کے خلاف لکھتا ہے اور کہتا ہے :-

”تم جانتے ہو کہ جگہ تولید خون کی جگہ ہے اور صفراوی، سوداوی اور بلغمی مادہ کو خارج کرتا رہتا ہے“۔ . . . جگہ میں چاروں خلطیں کام کرتی ہیں۔

وہ قوت ہضم کی جگہ گوشت کو بناتا ہے اور باقی قوتیں رگوں میں ہوتی ہیں

بوعلی سینا نے اس مصنف کا جواب دیا ہے جو رگوں کو ہی قوت دولن خون کا سرچشمہ خیال کرتا ہے۔ اس خاص فنی بحث کو سمجھنا ہمارے لئے مشکل ہے۔

اکثر مسلمان اطباء نے جنین کی مختلف ارتقائی منازل کا گہرا مطالعہ کیا ہے، مغوی نے مروج الذہب میں بہت سے اطباء کے خیالات درج کئے ہیں اور ارسطو،

بقراط، جالینوس وغیرہ کے اقوال نقل کئے ہیں، وہ لکھتا ہے کہ جنین یا علوق کے ارتقائی مراحل تقریباً وہی ہیں جو نباتات کے ہیں، جو حیثیت بیج کی زمین

میں ہے وہی حیثیت جنین کی رحم میں ہوتی ہے، جنین کے لئے خون کی پوٹلیا

ایسی بھی ہیں جیسی کسی پودے کے لئے جڑیں جو زمین میں پھیلتی جاتی ہیں، یہ حالت اس وقت تک قائم رہتی ہے۔ جب تک کہ جنین غذائی شیرہ چوسنے کے قابل نہ ہو جائے +

”تبسم“

(ترجمہ مفکرین اسلام از کاراڈوو)

ابن قتیبہ کی

چار اہم کتابوں کا مطالعہ

اس سے قبل ہم نے ابن قتیبہ کی ان کتابوں کی طویل فہرست نقل کی ہے -
جو کہ سیلاب زمانہ سے بچ کر علمائے ادب تک پہنچیں - اب ذیل میں ہم
مصنف موصوف کی کتابوں کا مطالعہ کرتے ہیں -

پول تو ہمارے مصنف کی ہر کتاب اپنی مستقل علمی - ادبی - شعری -
لغوی بخوی - تاریخی - شرعی - اجتماعی یا سیاسی حیثیت رکھتی ہے - لیکن
وقت اور جگہ کی قلت مانع ہے کہ اتنی بڑی تعداد پر کما حقہ بحث کی جائے - اس
لئے یہاں ہم صرف کتاب المعارف - کتاب الشعر والشعراء - ادب الکاتب اور
عیون الاخبار ایسی متداول و اہم کتب کو پیش نظر رکھیں گے
سب سے پہلے ہم کتاب المعارف کو لیتے ہیں -

(۱)

کتاب المعارف

دوستن فیلڈ ناشر کتاب المعارف نے اس کتاب کے پانچ مخطوطات

۱۔ لیکن دوستن فیلڈ نے عیون الاخبار کو ایسی اہمیت نہیں دی - اسی طرح نووی، سہبانی،
ابن الانباری وغیرہم نے کتاب الشعر والشعراء کا بے نقد شعری میں ایک ممتاز درجہ حاصل ہے

- (۱) سلطان کنٹ خانہ عدالت ولسنا کا قلمی نسخہ مورخہ صفر ۱۱۸۷ مطابق ستمبر ۱۶۹۵ء
 (ب) شاہی کتب خانہ گوٹھا کا محشی قلمی نسخہ مورخہ ۳ رجب ۱۱۱۲ء = ۲ نومبر ۱۶۹۵ء منقول
 از نسخہ مورخہ ۲ جمادی الثانی ۱۱۸۷ء
 (ج) کتب خانہ لیدن کا قلمی نسخہ مورخہ ۱۸ رجب ۱۱۱۲ء = ۷ مئی ۱۷۲۷ء
 (د) قلمی نسخہ - ٹوڈرینی صفحہ ۳۰ اور
 (۵) شیخ بشرزی (متوفی ۱۸۴۶ء) کا قلمی نسخہ - موروثی لائبریری - قسطنطنیہ
 احمد زکی ناشر عیون الاخبار نے دو اور قلمی نسخوں کا ذکر کیا ہے جو کہ دارالکتب المصریہ
 میں موجود ہیں :-

(۱) استاد شفیعی کے ہاتھ کا لکھا ہوا نسخہ مورخہ ۱۱۱۶ء اور

(۲) ایک غیر مشکل اور بے تاریخ نسخہ

کتاب المعارف دو دفعہ طبع ہو چکی ہے :

(۱) گوٹنجن میں (۱۸۵۷ء) ناشر ایف ووسٹنفلڈ - یہ مطبوعہ نسخہ مذکورۃ الصدر

مخطوطات میں سے پہلے تین کے مقابلہ و معائنہ کا نتیجہ ہے

(ب) مصر میں (۱۸۲۰ء = ۱۸۸۱ء)

سبب تالیف و اہمیت :

ابن قتیبہ نے لکھا ہے کہ "اس کتاب میں میں نے ایسے معلومات جمع کئے ہیں
 جن کا جاننا ہر اس شخص کے لئے ضروری ہے جسے اشرف المخلوقات کا درجہ حاصل ہے

(بقیہ حاشیہ ص ۵۷) کوئی ذکر نہیں کیا۔ تاہم جرجی زیدان نے ابن قتیبہ کا تذکرہ کرتے وقت اپنی چار کتابوں کو مقدم

کیا۔ اور ان کے بعد "معارف" کو چارواں نمبر پر رکھا۔ اس کا سبب یہ بھی نہیں لکھا۔ اور عقیم الشان کہا ہے کہ اس کتاب کے تمام

عوارض و فوائد پر یہ کے مطابق ہیں۔ اسے تفصیل کیلئے دیکھو جرمین دیباچہ کتاب المعارف ص ۵۷

(حاشیہ ص ۵۷) اسے تفصیل کے لئے دیکھو عیون الاخبار حصہ چہارم ص ۵۷ جرمین دیباچہ کتاب المعارف ص ۵۷ سطر ۱۲-۱۱

جسے خدا تعالیٰ نے ادب سکھلا کر افتادہ طبقے سے نکال کر سرسبز انڈیا اور جسے علم و بیان عطا کر کے عوام پر فضیلت بخشی ہے۔ ایسے شخص کو چاہئے کہ اپنی ذات کو تعلیم و تعلم کے لئے وقف کر دے اور اس کے تحفظ کے لئے روحانی ریاضت کی طرف رجوع کرے کیونکہ بادشاہوں کی مجلس میں بھی بیٹھ کر وہ اس چیز سے بے نیاز نہیں ہو سکتا۔ شرفا کی صحبت میں بھی اس سے گریز نہیں۔ نیز ہر قسم کی معاشرت میں اس سے سابقہ پڑتا ہے کیونکہ اہل علم حلقہ میں بحث و تمحیص کے دوران میں یہ لوازمات میں سے ہے۔ وجہ اس کی یہ ہے کہ شاذ و نادر ہی کوئی مجلس جس کے اراکین کی نیت بخیر ہو اور خود جس کی بھلائی پر بنیاد ہو اور جس کا مسلک سراسر انسانیت ہو، ایسی ہوتی ہے کہ جہاں عام معلومات کی کسی نہ کسی طرح ضرورت نہ پڑے خواہ وہ کسی نبی کے ذکر کے دوران میں ہو یا کسی بادشاہ یا زمانہ ماضی کے کسی عہد کے متعلق ہو۔ خواہ وہ کسی کے نسب کی بابت ہو یا عربوں کی کسی جنگ کے سلسلہ میں، بہر حال اس بات کی ضرورت ہوتی ہے کہ فقہ کا اصل راز۔ قبیلہ کی اصل بود و باش۔ شہنشاہ کے عہد کے واقعات اور زیر بحث آدمی کی سرگذشت۔ نیز ضرب الامثال کی وجہ اختراع وغیرہ امور کے متعلق علم حاصل کیا جائے۔ چنانچہ اکابر و اشراف میں سے ایسے لوگ بھی ہیں نے دیکھے ہیں جنہیں اپنا نسب تک معلوم نہیں اور ایسے نجیب حضرات بھی نظر سے گذرے جنہیں اپنے اسلاف کا مطلق پتہ ہی نہیں۔ اور ایسے قریش جنہیں یہ بھی علم نہیں کہ انہیں کس پشت میں پہنچ کر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یا آل سرور کے جلیل القدر صحابہ سے شرف قرابت حاصل ہے۔ میں نے فارس کے بادشاہوں کے ان لڑکوں کو دیکھا جو کہ اپنے باپ اور اپنے باپ کے عہد کے واقعات و حوادث سے قطعاً نا بلد ہیں۔ اکثر ایسے لوگ بھی دیکھنے میں آئے جو اپنے تئیں کسی قبیلہ کی طرف منسوب کرتے ہیں۔

حالانکہ انہیں یہ بھی خبر نہیں ہوتی کہ وہ قبیلہ کس خاندان کی شاخ ہے۔ کہیں وہ اپنے شجرہ نسب کو کسی قبیلے کے ایک حصہ کی طرف لے جاتے ہیں حالانکہ انہیں اس قبیلے کی جڑ کا علم تک نہیں ہوتا۔ ایک شخص ایسا بھی ملا جس نے اپنے دقیق نسب سے منہ موڑ کر اپنے آپ کو ایک ایسے شخص کے ساتھ جوڑ دیا جس نے کوئی اولاد ہی نہیں چھوڑی مثلاً وہ آدمی جسے میں نے دعوے کرتے سنا کہ اسے ابو ذر سے نسبت ہے حالانکہ ابو ذر کی کوئی اولاد ہی نہ تھی۔ ایک اور آدمی تھا جو اپنے آپ کو حسان بن ثابت کی طرف منسوب کرتا تھا حالانکہ حسان کے سب بچے دار فانی کو سدہار چکے تھے اور اس شخص کی طرح جو ماموں کے پاس گیا اور اس کے ساتھ نہایت دلکش انداز میں باتیں کیں۔ ماموں نے اس سے اس کا نسب پوچھا تو اس نے جواباً کہا ”مٹی سے“ جو عدی بن حاتم کی اولاد ہیں“ ماموں نے اس سے پوچھا ”کیا اس کی پشت سے؟“ اس نے کہا ”ہاں! ماموں بولا ”ہرگز نہیں“ ہرگز نہیں“ ابو طریف نے تو کوئی بچہ ہی نہیں چھوڑا“ اس آدمی کا ایسے شخص کے پاس اظہار جہالت کرنا جو کہ اسے اپنے تقرب کے لئے چنتا تھا ایسے نسب کے اختیار کرنے سے بھی قبیح تر تھا۔ پھر دیکھیے ایک متبوع شخص جو کہ ادب میں مہارت نامہ رکھے۔ مگر کسی ایسی ضروری چیز سے بے بہرہ ہو جس کا علم اس کے لئے تمام معلومات سے زیادہ اہم ہو۔ اس قصور سے اس شخص کے کمال میں نقص واقع ہو جاتا ہے اور اس کا رتبہ گر جاتا ہے۔ جیسا کہ ایک طالب علم فقہ کے اسرار و غوامض کے حصول کے درپے ہو لیکن ابواب صلوٰۃ اور ابواب فرائض جیسی اہم چیزوں سے نا آشنا ہو یا حدیث کے راستوں کا ایسا سالک جو احادیث کے متن اور معانی سے غافل ہو۔ یا نحو کی علل اور تصاریف کا ایسا متلاشی جو ایک رقعہ یا ایک شعر بھی صحیح نہ پڑھ سکے

نقص مضمون :

”میری یہ کتاب گنگووں معلومات کی حامل ہے۔ سب سے پہلے ابتدا آفرینش

بعد ازاں انبیاء کے حالات آمدِ مسیح اور مسیح کے بعد کے وقفے تک۔ ان کی عمر اور ان کی اولاد۔ انکی اولاد کا ایک دوسرے سے جدا ہو جانا اور ان کا زمین کے مشارق و مغارب میں پھیلنا اور سمندروں۔ جنگلوں اور ریگستانوں کے اطراف و جوانب میں قیام پذیر ہونا۔ اس کے بعد میں نے انساب عرب کا مختصر سا ذکر کیا ہے۔ اور نہایت ہی مختصرے الفاظ میں مشہور عمائر اور بطون کا حال لکھا ہے۔ زان بعد میں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی زندگی کے حالات پیش کئے ہیں مثلاً آپؐ۔ آپ کے والدین۔ پھوپھیوں۔ وادیوں۔ نانوں۔ دایوں۔ ازواج۔ اولاد اور موالی کے انساب و تراجم۔ آپ کے مولد بخت و غزوات کا تذکرہ۔ تا آنکہ آپؐ اپنے خالق حقیقی سے واصل ہوئے۔ اور مہاجرین عشرہ کے حالات پھر مشہور صحابہ کے۔ پھر معاویہ ابن ابی سفیان کے عہد سے لے کر احمد بن محمد بن المعتصم المستعین باللہ تک کے خلفاء کے واقعات اور مشہور ارباب سلطنت اور باغی جنہوں نے ان کے خلاف سر اٹھایا۔ پھر تابعین اور ان کے بعد کے علمائے حدیث۔ اور اصحاب الراۃ اور ان کے رافضی۔ شیعہ۔ مرجئی۔ قدری وغیرہ ہونے کے متعلق۔ نیز حجاز۔ مکہ۔ عراق اور شام کے اہل قرأت، نساہین، موڑخ، غریب اور شعر کے راوی، علمائے نحو۔ معلمین، مہاجرین، صحابہ کرام و تابعین کے حالات پھر ان شخصوں کا ذکر جنہوں نے کوئی ایسی بات کی جو مدتوں تک باری رہی (یعنی ”اولیٰ“) اور کعبہ۔ بیت المقدس۔ مسجد مدینہ۔ مسجد بصرہ۔ مسجد کوفہ۔ مسجد دمشق جیسی مشہور مساجد کا تذکرہ۔ عمارات کی تاریخیں اور یہ کہ وہ کس کے اہماء سے بنائی گئیں۔ میں نے جزیرۃ العرب۔ حدود سواد اور جزیرہ واقع میان دجلہ و فرات اور حدود نجد و حجاز و تہامہ کے متعلق بھی اشارہ کیا ہے۔ میں نے فتوحات کا بھی ذکر کیا ہے کہ آیا وہ بالبحر واقع ہوئیں یا صلیح سے۔ اور ایسے والیوں کا ذکر بھی جو عراقین پر حکمران تھے مینے پہلے مہاجرین اور پچھلے مہاجرین میں فرق ظاہر کیا ہے۔ مختصر میں کے حالات

نصاری بنی تغلب پر صدقہ کی مقدار کے دو چند ہو جانے کی وجہ - عرب کے زمانہ جاہلیت کے مذاہب اہم جاہلیت میں اشرف کے پیشوں کا بیان، اہل عاہات جن میں متعدد عواض جمع ہوئے نیز یہ کہ ابرص - لنگڑا - اندھا - کوڑھی - کم ریش - کاننا - مجذوم - ناک اور لب کٹا - پھوٹے بڑے جیڑوں والا - بے بال وغیرہ وغیرہ کون کون تھا - اور ایسی چیزوں کا ذکر جو ایک ہی لڑھی میں مسلسل ہوں اور ان کا شتی نہ ہو - ان لوگوں کے حالات جو اپنے آباء و اجداد اور قبائل کے غیر کی طرف منسوب کئے گئے ہیں اور جو اپنی کنیت سے موسوم ہیں اور طاعونوں اور ان کے اوقات اور مشہور لڑائیوں مثلاً یوم ذی قار - فجارین - حلف الفضول - حلف مطہیین - بکرو تغلب اور دوسرے وغیرہ کا ذکر - جن لوگوں کے نام ضرب المثل بن گئے ان کے حالات مثلاً قوس - حاجب - باقل - قرطے ماریہ - خرمیم ناعم - ساباط - شقائق نعمان - حدیث خرافہ - برجان چور - سحمان وائل الخلیب - طفیل جبکی طرف طفیلی منسوب ہیں - نطف کا خزانہ - کسعی کی ندامت - عرقوب کے وعدے - حنین کے موزے - منشم کا عطر وغیرہ - نیز میں نے ملک حیرہ - دافہ (یعنی عارضی نیابت) اور شہان پارس کا ایک ایک کر کے ذکر کیا ہے - اور ان کی زندگی کے واقعات اور ان کی شان و شوکت اور رعب اور دبہ کی کیفیت کا بھی تذکرہ کیا ہے -

طریق بیان :

کسی قبیلہ یا فرد کا ذکر کرتے وقت ہمارا مصنف سب سے پہلے اس فرد یا قبیلہ کا شجرہ نسب اور جگہ کا پتہ لگاتا ہے - پھر اس فرد یا ان افراد کی زندگی کے نہایت اہم اور مشہور واقعات کو تحریر میں لاتا ہے اور جہاں کہیں اختلاف روایت ہو وہاں ان مختلف اقوال و روایات کو نقل کر دیتا ہے - بیان نہایت سلیس -

پر مغرور بر محل - مختصر اور حشو و زوائد سے خالی ہے - یہی وجہ ہے کہ تین سو صفحے کی چھوٹی سی کتاب میں اس قدر مواد بھرا پڑا ہے -

”یہود و نصاریٰ کے حالات میں ابن قتیبہ عہد نامہ عتیق و جدید ہر دو کو نقل کرتا ہے ان کے انبیاء و زعماء کا بیان کرتے وقت مصنف نے وہب بن منبہ کی طرف بہت دفعہ رجوع کیا ہے ، اہل فارس کے حالات میں فارس کی تاریخ سے اقتباسات پیش کئے ہیں - لیکن تاریخ اسلام کے متعلق اس نے اپنے ماتخذ کے سلسلے میں کتب تاریخ کا ذکر نہیں کیا - ہاں بالعموم اپنی اسناد کا تذکرہ کیا ہے (نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم اور ان کے صحابہ کرام اور خلفائے راشدوں کے حالات ابوالخطاب ابوالیقظان وغیرہم سے نقل کئے ہیں)“

خاتمہ :

کتاب المعارف انواع و اقسام کے اعلام و اشخاص کے حالات پر مشتمل ہے - ادب عرب کے طلبہ کے لئے یہ کتاب لا بد مرجع ہے - ادب و شعر اور اخبار و آثار کے اسرار و غوامض پر صحیح روشنی ڈالی گئی ہے - اہل ادب کی بہت سی مشکلات ایسی ہیں جن کی عقدہ کشائی اس کتاب سے استفادہ کئے بغیر ہو نہیں سکتی اور نہ ہی اس وقت تک وہ کسی تسلی بخش نتیجہ پر پہنچ سکتے ہیں - مختصر یہ کہ یہ کتاب ادب عرب کی مفتاح ہے -

عربی نظم و نثر میں اکثر محاورات و ضرب الامثال وغیرہ آتے ہیں جن کے سمجھے بغیر عبارت صاف نہیں ہوتی - چنانچہ کتاب المعارف میں ایسے ابواب موجود ہیں جہاں کئی ایک امثال و محاورات کی وافی تشریح کی گئی ہے مثلاً اسرع من نکلح ام خارجۃ (صفحہ ۲۹۶) ، نفا حنین (صفحہ ۲۹۵) ، الکفر من حمار (صفحہ ۲۹۴)

وغیرہ۔ اشعار عرب میں اکثر ایسے لوگوں اور قیدیوں کا ذکر ہوتا ہے کہ جب تک ان کا نسب نامہ معلوم نہ ہو شعر کا راز سر بستہ ہی رہتا ہے۔ ابن قتیبہ نے قبائل عرب کا شجرہ نسب اور ان کا مختصر حال بھی دیا ہے (ص ۳۱)۔ پھر عرب کے ادب و شعر میں جاہلیہ کی لڑائیوں کا اکثر ذکر ہوتا ہے۔ ہمارے مصنف نے ان کی بھی ضروری تشریح و تفصیل کر دی ہے (ذکر ایام العرب المشہورۃ فی الجاہلیۃ ۱۲۹۳ تاریخ دانی کے لحاظ سے یہ کتاب اپنی مثال آپ ہے اور قدیم تاریخی مصنفات میں سے ہے۔ اس میں تاریخ کے ہر اس حصہ پر جس سے اہل عرب کو کوئی سروکار ہو سکتا ہے، سیر حاصل بحث کی گئی ہے۔ مصنف نے اعلام یہود و نصاریٰ و اسلام - اسلامی یادگاروں - فتوحات - مشہور واقعات اور افراد کی سرگزشت اور فارس اور شام کے بادشاہوں کے حالات کو کافی جگہ دی ہے۔ ”مابعد کے مورخین نے بھی اس کے مکتوبات کو بطور ایک شاندار ذخیرہ معلومات کے استعمال کیا۔ ابن خلکان نووی، وغیرہ نے بھی اس سے استفادہ کیا“ بعض اس کے نقش قدم پر چلے ہیں چنانچہ ابن ندیم نے بیان کیا ہے کہ وکیع القاضی نے اپنی کتاب الشریف میں وہی طرز بیان اختیار کیا ہے۔ جس طرز پر ابن قتیبہ کی کتاب المعارف لکھی گئی ہے۔ صاحب کشف الظنون نے لکھا ہے کہ ابن جوزی کی کتاب تلیق فہوم الماثرۃ فی التاريخ والسیرۃ کتاب المعارف کے اسلوب کا نتیجہ کمتری ہے۔

اخیر میں ہم اس کتاب کے متعلق خود مصنف کی نصیحت کو جو کہ بالکل مبنی بر حقیقت ہے، پیش کرتے ہیں :-

لے یہ امر یقینی ہے کہ بہت سے راویوں نے ابن قتیبہ کے پاس نہ بانی روایات بیان کیں جو سب سے پہلے اسی نے قلمبند کیں۔ جرمن ایمپاکر کتاب المعارف ص ۷، زیدان لکھتا ہے: حدیث قبیل اکتبا لتاریخ العام ومن اقلہما -

وقد شطت عليك تعلم ما في هذا الكتاب وتعرفه ولواطته وذكر
 ما بك عنه الغناء أكثر دهرك اتعبتك وكذا ذلك وأوجبتك إلى أن تلفظ
 منه شيئاً للمعرفة والحفظ وتنبذ منه شيئاً فكفيتك ذلك واحتطت
 لك فيه ببلغ الاحتياط وعيرت على نظري بنظر الحفاظ من اخواننا
 والنساب وأدجوا أن أكون قد بلغت لك فيه همة النفس وتلج القواد
 ولنفسى ما املت في تبصيرك وإشراك من توفيق الله وحن الثواب
ضروری نوٹ :

کتاب المعارف کی ترتیب میں دو ایک سقم قابل توجہ ہیں :-
 (۱) ”عرب کے ہمنام قبیلوں اور خاندانوں کا تذکرہ : اسے اس نمائے کے
 بعد ہونا چاہئے تھا جو کہ صفحہ ۵۵ پر تمام ہوتا ہے ۔

(۲) ”ضرب الامثال کفر من حماد اور احمق من دغہ (صفحہ ۳۰) کا
 ذکر باب قصص قوم جری المشل باسمائیم (صفحہ ۳۹) میں ہونا چاہئے تھا“

سجاء اللہ

میکلوڈ عریک سٹوڈنٹ

میرزا بیدل

(قسط دوم)

مرزا بیدل کے تعلقات

اس میں شک نہیں کہ مرزا بیدل نہایت سیرچشم اور قناعت پیشہ واقع ہوئے تھے۔ لیکن ان کے رتقات اور دیگر تصانیف سے واضح طور پر معلوم ہوتا ہے کہ اس استغنا اور گوشہ نشینی کے باوجود ان کے تعلقات اس زمانہ کے سربراہان امر اور وزرا اور نامور اہل علم کے ساتھ نہایت گہرے تھے۔ وہ ان کی شادی اور غم میں شریک ہوتے تھے۔ باقاعدہ تہنیت نامے اور تعزیت نامے تحریر کرتے تھے۔ تحفے تحائف اظہار تشکر کے ساتھ قبول کرتے تھے۔ تصنیفات ان کے نام معنون کی جاتی تھیں۔ ان کے کلام میں اصلاح دی جاتی تھی وغیرہ وغیرہ جس سے معلوم ہوتا ہے کہ مرزا کشمکش حیات سے گھبرائے ہوئے نرے خشک اور گوشہ نشین زاہد ہی نہیں تھے۔ بلکہ انزوا سے دلدادگی اور روحانیت میں انہماک رکھنے کے باوجود یہ بھی جانتے تھے کہ تکمیل نفس کے لئے خلق اللہ کے برگزیدہ اشخاص سے میل جول کس قدر مفید اور سودمند ثابت ہو سکتا ہے۔ فضائل عصر میں وہ مخصوص حیثیت رکھتے تھے اور ذاتی خوبیوں۔ عمدہ خصائل۔ خداداد ذہانت اور روحانی جاذبیت کے باعث اکثر جلیل القدر مفید اروں کے ساتھ ان کے گہرے تعلقات تھے۔ ہم ذیل میں بعض ان اشخاص کا ذکر کرینگے جن کے ساتھ میرزا کو خصوصیت کے ساتھ رابطہ اتحاد رہا اور مرزا

نے اپنے منشاءات میں ان کا تذکرہ کیا ہے۔

مرزا کے رفات کا زیادہ حصہ نواب شکر اللہ خاں کے نام نامی کے ساتھ وابستہ ہے گو رفات نفس مضمون کے لحاظ سے ایک دوسرے سے مختلف ہیں لیکن تمام کا انداز بیان نہایت نیاز مندانه اور مخلصانہ ہے جس سے استنباط کیا جاسکتا ہے کہ مرزا اور نواب صاحب کے درمیان گہرے تعلقات تھے۔

اُدھر بقول آزاد بلگرامی نواب شکر اللہ خان اور ان کے تمام خاندان کو مرزا صاحب سے بیحد عقیدت تھی۔ آزاد کا یہ قول صحیح مانا جاسکتا ہے کیونکہ مرزا کے رفات میں چند ایسے رقعے بھی ملتے ہیں۔ مزید برآں یہ بھی معلوم ہوتا ہے کہ نواب صاحب مرزا سے مشورہ معین کیا کرتے تھے۔

نواب شکر اللہ خان اور مرزا کے درمیان دوستی اور یگانگت کا سلسلہ تقریباً بارہ سال تک رہا ہے۔ جیسا کہ خاں موصوف کی وفات کے وقت مرزا کے ایک خط سے جو شکر اللہ خان کے فرزند کے نام ہے معلوم ہوتا ہے۔

”از دست رفتن دولتی کہ بسلسلہ موافقتش دوازدہ سال محرک عسرت آہنگی ساز افقاس بود“ (ص ۱۲۶ رفات)

نواب شکر اللہ خاں | مولانا غلام علی سروآزاد میں لکھتے ہیں کہ شکر اللہ خان ذات کے سید۔ خورف کے رہنے والے اور عاقل خاں رازی کے داماد تھے۔ شہنشاہ اورنگزیب نے سرہند۔ سہارنپور اور میوات کا علاقہ ان کو عطا کیا تھا۔ آخر میوات میں شکر اللہ میں

نواب شکر اللہ خان از سادات خود است و داماد عاقل خاں رازی و از پیشکام خلدی مغانی بہ حکومت سہرورد و سہارنپور و میوات سرسرازی یافت۔ آخر در میوات سنہ ثمان و آتہ و اربعہ (۱۱۰۸) از منصب حیات مستغنی

گشت۔ میر لطف اللہ شکر اللہ خان سپہراوست کہ بہ خطاب پدر بنی طلب گردید و خلف و گیرش میر عنایت اللہ شاہ کوٹا و دیگرے میر کرم اللہ عاقل خان

داعی اجل کو بلیک کہا۔ ان کے تین فرزند تھے۔ لطف اللہ - عنایت اللہ اور میر کرم اللہ - سرکار شاہی سے نمبر اول کو شکر اللہ نمبر دوم کو شاکر خاں اور نمبر سوم کو عاقل خاں کے خطاب عنایت ہوئے۔

بیشک یہ صحیح ہے کہ نواب شکر اللہ خاں سہارنپور - میوات وغیرہ کے حاکم رہے ہیں۔ کیونکہ بیدل کے ہاں بھی دو تین رقعے ایسے ملتے ہیں جن میں سہارنپور - فتح میوات اور عطاء میوات کا ذکر آتا ہے۔ نیز یہ بھی درست ہے کہ اُن کے تین فرزند تھے۔ اور ان کے نام لطف اللہ، عنایت اللہ اور کرم اللہ تھے۔ لیکن ہمیں افسوس سے لکھنا پڑتا ہے کہ لفظ ”شکر اللہ“ جو باپ بیٹے کے لئے رفات میں بلا تیز استعمال ہو رہا ہے۔ ہمیں اس قدر شبہات میں ڈال دیتا ہے کہ صفحہ ۱۱۴ کے رقعے کو مد نظر رکھتے ہوئے ہم نواب شکر اللہ خاں کی تاریخ وفات کے مسئلہ میں مولانا آزاد کیساتھ اتفاق یا اختلاف کرنے میں لمحہ بھر کے لئے مذہب ضرور ہو جاتے ہیں۔ لیکن بعض دیگر وجوہات کی بنا پر جہکا ذکر ذیل میں ہو گا ہم یہی رائے قائم کرتے ہیں کہ یہاں شکر اللہ سے مراد غالباً شکر اللہ خاں نمبر دوم ہیں۔ کیونکہ پہلے پہل ۹۷ء میں شاہی افواج نے نواب شکر اللہ خاں کی سرکردگی میں میوات کو تسخیر کیا ہے۔ اس لئے قدرتی طور پر یہی گمان گذرتا ہے کہ خان موصوف الذکر کو میوات کی حکومت ۹۷ء میں یا اس کے قریب دربار شاہی سے عطا ہوئی ہوگی۔ دوسرے رقعہ مندرجہ

۱۷ ہربانی ہائے خان صاحب الطاف مناصب و التفات ہائے میر صاحب کرم مناقب از عالم تقریر بیرون است و از میالہ تعداد افزون - گاہے یہ مقتضائے بے اختیاری سرے یہ سہارنپور سے کشد و یاد گرامی محبت خود را در خدمت فیض مناقب ایشان دے دے دہر با طغائے شعلہ ہائے بے کسی اگر آب است و ان جا است ۹۷ء

۱۷ دوشم اگر دون نہ آمد کہ خان دلنواز کرد در یک دم زدن بنیاد میواتی خراب

حاشیہ بنام شاکر خان سے یہ بات معلوم ہوتی ہے کہ ۱۱۱۲ھ میں شکر اللہ خاں کے منجھلے بیٹے شاکر خان کو شاہجہاں آباد کی حکومت ملی۔ تیسرے ۱۱۱۴ھ میں شکر اللہ خاں کے چھوٹے بیٹے کرم اللہ خاں کو منصب خانی عطا ہوا۔ ان واقعات کو دیکھ کر ہمیں خیال گذرتا ہے کہ اس وقت نواب شکر اللہ خاں وفات پا چکے ہونگے اور ان کے فرزند اپنے والد کی اعلیٰ خدمات کے عوض میں شاہی نوازشات سے سرفراز ہو رہے ہونگے۔ چنانچہ شاکر خاں کو شاہجہاں آباد کی حکومت ملی اور کرم اللہ خاں کے منصب میں اضافہ ہوا۔ اسی طرح شکر اللہ خاں کو جنہیں اپنے باپ کا خطاب ورثہ میں ملا تھا۔ حکومت میوات عنایت ہوئی ہوگی ۴ صفحہ ۸۸ کے ایک رقمہ سے معلوم ہوتا ہے کہ ۱۱۱۹ھ میں شکر اللہ خاں کے منصب میں اضافہ ہوا۔

(بقیہ حاشیہ ص ۶۸)

- بے تکلف جت میواتی و جاٹ و راجپوت تانگہ دو پائمال حکم آن نصرت رکاب
یک جہاں خفاش را بر تے ز آہنگش بس است آفتاب است آفتاب است آفتاب (ص ۶۸)
- ۳۳ منصب حکومت میوات علی گزشتہ درجات بہ جناب جلالت منقبت مقصد نصرت و اقبال مصدر اثر جاہ و جلال نص نشاء تحقیق قدر جو بہ توفیق سرکوب بداندیشی دشمنان نوید جمیعت دوستان خالص مبارکباد ص ۱۱۴ ، نمبر ۳ کے ہر فقرہ سے سال عطا میوات ۱۱۱۲ھ برآمد ہوتا ہے۔
- ۳۵ شکر امر و زکریا بہار وفاق رنگ و پوسے شگفتگی ہم اند
لے خدا فضل کن کہ این گھلا ہمہ لطف و عنایت و کرم اند
- ۳۵ اقتدار بہار ملک و مال، استقلال علم و عمل، دستگاہ علامت جاہ و جلال ... حکومت مبارک شاہجہاں آباد بھان صاحب کو اکب لوام مبارکباد ص ۱۵۹
- د حاشیہ ص ۶۸) پیشگاہ کریم انتساب جم کو اکب فیض رکاب ناز و نعمت دستگاہ خالص صاحب افلاک درگاہ عطاے ہر سپہر آستان والی ملک کرم اللہ خاں بننا صب خانی مبارکباد،

شکر خدا کہ صاحب مار از فضل حق جمعیت اخوانہ اقبال سرمدی است
 نا شکر این عطیہ برون آید از حساب تاریخ و مراتب تائید ایزدی است
 ۱۰ ۹ ۱۰

مرزا بیدل کے رقعات میں چند رقعے ایسے بھی موجود ہیں جن سے معلوم ہوتا ہے کہ نواب شکر اللہ خاں ملکی مہمات اور سیاسی معاملات میں منہمک رہنے اور اپنے فرائض منصبی کو سرگرمی کے ساتھ سرانجام دینے کے باوجود اپنے علمی اور ادبی ذوق کو برقرار رکھنے اور ترقی دینے میں ہمیشہ ساعی رہے۔ زمین شعر میں طبع آزمائی کرتے اور اپنا نتیجہ فکر مرزا کے پاس اصلاح اور مشورہ کی غرض سے ارسال کرتے تھے۔ اس امر کا ثبوت صفحہ ۹۵، ۱۰۲، ۱۲۳ کے رقعات سے ملتا ہے۔

کمال فن کے لحاظ سے نواب شکر اللہ خاں ایک اچھے خاصے نقاد تھے۔ انہیں ماہر فن جان کر مرزا نے اپنی کئی تصنیفات ان کے نقد اور تبصرہ کے لئے بھیجی ہیں۔ جب مثنوی طلسم حیرت ارسال کرتے ہیں تو ایک رقعہ میں ناقدی زمانہ کی شکایت کرتے کرتے اس خیال سے کہ کتاب خان کے پاس پہنچنے والی ہے اطمینان اور خوشنودی کا اظہار اس طرح کرتے ہیں۔

شاد باش اے دل کہ آخر عقدہ ات دانی شود

قطرہ مامے رسد جائیکہ کہ دریا مے شود

شکر اللہ خاں نے اس مثنوی کے سر میں تلخیصی عنوان قائم کئے ہیں۔ یہ زمانہ ان بزرگوں کی دوستی کا ابتدائی زمانہ معلوم ہوتا ہے۔ کیونکہ مرزا خاں موصوف کی توجہ اور مہربانی کا تذکرہ عاقل خاں کے نام ایک رقعہ میں کر رہے ہیں۔ یہ بھی یاد رہے۔ کہ شکر اللہ خاں عاقل خاں کے داماد ہیں۔

”دیرین ایام خان سعادت عنوان یہ انگشاف مطالب طلسم حیرت عنوان ہامقرر نمودہ و مرآتے کہ خلاصہ مدعاے آن نسخہ است بصیقل تحریر زودودہ“ (رقعات)

مثنوی طور معرفت ارسال کرتے وقت مرزا نے مندرجہ ذیل سطور حوالہ قلم کی ہیں جو رقعات میں ص ۱۱ پر ملتی ہیں:-

’معنی نوازا طور معرفت از ہجوم دیدہ انتظار سامان یک عالم چراغاں است
و بہ ہوائے نثار آن کلیم امین حقیقت صد ہزار گوہر معنی پدا ماں ... درین
وقت آرزوئے بیتاب ہوا پرست این متنا است کہ رابطہ اجزائے تفرقہ
امکان اوراق انتظار بیدلان برگرداند و دیدہ مشتاق را ہم چہنم نقش پا
بہ مطالعہ قدمبوسی رساند“

اپنی نظم گل زرد خاں کی خدمت میں روانہ کرتے وقت مرزا رقم طراز ہوتے ہیں:-
”اقبال رنگینہائے این گلدرستہ منظر نگاہ معنی بین است و معراج خرمیہا
این گلشن مطالعہ بہار آفرین“ رقعات ص ۱۳

شکر اللہ خان بیدل کے کلام سے سید شغف رکھتے ہیں۔ مرزا کے دور رقعات سے
معلوم ہوتا ہے کہ انہوں نے مرزا کے دیوان کا انتخاب بھی تیار کیا تھا۔ چنانچہ بیدل
نے اس موقع پر یہ معنی خیز جملہ لکھا ہے ”لطف کریم بہانہ جوست ہر کرا پسندید
پسندید و ہر چراغ برگزید برگزید“ ایک اور جگہ مرزا نے شکر اللہ خان کا ان الفاظ میں شکریہ
ادا کیا ہے:-

سجدہ شکر را جبین نیاز بار مستہاست کہ اجزائے پریشاں مقال دور گرداں
بساط حضور را بر شتہ نظر تامل شیرازہ پیمائی اقبال تحسین مے فرایند و اوراق خراں
فرسائے مہجوران گلشن قرب را از توجہ حفظ الغیب بہ گلدستہ ہائے ستاینند“
نواب شکر اللہ خان کے نام مرزا کے بعض ایسے رقعے بھی ہماری نظر سے گزرے
ہیں جو اس وقت کے بعض تازہ بینی و افغانیات پر روشنی ڈالتے ہیں:-

مندرجہ ذیل قطعہ سے جو ایک رقعہ کا ضمیمہ ہے معلوم ہوتا ہے کہ ماجی رام نروکہ؟

باعنی ہو کر میوات کے پہاڑوں میں مطلق العنان پھر رہا تھا۔ اسکی سرکشی کی بنا پر شکر اللہ خاں اسکی سزا دہی کے لئے گئے۔ دونوں کے درمیان لڑائی ہوئی۔ جس میں باجی نے شکست فاش کھائی اور بھدہ شکل جان بچا کر فرار ہوا۔ اس جنگ کی تاریخ وقوع جو بروئے حساب جل ۹۷۹ء ہے۔ اس طرح بیان کی گئی ہے :-

سرخیل نروکہ مابجی رام د۹	از باد بروت پشتم در دست
باہفت پسر کہ ہر کہ امش	چون کہ سرے بہ تیغ نے زد
عمرے در کوہسار میوات	مے بود چون خرس از خودی مست
باشکر خان آسمان جاہ	گر دید طرف از فطرت پست
یعنی بہ پناہ قلعه کوہ	بر جنگ مبارزان کمر بست
بگرتخت بھد ہزار تشویش	تا از دم تیغ بے امان است
در تاربخش مہندس فکر	فرمود دل نروکہ بشکت دم۱۲۶

مرزا نے رقعہ ذیل میں یورش دکن، تسخیر بیجا پور اور گوکلتہ کی تاریخ میں ذیل

کا قطعہ لکھا ہے :-

شاہ عالمگیر یعنی حضرت اورنگزیب	آنکہ دارد تکیہ بر شمشیر او فتح و ظفر
عزمش از اقلیم دہلی کرد آہنگ خراج	تا کند بنیاد شاہان دکن زیر و زہر
اولیں سالیکہ فتح ملک بیجا پور بود	در غل و زنجیر رفت اسکندر از طوق و کر
تاخت یرگلکندہ را بات دفر سال دوم	ہیچنان بر قلب قطب البلب طوفان دوسر
گشت از روئے جیل درویدہ اہل حساب	سال فتح اولین جمشید نصرت جلوہ گر
خواستہ روشن شود آئینہ فتح دوم	داد شوخیہائے اوراکم درین مصرع خبر
ہست یک معنی کہ تعبیر از دو تاربخش کنند	اعظم مطلوب فتح بادشاہ نامور

مرزا ایک اور رقعہ بنام شکر الدخان میں اسلام آباد کی بد نظمی۔ دہلی کے سفر۔

عاقل خاں سے ملاقات اور شاہجہان آباد میں مستقل رہائش اختیار کرنے کی خواہش کا ذکر کرتے ہیں۔ اس کا تذکرہ ہم اپنی پہلی قسط میں کر چکے ہیں۔

مرزا کے منانات سے معلوم ہوتا ہے کہ نواب شکر اللہ خاں کی وفات کے بعد مرزا اور نواب صاحب کے بیٹوں کے درمیان سابقہ تعلقات برابر جاری رہے۔ مرزا انہیں مختلف تقاریب پر رقعات لکھتے رہے ہیں اور ان رقعات کا انداز نہایت مخلصانہ ہے ذیل میں چند رقعے بغرض وضاحت پیش کئے جاتے ہیں :-

جب شکر اللہ خاں کو میوات کی حکومت دربار شاہی سے ۱۱۱۴ھ میں عطا ہوئی تو مرزا نے انہیں ایک رقم مبارک باد کے طور پر لکھا۔ اس رقم کا ہم پہلے ذکر کر چکے ہیں۔

شکر اللہ خاں کے بیٹے کی تاریخ پیدائش مرزا نے ذیل کے رقم میں لکھی ہے۔

اس رقم کے ہر فقرہ سے سال ۱۱۱۱ھ برآمد ہوتا ہے :-

”خرمیہائے بہار آگہی، سرسبز یہائے عید شاد ہنشی، فلک دگاہی مراتب پائیدگی
رفیع الثانی ۱۰۰۰ مبارک صد“

شکر اللہ خاں کی مطلوبہ کے فوت ہونے پر مرزا نے نہایت افسوسناک الفاظ میں صفحہ ۱۷۰ پر اظہار غم کیا ہے۔ رقعات صفحہ ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۹۵، ۲۱۲ سے معلوم ہوتا ہے کہ شکر اللہ خاں نے جاٹوں اور راجپوتوں کی تنبیہ کا بار اپنے ذمہ لیا تھا اور حیدر آباد دکن کی طرف لشکر کشی بھی کی تھی۔

اسی طرح شاکر خاں کے ساتھ بھی مرزا کی باقاعدہ خط و کتابت کا سلسلہ جاری رہا۔ جب شاکر خاں کو ۱۱۱۴ھ میں شاہجہان آباد کی حکومت ملی تو مرزا نے ایک رقم میں جس کا ہم پہلے ذکر کر آئے ہیں اظہار مسرت کیا ہے۔ اس رقم کے ہر فقرہ سے تاریخ سال ۱۱۱۱ھ برآمد ہوتی ہے۔

شاکر خاں کے ہاں لڑکا پیدا ہونے پر مرزا نے خان کو ایک رقم مبارک باد میں لکھا

اور مندرجہ ذیل اشعار میں تاریخ ولادت بیان ہوئی

این گل کہ ز رنگش چمن صبح شکفت افسردگی از طبیعت امکان رفت
تاریخ بہار از سر ووش تحقیق جمعہ نہم جمیعہ الآخر گفت
مرزا کے متعدد رقعوں سے معلوم ہوتا ہے کہ شاکر خاں نے بھی دکن کی طرف
فوج کشی کی تھی۔ چنانچہ ہم یہاں صرف مرزا کے اس رقعہ کا حوالہ دیتے ہیں جس
میں انہوں نے بیان کیا ہے کہ شاکر خاں ان کے لئے دکن میں بادشاہ وقت سے
جاگیر حاصل کی تھی۔ لیکن مرزا نے جاگیر قبول نہیں کی تھی اور اس احسان کے شکریہ
میں شاکر خاں کو صفحہ ۷۷ کا رقعہ ارسال کر دیا تھا۔

جہاندار شاہ نے شاکر خاں کو فوج کے ہراول کے لئے منتخب کیا تھا۔ اس کا
ذکر مرزا نے صفحہ ۸۹ کے رقعہ کے ایک شعر میں کیا ہے۔

خلقے درین گنج سعادت میرفت آخر گہر نیاز شاکر خاں سفت
گفتم تچہ نویسم رسم تاریخش رضواں بدل اسرار دجنت گفت
مرزا اور کرم اللہ خاں کے درمیان بھی ہمیشہ خط و کتابت ہوتی رہی۔ ۱۱۱۲ھ میں
جب انہیں منصب خانی ملا تو مرزا نے انہیں مبارک یاد لکھی۔ اس کا ذکر پہلے ہو چکا
ہے۔

کرم اللہ خاں کے ہاں لڑکا اور لڑکی پیدا ہونے پر مرزا نے ایک رقعہ تہنیت کے
طور پر لکھا۔ اس رقعہ کے ہر فقرہ سے تاریخ پیدائش ۱۱۱۸ھ برآمد ہوتی ہے ۱۱۱۸
بہ خوف طوالت ہم مرزا بیدل کے دیگر رقعات جن میں نواب شکر اللہ خاں اور ان
کے بیٹوں کے حالات ملتے ہیں نظر انداز کرتے ہیں۔

نظام الملک | مرزا کے چھ سات رقعے نظام الملک آصف جاہ کے نام پر ہیں۔
نظام الملک کا نام چیتلیج خاں ہے۔ وہ نسلاً ترک تھے۔ امراے عالمگیری میں مخصوص

حیثیت رکھتے تھے۔ دہلی کی وزارت اور دکن کی حکومت بھی ان کے سپرد رہی۔ سیدوں کے زوال کے بعد ان کا تسلط دکن پر مستحکم ہو گیا۔ اور وہاں اپنی سلطنت کی داغ بیل اس قابل ستائش طریقہ پر ڈالی کہ ان کا خاندان دکن کے زرخیز علاقہ پر آج تک تابض چلا آتا ہے۔

آزاد بلگرامی اپنی تصنیف سروآزاد میں لکھتے ہیں کہ نظام الملک بیدل کے شاگرد تھے۔ ظن غالب ہے کہ آزاد اپنے اس بیان میں صحیح ثابت ہوں۔ کیونکہ مرزا اپنے ایک رقعہ میں نظام الملک کی ایک غزل کی جربستگی کے متعلق لکھتے ہیں :-

”مہید غزل تازہ چہ قدرا فون معینہائے جربستہ داشت“ ص ۲۰۳

جس سے معلوم ہوتا ہے کہ نظام الملک اپنا کلام مرزا کے پاس بھیجتے رہتے تھے۔ مرزا کے ایک اور رقعہ صفحہ ۸۴ سے معلوم ہوتا ہے کہ نظام الملک نے مرزا سے ان کا دیوان اور مثنوی بھیجنے کی درخواست کی تھی اور ان کی خواہش کے مطابق مرزا نے یہ کتابیں ارسال کی تھیں۔

رقعہ صفحہ ۱۰۷ سے معلوم ہوتا ہے کہ مرزا برابرتین ماہ دستوں کی بیماری میں مبتلا رہے اور نظام الملک کو ان کے سفر کی تقریب پر الوداع نہیں کہہ سکے۔

عاقل خان | مرزا نے متعدد رقعات عاقل خاں کو بھی لکھے ہیں۔ ان رقعات میں ایسا مواد محفوظ ہے۔ جسکی بنا پر ہم کہہ سکتے ہیں کہ عاقل خاں اور مرزا کے تعلقات نہایت خوشگوار تھے۔ نیز یہ بھی خیال ہوتا ہے کہ امرائے عالمگیری میں مرزا کو سب سے پہلے عاقل خاں ہی سے ملنے کا اتفاق ہوا۔ اور خان موصوف کی وساطت سے ان کا تعارف ذاب شکر اللہ خاں کے ساتھ ہوا۔

ایک رقعہ صفحہ ۸۱ سے معلوم ہوتا ہے کہ مرزا نے عاقل خاں کے ساتھ وعدہ کیا تھا کہ میں تمہارے دربار میں حاضر ہوں گا۔ لیکن چند مجبوریوں اور پریشانیوں

کی بنا پر وہ اپنا وعدہ ایفا نہیں کر سکے۔ اور معذرت میں مندرجہ ذیل الفاظ تحریر کئے :-

فریاد رسا دلیل افسردگیہا غیر ازین چہ خواہد بود کہ وعدہ آن قرب سعادت بہ بعد این ہمہ مدت کشید و شاید نارسائیہا پیش ازین چہ خواہد نمود کہ سررشتہ پرواز ابن قدر بفقہ قفس آرائی آرمید ۵

ندام شعلہ افسردہ ام یا گردنمناکم کہ تا از پانستم نقش پائے خوشین گشتم نیز اس رقعہ سے یہ بھی معلوم ہوتا ہے کہ مرزا نے اپنی مثنوی محیط اعظم کو اپنی کاپی اور غفلت کا وسیلہ آمرزش جان کر خان موصوف کے پاس ارسال کی :-
”محیط اعظم را کہ ساقی نامہ ایست مخترع افکار دعاگو۔ یا منتجبہ از غریبات خیال رنگ و بو وسیلہ آمرزش قصور نموده ببادگاہ قبول معذرت فرستاد“

صفحہ ۱۵ کے ایک رقعہ سے ظاہر ہے کہ مرزا نے اپنی مثنوی طلسم حیرت عاقلان کے نام نامی پر معنون کی تھی۔ اسی طرح صفحہ ۱۳۲ کے ایک رقعہ سے معلوم ہوتا ہے کہ مرزا نے مثنوی طور معرفت کا خاتمہ عاقلخان کے پاس بھیجا تھا اور بعد عجز و نیاز کد کرش کی تھی :-

”اگر در جناب خلد انتساب قبول برگ سپرے بیزد گلدستہ آرائے یک عالم فرق افتخار است“

مرزا کے دیگر رقعات کو نظر انداز کرتے ہوئے ہم ان کے ایک رقعے کے وہ دو اشعار نقل کرنا چاہتے ہیں جو انہوں نے شاہ عالم کو اعظم شاہ پر فتح حاصل کرنے کے وقت عاقلخان کو مبارک باد کے طور پر لکھے تھے۔ ان ابیات سے معلوم ہوتا ہے کہ ۱۱۱۹ء میں شاہ عالم اور اعظم شاہ میں لڑائی ہوئی جس میں شاہ عالم نے فتح پاکر عنان سلطنت اپنے ہاتھ میں لے لی اور سریر آرائے سلطنت ہتد ہوئے :

۱۔ لیکن یہ رقعہ کرم اللہ عاقلخان کے نام معلوم ہوتا ہے کیونکہ کرم اللہ کا خطاب بھی عاقلخان ہے۔

جلوس معدلت انوار بادشاہ زمین باین مربع اسرار داودہ اند نشان
شیوں رافت یزوال علل قدرت شان بہان خلیفہ رحمن معظم دو بہان

متدرجہ بالا اشعار سے اس بات کا پتہ چلتا ہے کہ اسوقت اعظم شاہ اور مرزا کے پرانے تعلقات منقطع ہو چکے ہونگے اور ان میں کسی قدر کشیدگی پیدا ہو چکی ہوگی۔ کیونکہ اگر یہ معاملہ نہ ہوتا تو مرزا اپنے سابق سرپرست کی شکست اور ہلاکت پر عاقل خاں کو رقعہ مذکورہ کے اشعار بالا بطور مبارک باد ہرگز نہ لکھتے۔

حسین علی خاں | مرزا بیدل کے رفات کی ایک اچھی خاصی تعداد حسین علیخان امیر الامرا کے نام پر بھی ہے۔ حسین علیخان قطب الملک سید عبد اللہ خاں کے چھوٹے بھائی تھے۔ یہ وہی سپہ ہیں جو خاندان مغلیہ کے زمانہ انحطاط میں محدود طاقت اور رسوخ کے مالک تھے۔

سر و آزاد کے مصنف صفحہ ۱۴۹ پر لکھتے ہیں کہ مرزا بیدل اور سید حسین علی خاں کے تعلقات اچھے تھے۔ جب سید حسین علیخان دکن کے نظم و نسق میں مصروف تھے تو مرزا نے انہیں ذیل کے دو اشعار لکھے۔

لے نشہ پیمانہ قدرت، بچہ کاری ہستی اثرے یا پئے تاراج خاری

مے و قدحی گل بسری جام بدستی رنگ چمن موج گلی جوش بہاری

لیکن جب انہوں نے بادشاہ فرخ سیر کے ساتھ غداری کی تو مرزا نے مصرع ”سادات بہ وے نمک حرامی کردند“ لکھا۔ اس مصرع کو عالمگیر شہرت ہو گئی۔

مرزا نے سیدیوں کے خوف سے لاہور کا رخ کیا اور عبد الصمد خاں ناظم لاہور کے پاس پناہ گزیں ہوئے۔ عبد الصمد خاں نے ان کا پرتپاک خیر مقدم کیا

اور نہایت عزت و احترام سے اپنے پاس رکھا۔ جب سیدیوں کی طاقت اور زور

میں زوال آنا شروع ہوا۔ مرزا شہر بہان آباد واپس چلے آئے۔

مرزا کی تصنیفات اس واقعہ پر اگرچہ پوری روشنی نہیں ڈالتیں۔ لیکن ان کا لاہور میں آنا ثابت ہے چنانچہ :-

”وقتے غبارِ نافلہ تجرّوم از ساحتِ عرصہ دہلی بسیرِ پنجاب دامنِ عزمِ شکست
و درائے نحلِ خیال بہ پیشِ آہنگی سفرِ لاہور کمرِ شوق بردست (چہار غصہ صفحہ ۵۳)
اسی سفر میں میرزا سرے نکو در میں بھی وارد ہوئے۔ میرزا کے پاس ایک زنگ
آلود چھرا تھا۔ اسکو نکو در کے کسی لوہار نے ان کی خواہش کے مطابق سان پر رکھ کر
درست کر دیا اور کوئی اجرت نہیں لی۔ اسی سفر میں صن ابدال بھی پہنچے ہیں۔ سفر
میں ایک برہمن ان کا ہمراہی تھا۔ جس سے حشرِ اجساد و قیامِ قیامت پر خوب خوب
بحث رہی اور میرزا اس کے پیچیدہ اعتراضات کی معقول تردید کرتے رہے (صفحہ ۳۲)
چہار غصہ

بلین خان

تنقید و تبصرہ

(۱) اسلامی نظام تعلیم

یہ ایک چھوٹا سا رسالہ جرمن مستشرق ڈاکٹر ہانہ برگ کے ایک عالمانہ مضمون کا اردو ترجمہ ہے جس میں فاضل مستشرق نے اسلامی نظام تعلیم اور اسلامی مدارس کے طریقہ تعلیم پر مبصرانہ بحث کی ہے۔ یہ رسالہ سنہ ۱۸۵۷ء میں لکھا گیا۔ ظاہر ہے کہ اب سے اسی برس پہلے فاضل مصنف کو جو مواد میسر آیا۔ آج اس سے بہت زیادہ موجود ہے، اگر اسی مضمون پر آج کوئی مبصر قلم اٹھائے تو وہ اس کو بے انتہا وسعت دے سکتا ہے۔ تاہم اس مختصر رسالے میں بہت سی مفید اطلاعات ہیں اور فاضل مستشرق نے یہ ثابت کیا ہے کہ آج کل کی یونیورسٹیوں میں بہت سی روایات مسلمانوں کی قدیم درسگاہوں سے اخذ کی گئی ہیں۔ مثلاً درس کے وقت پروفیسر کا طبلستان یا گاؤن پہننا۔ مدارس کے اخراجات کے لئے اوقاف کا ہونا، درس دینے کے لئے سند یا اجازت کا حاصل کرنا وغیرہ، سب سے بڑی قابل قدر بات یہ ہے کہ مصنف نے مسلمانوں کی تعلیمی روایات کو اُس بیجا تعصب کی نظر سے نہیں دیکھا جو اب سے اسی برس پہلے یورپ میں عام تھا۔ بلکہ اُن روایات کو عزت و احترام کے ساتھ بیان کیا ہے۔

ایک قابل افسوس کوتاہی اس مضمون میں یہ ہے کہ بیانات کی سند کہیں پیش نہیں کی گئی معلوم نہیں کہ یہ کوتاہی اصل مضمون میں ہے یا ترجمے میں اسناد کو قلم انداز کیا گیا ہے۔

اُردو ترجمہ جناب فضل کریم صاحب درانی بی۔ اے نے کیا ہے۔ فاضل مترجم کو ہم مبارک باد دیتے ہیں کہ انہوں نے نہایت کامیابی کے ساتھ اس فرض کو سرانجام دیا ہے۔
ملنے کا پتہ :- قومی کتب خانہ ریلوے روڈ۔ لاہور (مطبوعہ ۱۹۳۲ء)

(۲) عنقائے معانی - غالب اور اس کے دلاویز ادبی و شعری کارناموں کا اعتراف ملک کی جانب سے جس وسعت و رنگارنگی کے ساتھ کیا گیا ہے اسکی تفصیل قابلِ نگارش نہیں۔ اس کے کلام کی دقت و پیچیدگی کو مد نظر رکھتے ہوئے آج تک بے شمار شرحیں لکھی گئیں اور آئے دن لکھی جا رہی ہیں۔ حال ہی میں جناب شیرعلی خاں سرخوش نے دو جلدوں میں ایک شرح لکھی ہے جو عنقائے معانی کے نام سے شائع ہوئی ہے۔ سرخوش صاحب کو تمام دوسرے شارحین سے کسی نہ کسی طرح اختلاف ہے۔ اور اختلاف رائے بری بات نہیں، ان کو شارحین سے خاص شکایت یہ ہے کہ انکی شرحیں طلبہ کے نقطہ نظر سے اپنے مقاصد کو صحیح طور پر کامیاب نہیں ظاہر کرتیں۔ چنانچہ سرخوش صاحب نے زیادہ تر طلبہ کے فائدے کو ملحوظ رکھتے ہوئے یہ شرح مرتب کی ہے۔ کتابت کی غلطیاں اور بدمنائی اور کاغذ و طباعت کی خرابی بھی ایسے نقص ہیں جو آئندہ اشاعت میں نہ ہونے چاہئیں۔ قیمت تین روپے *
ملنے کا پتہ :- پاپو لربک ڈپو۔ موہن لال روڈ۔ لاہور

(۳) احسان عشق اور احسان عشق کا ضخیمہ - لسان الحکمہ شمس العلماء جناب مولوی محمد عبدالرحمن صاحب شاطر کی قابلیت علمی و شاعری صوبہ مدراس میں مسلم

ہے جو مختلف بیان نہیں۔ چنانچہ گورنمنٹ کی طرف سے ان کو خطاب شمس العلماء اور قوم کی طرف سے لسان الحکمہ انکو لقب ملا ہے۔ مدراس یونیورسٹی کے محقق اور ممبر ہیں۔ یہ سب امور ان کی شہرت اور قابلیت پر دال ہیں۔ ۱۹۲۵ء میں احسانِ عشق کے نام سے چالیس صفحات کا ایک رسالہ اور ۱۹۲۷ء میں سولہ صفحات کا دوسرا رسالہ موسومہ ضمیمہ احسانِ عشق ۲۶×۲۰ تقطیع پر چھپوایا تھا جسے حال میں مصنف نے اورینٹل کالج میگزین لاہور کے دفتر میں بھیجا ہے۔ ان دونوں میں کلام نظم جناب شاطر کا ہے۔ دونوں کی نظمیں زیادہ تر اردو زبان کی ہیں اور کم کم فارسی۔ پہلے رسالہ میں مصنف کی مختصر لائف بھی ہے۔ خواہ بندہوں یا سباعیات و رباعیات و مشائشات تقریباً سب کا وزن رباعی ہے۔

کلام سے وسعت معلومات مصنف کا پتہ چلتا ہے۔ عنصر مذہب غالب ہے جو مولوی صاحب کی دینداری پر دال ہے۔ تخیل خوب ہے۔ صفائی اور روانی بھی کلام میں پائی جاتی ہے۔ یورپین خیالات کی تردید و تعلیظ اور مسلمات اسلامی کی تصدیق شاعرانہ انداز میں فرماتے ہیں۔ پیشوا یا ان دین سے اظہارِ عقیدت و ارادت بھی کافی ہے۔ اکبر - محسن - اقبال - سرسید و غالب کے مدح بھی ہیں۔ جس سے ان کی نیک نیتی - حسن ظن اور خوش خلقی نمایاں ہے۔ برہنہ سنت شاعری کہیں کہیں اپنی بھی مدح کی ہے۔ کلام سے جامع معلومات مشرق و مغرب ہوا معلوم ہوتا ہے۔ یورپین مسلمات جدیدہ خلاف مذہب کی تنقیص و تردید بطور خطابات شعریہ اچھے عنوان سے فرماتے ہیں۔ عیب البلاء جسکو اہل فن عیب فاحش مانتے چلے آتے ہیں۔ مولانا نجیال توسع میدان شاعری اپنے لئے جائز قرار دیتے ہیں۔ طباعت و کتابت و کاغذ بُرا نہیں قیمت و دونوں رسالوں پر تحریر نہیں اس لئے کہہ سکتے ہیں کہ مصنف سے مفت ملتے ہوں گے۔

۴۔ گلزارِ عثمانی

مولوی محمد عبدالقوی صاحب المتخلص بہ فانی ایچ اے (علیگ) لکھنؤ یونیورسٹی کے

فارسی لکچر کرنے اپنے نو تصنیف نو قصائد بزبان فارسی حال میں شائع کئے ہیں۔ نواں قصیدہ تقریباً ستمذائی شہزادگان والا نشان اعلیٰ حضرت حضور نظام باقباہ دام ملکہ و سلطانی کی تہنیت میں ہے اور باقی آٹھ حضور نظام کی مدح میں ہیں۔

پہلے قصیدہ کی بحر اور قافی وہی ہیں جو قافی کے مشہور قصیدہ کے ہیں جس کو قافی نے مدح مرزا قلی خاں میں کہا ہے اور جس کا مطلع یہ ہے (قافی)،
نسیم خلد میوزد گمزد جوئبارہ کہ بوے مشک میدہ ہولت مرغزارہ
اسکے جواب میں جناب قافی مطلع ذیل ارشاد فرماتے ہیں ۛ

نایں گل است و یا سمن بطرف جوئبارہ بہار کرد غنبریں ہواسے مرغزارہ
ساتواں قصیدہ عربی کے مشہور قصیدہ کے جواب میں ہے جسکو عربی نے مدح میں امیلیونین حضرت علی علیہ السلام کے فرمایا ہے جس کا مطلع یہ ہے ۛ

اے مرتفع رنبت ذات تو نشان علم کلک گہر نشان تو رطب اللسان علم
جناب قافی بھی بہ نتج عربی ممدوح سے مخاطبہ کرتے ہوئے مطلع یوں تحریر کرتے ہیں ۛ
لے ذات تو بدرہمہ میزبان علم باشد فیض تو ہمد تاب تو توان علم
جس طرح علم جناب امیر شہرہ آفاق ہے۔ علم پروری حضور نظام باقباہ بھی اظہر من الشمس ہے جو محتاج بیان نہیں

دوسرا قصیدہ بھی عربی کے مشہور قصیدہ کے جواب میں ہے۔ جس کو عربی نے مدح جلال الدین اکبر میں کہا ہے۔ جبکہ اکبر کو دین آتش پرستی کی طرف میلان تھا۔ اسی وجہ سے رویت آفتاب کو اختیار ہے۔ جس کا مطلع یہ ہے ۛ

اے دل معنی سرشتت راز دوان آفتاب تا ابد بر خوان دولت میہمان آفتاب
اس کے جواب میں جناب قافی مطلع ذیل لکھتے ہیں :-

ۛ شہر سولہ دولت تو جمعہ سان آفتاب آستان قصر جاہت آسمان آفتاب

تیسرا قصیدہ بھی قافانی کے مشہور قصیدہ کے جواب میں ہے۔ جس کو قافانی نے مدح محمد شاہ غازی شہنشاہ ایران میں کہا ہے۔ جس کا مطلع یہ ہے ۵

ساقی بدہ نطل گران لاج کہ دہقان چورد اندہ برو غم بشکر دشا دی دہر جاں پرورد

اس کے جواب میں جناب قافی ارشاد فرماتے ہیں ۵

بادہ ہمہ وقت روان بر رخ گلستان پرورد در دل ہمہ شادی دہد ہر جان پشیمان چورد

قافانی نے اگرچہ دونوں قصیدوں میں صنعت تسمیط کو التزاماً صرف کیا ہے۔ جناب قافانی کے قصیدہ میں بھی کہیں کہیں کسی مصرع میں تسمیط پائی جاتی ہے۔

چوتھا قصیدہ بھی اسی بحر اور اسی ردیف و قافیہ میں ہے۔

آٹھواں قصیدہ وہ قافیہ اور ردیف رکھتا ہے جسکو خاقانی نے غیاث الدین بن محمود بن ملک شاہ کی مدح میں کہا ہے۔ جس کا مطلع یہ ہے ۵

ما فتنہ بر تو ایم و تو فتنہ بر آئینہ مارا نگاہ در تو ترا اندر آئینہ

جناب قافی نے قافیہ و ردیف تو یہی اختیار کیا ہے مگر بحر اور ہے اور مطلع اس کا یہ ہے۔

از جمال روئے زیبا شد منور آئینہ کرد عکس مطلع خورشید خاور آئینہ

تختیں۔ شوکت الفاظ اور ترنم ان قصائد میں پائے جاتے ہیں جو شاعری کے لئے

ضروری ہیں۔ اگر یہ کہا جائے کہ خاقانی۔ ظہیر۔ عرفی اور قافانی کا باحسن وجہ تتبع کیا ہے۔

تو بیجا نہ ہوگا۔ اہل زبان کا اس طرح تتبع زبان آموز سے دشوار ہے۔ چہاں ہی ردیف و جہنگلی

قافیہ بھی پائی جاتی ہے۔ ان مشکل قوانی و ردیف میں قلم اٹھانا کوئی آسان کام نہیں جب

ممدوح اس لئے ہے تو مدح اعلیٰ کیوں نہ ہو۔

صفحہ نو بہر پہلا شعر یہ ہے ۵

آنچہ در مغرب بود از علم بہر الماش خامہا در دست دارد تہ جہان آفتاب

المش کی ترکیب الما۔ اور سخن ضمیر یا اش سے ہے جس پر الف بوجہ تعدد تلفظ وقت

ضرورت برٹھا لیا کرتے ہیں۔ اہل ایران جن الفاظ کے آخر میں ہمزہ ہو اسے جہاں باقی رکھتے ہیں وہاں اکثر حذف بھی کر دیتے ہیں۔ اس صورت میں الماء بقاعدہ اہل فرس الما بر وزن فعلن رہ جاتا ہے۔ پھر جن الفاظ کے آخر میں الف ہو ان پر یائے زاید کا اضافہ بھی کر دیتے ہیں۔ اس بنا پر یہ لفظ الما سے بھی ہو سکتا ہے۔ ان امور کو مد نظر رکھتے ہوئے ذیل کی صورتیں ہو سکتی ہیں۔ الما کش یا الما کش بر وزن مفعولن۔ الما کش بر وزن فعلان۔ الما کش بر وزن فاعلن اس شعر میں نظم ہوا ہے۔ ممکن ہے صحیح ہو مگر میری نظر سے نہیں گذرا۔ کسی کی نظر سے گذرنا دلیل غلطی نہیں۔ اگرچہ صحت میں اچھی کوشش کی گئی ہے مگر محدودے چند کتابت کی بھی غلطیاں ہیں۔ صفحہ ۳۷ پر یہ مطلع ہے۔

تو ہستی بجان میزبان خلیفہ دو فرزند تو مہمان خلیفہ

کاتب نے بجائے مہمان مہمان لکھ دیا۔ جب تک اس مصرع میں یہ لفظ اشباع کے ساتھ نہ ہو وزن منکسر رہتا ہے۔

چونکہ قصائد مدح اعلیٰ حضرت حضور نظام بالقایہ میں ہیں۔ لہذا ان کا نام گلزار عثمانی رکھا گیا ہے۔ ۲۶ × ۲۰ تقطیع پر مع ٹائٹل پچاس صفحات ہیں۔ کاغذ کتابت اور طباعت سب خوب ہیں۔ مجلد کی قیمت سو روپیہ اور غیر مجلد کی ایک روپیہ ہے۔ اسی پریس محمود نگر لکھنؤ سے یہ کتاب ملتی ہے۔

رسالے

(۱) ہندوستانی۔ صوبہ متحدہ الہ آباد کی 'ہندوستانی اکیڈمی' کا سالہاں رسالہ ہے

جو ڈاکٹر تارا چند ایم۔ اے پروفیسر ڈاکٹر عبدالستار صدیقی ایم۔ اے مولوی سید محمود حسن

رضوی ایم۔ اے منشی دیان رائے نگم بی۔ اے (ڈیڑ زمانہ) اور مولوی اصغر حسین (سکریٹری)

کی ادارت میں جاری ہوا ہے۔ زیادہ تر اردو علم و ادب کے متعلق مضامین شائع ہوتے ہیں۔ اور ان کے لب و لہجہ میں عام تحقیق و تدقیق اور تنقید و نقض کے علاوہ زبان و بیان کی آسانی کو بھی رائج کرنے کی کوشش کی جاتی ہے۔ اکیڈمی تمام ملک میں وہ پہلی اور تنہا علمی انجمن ہے جو حکومت کی مالی امداد سے ہر روئے کار آئی ہے اور اپنی بساط کے مطابق اردو اور ہندی زبانوں کی علمی و ادبی خدمات انجام دے رہی ہے۔ چنانچہ وہ متعدد تالیفات جو انٹاک اکیڈمی کی جانب سے شائع ہو چکی ہیں۔ اسکی سرعت رفتار اور ترقی کا کافی ثبوت ہم پہنچاتی ہیں۔

’اردو‘ محارف‘ اور اورینٹل میگزین کیساتھ ہندوستانی ہی وہ رسالہ ہے جو خالص اور ٹھوس علمی خدمت کو اپنا مقصد زندگی قرار دیتا ہے اور ہمیں مرست ہے کہ ہم ملک کے علمی حلقہ کو اس نئے رسالے کی قابل قدر ادبی خدمات کی طرف توجہ دلا رہے ہیں۔

رسالہ ٹائپ میں شائع ہوتا ہے اور ٹائپ کی خوبصورتی قابل داد ہے۔ سالانہ قیمت پانچ روپے ۷۷ ملے کا پتہ: ہندوستانی اکیڈمی صوبہ متحدہ الہ آباد

(۲) الضیاء - مادہ پرستی کے اس دور عروج میں عربی تحریر و تقریر اپنے انتہائی انحطاط کو پہنچ چکی ہے۔ کیونکہ حالات سے مجبور ہو کر امت کے اعلیٰ طبقہ کو علوم عربیہ کی طرف توجہ ہی نہیں رہی۔ دوم سوم طبقہ کے افراد کو ادھر متوجہ ہیں۔ مگر کئی ایک ناگفتہ بہ وجوہ کی بنا پر ان میں ملکہ تقریر و تحریر عربی بہت کم پیدا ہوتا ہے۔ ضرورت تھی کہ اس طبقہ کی رہنمائی کے لئے کوئی علمی، ادبی مجلہ کسی عالم کی نگرانی میں شائع ہوتا کہ طلبہ علوم عربی کو تحریر و تقریر کا نوکر بنایا جاسکے۔ بچہ اللہ کہ یہ دیرینہ ضرورت پوری ہوتی نظر آتی ہے لکھنؤ سے ایک ماہواری رسالہ ’الضیاء‘ کے نام سے مولانا سید سلیمان ندوی اور شیخ تقی الدین ہلالی مراکشی کی نگرانی اور جناب مسود صاحب ندوی کی ادارت میں شائع ہوا ہے۔ رسالہ مذکورہ کا فیروزہ اس وقت ہمارے سامنے ہے جس میں مفید معلومات کو فراہم کیا گیا ہے۔ ہم طلبہ علوم عربیہ کو رسالہ مذکور کی طرف پر زور توجہ دلاتے ہیں۔ رسالہ کا سالانہ چندہ چھپے ہے، اور دفتر ’الضیاء‘ لکھنؤ سے مل سکتا ہے ۷۷

(۳) مسلمہ - انجمن اشاعت اسلام جالندھر کے مدرسۃ البنات کا ماہوار صحیفہ ”مسلمہ“ مسلمان عورتوں اور بچیوں کے لئے ایک گرانہا تحفہ ہے۔ ہم نے اس رسالہ کے تینوں نمبروں کا مطالعہ کیا ہے۔ مسلمات کی اصلاح و ترقی کے لئے فی الحقیقت یہ ایک مبارک قدم ہے۔ مضامین کافی سچھے ہوئے اور فرقہ پرستی سے بالا ہیں اور ان میں اچھا خاصہ اسلامی رنگ نظر آتا ہے۔ عبارت کے سلیس اور عام فہم ہونے کا بھی پورا لحاظ رکھا گیا ہے۔ کیا ہی اچھا ہو اگر غیر اقوام کی عورتوں کے حالات کے علاوہ تاریخ اسلام کی مشہور و معروف بہادر اور نیک اور پاک عورتوں کے سوانح حیات اور ان کے شاندار کارناموں کی نشر و اشاعت کے لئے بھی ایک مستقل سلسلہ مضامین شروع کر دیا جائے اور یوں نیک نمونے پیش کر کے مومنات میں جذبہ عمل پیدا کرے اور انہیں صالحات بننے کی ترغیب دے۔

تعداد صفحات ۳۲، لکھائی - چھپائی اور کاغذ عمدہ - سالانہ چندہ ایک روپیہ ۴

دارالمصنفین، اس کا تنخیل اور گزشتہ تاریخ - اس عنوان کے دارالمصنفین اعظم گڑھ کی جانب سے ایک مختصر رسالہ شائع ہوا ہے، جس میں اعظم گڑھ کے اس قابل قدر علمی مجلس کے حالات و ضروریات کے متعلق تفصیلات شائع کی گئی ہیں۔

آج اس بات کی ضرورت نہیں معلوم ہوتی کہ ہم اپنے ناظرین کو دارالمصنفین کی مفید اور قابل قدر علمی و ادبی خدمات کی جانب توجہ دلائیں یا اس کے اشاعتی کارناموں پر تسلسل و استحسان کی نظر ڈالیں۔ کیونکہ یہ حقائق تمام ملک کے سامنے ہیں۔ قارئین کرام سے درخواست کرتے ہیں کہ وہ اس رسالہ کو پڑھیں تاکہ دارالمصنفین کی تاسیس و مقاصد کے علاوہ اس کی موجودہ ضروریات سے بھی ان کو آگاہی حاصل ہو۔ ہم ان سے یہ بھی استدعا کرتے ہیں کہ وہ دارالمصنفین کی موجودہ ضروریات کی جانب فوری توجہ کریں۔ جس کی یہ علمی مجلس ہر لحاظ سے مستحق ہے ۴

عربوں کے پالتو جانور

ہم نے اپنے گذشتہ مضمون بعنوان "اہل البدو و اہل الحضہ" میں اس بات کی تشریح کی کوشش کی تھی کہ ملک عرب کے جغرافیہ طبعی حالات نے عرب قوم کی ہیئت ترکیبی اور اُن کی اقتصادی زندگی کی تعیین و تشکیل میں کس حد تک اور کس طرح اثر ڈالا ہے۔ چونکہ ان کی اقتصادی زندگی یعنی طریق حصول معاش میں اُن کے پالتو جانوروں کا بہت سا حصہ ہے۔ اس لئے اتمام بحث کی غرض سے آج کے مضمون میں ہم اُن کے پالتو جانوروں کا مزید ذکر کرتے ہیں۔

پالتو جانوروں کے متعلق کئی لحاظ سے بحث ہو سکتی ہے۔ مثلاً علم الحیات (biology) یا علم اللسان (philology) کے نقطہ نظر سے۔ مگر اس مضمون میں ہم اُن سے صرف اس لحاظ سے تعرض کریں گے کہ اولاً ان کو ملک عرب کی آب و ہوا کے ساتھ کیا کچھ مناسبت ہے۔ اور ثانیاً ان کا اہل البدو اور اہل الحضہ کے اقتصادی نظام میں کیا درجہ ہے +

اس بات کے یہاں بالتفصیل بیان کرنے کی ضرورت نہیں کہ کسی ملک کی آب و ہوا اور طبعی حالات صرف انسانی زندگی ہی پر اثر نہیں ڈالتے بلکہ حیوانات پر بھی اثر انداز ہوتے ہیں۔ ہر ملک کی آب و ہوا اس بات کا فیصلہ کرتی ہے کہ کون کون سے جانوروں کی اس خاص ملک میں پیدائش و افزائش ہو سکتی ہے۔ اور کون سے جانوروں کی زندگی وہاں دشوار یا محال ہے۔ بالفاظ دیگر ہر ملک کا جغرافیہ ان انواع حیوانات پر ایک قسم کا انتخابی عمل کرتا ہے۔ جن سے انسان جلب منفعت کر سکتا ہے۔ یہی سبب ہے کہ اگرچہ روئے زمین پر انسان نے بہت سے حیوانوں کو تسخیر کیا ہے۔ مگر اسکے تسخیر کردہ جانور مختلف

ملکوں میں مختلف نوع کے ہیں۔ علیٰ ہذا تقیاس ملک عرب کے بھی چند خاص پالتو جانور ہیں جن کی خلقی طبائع کو وہاں کی آب و ہوا کے ساتھ کم و بیش موافقت ہے۔ یہ جانور ملک عرب اور باشندگان عرب کے درمیان گویا ایک رابطہ یا کڑی ہیں۔ ایک طرف تو انہیں خطہ عرب کے ساتھ مناسبت ہے اور دوسری طرف اہالیان عرب کی مخصوص اقتصادی زندگی کا جزو لاینفک ہیں +

عربوں کے پالتو جانور چار پانچ انواع کے ہیں (۱) اونٹ (۲) ابل (۳) گھوڑا (۴) دفس (۵) بھیڑ بکری (غنم اور شاة) (۶) گائے (بقر) اور (۷) گدھا (جمار) ہم ذیل میں اسی ترتیب سے اُن کا مختصر ذکر کریں گے:-

۱۔ اونٹ

اقتصادی لحاظ سے عربوں کے پالتو جانوروں میں سے اونٹ سب سے اہم ہے + معلوم ہوتا ہے کہ عربوں نے اونٹ کو نہایت قدیم الایام سے تسخیر کر کے گھریلو بنالیا تھا۔ کیونکہ اُن کا باہمی تعلق نہایت قدیم زمانہ سے ہے۔ جو وقت عرب تاریخ کے منظر عام پر آتے ہیں تو اونٹ بھی اُن کے ساتھ ساتھ نظر آتا ہے۔ جنوبی عرب کی قدیم مہذب سلطنتوں میں بھی اس کی نمایاں حیثیت تھی۔ وہاں لوگ اس کو دودھ اور باربرداری دونو اغراض سے پلنتے تھے۔ زمانہ قبل المسیح میں عرب لوگ اپنے شمالی ہمسایہ اقوام مثل اثور (Assyria) کے ہاں بحیثیت شتر بانوں کے معروف تھے۔ چنانچہ اثور شہنشاہ اثور بنی ہال کے حملات کی دیواروں پر جو تصویریں منقش ملی ہیں ان میں عرب جنگجوؤں کو اونٹوں پر سوار دکھلایا گیا ہے۔ تورات (کتاب پیدائش ۳۷) کی روایت کے مطابق یوسف کنعانی [۴] بنی اسمعیل کے ہاتھ فروخت ہوئے جو اپنے لدو "اونٹوں" کے ساتھ مصر جا رہے تھے۔ اسی طرح جب ملکہ سبا سلیمان کی ملاقات کو یہوشلم آئی

تو اس کے ساتھ مصالحہ جات سے لدے ہوئے ”اونٹوں“ کی قطار تھی (نوارنخ ۱) + اگر اونٹ ملک عرب کا مخصوص جانور سمجھا گیا ہے اور اسے عربوں کی زندگی اور خصوصاً بدویوں کی معیشت کے ساتھ بہت گہرا تعلق ہے تو یہ کوئی اتفاقی امر نہیں۔ عرب کی خشک اور بے آب و گیاہ سرزمین میں گھوڑا یا گائے یا اور جانور جو دیگر چرواہہ اقوام کی معیشت کے ساتھ متعلق ہیں، ان میں سے کوئی جانور بھی اونٹ کی جگہ نہیں لے سکتا تھا۔ اگر اونٹ اور اہل باد یہ کاچولی واس کا ساتھ ہے تو اسکی یہ وجہ ہے کہ صرف یہی واحد جانور ہے جو اپنی خلقت کی بدولت عرب کے تقریباً ہر حصہ میں رہ سکتا ہے۔ ہر شخص جانتا ہے کہ عرب کی آب و ہوا بالعموم بہت گرم خشک ہے اور وہاں پانی اور گھاس چارہ کی بہت کمی ہے۔ مگر اونٹ کے لئے اس میں کچھ قباحت نہیں کسی جانور کی پرورش میں اس کے مالک کو اتنا کم خرچ یا کم تکلیف نہیں اٹھانی پڑتی جتنی کہ اونٹ کے مالک کو۔ جہاں کہیں اُسے روکھی سُکھی گھاس یا خاردار پودے مثل ببول جھاؤ (اٹل) یا غنہر کے مل جائیں۔ وہیں چر چُگ کر گزارہ کر لیتا ہے۔ کھانے پینے کے معاملہ میں اونٹ بہت وسیع المشرب ہے جو کچھ سامنے آئے، بلا تکلف ہضم کر جاتا ہے۔ باقی رہا پانی کا معاملہ، سو اونٹ کئی کئی دن بلکہ کئی کئی ہفتوں تک بغیر پانی کے رہ سکتا ہے۔ سخت گرمی کے موسم میں تین چار دن اور سردیوں میں سات دن تک بلا تکلیف بغیر پانی کے گزارہ کر سکتا ہے۔ جب موسم ربیع آتا ہے اور تازہ گھاس اور رس بھرے پودے ہر طرف کھانے کو بافراط موجود ہوتے ہیں۔ تو ان کی طراوت کے سہارے

۱۔ اونٹ کی مرغوب خوراک کے لئے ملاحظہ ہو کتاب المختص لابن سیدہ۔ فصل علف الابل والجزء السابع عشر
عُمان کے سوا اہل پر جہاں دُگ پھل کا شکار بھی کرتے ہیں، اونٹوں کو مچھلیوں کے سر، کھجور کی ٹھیلوں
میں اُبال کر کھلاتے ہیں۔ جس طرح کہ سکاٹ لینڈ کے ساحلی علاقوں میں بھیڑوں کو مچھلیاں کھلاتی

ایک ماہ تک پانی کو منہ نہیں لگاتا۔ غرض اسکا حیرت انگیز صبر و تحمل اور عام جسمانی قوت اسے صحراء کی بامشقت زندگی کے لئے خاص طور پر قابل بناتی ہے۔ غالباً قرآن مجید نے اَفْلا يَنْظُرُونَ اِلَى الْاَبْلَ كَيْفَ خُلِقَتْ کہہ کر ہماری توجہ اونٹ کی اسی قسم کی غیر معمولی صفات اور فطری خواص کی طرف مبذول کرائی ہے۔

اس بات کے کہنے میں کچھ مبالغہ نہیں کہ اگر عربوں کے پاس اونٹ نہ ہوتا تو ملک عرب کا ایک کثیر حصہ غیر آباد رہتا اور انسان اس سے منتفع نہ ہو سکتا۔ اہل باویہ کی زندگی بغیر اونٹ کے تصدیق میں نہیں آسکتی۔ مزرعہ علاقوں میں بھی کنوؤں سے پانی کھینچنے کی محنت و مشقت زیادہ تر اونٹ ہی کے ذمہ میں ہے۔ اس قسم کی آب رسانی کے بغیر وہاں زراعت مفقود ہوتی ہے۔

اونٹ کے فوائد اور استعمال

عربوں کے لئے بالعموم اور اہل باویہ کے لئے بالخصوص اونٹ کی قدر و قیمت بے حساب ہے۔ اور جن مختلف طریقوں سے اونٹ ان کے کام آتا ہے۔ ان کا احاطہ کرنا قریباً ناممکن ہے۔ اونٹنی تقریباً سال بھر دودھ دیتی ہے۔ تنہا اسی دودھ پر اکثر خاندانوں کا مہینوں گزراں ہوتا ہے۔ دودھ بھی کئی صورت سے استعمال ہوتا ہے۔ یا تو تازہ پیتے ہیں (حلیب) ، یا ترش کر لسی کی صورت میں (لبن) اور یا سُکھا کر دمریہ، اقط و غیرہ۔ دودھ سے مکھن بھی نکالتے ہیں۔ اس سے گھی (سمن) تیار کرتے ہیں۔ جو نہ صرف ان کے لئے ایک مقوی غذا کا کام دیتا ہے۔ بلکہ ایک قیمتی مال تجارت بھی ہے۔ جس کو بیچکر وہ اپنی کئی ضروریات پوری کرتے ہیں۔ ذبح کر کے اسکا گوشت کھاتے ہیں۔ جو بچ رہے وہ سُکھا کر سفر کے لئے رکھ چھوڑتے ہیں۔ عورتیں اسکی اُون سے کپڑا بنتی ہیں جس

سے پہننے کے کپڑے بناتے ہیں۔ موٹے بالوں سے خیموں کے لئے کپڑا اور رسیاں اور تھیلوں کے لئے بوریا بناتے ہیں۔ کھال کو صاف کر کے پانی نکالنے کے ڈول (دلو) پانی رکھنے کے لئے چھوٹے بڑے مشکینے (قرتبے)۔ بکتے اور دیگر کئی طرح کے ظروف تیار کرتے ہیں۔ اس کی سینگنیاں بطور ایندھن کام آتی ہیں۔ گرما میں جبکہ پانی کا قحط ہوتا ہے۔ بدوی عورتیں اس کے پیشاب سے اپنا سر دھوتی ہیں۔ کہتے ہیں کہ اس کی کھار سے جوئیں ہلاک ہو جاتی ہیں۔ حدیث [شریف] میں اس کے طبی فوائد کا بھی ذکر آیا ہے (بخاری، ابن ماجہ، ترمذی وغیرہ)۔ سخت ضرورت کے وقت اس کا پیٹ چاک کر کے معدہ سے پانی نکال کر پیتے ہیں۔ مشہور سیاح بڑکمارٹ نے (جسکو بدویوں کے ہمراہ رہنے کا اتفاق کم ہوا اور جو زیادہ تر حجاز کی شہری زندگی سے واقف تھا) اور اسکے بعد المانی پروفیسر یعقوب نے اگرچہ اس سے انکار کیا ہے۔ مگر موصل جس نے ۱۹۰۸ء۔ ۱۹۱۵ء تک شمالی عرب میں اہل بادیہ کے درمیان کئی دفعہ سفر کیا، وضاحت کے ساتھ لکھتا ہے۔ کہ اس قسم کے واقعات کم از کم قبیلہ روبلہ کے ہاں نادر نہیں اور شاید ہی کوئی ایسا رؤیہ ہوگا۔ جس نے اپنی عمر میں کم از کم ایک دفعہ اس قسم کا پانی نہ چکھا ہو۔ علاوہ ازیں تلخ طبعی (جلد اول ص ۲۱۲) میں ایک واقعہ مذکور ہے۔ جبکہ ایک مہم کے دوران میں گھوڑوں کو اس طریق سے پانی پلایا گیا تھا۔

اگر تند و تیز ہوا چلے اور بدوی بغیر خیمہ کے ہوں تو وہ اونٹ کو بٹھا کر اسکی اوٹ میں آ بیٹھتے ہیں اور اس طرح بادیہ کی شدت سے قدرے پناہ میں ہو جاتے ہیں۔ اونٹ منبر کا کام بھی دے سکتا ہے۔ قس بن ساعدہ خیران کا مشہور و معروف فصیح و بلیغ ہفت اونٹ پر چڑھ کر وعظ کیا کرتا۔ اسی طرح آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے ایک سے زیادہ مرتبہ خصوصاً

۱۔ ملاحظہ ہو ڈاؤنی صاحب کا سفرنامہ جلد اول ص ۲۱۲ و ۲۱۳ اور موصل صاحب کی کتاب "قبیلہ رؤیلہ کے رسوم و آداب" ص ۱۱۴

حجۃ الوداع کے موقعہ پر حاضرین کے جم غفیر کو اونٹ پر سوار ہو کر مخاطب کیا۔

اونٹ اپنے مالک کے لئے بار برداری کا کام بھی دیتا ہے۔ اس کے بال بچوں اس کے خیمہ اور دیگر اسباب خانہ داری کو بھی اپنی پشت پر اٹھائے پھرتا ہے۔ اہل بادیہ کو بد اصل اپنے اونٹوں ہی کی خاطر خانہ بدوش ہونا پڑتا ہے۔ اندریں حالات ان کے لئے یہ بات آیۂ رحمت ہے کہ اونٹ اپنی قوت جسمانی کی بدولت نہ صرف اس کو بلکہ اس کے مال و اسباب کو بھی اٹھا سکتا ہے۔ ویسے بھی عرب کے لق و دق بیابان بغیر اونٹ کے ناقابل گزار ہوتے +

کئی دیگر طریق سے بھی اونٹ اپنے مالک کے لئے نفع بخش ہے۔ جب حضریوں کو ایک شہر سے دوسرے شہر تک سفر کرنا مقصود ہوتا ہے تو بدوی لوگ انہیں اونٹ کرایہ پر دیتے ہیں۔ سچ کے موقعہ پر اجرتی اونٹوں کا استعمال ایک معروف بات ہے۔ جو اونٹ نائد از ضرورت ہوتے ہیں۔ بدوی ان کو شہریوں یا دیہات کے مزاعین کے پاس بیچ ڈالتے ہیں۔ دیہاتی ان کو ہل چلانے۔ کوؤں سے پانی نکالنے یا اپنے باغوں اور کھیتوں کی پیداوار منڈیوں میں لے جانے کے لئے استعمال کرتے ہیں۔ تاجروں کے واسطے سے ایک کثیر تعداد اونٹوں کی بیرونی ممالک کو جاتی ہے۔ جہاں فوجی کسٹریٹ میں بار برداری کے لئے مستقل ہوتے ہیں۔ مصر اور عراق میں لوگ اس کا گوشت بھی کھاتے ہیں۔ اونٹ کی تجارت عرب کی اہم تجارتوں میں سے ہے۔ اندازہ کیا گیا ہے کہ تقریباً پینتالیس ہزار جانور ہر سال ملک سے باہر جاتے ہیں۔ اس تجارت برآمد کے متعلق یہ امر قابل لحاظ ہے کہ یہ تجارت موسم کے تغیر و تبدل کے زیر اثر ہے۔ بدوی لوگ صرف گرامی اپنے زائد اونٹ بیچتے ہیں۔ جبکہ چارہ کی کمی ہوتی ہے اور ان کو خود سرا کے لئے غلہ اور کپڑا خریدنے کے لئے روپیہ کی ضرورت ہوتی ہے۔ سرمایہ یہ تجارت بالکل بند ہوتی ہے۔ جب کہ بدویوں نے ضروری سامان کا ذخیرہ جمع کر لیا ہوتا ہے۔ سرا کے آغاز میں تھوڑی بہت

بارش بھی ہو جاتی ہے۔ جس سے اونٹوں کا چرانا قدرے آسان ہو جاتا ہے۔ جن کو وہ دودھ کی خاطر اور افزائش نسل کے لئے محفوظ رکھتے ہیں۔

عربوں کی عملی زندگی میں اونٹ کو جو نمایاں درجہ حاصل ہے وہ ان کی زبان اور ادب سے بھی عیاں ہے جو اونٹ کے ذکر سے بھرے پڑے ہیں۔ کہا جاتا ہے۔ کہ عربی میں اونٹ کے لئے چار ہزار اسماء ہیں اور جس کسی نے ابن سیدہ کی کتاب المختص، البحر الساج میں ساٹھ صفحے ”نَعُوْتُ الْاَبْلِ وِصَفَاتُهَا“ سے بھرے نیکھے ہیں۔ اس کو اس قول سے اختلاف کرنے کی کم ہی جرأت ہوگی۔ تقریباً ہر بدوی شاعر نے اونٹ کے گیت گائے ہیں۔ اونٹ کی یہ نثار و خوانی قدیم شعراء ہی تک محدود نہیں۔ موسل نے اپنی محولہ بالاکتاب کے تیس صفحے ان قصائد کی نذر کئے ہیں جو آج بھی قبیلہ رَوَیْلہ میں اونٹ کے بارے میں شائع ہیں۔ عربوں کے امثال، تشبیہات اور روزمرہ کلام میں بھی اونٹ کا بکثرت ذکر آتا ہے۔

اس بات کو ملحوظ خاطر رکھنا چاہئے کہ درحالیکہ اونٹ بدوی زندگی کے لئے لائبرری ہے اور ان کے سارے اقتصادی نظام کی کل اسی کے سہارے چلتی ہے۔ حضری زندگی میں اس کا درجہ نسبتاً بہت کم ہے۔ قریوں میں جہاں لوگوں کی بسر اوقات اپنے تختوں اور کھیتوں کی پیداوار پر ہے۔ اونٹ محض کنوؤں سے پانی کھینچنے کے کام آتا ہے۔ اگرچہ یہاں بھی اس کی ضرورت خاصی شدید ہے کیونکہ بیل یا گدھے سات آٹھ گز سے زیادہ گہرے کوئیں سے پانی نہیں کھینچ سکتے۔ ایسے موقع پر اونٹ ہی کی ضرورت پڑتی ہے۔

۲۔ گھوڑا

پانگڑیو نے عرب کے جانوروں کا ذکر کرتے ہوئے گھوڑے کو اول نمبر پر شمار

کیا ہے۔ مگر درحقیقت عام عربوں کے لئے اقتصادی لحاظ سے گھوڑے کا فائدہ اونٹ کے مقابلہ میں بہت کم ہے۔ اگرچہ گھوڑے کی نسل ملک عرب میں آکر بعض باتوں میں بہتر ہو گئی ہو اور عربی گھوڑے کو غیر محاکم میں جو شہرت اور ہر دلنریزی حاصل ہے، وہ بالکل بجا ہو۔ تاہم یہ امر واقعہ ہے کہ پانی اور عمدہ چارہ کی کمی کے سبب سے گھوڑا ملک عرب میں ہمیشہ سے نادر رہا ہے۔ اور عربوں کے ہاں اسکو ایک عام پالتو جانور کی حیثیت کبھی حاصل نہیں ہوئی۔ اور بغیر انسان کی پرورش اور نگہداشت کے وہ وہاں ہرگز سرسبز نہ ہو سکتا۔ عرب کے تمام سیاح گھوڑے کی کمیابی پر متفق الہے ہیں۔ جب برکمارٹ قبیلہ عبیزہ میں گیا تو اسکو ہر چھ سات خیموں میں سے بمشکل ایک میں گھوڑی نظر آئی۔ حجاز کے قبیلہ حرب کے درمیان بھی صرف بعض شیوخ کے پاس چند گھوڑیاں ملیں۔ ڈاؤٹی نے لکھا ہے کہ فترا کا شمار گھڑ چڑھے قبیلوں میں ہوتا ہے تاہم ان کے پاس بیس سے زیادہ گھوڑیاں نہ تھیں۔ لیڈی بلنٹ نے بھی اسی کے قریب قریب لکھا ہے ”نجد میں بھی جو کہ عمدہ گھوڑوں کے لئے مشہور ہے اور جہاں کی سرزمین گھوڑوں کی نسل کشی کے لئے بہت موزوں سمجھی جاتی ہے۔ گھوڑے بہت کمیاب ہیں۔ جزیرۃ العرب میں دور دور تک سفر کر جائیے، مگر ایک گھوڑا بھی مشکل سے نظر آئے گا۔“

اس کمیابی کے اسباب کی تلاش کچھ مشکل نہیں۔ گھوڑے کی پرورش کے لئے دو ضروری شرائط ہیں۔ پانی کی فراوانی اور عمدہ چارہ۔ اور یہ وہ شرائط ہیں جن کا عرب میں پورا ہونا آسان نہیں۔ لیڈی بلنٹ شمالی نجد کے متعلق لکھتی ہیں کہ نخلستانوں میں جہاں قریے آباد ہیں، صرف کھجور کے درخت اور کسی قدر پھل اور سبزیاں پیدا ہوتی ہیں۔ گرد و نواح میں نخلتانوں سے باہر گھاس کا ایک ننکا دکھائی نہیں دیتا۔ دیہاتی لوگ سوائے اونٹ کے دیگر جانور نہیں پالتے۔ گھوڑوں کی پرورش گویا ایک عیاشی ہے جو صرف شیوخ یا امراء کے ساتھ مخصوص ہے، ڈاؤٹی نے لکھا ہے کہ

”گھوڑا اونٹ سے ایک ٹلٹ زیادہ پانی پیتا ہے اور چونکہ اسے جلد پیاس لگ جاتی ہے۔ اس لئے لمبے سفر میں اس کی خاطر پانی اونٹوں پر بار کرتے ہیں جس سے سفر میں رکاوٹ پیش آتی ہے۔ اسکی خوراک کا مسئلہ بھی پانی سے کم مشکل نہیں۔ کیونکہ سخت گھاس جس پر اونٹ قناعت کر سکتا ہے۔ گھوڑے کے لئے مطلقاً ناقابل برداشت ہے۔ ہر گھوڑی کے لئے ایک دودھ والی ناقہ ہوتی ہے۔ کیونکہ عربوں کے گھوڑے غلہ نہیں کھاتے۔ اور نہ ہی صحرا کی درشت گھاس ان کی قوت کو برقرار رکھ سکتی ہے۔ گھوڑا جنگلی نہیں کرتا اور علاوہ ازیں پسینہ کے راستے سے بہت پانی خارج کرتا ہے۔ اس لئے بھوک اور پیاس پر صبر نہیں کر سکتا۔ غرض صحراء میں بدوی شیخ کو اپنی گھوڑی کے لئے بہت کچھ زحمت اٹھانی پڑتی ہے۔ اور اکثر اوقات ایک علیحدہ اونٹ پر اس کے لئے پانی بار کرانا پڑتا ہے۔

زمانہ قدیم میں بھی تقریباً یہی حالت تھی۔ صرف امیر لوگ گھوڑے رکھنے کی مقدرت رکھتے تھے۔ معلوم ہوتا ہے کہ آج کل کی طرح اس زمانہ میں بھی گھوڑوں کی پرورش میں جو سب سے بڑی مشکل حائل تھی۔ وہ مناسب چارہ کی تھی۔ تاریخ طبری میں مذکور ہے کہ حضرت عمرؓ نے عبداللہ بن ابی ربیعہ کو مدینہ میں گھوڑے پالنے کی عرف اس شرط پر اجازت دی کہ وہ ان کے لئے ضروری چارہ باہر سے لائینگے۔

الغرض عرب کا ملک اور خصوصاً اس کے خشک تر علاقے گھوڑے کے مناسب حال نہیں۔ اور اگر عرب اسکی نگہداشت اور خاطر داری اپنے بال بچوں سے بڑھ کر نہ کرے تو وہ زندہ نہ رہ سکے۔ بدوی شیخ جب اونٹنی کا دودھ دوہتا ہے۔ تو سب

لے اِتَّخَذَ عَبْدُ اللَّهِ بْنِ أَبِي رَبِيعَةَ أَفْرَاسًا بِالْمَدِينَةِ فَنَحَّهَ عَمْرُ بْنُ الْخَطَّابِ فَنَكَرَهُ فِي أَنْ يَأْذَنَ لَهُ قَالَ لَا أَذْنُ لَهُ إِلَّا أَنْ يَجِيئَ بِلِفْطَانٍ مِنْ غَيْرِ الْمَدِينَةِ فَارْتَبَطَ أَفْرَاسًا وَكَانَ يَحْمِلُ إِلَيْهَا عُلْمَانِ مِنْ أَرْحَلٍ لِبَنِي رَطْبِي جُلْدٌ أَوَّلُ مَلَأَهُ ۲۱

سے پہلے اپنی گھوڑی کو پلاتا ہے اور اپنے مشکیزہ سے اس کی خاطر پانی کا آخری جرہ انڈیل دیکھا خواہ اس کے بال بچے پیاس سے بلبلا رہے ہوں۔ اونٹ انسان کی نگہداشت کے بغیر بھی صحرا میں کم و بیش مدت تک زندہ رہ سکتا ہے خصوصاً ربیع میں جبکہ چارہ اور پانی کی نسبتاً افراط ہوتی ہے۔ لیکن گھوڑا اگر اپنے مالک کی حفاظت سے نکل جائے تو وہ جلد ہلاک ہو جائے گا۔

اگرچہ حرب بیان بالا عرب کے طبعی حالات گھوڑے کی افزائش کے موافق نہیں تاہم قدیم ایلام سے عربی گھوڑے کی مکتوی بہت پرورش اور تجارت ہوتی رہی ہے تاریخ طبری (جلد اول صفحہ ۲۱۹) میں سوداگران اسپ کا ذکر آیا ہے۔ زمانہ قریب میں اس تجارت کو بہت فروغ حاصل ہوا جس کی بظاہر یہ وجہ معلوم ہوتی ہے کہ پچھلی صدی میں ذرائع آمد و رفت کی ترقی سے اس کے برآمد کرنے میں بہت سہولت ہو گئی تھی۔ ابن رشید امیر حائل کے پاس گھوڑوں کا ایک خاصہ بڑا اصطبل تھا، جو نفوذ میں چرائے جاتے تھے۔ اور جن میں سے تقریباً چالیس پچاس ہر سال کویت کے راستہ سے ہندستان کو روانہ کئے جاتے۔ جہاں عرصہ دراز سے عربی گھوڑوں کی کافی مانگ رہی ہے۔ ڈاؤٹی کا بیان ہے کہ تقسیم کے مشہور شہروں عنیزہ اور بڑیدہ کے تاجر اس پاس کے بدوی قبائل سے گھوڑے خرید کر باہر بھیجتے تھے۔ پولو کے لئے بھی عربی گھوڑوں کی ہر جہاں طرف مانگ رہی ہے۔ مگر جب سے پولو کی شرائط میں سے قد کی حد اٹھ گئی ہے اس خاص کھیل کے لئے عربی گھوڑے کی مانگ بہت کم ہو گئی ہے۔

لے بدوی لوگ خود صرف گھوڑیوں پر سواری کرتے ہیں۔ زینہ بچوں کو یا تو فروخت کر دیتے ہیں یا پیدا ہوتے ہی مار ڈالتے ہیں تاکہ گھوڑیاں دودھ پلانے سے کمزور نہ ہو جائیں۔ بدویوں کے نقطہ نظر سے گھوڑوں میں یہ قباحہ ہے کہ اگر وہ حملہ کے وقت ہنہنا اٹھیں تو اس سے دشمن آگاہ اور ہوشیار ہو جاتے ہیں۔ علاوہ انہیں گھوڑا گھوڑی کی نسبت رکرکش ہوتا ہے۔

اب قدرتی طور پر یہ سوال پیدا ہوتا ہے کہ آخر ایک عرب کے لئے گھوڑے کی قدر و قیمت کس بات میں مضمر ہے اور وہ کس وجہ سے اسکو اتنا عزیز رکھتا ہے اور باوجود اتنے قدرتی موانع کے اس کے لئے ہزار تکلیف اٹھانے کو تیار ہے۔ اسکا جواب یہ ہے کہ عرب میں گھوڑے کی قدر و قیمت محض ایک جنگی جانور (War Animal) کی حیثیت سے ہے۔ اونٹ پر سوار ہونے کی نسبت گھوڑے کی پشت پر چڑھ کر تاخت و تاراج کرنا یا حملہ کا جواب دینا زیادہ آسان ہے۔ الغرض عرب میں گھوڑا ایک آلہ حرب ہے اور کسی قبیلہ کی جنگی طاقت اور عام رعب و داب اس کے مملوکہ گھوڑوں کی تعداد کے متناسب ہے۔ جن کو وہ قبیلہ غزو کے وقت میدان میں لاسکتا ہے۔ چونکہ عرب بالعموم گھوڑے کو بطور آلہ جنگ کے استعمال کرتے ہیں اس لئے ہم کہہ سکتے ہیں۔ کہ جزیرۃ العرب میں اس حیوان کی درآمد اور رواج پذیری عربوں کے لئے رحمت کا موجب ثابت نہیں ہوئی۔ بلکہ اس کے استعمال سے اس جنگجو قوم کی باہمی قبیلہ وارانہ بھڑائی اور بھی زیادہ تند اور ہلاکت آفرین بن گئی ہے۔ جس ذوق و شوق اور فخر و ناز کے ساتھ ایک عرب جنگجو بہادر اپنی گھوڑی کی صفات اور اپنے دلاورانہ کارناموں کو بیان کرتا ہے وہ عرب شعراء کا کلام پرھنے والوں کو بخوبی معلوم ہے۔ اس سلسلہ میں یہ دیکھنا خالی از لہجہ نہیں کہ گھوڑے کی تعریف میں قرآن بھی کسی عربی شاعر سے بھیجے نہیں رہا۔ سورہ نساء میں سواروں کے صبحدم حملہ آور ہونے کی جو ولولہ انگیز تصویر کھینچی گئی ہے۔ اسکی نظیر عرب لٹریچر میں ڈھونڈنا بے سود ہے۔ گھوڑوں کا ایک دستہ اچانک ہمارے سامنے دوڑتا ہوا نظر آتا ہے۔ جن کے سموں سے اس دیوانہ وار حملہ میں شرارے نکل رہے ہیں۔ اس دوڑ دھوپ میں گرد کے بادل اٹھاتے ہوئے بالآخر دشمن کی صفوں میں گھس جاتے ہیں +

لہ والحدایات مَبْنِیَّۃً فالمریئ قدحاً فالغیرات صَبْحاً فالثرن بہ نفعاً فوسطن بہ جعاً

۳۔ بھیڑ بکری

بلحاظ اقتصادی فائدہ کے اونٹ سے اتر کر بھیڑ بکری کا درجہ ہے۔ بمقابلہ اونٹ

کے بھیڑ بکری محدودے چند مقامات میں رہ سکتی ہے۔ کیونکہ ان کو چارہ اور پانی کی پے بہ پے بہت ضرورت رہتی ہے۔ ان میں نہ تو اونٹ کا سامبر و تحمل ہے اور نہ اسکی طرح لمبے سفر کی طاقت۔ اگرچہ اکثر قبائل کے پاس اونٹوں کے علاوہ بھیڑ بکریاں بھی کم دینش تعداد میں ہوتی ہیں۔ مگر شام کی سرحد پر وہ نسبتاً زیادہ تعداد میں پائی جاتی ہیں۔ اور دیگر مقامات میں بھی جہاں چارہ اور پانی نسبتاً زیادہ مقدار میں میسر آ سکتا ہے جو قبیلے صرف بھیڑ بکری پالتے ہیں انکو شوا یا یا شواویہ کہتے ہیں۔

بھیڑ کی حیثیت کدائی عرب کے ماحول میں بہت کچھ بدل چکی ہے اور شکل و صورت میں وہ بکری کے قریب قریب آرہی ہے۔ اسکی گھنی اون نے لمبے نرم بالوں کی صورت اختیار کر لی ہے اور جسامت میں تیلی ڈبلی ہو گئی ہے۔ کئی سیاحوں نے لکھا ہے کہ انکو بھیڑ اور بکری میں تمیز کرنا مشکل تھا۔

۴۔ گائے

عربوں کے پالتو جانوروں میں گائے کا درجہ غالباً سب سے کمتر ہے۔ گائے کو کھانے کے لئے بہت سا چارہ اور پینے کے لئے بہت سا پانی درکار ہے۔ لہذا عرب کی خشک اور بخر زمین میں یہ جانور سرسبز نہیں ہوتا۔ وسطی عرب کے اکثر دیہات اور شہروں میں گائے پائی جاتی ہے مگر نہایت زبون حالت میں۔ ڈاؤنی نے اسے حجاز کے نخلستانی مقامات مثل العلاء خیبر اور طائف اور مزید براں قسیم کے شہروں میں دیکھا۔ فلبی نے اسکو نجد کے جنوب شرقی علاقہ الخرج میں پایا۔ مگر ہر جگہ اسکا قد چھوٹا تھا اور بالعموم یہ جانور خراب و خستہ حالت میں تھا اسکی اصلی وجہ دیہات میں چارہ کی کمی ہے جہاں نہ صرف اسکا دودھ دہتے ہیں۔ بلکہ اونٹوں کے ہمراہ کنوئوں سے پانی نکالنے کا کام بھی میتے ہیں۔ بین میں بھی گائے پائی جاتی ہے مگر اسکی

نسل کی عمدگی کا ڈاؤنی کے اس بیان سے بخوبی اندازہ ہو سکتا ہے کہ مین کی پرت قد گائے
مدینہ میں ایک اچھی بھیڑ کی قیمت میں مل جاتی تھی۔

برٹیم ٹوس جنہوں نے ۱۹۳۱ء کے سرمایہ ربح الحالی کو عبور کیا اور اس سے
پیشتر عمان اور جنوبی عرب کے ساحلی مقامات کی سیاحت کر چکے ہیں۔ اپنے حالات سفر
میں لکھتے ہیں کہ جنوبی عرب کے وسطی حصہ میں جبل قرع کے جنگلات میں لوگوں کے پاس
گلے کے بڑے بڑے گلے ہیں۔ مگر اخبار ٹائمز مورخہ ۱۱ مئی ۱۹۳۱ء میں انہوں نے جو فوٹو
گراف شائع کرائے ان کے دیکھنے سے معلوم ہوتا ہے کہ باقی حصہ عرب کی طرح یہاں
بھی گائے کا قد ایک گز سے کچھ ہی زیادہ اونچا ہوگا +

۵۔ گدھا

گدھا اپنی مضبوطی اور قوت برداشت میں اونٹ سے کچھ ہی کم ہے اور بحیثیت بار برداری
کے جانور کے گھوڑے سے یقیناً زیادہ مفید ہے۔ کیونکہ گدھا پیاس خوب برداشت کر سکتا
ہے اور اسے صرف دوسرے دن پانی پلانے کی ضرورت پڑتی ہے۔ قبیلہ صلیب جنگلے پاس
سوائے گدھے کے اور کوئی جانور نہیں بے آب و گیاہ بیابانوں کو ایسی ہی خوبی سے عبور کرتے
ہیں جیسا کہ شتریان بدوی ملاحظہ ہو سفر نامہ ڈاؤنی جلد اول صفحہ ۲۸۱، بلکہ حرات میں گدھے
کو اونٹ پر اس لحاظ سے فوقیت ہے کہ وہاں اونٹ کے نرم پاؤں تیز اور نیکیلے پتھروں سے
زخمی ہو جاتے ہیں۔ مگر گدھا اپنے سخت سموں سے پتھری زمین پر خوب چلتا ہے۔ شہروں
اور دیہات میں گدھا بکثرت پایا جاتا ہے۔ لوگ نہ صرف اسکو سواری کے کام میں لاتے
ہیں۔ بلکہ آب رسانی کے کام میں بھی استعمال کرتے ہیں +

عنایت اللہ

از جنگ

مولانا شبلی

درا دیہ بود، و از خطوط بعضی خوب می نوشت، مرد نیک بود، این قطعه

از دست ۵

دی سگی را رقیب می زد چوب سگ همی خورد چوب و می نالید
گفتش چیت با تو اورا گفت بهتر از خود نمی تواند دید

مولانا تونز پوش

فرزند شهر هراة است و در کار خود دانا و بشعر خود اعتقاد تمام دارد،
بلکه خود را استاد این فن می داند، اما غلط می کند، این مطلع از دست ۵
ز شوق تنگ دانی دم از عدم زده ام به لوح هستی خود نیستی رقم زده ام
گوشش بسیار گران است چنانچه فریاد کند نمی شنود، کافر ماجرا نیز هست،
این بیت نیز از دست و دیرین بیت بعضی را سخن است و بجای است نمی رسد
۵ بجز حدیث تو با کس نگفتم ام سخنی
وگر کس سخنی گفتم از تو دم زده ام

مولانا غیاث الدین علی

مرد خوش خلق است و برادر مولانا حبیبی شهید است که ذکر او گذشته نمود در
خراسان کسی به اندو ابریشم را رنگ نکرده، این رباعی از دست ۵

خوبان که ز جام حن مستند همه هر عهد که بستند شکستند همه
با عاشق خویش آشنائی نکنند بیگانه و بیگانه پرستند همه

مولانا موالی

مرد دانشمند و دورویش نفس و خوش اخلاقت، 'و طبع خوب دارد، لطافت طبع
اورا ازین بیت احساس می توان کرد که سه
ترسم از آسیب دست برکش تیرجفا بر تو دشوار است اما بر من آسان بگذرد

مولانا غیاث الدین قالی

از شعراء قدیم است، 'مرد لوندست، 'طبع خوب دارد، 'این مطلع از دست
که جهت روزه گفته سه

از روزه نخواهم که بران مه تتم آید خواهم ز خدا این که سه روزه کم آید
عیش همین است که بوستان حضرت شیخ را جواب می گوید، 'این مطلع هم از دست
که جهت بیگ (؟)، مرزا سلطان حسین گفته، 'هزار دینار صله گرفته سه
بر بسته شوخ شاطر من ننگ نیلگون نیدوفری به پای گلی گشته سزنگون

خواجه حافظ احمد

حفظ کلام دارد، 'فرزند شهر هراة است، 'و حنا تراشی است که مثل ندارد،
این مطلع از دست که سه

گفتمش در نظر آن رخ بصفای قمرت زیر لب خنده زان گفت صفای دگرت

مولانا حیدر کلوجہ

مرد عامی است، و قبل ازین در بازار ملک بکلوچہ پزی مشغول بود، ولی حالا
از شعراء مقرر شہر ہرہ است و ابیات نیک از و سر می زند، این مطلع از و ست
۵ پس ازین بہر سر رہ من و عرض بی توانی
کہ کنم دعای جاننش بہ بہسانہ گدائی
و بعضی یا مان ظرافت می کنند کہ نیک و بد اشعار خود انبیاز نمی تواند کرد، چنانکہ
ہر گاہ این مطلع او را کہ ۵

چنان طوطی صفت جبران آن آئینہ رویم
کہ می گویم سخن اما نمی دانم چہ می گویم
خواندہ تعرض می کنند متا لم می شود، و اگر تحسین می نمایند خوشمال می گردو،

خواجہ حافظی

از دارالامان کرمان است، اما از بسیاری اقامت در شہر ہرہ می توان گفت
کہ از نیجا ست، طالب علم است، از حکاک صاحب وقوفت، این مطلع از و ست کہ
۵ فروغ ماہ رخت ویدہ ام پر آب کند
کسی ندیدہ کہ مہ کار آفتاب کند

۱۵ کلوچہ یعنی کلیچہ کہ آذرباد پنجاب قلیچی گویند "نار و دغنی" [فرہنگ اندراج] برائے حیدر
کلوچہ متنوفی ۹۵۹ - تاک خزینہ گنج الہی ر سبز گز ص ۷۲ : ر بو - ج ۲ - ص ۷۶ - بادلیں

لا سیر بی عدد ۱۰۳۰ : بانگی پور فرست ج ۲ - ص ۱۳۶ : عدد ۲۳۳

۱۵ این بیت بر حاشیہ ظاہر از مولانا حافظی ست :

درویش قاسمی

از اصفهان بود، مرد ظریف و عارف و صحبت دیده، بمعاشرت امیر نجم
بماوراءالنهر رفت و آنجا مقتول شد، این بیت از دست ه
شب می خوردن از فردا بیندیش
که هر شب را عجب روزیت در پیش

مولانا حیرتی

از ولایت تون است (ق ۹۷ ب) و در مرو نشو و نما یافته بروی مشهور شد
و صاحب جهان بود، طالب علمی کرده بود و طبعش شوخ و چون بشعر مشغول نموده
تمام کرد اما از خود بینی و عجب و بابائی که دارد بهر دیار که رفته خجالتی بدورسید
این مطلع از دست ه

تقصا که صورت یوسف چنان لطیف رقم کرد
برای صورت خوب تو امتحان قلم کرد

(تذکره شایسته ۲۵۳) هر چند که بابر دل خود دست نهادیم چون روی تو دیدیم دل از دست بلاویم
[برک خزینه گنج الهی، سیرنگر ص ۷۴]

(حاشیه ۲۵۴) مولانا حیرتی تونی، محدثی الدین، در مجلس شاه طهماسب صفوی بود، صاحب دیوان
ضعیف و شنوی بود، برای تقصیل احوالش حک سفینه خوشگو (خط) ۲ ج - ص ۵۳ بهفت اقلیم خطی
خزان عامره: خزینه گنج الهی سیرنگر ص ۷۵: آئین اکبری (در جمیع بوخن) ج ۱ - ص ۱۸۷ و غیره

این مطلع نیز از دست ۵
از ہر چشم یار چه جای شکایت
این ز ہر چشم نیست کہ عین عنایت

مولانا پیامی

مروی الاصل است اما اکثر اوقات در باوراء انہر در شیوہ قلندری می گشت
گویند آخر بابر میرزا تربیت کرد و صدر ساخت، این ابیات از دست ۵
وفا وعدہ کردی بھامی نمائی مہ من عجب بیوفامی نمائی
چو بیگانگان گذرای نوردیدہ کہ در چشم من آشنا می نمائی
پیامی چو زلف بتان بیقراری بدام کسی مبستل می نمائی

مولانا حاجی محمد

نقاش شہر ہرّاء و مرد خوش طبع است، خیالات غریب می کند و کم فن باشد
کہ اورا دران اندیشہ بخاطر نرسد، خواہ راست و خواہ غلط، حالاً در عرق است
این مطلع از دست ۵

بخورہ رز خود گل شکفتی چه نمود کہ ناشگفتہ درون وی از خزان پیود

درویش محمد نقاش

(رق ۱۸)

از آدمی زادگان خراسانست و ترک است و کوکلتاش محمد مومن میرزا است،

۱۵ [مرک خزینہ گنج الہی رسپرنگر - ص ۷۲]

ثنوی بہجت المنابع معروف بہ کتاب معجزات در فہرست باہمی پور (ج ۲ - ص ۱۳۲ - عدد ۱۳۲) مذکور است،

یک مثنوی موسوم بہ گلزار منسوب بہ حیرتی است کہ مشتمل بر چل ہزار ابیات بود ۱۵ خراس (کذا)

اول رنگ روغن کاری می کرد و چون بملازمت استاد بهزاد رسید بنقاشی و مصوری
عشق پیدا کرد و استاد بهزاد به تربیت او مشغول شد و حالا استاد کار خود باو
رجوع می کند، طبع نیک دارد، این مطلع از دست که ه
کجا مجنون چو من در عشق درد و محنتی دارد
که او از عاشقی چیزی که دارد شهرتی دارد

مولانا مجلسی

سید محمد نام دارد و فرزند هراة است، اول غریبی تخصص می کرد و چون مجلس
سلطان صاحب قزاق رسید، بهمت خاطر شاه غریب میرزا تخلص او را بمجلسی
قرار دادند، شعر ترکی و فارسی را نیک می گوید، این مطلع از دست ه
هر زمان گروی ز کوی دوست سر بر می کند
تا کدام افتاده آنجا خاک بر سر می کند

مولانا صفائی

کرمانی، مرد نامراد است و اختلاط نیک دارد، این مطلع از دست ه
ز شوق شست کمان ابروان عالم گیر
دی ز خنده نیاید بیکدگر لب تیسر

مولانا فیضی

کار دگر ولد استاد محمد لعبت باز است و بعشق بازی اشتغال تمام دارد

و شعرش بدینست و مدونیک است این مطلع ازوست که ه
 گرچه رفت از چشمم گریه نم چو آب آن تند خوی
 چشمم بیدارم که آب رفته باز آید بجوی

مولانا شاه محمد

ولد مولانا حسن شاه، (ق ۹۸ ب) شاعر بود، ابریشم کاری می کرد و این رقم به
 مطلع ازوست ه

می شدم در طلب یار و نمی پرسیدم
 خبرش راز کسی تا که نگوید دیدم

مولانا ریش (۹)

از شاخن است، و شاخن قریه ایست از بلوک ولایت قاین، این مطلع
 ازوست مطلع ه

می بده ساقی بن چند آنکه لای عقل شوم
 کز خیال او مبادا لحظه غافل شوم

مولانا قطب الدین

از قریه اقصی است، که در ولایت اندجان است و از آدمی زادگان
 آن دیار است، طالب علمی دارد و خط را خوب می نویسد، در محلی که بشهر هراة
 آمده بود این مطلع را گفته مطلع

ما که در سالی نمی دیدیم باهی را بخواب در بیری دیدیم هر سوجله گرسنه آفتاب

مولانا حاجی آتش پز

از خوش طبعان معین شهر سمرقند دست، مرویست طبعش بهزل بابل و
مام صاحب بهزل و مطایبه اش در مقابل، این مطلع از جمله ابیات او مشهور
ست ۵

ای جمله خبرویان مابسته شمائیم
از دست بی زیریها شهر منده شمائیم

مولانا عبد الجلیل

خویش مولانا گهی است و از اولاد مولانا جلال قاینی، مرد نیک است و شعر
را نیز خوب می گوید، اما بمدرسه جد خود بسیار می نازد، بلکه بر موالی منت دارد،
این مطلع از دست ۵

ز بسکه کاست مه از میل طاق ابرویش
شد آن چنان که نمود استخوان پهلوش

مولانا کوکبی

(ق ۱۹)

از مردم معتبر بخارا است، طالب علمی کرده و از موسیقی و قوف تمام دارد
این رباعی از دست ۵

گر یار بنا مناسبی سیر کند وز روی صلاح ره سوی دیگر کند
غم نیست دلاچو یار بی مهر و وفاست با ما چه وفا کرد که باغیر کند

۵ سه سائیم بکدا، ۵ عبد الجلیل خزینه گنج الی سیرنگ ۴۵ (۵ معبر کذا)

مولانا والہی

سمرقندی، طالب علم است. بخواجہ عطا شہرت دارد، مرد نیک است و
طبع خوب دارد، این مطلع از وست مطلع

ز چاک سینه بنخن دل حزین کنم
جد او گشتم از ان مہ دل اینچنین کنم

مولانا ہجری

اندجانی، مرد فقیرست، بقدر طالب علمی دارد، در او ایل لوند و او بایش
بود، اما آخر روی بگوشہ فقر و درویشی آورده، این دو مطلع از وست کہ ۵
بر رخ نشسته کرد ملت بی مرا نبود عجب اگر نشناسد کسی مرا

رفتی و میرو از پی دل حاصل من
آن چنان رومہ من کز تو نمائند دل من

مولانا بقائی

در اصل از خراسانست، اما اکثر اوقات را در ماوراء النہر گذرانیدہ

۱۵ [ماک خزینہ گنج الہی (سپرنگر - ص ۸۷) : این ابیات برعاشیہ غالباً از مولانا والہی است ۵
مستند دو چشم تو دران طاق دو ابرو یا در دو کمندند گرفتار دو آہو
اجل نزدیک تن بیمار و جان غم سفر دارد ۵
۱۶ این بیت برعاشیہ، احتمالاً از مولانا بقائی است :-

باوہ را از عجب در دیدہ پنهان ساختم چشم بند دختر ز راز مرغان ساختم

و ہمیشہ در نظر سلاطین آنجا معزز و مکرم بوده و در شعر و معما خوبست، این مطلع از دست کہ ۵

ز ہر طرف کفتم ز روز عقل کردہ بہار غم نشت ایچنین خزان کردہ
(ق ۹۹ ب) این بابی نیز از مشہورست ۵

مسکن شدہ کوچہ ملامت مارا رہ نیت بوادی سلامت مارا
درویشانیم ترک عالم کردہ اینت طریق تا قیامت مارا

خواجہ سیف اللہ

ولد خواجہ شیخ عبد اللہ نخودی ست، و بحلیہ فضایل و کمالات آراستہ،
طبع خوب وارد و بنظم تاریخ شاہ جهان پناہ قیام می نماید و بدو نیک می گوید، این
دو بیت در تعریف جنگ از دست ۵

شد از ضربت گرز خسار استینز
نی نی زہ چون استخوان ریزہ ریزہ

مولانا ذہنی

اورد خانی، مرد طالب علم بود، اوقات ہدہقت و زراعت صرف می
کرد و طبع خوب داشت، این مطلع از دست کہ ۵

مرا چون شمع می دارد ہمہ شب گریہ پا در سکل
میان آتش و آبم ز سیل اشک و سوز دگل

۵ (ماہ خزینہ گنج الہی رجب ۷۶ ص ۷۶) ۵ ارتحانی [ماہ پرنگ
محولہ] ۵ این ابیات بر عاشقہ غالباً از مولانا ذہنی ست :-

مولانا مقصود

شوقی تخلص، تیرگر، از شهر هرات است، و مرد نامراد فانی صفت است،
اوقات بکسب می گذراند، طریق رباعی نیک درزیده، این رباعی مشهور از او
ست ۵

جانا همه از تو تند خوئی آید فرخوی تو بوی فتنه جوئی آید
گوئی که بجز جفا نیاید از من بالبد که از تو هر چه گوئی آید

این رباعی نیز از دست ۵

ای دل غم یار و ناله زار خوشست خون جگر و دیده خونبار خوشست
غیر از غم یار هر چه حاصل کردی حاصل همه بهیچت، غم یار خوشست

دقیقه حاشیه صفحه ۲۶۰ ۵

تا جدا از دولت ای شیرین شایل مانده ام بهچو لاله داغ بر دل پای در گل مانده ام

ای اهل چون خاک جسم غمناک مرا باری از کوبش سبر جای دگر خاک مرا

هر تیرکان ابر و کمان بر جان مشتاقان زند دل از پی تعلیم او صد بوسه بر پیکان زند

نیت ای شمع بجان بر ساق سیس تو داغ سوخته پروانه افتاده در پای چراغ

زلف تو زینت است رخ آفتاب را تا سوخت آتش ریت نقاب را

بی لب میگون او مار از چشم لاله گون چون صراحی غیر خون دل نمی آید بردن

بر خون مراست دیده ز بهیچت کنار هم از دیده خواب رفته و از دل قرار هم

۵ [ماک هفت تعلیم خطی و غیره (سفینه خوشگو خطی)]، این رباعی بر حاشیه غالباً از

مقصود شوقی است :-

در هجر تو دل ز کرده خاموش نکرد جان تو بی تو بجز ساغر غم نوش نکرد

آنکس که تو یاد او کمروزی برگز هرگز ز تو یک لحظه فراموش نکرد

مولانا یوسفی

از اطباء مشهور خراسانست، مرد خوش خلق و جهان گشته صحبت دیده است
و دیوان غزل تمام ساخته و شعرش پاکیزه است، این مطلع از دست ه
می زد سپهر لاف ز رفعت به کوی او شد آفتاب گرم و برآمد بروی او
سه دیوان غزل تمام کرده اما یکی مشهور نشده، این مطلع نیز از دست ه
میل سامان دارم و از یار دور افتاده ام
من کجا، سامان کجا بسیار دور افتاده ام

مولانا دوست

از ولایت اسفراین است، شعر شناس نادر و شاعر کامل و ماهر است،
ابیات و اشعار بسیار از استادان بخاطر دارد، بیشتر اوقات قصیده می گوید و
دران وادی النوری زمان است، این مطلع از دست که ه
وقت گل آمد و اسباب طرب نیست باوه نایاب ترکس روی طلب نیست مرا
و این مطلع نیز از دست که ه

باقی چون چنگ هر که یاد جانان می کنم
برق من تارگی می جنبید افغان می کنم

سه مولانا یوسفی هر دی قیاساً مصنف ریاض الادویه و بحر الجواهر است او در زبان بامروهمایون
در تبریز برآمد به تفصیل احواش [سرک ریو - ۲ ج - ص ۴۵] فهرست با یکی پور - ۱۱ ج - ص ۱۶ -

سده ۹۴۶ این بیت بر عاصمیه می آید از مولانا یوسفی است ه

بامرو و محنت آمده ام از دیار غم در روی مانگد کن د بگر غبار غم

مولانا شهاب

فرزند شهر هرات است و در محله مولانا افتخار ساکن است ، مرفقیرست ،
 طبعش بعما مایل است ، این معما باسم او ازوست ه (رق ۱۰۰ اب)
 یاران حذر کنید که ندیدید دل ز دست
 کان شسوار بر فرس و لبری نشست

مولانا یقینی

هم از خوش طبعان شهر هرات است و خط نسخ تعلیق را بدینی نویسد ، اما
 خالی از نشاء جنون نیست ، این مطلع ازوست ه
 تنابکی خواهیم به درد محنت و غم زیستن
 ز زیستن گر این چنین باشد نخواهم زیستن

مولانا معزی [۹]

از اولاد اجماد مقرب المحفزة الباری خواجہ عبداللہ انصاری است و
 ملک معزالدین نام دارد ، و مردی قنید است و این مطلع نیز ازوست مطلع
 خضر خط او نشان از آب حیوان می دهد
 از لبش عیسی سخن می گوید و جان می دهد

(تقیه شاه پیر ۲۶) [۹] هاک خزینة گنج الہی دس پرنگر - ص ۲۷۶] در بعضی کتب ازوست محمد

سبزوار می نوشته [۹] هاک روزه روشن - ص ۲۲۳]

مولانا اسمی

فرزند شهر هرات است، مرد درویش و شکسته است، بقدر طالب علمی نیز دارد و این معما با اسم بابا ازوست ۵

دی روز بمکتب مرا بود گذار دیدم همه دلبران خورشید عذار
هند و بچہ نشسته لوجی بکنار می کرد برسم خود آب تکرار

مولانا بیدلی

لنگ، از گذر خیابان بود و همیشه در گوشه می خانه اوقات می گذرانید و هیچ چیز مقید نبود، این مطلع ازوست ۵

چشم پر خون و خیال خال آن دلبر مرد و
مجرم پر آتش و پاره غنبر درو

مولانا سروی

ولد حافظ علی بریجنیدی است که علم قرأت را درین زمانها برابر او (ق ۱۰۱) کسی کم دانسته باشد، اما مولانا سروی غریب مینا قی کند، دارد، معلوم نیست که از زمان آدم تا غایت مثل او پیکری از کتم عدم بوجود آمده باشد یا به تناسب اعضایش سروی از لب جو یار حیات در نشو و نما آمده باشد، ظاهرا استاد این بیت از

(۱۰۱)

له ساک خزینہ فی الجی (سپرنگر)، له کداز (کذا)، له اکتب

له ساک خزینہ فی الجی (سپرنگر) ۵ بریجنیدی (کذا)

له بوجود آمده آمده (کذا)

برای او فرموده ۛ

صد هزاران آفرین صنع خدای پاک
کافرید از آب و گل سروی چنین چایک را
اما شاعر خوش گوئی معنی انگیزست ، این مطلع از دوست ۛ
کاشکی دامن کشان آید قد رعنا ی او
تانه بیند دیده غیر نشانی پای او

میر عزیز

از ولایت قزوین است و از ملازمان حضرت آصف صفاتی اسلام ملاذی
مدنله العالی است و ممیز ولایت قاین است ، طبع نیک دارد ، این مطلع از دو
ست ۛ

باز از تازہ کلی سینه نگارست مرا
آنه وی عجبی در دل زارست مرا

مولانا محمود

ولد مولانا جلال الدین مدرس است و مشہدی الاصل است ، و پدرش را
مولانا جلال الدین عروس نیز می گفتند ، بواسطہ این کہ بسیار در زیب و زینت
می کوشیدہ ، اما این مرد فقیر است و اوقات از مرقم کتابت می گذراند ، این مطلع از دو
ست ۛ

نسبت غنچہ بدان تنگ دهن نتوان کرد
پیش لعل لبش از غنچہ سخن نتوان کرد

دق. اب، خواجہ طاہر محمد

ولد عبد السلام خبازست و جوان نیک است، سابقاً ملازم و مصاحب
فریدون حسین میرزا بوده، و هنوز از کیفیت نشأ در اختلاط او فهم می شود، این
معما باسم بابا از دوست ے

آن خالها مشکین برعاض تو از دُور
بالا و صاف ... دین و انعام انگور

مولانا فرادی

از، و راء النهرست و ملازم عبید خان بود، روزی جریمه از در وجود آمد
مرد و دوشده این دو بیت از دوست ے

بتان شما شه حسنی و من گدای شما ز دست من چه بر آید بجز دعای شما
بناک پای شما چه سودم نه دوست جز این مرا ندادم بناک پای شما

مولانا صدر

بلا جو ردشوی مشهورست، فرزند ابهرست، مرد خوبست، اما بشعر خود بسیار
معتقدست و تعریف بی نهایت می کند، این مطلع از دوست که ے
چه می کنم بدیاری که نیست یا آنجا کجاست خاک دیش تا شوم غبار آنجا

سده بر دکنا

سده این بیت بر عاشق غایب از مولانا فرادی است ے

بخت چشم دوی خون از درد دواغ کو کهن لاله با شگفت و روشن مشه چراغ کو کهن

این مطلع نیز از دست که ۵

دردا که درد ما بدو ای نمی رسد فریاد می کنیم و بجای نمی رسد

این دو بیت نیز از دست ۵

نران لب بکام دل می نایم نمی دهی می میرم از خمار و شرابم نمی دهی
سروی ولی تخی فگنی سایه بر سرم خضری ولی چه سود که آیم نمی دهی

مولانا جزوی

از جانب عراقت، یکجندی در شهر هرات بوده، عزیمت وطن مالوف (ق ۱۳۲) (ق ۱۳۳)
نمود طبعش خالی از چاشنی نیست، این مطلع از دست که ۵

عاشق و بدنام اگر گشتم دلم باری خوشست
عاشقی بدنامی وارد ولی کاری خوشست

مولانا فتحی

مرغمانی از فواحی ولایت اندجان است و در ملازمت بابر میرزای باشد، این
بیت از دست که ۵

منکر عشقند بی دردان بمداشد که من
درو مندم عاشقم بی درد یاری نیستم

مولانا خلقی

بخاری، در اوایل برزاز بود و حالا تجارت می کند، یک نوع نظم وارد این

مطلع نیز از دست ۵

خواب ماه و شان چو آفتابم من
بهر کدام جدا عاشق خرابم من

مولانا بیلی

از ولایت حصارست و طالب علمی دارد و معمارا نیز نیک می داند این
مطلع نیز از دست ۵

جفا همین نه ازان شوخ بیونا دیدم
زهر که چشم وفاداشتم جفا دیدم

مولانا عبداللہ

غشہ 'فرزند شہر ہرات است' و بغایت مرد فقیر و نامراد است 'و اکثر
مختصرات را دیده و حالا در ولایت غشہ' بمکتب قیام می نماید و در نظم ترکی
خوبست 'این مطلع فارسی از دست ۵

بوسہ زدن بجای سگت می کنم ہوس
دستم نمی رسد چہ کنم نیست دسترس

مولانا مقیمی

از بخارا است 'مرد لوندست' این مطلع از برای جانی نام شخصی گفته ۵
گوشہ چشمی نمود آن دلبر جانی مرا
دق ہنہ کرد از عین محبت لطف پہنہانی مرا

دق ہنہ

مولانا روحی بخاری

مازم شیبک خان بود، و دارونگی کان فیروزه داشت، و پیشتر از دولت
مازمت قلندر بود، و در ایام دولت نیز بیاران بہمان رنگ بی تکلف ملاقات
می کرد، این دو بیت در تعریف شب ازوست ۛ

شبى همچون مرکب بود تاریک رہی دوری چو شق خامہ باریک
شدہ طاس سپہر از مشک سودہ سواد اندود، همچون دیگ دودہ

مولانا عشقی

از ولایت تربت و از حرفہ کنش دوزی بہرہ دارد و مرد نامراد است و
عامی، این مطلع ازوست و خوب گفته است ۛ

باز آتشم در جان زدہ بعل پری رخسارہ
دل گرم می دارد مرا سودا آتش پارہ

مولانا محمد صبوری

ہم از ولایت تربت است، مریقرونا مراد است، اما خالی از فضولی نیست
این مطلع ازوست و خوب گفته ۛ

بجا تم آتش افتد چون روم سوی چین بی اد
نماید ہر گل آتش پارہ در چشم من بی اد

مولانا ربانی

از ماوراءالنهر و در صورت قلندر سی بشهر آرد و از انجا عزیت کعبه معظمه کرد ،
 امیدست که توفیق یافته باشد ، این مطلع از دست ه
 غنچه را در سخن آورده دین می گوید
 می فشاند گوهر از لعل و سخن می گوید

مولانا علی بخاری

(۱۰۲۶)

مرد طالب علم است ، خالی از عشق تبارزی نیست ، جوانان را نیز با او انتقادات
 است ، گاهی از روی ظرافت " اسم گاو " برو اطلاق می کنند ، این رباعی از او
 است ه

تا کی بن زار جفا خواهی کرد با غیر بر غم من وفا خواهی کرد
 اینک من چپاره ز کویت رفتم بیچم که و گر جفا که خواهی کرد
 بعضی می گوید که مصرع آخر باکی از یاران دارد واقع شده ، در میان یاران سهل
 است +

مولانا بلانی

هم اند بخارا است ، مرد بی تعین و بی قید است ، گاهی مقلدی نیز می کند ، این
 مطلع از دست ه
 میروی جلوه کنان جانب مانی نگری گردلت جانب مانیست چرامی نگری

این مطلع نیز از دوست ۛ

گر بگرد حرمش کس ندہد رہ ما را

ساکن کشور اویم ہمیں بس ما را

مولانا طفیلی

از حصار ست، گویند ولد مولانا شمس است کہ میر در مجالس گذشتہ یاد کردہ،

مرد نامراد ست و طبع خوب دارد، این مطلع از دوست ۛ

چہ سان پہنان شی در کوی آن نازک بن باشم

کہ برق آہ روشن می کند جای کہ من باشم

مولانا میر کا بخاری

مرد لوند ست، سامانی تخلص می کند، خالی از طالب علمی نیست، این مطلع

اوشہور ست ۛ

چو من در عاشقی دیوانہ پیدا نخواہد شد

(ق ۳۱۱) و گر پیدا شود مانند من رسوا نخواہد شد

(ق ۱۰۳ ب)

مولانا چرمی

از بخار است و بچرم گری مشہور ست، مرد بی قید ست و تعینی ندارد، این

مطلع از دوست کہ ۛ

سر بہ بالین چو نہم غیر دو چشم تر من نیست غیری کہ دگر گرہ کند بر سر من

همایول سمرقندی

بسیار طبع لطیف دارد، در حاشی نویسنده گان می باشد، این مطلع از و سرت ه
دیش و ستاره گرو از پی صهبایا کردم
داشتم در و سرتی از سر خود واکردم

فانی کور

از بخارا است و معمارانیک می داند و طبعش غریب پسند است، این مطلع
از و سرت که ه

نه داغ تازه مرا بر دل مشوش بود
ز کاروان غمت مانده جای آتش بود

مولانا ذهینی

از کابل است، و اندک طالب علمی دارد و بقدر خطی هم می تواند نوشت، و گاهی
شعری هم می فرماید، اما عقیده او چنانست که در هیچ از اینها که گفته شد میل ندارد، این
مطلع از و سرت ه

من که همچون زلف مشکیت پریشان مانده ام
گردن کج کرده بر روی توجیران مانده ام

لسانی

گویند از شیراز است، خوش محاوره و خوش صحبت است و اکثر خطوط خوب می
له بخارا (کذا)، له [هماک سفینه خوشگو (خطی)، ۲۵ - ق ۵۶ ب] نشر حقی (خطی)،

نویسد، این مطلع از دست ۵

نه با تو دست هوس در کمر توان کردن

نه آرزوی تو از دل بدر توان کردن

رق ۱۰۷

مولانا سلطان محمود (ق ۱۰۷)

نذائی تخلص می کند، او را سلطان محمود حافظ هم می گویند، در اصل از ولایت
اسفزار است، اما مدت ها و مدید است که ساکن دار السلطنت هرات شده، و اکثر از
فضایل و کمالات بهره تمام گرفته و بیشتر اوقات بطاعت و تقوی قیام می نماید، و
نسبت بال سامان درست می کند و سلسله نقشبندیه نیز توسیعی می جوید و در باب
"ماز و نیاز" مثنوی گفته و بسیار نیک تمام کرده، این بیت در توحید آن وارد
۵ معمار کهن حصار گردون کرد از شفقتش عذر نگگون

این سه بیت را در وصف نقاشی گفته است ۵

پیشش ز برای رنگ کاهی بودی مه نو چو گوشش ماهی

هنگام طلاکشی برایش خورشید پیاله طلائش

از بهر صلایه کردن رنگ بودی چو سپهر تخت سنگ

این مطلع نیز از دست و خوب گفته است ۵

کاش ووزو نمدمی چاک گریبان مرا کاتش دل می نماید سوز بهنجان

(حاشیه ص ۲۵) هفت اقلیم خطی: بیاس المومنین - ریاض الشرا - خزانه علامه آتشکده مجمع

النفائس (خطی) مولانا وحید الدین لسانی بن، عبدالله الشیرازی متوفی ۹۹۰ هـ. این بیت هم از لسانی است:

۵ آنروز خوش گجاست که از جرم عاشقی جلا دست و شمع میایم گرفته بود

(حاشیه ص ۲۵) ۵ اسفزار (کذا) ۵ همراه (کذا)

ساعتی از گریه چشم تر نیاساید مرا
بس که می‌گریم ز مردم شرم می‌آید مرا

فغانی

هم از شیراز است، این مطلع از دست ه
هر مصور کان جمال و قامت موزون کشید
حیرتش آمد که ناز و عشوه او چون می کشید

له بابا فغانی مشیرازی اول سکاکی تخلص داشت - شاعر نغمه گو بود و در غزل روشش نو اختراع کرد
اما شعر او خراسان طرز فغانی را مخالفت کردند، بنابراین 'فغانی هرات را بگذاشت' و نزد سلطان یعقوب
رفته 'در انجاء مورد التفات شاهانه شد' و به خطاب 'بابای شعر' خطاب گشت، 'امین' ۹۱۵ ه و
۹۲۵ ه وفات کرد در تبرک بخت اقلیم دخیلی، مجالس المومنین، مجمع النفاس دخیلی، ریاض الشعراء دخیلی

ج ۲ - ص ۶۵۱: بانگی پور فهرست: ج ۲ - ص ۱۰۱ - عدد ۲۱۷، این ابیات از دست ه
گذشتن ز جان سسل باشد ولی کجی می توان از محبت گذشت
از اسیران محبت خرم نیست ولی در قفس شت غباری بنظرمی آید
شب نه آمدی در چشم رسید خواب دین در بانه دار تو تا صبح باز بود
کام افتاد عزیزان به بت خود رای گر بگویم که زمانی بنشین بر خیزد
آن گفته که دیده ام از چشمم بار خوش دوران ندیده است ز بیل و نهان خوش
بی تا تو با رقیب می تاب می کشی مانی تو آه در دل شهباه کشیده ایم
از مانگاه معجزه هوشش برده است مردم گمان برند که صهباه کشیده ایم
می - دو یار چه سازم کنم با دل زار چه سازم کنم
دل در این زلف سیاه کردم گم در شب تار چه سازم کنم
با کام دل بگویش نتوان کشید بوی کان دست ناز دارد طبع بهانه جوی

مولانا گلخنیؒ

از ولایت قم است، و در زمان میرزا سلطان حسین بشهر ہرات آمدہ بود
(ق ۱۰۴ ب) بغایت سفیہ و بد زبان دبی باک و ملامتی بود، محمد حسین میرزا (ق ۱۰۴)
رعایت نیک کرد و آخر از وجہیہ کلی در وجود آمد و سیاست رسید، ابن مطلع
از و سرت ۵

بجان کندن مرا سنگین دلاں دیدند و غوغا شد
کہ عاشق پیٹہ شیرین تر از قرۃ پیدا شد

مولانا وحیدی

خویش گلخنی است، این نیز با طواری را در خود منسوبست، این مطلع از و سرت
ز ہجر روی تو آوارہٴ جہان شدہ ام
چنانکہ بود مراد تو آنچنان شدہ ام ۵

محیی نیشاپوری

مرد رند و لاابالی بود، و اکثر اوقات با میرزا و گان چغتائی مصاحبت می کرد،
این دو بیت او مشہور است ۵

منی بیمنت مایل دردمندان حذر کن ز آہ دل دردمندان
من و اشک سرخی و خسار روی عجب گر بود قلیل دردمندان

۵ [ہرک ہفت اقلیم خطی]، سفینہ نوشگو (خطی)، ۲ ج - ۲ ق ۹ ب، وغیرہ [خواہر زادہ شہیدی بود
و فوراً استغنا متصف بود] ۵ [ہرک ہفت اقلیم خطی]

دیوانه نیشاپوری

از شعراء قدیم است و طبع نیک دارد. این بیت از دست ۷
ای لب لعلت ز آب زندگانی پاکت زندگانی بی لب لعلت نمی خواهم دیگر
ابروان و نکشت زانان مشکین بکپاند در تلاش افتاده باهم بر سر بادام تر

مولانا حماری

در زمان بابر میرزا بود و طبع خوب داشته و میرزا با او در غایت عنایت و التفات
بوده و دیوان شعر تمام کرده، این سه بیت از دست ۷
مزیغ جفا بر سر نه از بیداری آید (ق ۱۰۵) که تیشه بهر شیرین بر سر قزاقی آید
من آن نرولیده می بین چاکم و در کشت مرا هر کس کمی بیند ز مجنون یادی آید
خماری بی گل ویت همی نالد باین ناری که مرغان چمن را جمله در فریادی آید

سایمان ترکمان

شعر را نیک می گفته و طبعش غریب پسند بوده، این مطلع از نتایج طبع
اوست ۷

با آن سوار عنما چون سایه هم منامم جای که او نباشد بودن نمی توانم

مولانا ساقی

درگذشته خیابان مری بود طالب علم، و کاهی از نظمی سر بر میزد، اما مدایت

ہنی کرد، این بیت از دست سے
 بہر زلفت شانہ می جیتی زمن گفتہم ہچشم
 رفتم از مرثگان خود ترتیب کردم شانہ را

شفائی

ولد مولانا محمد خالد از (۹) طبیب است کہ دران علم از شاہیر روزگار است
 و در طبابت خود معلوم سے

ازان پر ہند بی ہند چون بود
 این مطلع از دست، اما بشر نو در آمدہ سے

خوبروی چو تو در خیل بنی آدم نیست
 عالم حسنی و چون حسن تو در عالم نیست

استاد سید احمد قجکی

در حسن و جمال و سازندگی از بی نظیران زمان بودہ، چنانچہ مولانا عبدالحسن
 جامی این مطلع از برای او گفتہ مطلع

صداء آن عجم گشت و شکل آن غمگی
 کہ شور مجلس عشاق شد ز پرہ نمکی
 طبعش نیز بسیار خوب بودہ است این مطلع از دست کہ مطلع

(رق ۵۰۱)

ایکہ وادی خبر آمدن پیکانش
 رفت در خاطر من باز بدل بنشانش

مولانا حالی

بر سر مزار شیخ سعد الدین تفتازانی قدس سرہ می بود، مرد درویش و پاکیزہ

روزگار بود، این مطلع از دوست ہے

گرچہ ہرگز محرم بزم وصال نیستم
خوشدم باری کہ ہرگز بی خیالی نیستم

مولانا خواجہ خیابانی

از جوانان خوش طبع شہر ہرات بود، و طالب علمی داشت، و علم معمارانیک
می دانست، گویند پدرش مرد چرم گر بود، این مطلع از دوست کہ مطلع
بمعریف و ہانش غنچہ را گفتار بایستی با استقبال قدس سرور اقرار بایستی

این بیت او بہتر از مطلع واقع شدہ ہے

بدیواری کہ بنیم صوتش زین آرزو میرم
کنز آب و خاک من بنیاد آن دیوار بایستی

مولانا و صلی

از شعراء قدیم سمرقندست، و خوش طبعان آن ممالک در فن شعر او را
استاد می گویند، این مطلع از دوست کہ ہے

کاسہ دار مجلس زندان بی سامان شدم
کشتی میدہ کہ در گرداب سرگردان شدم

ان مطلع نیز از دوست ہے

در مجلس از بہانہ زمستی گریستم
تا کس نداندم کہ گرفتار کیستم

مولانا شاہ حسین [بزمی]

بزمی تخلص می کند، 'فرزند خراسانت'، طبع خوب دارد، 'پتوڑ را نیک
می نوازد'، این مطلع از دوست مطلع

خشک سال ہجر را باور اگر می داشتم
دق ۱۰۶، تخم مہر دلبان در سینه کی می کاشتم

(دق ۱۰۶)

مولانا قیماق

از سمرقند است از مردم کهن سال، این مطلع از دوست ۵

آن بلبلم کہ خار بود ہمدم کلم
کردم شکایتی چہ کنم بی تحملم

مولانا بیخودی

از عاشق پیشگان ماوراء النہر است، این مطلع از دوست کہ ۵
ہزارگونہ جفا از تو بردست مرا ہنوز دل بجفای تو بایل است مرا

مولانا افسری

نایب مناب بلکہ مصاحب عبداللہ خان است، 'مردی متواضع است'، اما

تحتب تمام دارد، نظم ترکی و فارسی نیک می گوید، این مطلع ازوست ۵
 ای شوخ میل خنجر بیداد کرده
 معلوم می شود که مرا یاد کرده

مولانا داری

از بخار است، و بشعر نو در آمده، اما طبعش خالی از لطافتی نیست، این
 مطلع ازوست که ۵

آن نازنین که شد سرا خاک راه ازو
 با ما هنوز بر سر ناز است آه ازو

مولانا ویسی

از سمرقند است او نیز بشعر نو در آمده، این مطلع ازوست ۵
 بنی توان بتو ظاهر غم نهان کردن
 عجب غیبت که ظاهر بنی توان کردن

مولانا عبداللہ

از ولایت قزوین است، قرب چهل سال است که ساکن شهر هرات است، در
 لازمست مولانا محمود شروانی تحصیل کرده و در حکمت نیز دخل می کند. اگر چه بشعر
 اشتغال می نماید اما طبع شعر دارد، این مطلع ازوست ۵
 بکه از دیده مردم دهنست ناپیدا (ق) تا نگوئی سخنی، بیچ ندانند کجاست

مرزا یوسف

چلگزی، از آدمی زادگان شہر ہرات است، اما پارہ لوندی از حد اعتدال
دور افتادہ، این مطلع ازوست ے

از سر کوی تو باورد و الم می رستم
در دمندانہ بصر عدم می رستم

مولانا احمد سراج

در ولایت سبزوار مردی بود بحرفہ سراجی مشغول و طبعش در شعر نیک بود،
اما ہمیشہ لغز می گفت، این لغز شمع ازوست ے

آن چیت کہ در انجمنش جا باشد خوشید عذار و سرو بالا باشد
جانش نبود ولی نمیرد ہر روز این طرفہ کہ بنشستہ و بر پا باشد

مولانا طریقی (؟)

از ولایت تون است، بیشتر قصیدہ می گوید و لا ابالی و بی تمیز واقع شدہ،
و این مطلع ازوست ے

جهان اگر چه با سباب بی شمار خوشست
ز ہر چہ ہمت بعالم وصال یار خوشست

مولانا عشرتی

ولد حبیبی طنپور چیت و مولدش از غرہ مشہد مقدسہ، در نظم ترکی بیت

لہ ماشد دکدا، لہ کذا، ظریفی ہم می توان بود، لہ حسی دکدا،

اما حامی است و بسیار می گوید، این بیت ترکی از دوست و بسیار خوب گفته
 خلفتک ز رفت بولسه و بیرون شاد او لما نسل
 کنم نهال عمر کابلک خسرانی بیش الماش

مولانا حالی

از خراسان بود، و با اکثر امیرزادگان مصاحبت داشت، طالب علمی تداشت
 (ق ۱۰۶) مرد لوند بود امرای بسیار اختیار می کرد و دران بی اختیار بود این مطلع
 از دوست

آنکه با خود از ازل درد و غم آورد منم
 دردمندی که خبری دهد از درد منم

مولانا بابا جان

فرزند شهر هرات است، در بیرون بازار بصنعت میخچه گیری قیام می نماید
 گاهی سبق نیز می خواند طبعش نیک است، عشقی تخلص می کند، این مطلع از دوست
 روز فراق یار که با صد ندامت است
 روز فراق نیست که روز قیامت است

کور لطیف

از شعراء ماوراءالنهر است، طبعش خیالی از لطیفی نیست و اطوارس ارین
 بیت او معلوم می شود
 سبوی باده بسمی بریم
 نام توان این چنین بسر بردن
 ز ازل و کنا

مولانا لطفی

از تاشکند بود و حسن تمام داشت و یحیانی دیگر عاشق بود و موی سر گزاششت ،
این مطلع در آن محل گفته ے

ساخت بی لیلی وشی ژ و لیده موگردون مرا
کیسر موفرق نتوان کرد تا مجنون مرا

چبتری (۹)

کیفیت احوالش معلوم نشد ، اما لطافت طبعش معلوم است ے
بیکدم فراقش چنان ساخت مارا
که آن یار دیرینه شناخت مارا

شیخ زاده

نبیره مولانا حسن شاه مشهورست ، در ملاقاتش فهمی شود که گوهر آن دریاء
معانیت ، چرا که خوش طبع و ندیم پیشه و مقلدست ، ابیالش (دق ، اب) نیز در (دق ،
رنگ اشعار جدش واقع می شود ، این مطلع از دوست که ے
سجده کردن پیش روی دوست به از بندگیست
رخ نهادن بر زمین از غایه شرمندگیست
این مطلع از دختر مولانا حسن شاه است و او ضعیفی تخلص می کرده ے
اگر چه مهر بتقدیر لایزال براید بماء من نرسد گر هزار سال براید

در میان این جماعت نیز خوش طبعان که اشعار نیک دارند بسیارند، از جمله

آفاق جلایر

مهری زمان است بلکه در شعر بهتر از دوست، چرا که از و بیتی و ویش نمانده،
یکی این که نظم

حل هر نکته که بر پیر خرد مشکل بود / آموخیم بیکجیره می حاصل بود
دیگری اینکه از برای مسعود ترخان گفته و این چنین بود که مسعود ترخان
بنایت صاحب جمال بود و مهری با و نظر محبت داشته، گویند روزی با هم در
برج قلعه بوده اند و خواجه حکیم که شوهر مهری بوده، از پایان برج می گذشته مهری
این بیت در بدیهه گفته نظم

کردم بر اوج برج مه خویش تن طلوع

هان ای حکیم طالع مسعود من نگر!

بدیهه او بغایت روان بوده، چون سخن لطایف او در میان آمد نقلی دیگر از و
استماع افتاده که خالی از خوبی نیست، می گویند که او مصاحب مهد عالییه گوهر شاد بیگم
بوده، روزی بیکدیگر نشسته بودند که از دور خواجه حکیم مذکور پیداشده، بیگم او را
نزدیک خود طلبیده و از ضعف (ق ۱۱۰۸) پیری چند آنکه سرعت می کرده از آنجا که
توجه خاطر بیگم بوده دیر می نموده، مهری را مناسب حال بدیهه تکلف نموده، چون

(۱۱۰۸)

له مراد ازین جماعت" طبقه شصت است - له آفاق دکدا، برای آفاق مراک خزینة العالی (سپرنگ

ص ۱۱۰۸) خواجه محمد علی جلایر انتمخلص به بنشاری - دختر امیر علی جلایر و منکوره در ویش علی برآمد علی شیر بود

از مراک جواهر العجائب فخری رسپرنگ ص ۱۱۰۸] مراک آتشکده آذر: اختر تابان: جواهر العجائب فخری رسپرنگ

و خلاصه الا اشعار قلمی کاشی رسپرنگ ص ۱۴۵] گذشته دکدا

حکیم نزدیک رسیده تهری خوانده ۛ

مرا با تو سریاری نماندست دل مهر و وفاداری نماندست

ترا از ضعف پیری قوت و زور چنانکه پای برواری نماندست

اما افاق بیگه ابیات نیک بسیار دارد، این مطلع از دست کر ۛ

مل شد از غم همه مشکل که مراد دل بود جز غم عشق که حل کردن آن مشکل بود

این مطلع او مشهورست ۛ

آه ازان زلفی که دارد رشتۀ جان تاب ازو

وای زان لعلی که مردم می خورم خون تاب ازو

و این مطلع هم از دست مطلع

من اگر توبه ز می کرده ام ای سر و سببی

تو خود این توبه نکردی که مرا می ندیشی

این بیت مشهور هم از دست ۛ

غربت چه سخی چه داستانست هر جا که خوشی وطن بهمانست

مستی را نیز همچنانکه تعریف می کنند نبوده است، و امیر دولتشاه اسفرانی در تذکرة

الشعراء خود می آورد که او در ملازمت سلطان سنجری بوده و همیشه سلطان نظر مصروف

جمال او داشته، تا آنکه شبی از مجلس بیرون آمده و قفص را برف باریده بود، چون باز

گشت سلطان استفسار هوا کرده، او در بدیهه این رباعی گفته ۛ

رقبای شاه فلکت است بادت زین کرد در جمله خسروان ترا تخمین کرد

تا در حرکت سمت زین نعلت بر تنهد پای زمین سیمین کرد

له نغزی (گذاشته نغزی، اسفرانی) ۛ تذکرة دولتشاه اسفرانی: برای مهرستی نیز تا که

اختر تابان من، بر آنکه گشته آورد و غیره.

سردان را بغایت خوش آمده در عایت بسیار کرده *

مولانا فروغی

از ولایت نیشاپورست، و از جماعت جامه بافت، این مطلع از وست که ه
 ددر از رخ تو دیدن اغیار مشکست نادیده وصل گل ستم خار مشکست
 این بیت او خوب است ه
 جان داده در فراق تو آسان بود مرا بردن بخاک حسرت دیدار مشکست

مولانا غیاثی

مردی ابدال هفتت، از قریه فروغن (۹) است، هیچ غزل او از صد بیت
 کم نیست و بمعنی نیز چندان مقید نمی شود، و در میان تمام ابیات او این بیت بمعنی
 واقع شده ه

نیم شتر دل و دارم غمی بجزه تن که صد شتر نتواند کشد (؟) بجزه من

مولانا خاصی

در بلاغت ثانی [نه] دارد و مایه خوبیا بر و غالبست، چنان که زبان از تقریر آن
 عاجزست، و این مطلع از و خوب واقع شده و محل تعجب است مطلع
 ما عاشقیم و زنده میمانه می رویم پیمان شکسته بر سر میمانه می رویم

مولانا وصفی

نبیره مولانا معین و اغلط است، و در اطوارش نشان جنون ظاهری نشود،
 له لغاه زکذا، له کسند (۹) زکذا،

این دو مطلع از دست ۵

چو باسگت نتوانم که عرض حال کنم بخویش گویم و خود را سگت خیال کنم

(ق ۱۰۹) چندان چپکشی طره ز روی چمن خویش بگذار بگیریم بر وز سیه خویش

مولانا علاء الملک

ولد مولانا شرف الدین محتسب است و خود نیز در ولایت سبزوار صاحب منصب پدرست، خط نسخ تعلیق را نیک می نویسد، و طبعش بحلیه نظم آراسته است، این دو مطلع از دست ۵

مرا که بر دلیل اشک یکپندی زکوی او ولیکن چشم می دارم که باز آرد بسوی او

اگر در عشق او دم در کشم آتش بجای افتد و گراهی کشم ز سرم که ناگه در جهان افتد

مولانا قاسم عاصم

چون فقیر و نامراد است، فرزند شهر هرات است، نظم نیز می گوید، این مطلع از دست که ۵

یاد روزی که ز خیل و حشمت می بودم
متصل سایه صفت در قدمت می بودم

مولانا هجری

فرزند شهر هرات است، گاهی ندیدی نیز می کند، اما قوت طامعش بر عکس

طالع واقع شد و کارش از بسیار خوردن افیون بفتنارسیده ، این مطلع از دست
 ای که با مدعیان کار تو لطف و کرم است
 در حق اهل محبت چه جفا و ستم است
 این بیت ازو بہتر واقع شدہ است
 بسفال سنگ کوئی تو دلم آب خورد کہ سفال سرکوی تو بہ از جام حم است

مولانا اسیری

از بلدہ مروست و ولد مولانا ستری مشہورست ، غالب علمی دارد و بدیہ
 را روان می گوید این مطلع از دست سہ (ق ۱۰۹ ب)
 چرا چو آہوی وحشی رسیدہ از من ؟
 چہ گفتہ ام ؟ چہ شنیدی ؟ چہ دیدہ از من ؟

مولانا محمد علی

از اولاد بی سوتی بودہ ، و بی بی سوتی از خدما ، محرم سلطان حسین میرزا
 بود ، محمد علی بغایت جوان خوش طور و خوش طبع و فانی صفت بود ، ہمراہ کاروان
 بخارا عزیمت آن دیار کرد ، در راہ قطاع الطريق اورا تلف کردند ، این رباعی
 در مرثیہ میرزا گفتہ سہ

شام اجل تو مہ نگیرد سرخویش بر کند ز دوریت رخ انور خویش
 برخاست بما تم تو شمع از سر سوز پیچید ز دود دل سیہ بر سر خویش

مولانا عبد الکریم [نگاہی]

از طبقہ جامعہ بانان ولایت نیشاپورست، درساؤ گیہا بغایت صاحب
جمال بودہ، نگاہی تخلص می کرد و حالا در عراق است، این مطلع از دست ۵
ہر کہ از قید تعلق یک قدم بیرون نہاد
از تجرد پا چو عیسی بر سر گردون نہاد

میرزا علی خلیج

ملازم جناب نقابست پناہی خلافت دستگاہی خلیفۃ الخلفائی امیر فی الدین
جعفرست، طبعش بدینست، این مطلع از دست ۵
دین عشاق بحسرت دیدن جانان نبود
ہر کرامیل بدین نیست مسلمان نبود

مولانا فقیری

مرد سیاہ چرودہ است و در بازار ملک کحرفہ طاقیہ دوزی قیام می نماید
ظرفا اظہار علامتی اومی کنند، اما او بغایت آزاد و فارغ البال است و با وجود
کہ عامی است دیوان غزل تمام کردہ (ق ۱۱۰) اشعارش بدینست، این مطلع (ق ۱۱۰)
از دست ۵

ساخت پاپوش تو ای سرو سراز مرا
کہ تو با خاک برابر نہ کنی باز مرا

۵ نقایت (کذا) ۵ علا سے (کذا) یاغلائی ۵ پاپوس (کذا)،

مولانا جاربوبی ننگ

ترک است ، و از مردم صحرائنشین است ، و در نواحی قیته الاسلام بلخ دیوانه و
 قمار باز و بی اعتبار است ، این دو بیت از دوست ۵
 صدره سرم بکوی تو گر خاک در شود کی شوق پای بوس تو از سریدر شود
 ای شمع امشب از سر بالین من مرو یک شب چه شد برای تو ام که سحر شود

مولانا سواوی

گویند خط و سواد ندارد ، او را از جانب روم باسیری آورده فروخته اند ، این
 مطلع از دوست که ۵

بسو ختم و کسی نیست در حوالی ما
 که پیش یار بگوید خراب حالی ما

مولانا نجمی

گویند از شیرازست و مرد لوندست ، این مطلع از دوست که مطلع ۵
 آباد از خیال تو ویرانه دلم
 جان منی و جای تو در خانه دلم

مولانا تابعی

فرزند شهر هرات است ، سابقاً بصنعت بسمه کاری مشغولی می کرده ، و از

تخلص نیز معلومست اما حالا بر تالی اشتغال می نماید و دیوان غزل تمام کرده و بیانش
از ده هزار بیت زیاده است ، اما به اندین مطلع که جهت خانه اش که آب ویران ساخته
گفته انداره

دام خانه چشمم ز آب دیده خرابست خراب چون نبود خانه که بر سر آبست

(ق ۱۱ ب) مولانا قوسی

مولدش از شهر هرات است ، مرد نامراد است و هنرش از تخلص ظاهرست ،
این مطلع از دست ه

جانی که توئی نیست کسی را گذر آنجا
از من که تواند که رساند خبر آنجا

مولانا مانی

تبریزی ، از آدمی زادگان آن دیارست و لایب ندگی می کرد ، طبعش خوب بود ،
این بیت از دست که ه

ز بت کمتر نه آموزد ازو آئین محبوبی
که پیشش سجده آرند و بگویند یک سخن باکس

حبیب معرف

بسیار جوان بفهم است ، و در او اهل حال معرف جامع امیر علی شیر بود و حالا
معرف مسجد جامع شهرست ، طبعش نیک و آوازش خوب و صحبتش مرغوب و خود
ندیم شیشه است ، اما سیاه چرده است ، بعضی یاران از روی مطایبی می گفتند بهر

دور از تو بدر و محنت و غم بودم بایسته ریش و چشم پر غم بودم
بانی همه شب به ناله همدم بودم بی یاد تو القصه می گفتم بودم

مولانا عبد الصمد

از سمرقند است؛ اگرچه پدرش مرد دولتش و مریدخواجہ عبد اللہ بوده و او مرد
بند و بی قید است؛ این دو بیت از دست که ۵
کشته عشقم، بجای کز خاک من بیرون شود بر مشام هر که بوی او رسد مجنون شود
از جفای گردش گردون شکایت گزتم همدم هست و آن هم جانب گردون شود

مولانا شاه محمد

لازم بابر بادشاه بود؛ منصب کتاب داری داشت (دق ۱۱۱ ب) و در آن ممالک (دق ۱۱۱ ب)
'بحفاظتیزک' مشهور بود؛ این مطلع از دست که مطلع
هر چند شعله ز دشب غم برق آه ما
روشن نگشت پیش تو روز سیاه ما

درویش حیدر قوتیائی

قلندر شیوه است؛ و در نقش و عمل و خوانندگی قابلیت دارد؛ این مطلع از د

ست ۵

چه ردم کعبه که بینم در و دیوار آنجا
من و کویش که بود لذت دیدار آنجا

شاه محمود قریچی

در شعر ترکی و فارسی خجسته، اول سپاهی بود، حالا بنامرادی مشغولست،

این مطلع از دست ۵

بقصد خون من برخواست با هر کس که نشستم
بجان من بلای راست شد در هر که دل بستم

مولانا درویش

در ولایت سرخس مردی بود عامی و نمدالی نمی کرد، اما طبعش نیک بود، این مطلع

از دست ۵

کشم بدیده و دل نقش ابروان ترا
به بین بچشم که چون می کشم کسان ترا

مولانا نور الله

از ظرفاء متعین خراسانست، این مطلع از دست که ۵

جان را فدای لاله عذاری ناختیم
ای روی ماسیاه که کاری ناختیم

مولانا لوامی

از آدمی زادگان شهر هرات است، و در قریه سیاهوشان می باشد، طالب

علی خیر کرده، اما خالی از ابدالی نیست، این مطلع دق ۱۱۳، از دست که ۵

۱۱۳

دل بزنجیر سر زلف نگاری مایل است
باید این دیوانه را زنجیر ورنه مشکل است

مولانا ماهری

از قندهار، موقوفیست و نامراد، این مطلع از دوست ه
زلفین تو در گردن جان کرده رسنها
ایشان دو بلای سیه و من تن تنها

مولانا پناهی

از خوش طبعان متعین شهر هرات است، جوانی خوبست، اما مردم می گویند که
دستار خود را بسیار کلان می بندد، این مطلع از دوست ه
شدم دیوانه و عالم برای من غمی دارد
مرا غم نیست چون دیوانگی هم عالمی دارد

مولانا امیر جان

برادر مشاّر البیه است، طبع نیک دارد و اکثر قصیده می گوید، اما تصانیفش
همه مناقب است و مدح، اما شعر را چنان می خواند که گویی بحث می کند، این مطلع
از دوست ه

وصل بگذشت و مرا هجر می پیش آمد
و ده چه گویم که چه روز سیاهی پیش آمد

مولانا ضعیفی

از نیشاپور بود، طالب علمی داشت، در اوائل زند و لایالی بود، اما در آخر
 با وجود پای ننگ پیاده بکج رفت و در ولایت مذکور فوت شد، این مطلع از دست ۵
 چو سر بمحلقه زلف بنان در آوردم
 شرری بجام دید انگی بر آوردم

ملک معزالدین

نویسنده است و مولدش از ولایت خواف است (دقی ۲۲ ب) جوان نیک است
 این مطلع از دست ۵

گر مرا در عشق غمخواری نباشد گو مباش!
 ای چنین غم بردل یاری نباشد گو مباش!

مولانا باقی

در سمرقاند بنی سستی می بود می گفت، من سیدم، اما جنون تمام داشت،
 این مطلع از دست ۵

زرد و زارم چون هلال از فرقت آن آفتاب
 میروم از گریه چون برگ خزان بر روی آب

مولانا فراقی

از ولایت بسکرو و بحرآباد است، و مرد فقیر است و کفش دوزی می کند،
 سه کذا - غالباً هندیاسر سه کفش (کذا)،

این مطلع از دست که سه

شب قدر است و لطف یار و دل گم کرده لاله آنجا نمی بینم دیس روشنی جز برق آه آنجا
من و کویش حدیثی و اعجازت کجاست چندان مرا مقصودید راست خواهم آنجا و خواه آنجا

مولانا زین الدین علی

تلازم بدیع الزمان میرزا بود، در نویسندگی و قوت داشت، فی رانیک می
تواخت، بیخی دو نیز می خواند، این مطلع از دست مطلع
قامت سرو که بر آب نمودار شده
کرد دعوی بقدر یار و نگون سار شده

مولانا محرمی

از آدمی تراوگان شهر هرات است، اما اکثر اوقات در ماوراءالنهر می بوده طبع
خوب دارد این رباعی از دست سه
شنوخی که نقاب از رخ خود بزدگرفت جز جو رو و جفا طریق دیگر نگرفت
گفتم برافروز شبی شمع جمال (رق ۱۱۳) افسوس که گفتیم ولی در نگرفت (رق ۱۱۳)

میرم سیاه

از خوش طبعان مشهور شهر هرات است، اما طبعش بهزل و مطایبه واقع شده

له میرم سیاه قزوینی متخلص به سیرم [متوفی نزد سال ۱۱۳۵] ماک هفتاد اقلیم رختی، مجمع انشائات
رختی، سفینه خوشگو رختی، ربو (نصیحه) ص ۲۲۱: فهرست مخطوطات باغی پور لائیری - ۲۵ -
ص ۱۳۵ - ۲۳۲ عدد و غیره، از میرم سیاه یک دیوان و مجموعه رقعات هم متداری است - هزلیات

مولانا ضعیفی

از نیشاپور بود، طالب علمی داشت، در اوائل رند و لایالی بود، اما در آخر
با وجود پای لنگ پیاو و کج رفت و در ولایت مذکور فوت شد، این مطلع از دست ۵۰

چو سر بمخفف زلف بنان در آوردم
شهری بجالم دیدانگی بر آوردم

ملک معزالدین

نویسنده است و مولدش از ولایت خواف است (دقی ۲۱۲ ب)، بولان نیک است

دقی ۱۱۲ ب

این مطلع از دست ۵۰

گر مرا در عشق غمخواری نباشد گو میاش
ایچنین غم بردل یاری نباشد گو میاش

مولانا باقی

در سر مرزا بنی بی سستی می بود می گفت، من سیدم، اما جتون تمام داشت،

این مطلع از دست ۵۰

نزد و زارم چون لعل از فرقت آن آفتاب
میروم از گریه چون برگ خزان بر روی آب

مولانا فراقی

از ولایت بسکرو و بحر آباد است، و مرزا فقیر است و کفش دوزی می کند،

له کنه - غالباً هنر یاسر ته کمش (کنه)

این مطلع از دست که سه

شب قدر است و زلف یار و دل گم کرده لاله آنجا
نمی بینم و پس روشنی جز برق آه آنجا
من و کوشش حدیثی و اعطای خشت کن چنان
مرام مقصود یار است خواه اینجا و خواه آنجا

مولانا بن الدین علی

مازم بدیع الزمان میزرا بود، در نویسندگی و قوف داشت، فی رانیک می
نواخت، بیخی دو نیز می خواند، این مطلع از دست مطلع
قامت سرو که بر آب نمودار شده
کرد دعوی بقدر یار و نگون سار شده

مولانا محرمی

از آدمی زادگان شهر هرات است، اما اکثر اوقات در ماوراءالنهری بوده طبع
خوب دارد این رباعی از دست سه
شنوخی که نقاب از رخ خود بزدگرفت
جز جور و جفا طریق دیگر نگرفت
گفتم برافروزشی شمع جمال (رق ۱۱۳) افسوس که گفتیم ولی در نگرفت (رق ۱۱۳)

میرم سیاه

از خوش طبعان مشهور شهر هرات است، اما طبعش بهزل و مطایبه واقع شده

له میرم سیاه قزوینی متخلص به میرم [متوفی زده سنه ۱۱۹۵] ساک هفتاد اقلیم رخصی، مجمع انشائات
رخصی، سیفیه خوشگو رخصی، ربو (نیمه) ص ۲۲۱: فهرست مخطوطات باکی پور لائبریری - ۲۵ -
ص ۱۳۵ - عدد ۲۳۲ و غیره، از میرم سیاه یک دیوان و مجموعه رقعات هم متداول است - هزلیات

و ہر چہ می گوید نیز دران رنگ است، این قطعہ اور مشہورست ۛ
 گفت با من لبری گر وصل خواہی زریار عاشقان کی وصل رانی زرتنکار دہ اند
 گفتش من عاشق پاکم ندانم سیم و زر این چنینم تالواو عشق برپا کردہ اند
 گفت میرم فکر زکر نماند عشق پاک را کیدیان مفلس مفلوک پیدا کردہ اند
 و این رباعی ہم ازوست ۛ

ہر سیمی کہ قدر عطا دارد مانند الف میان جان جادارد
 بالای بتان بلا جانست مرا جان باد فدای آنکہ بالا دارد

مولانا محرمی

میر شکار، از مردم ترک است و از تیلداران مرد نامردست، این بیت
 ازوست ۛ

جانا گرم بہ بندگیت شادی کنی
 مانند بندہ ایست کہ آزاد می کنی

مولانا قاسم غمزمہ

از جملہ ظرفاء بخارا است، و مرد لوند و بی قید و عاشق پیشہ است، این
 مطلع ازوست کہ ۛ

شکت بر سر من محتب سبوی مرا
 دلم شکستہ شد و ریخت آبروی مرا

دبقیہ حاشیہ ۲۹۶، اور ہم مشہور و معروف است،
 ر حاشیہ ۲۹۸، ۛ تیلداران - تہیل بمعنی جاگیر و مدد معاش،

ایڈیشن کا ماحول

جلد (۱۹) عدد (۲۰) بابت
فروری ۱۹۳۳ء

حصہ اول

ایڈیٹر
مولوی محمد شفیع ایچ ایم اے

سلج گرہن لائبریری، لاہور، پاکستان

فہرست مضامین

صفحہ	مضمون نگار	مضمون	پر شمار
۱	مولوی سجاد الدین ایم۔ اے۔ کمیلوڈو عربیہ کراچی	ابن قتیبہ	۱
۸	صوفی قلام مصطفیٰ صاحبہ ایم۔ اے۔	عربوں کا علم طب	۲
۱۳	مولوی بسین خاں نیازی ایم۔ اے۔	مرزا بیدل کے تعلقات	۳
۴۳	شیخ محمد عبداللہ ایم۔ اے۔	خرائن مخطوطات	۴
۴۶	قاضی فضل حق ایم۔ اے۔	پنجاب میں اردو	۵
۱۰۰	پروفیسر محمد اقبال ایم۔ اے۔ ایم۔ اے۔	شاہنامے میں طلوع آفتاب	۶
۱۰۶	ایڈیٹر	ریویو	۷
۱۰۷	ایڈیٹر	اقتباس از تاریخ بہق	۸
۳۰۷	سید محمد عبداللہ ایم۔ اے۔	لطائف نامہ فخری	۹

قسم ششم

ذکر لطایف وزراء عالمیقدار

از انجمله

خواجه میرک

در ایام حکومت مملکت پناهی زمین خان وزیر یک قلمه خراسان بود، این فقیر دولت ملازمت او دریافت، چندان بزرگی و مهت و اخلاق حمید از او مشاهده افتاد که مزیدی بران دق ۱۱۳ بپا مقصود نباشد طبع لطیف دارد اگر چه نظم مداومت نمی کند (ق ۱۱۳ ب)
اما اگر گاهی اتفاق افتد التفات بهم می کند، این مطلع هم ازوست ۵
می کن نشاء خوبی نمی داند ز سر پاد کجا داند غم عشق سر اندازان شنیدار
این مطلع نیز ازوست که مطلع
در سر هوس سرو خرامان تو دارم در سینه غم غنچه خندان تو دارم
این مقطع ازوست که ۵

چون میرک اگر شیفته عالم عجبی نیست

ز آن رو که سر زلف پرایشان تو دارم

مولانا حسن علی

وزیر نادر بیگ بود، مردی خالی از نامزدی نبود، این مطلع ازوست ۵

ہر کسی جو یہ ہلال و خاطر مابعد جست
زائگہ شکل او بشکل یار می ماند درست

میرزا قاسم

ولد خواجہ میر کی، میر دیوان سلطان بدیع الزمان میرزا است، در ترکی و فارسی
و معی و انشا و املا و خطوط رشید خراسانست، این مطلع از دست ہے
بازم خیال ابروی او چون ہلال کرد
گشتم چنان ضعیف کہ نتوان خیال کرد

خواجہ حسن قندھاری

دہتا وزیر صاحب اختیار شجاع بیگ بود، طبع خوب دارد، و ادراک بلند و
ہمت عالی او ہم در ملازمت امیر مذکور فرمان یافت، این مطلع از دست کہ ہے
ندارم تاب وصل و طاقت ہجران کشیدن ہم
بلای جان شدہ نادیدن و روی تو دیدن ہم

خواجہ وجیہ

ولد خواجہ ملک احمد است (رق ۱۱۴)، و از جانب والدہ خواجہ وجیہ سمغانی
کہ وزیر شاہ رخ بودہ قسبت اولادی دارد، چنانکہ القاب اورا در نشان و پروانجات
سلاطین نتیجہ اوزرانی نویسند، طبع خوب دارد، نسخہ نوشتہ است موسوم
'مطالع الانوار' و بسیار نیک واقع شدہ، این مطلع از دست ہے
بصد حسرت بر آویدم دل از چاہ زخمدنش ولی افتاد آخر در سر زلف پریشانیش
لے پریشانیش دکذا،

مولانا خواجه کلان

از ولایت اندجان است، ملازم مخصوص و پرورانجی بابر میرزا است، بغایت
خوش طبع و عاشق پیشه است، نظم ترکی و فارسی نیک می گوید، این مطلع از دست ۵
ندارم تا بدین پیش آن بدخو رقیبان را
ازان با صبح وصل او گزیدم شام هجران را
این مطلع ترکی هم از دست ۵

هر کیم کاکه کونکلو مک یتدا سا مهر و وفا قیل
کونکلو نک یتلا کان جور و جفا یار لی منکافیل

مولانا مسعود

وقایع نویس سلطان حسین میرزا بود و مسعود قصاب نیز می گویند، مرد فاضل
است و در باب پیدا شدن خطوط نسخه خوب نوشته است، این مطلع از دست ۵
مانند تون کشیده ابروی چون هلاش
طغراء حسن گشته بر صفحه جمالش

قسم، هفتم

ذکر امراء نامدار

از انجمله

میرزا مقیم کنجیرو

از امراء نیک سلطان حسین میرزا بود، طبع لطیف داشت و همیشه شعرا و زنان
 در مجلس حاضر بودند و او را بصحبت دق ۱۱۴ ب، آن طایفه میل تمام بود، چنانچه هر چه
 داشت، صرف این جماعت می کرد، این مطلع از دست ۵
 شراب خوردن و ایم خراب ساخت مرا
 خراب بودم و آخر شراب ساخت مرا

امیر قاسم ولدی

هم از امرای نامدار میرزا سلطان حسین بود، طبع لطیف داشت و همیشه
 با شعرا و زنان صحبت می داشت و دلیر و گستاخ بود، این مطلع از دست ۵
 تاج سلطانی که بر ترکش سری را فسرست
 ترک او خوشتر که در هر ترک او ترک سرست

مغول عبدالوہاب

از امیر زادگان محفوظہ سمرقند بود و شیبک خان اورا تربیت کرد و منصب
شغاولی ارزانی داشت، جوان بی تکلف و خوش طبع بود، در جنگ مرو کشته شد،
این مطلع از دست کہ ۵

از ان قلاشیں در میخانه می خواہم درون آیم
کہ خود را بہین نمی گردانم و بہ خود برون آیم

امیرستم علی

ولد میر قاسم ترکی گوی بود، از امیر زادگان خراسان بصلاحیت او کم بود، این
مطلع ترکی از دست ۵

جان پردردا بعدہ قبلدیم اول جفاکار ایلدار
شکر کیم باشہنی تویدیم عاقبت بار ایلدار

این مطلع فارسی نیز از دست ۵

ہر گہ ز ناز رو بچین خندہ می کنی
گلہا باغ را ہمہ شرمندہ می کنی

رق ۱۱۵، شاہ ولد بیگ [قائل]

(رق ۱۱۵، ۱)

• جان مولی و از امیر زادگان اصیل ممالک عراقست، و در ملازمت جناب
حکمر کہ [پیش ۹] سلطان مرتبہ و کالت دارد و بغایت خوش طور و بی تکلف جوانی
ست، و با وجود کثرت جاد و نفاذ حکم کہ موجب تکر و انانیت است چندان شستگی

و نامرادی دارد که شرح نتوان کرد، و گاهی نظمى نیز مینگوید و قافلى تخلص مى کند،
این مطلع از دست که ۵

همیشه ناولد دلدوز آن کمان ابرو مصاحبت دلم را نشسته در پهلوی

چون زهره ندارم که کف پای تو بوسم / انتم بره و خاک قدمها تو بوسم

امیر محمد یوسف

ولد یوسف احمد میر آخور بود، جوان خوش شکل و خوش طبع و خوش خلق بود،
در ملازمت محمد زمان میرزا بود، درین اوقات او را قضا رسید، این رباعی از و
ست ۵

ای سرور و ان یل اغیار مباحش / با من بسر کینه و آزار مباحش
چون نیت مرا بغیر تو یار دگر / ای دوست تو هم بغیر من یار مباحش

امیر مقصود غلامی

از تربیت کرده های ابن حسین میرزا بود، طبع نیک داشت، این مطلع از دست
مست روی تو یا آفتاب ازین دو کدما مست؟
ثبست زلف تو یا مشک ناب ازین دو کدما مست؟
۵

یار محمد رخنه

هم لازم ابن حسین میرزا بوده، اقرب تمام داشت، این رباعی از و ۵

جن میں دو لڑکے اور ایک لڑکی تھی، وہ یہ بھی کہتا ہے کہ بعضوں نے بیان کیا ہے کہ ایک عورت نے پانچ بچے ایک وقت میں جنم لئے، اس سے زیادہ تعجب انگیز یہ بات ہے کہ ایک عورت کے یہاں بیس بچے پیدا ہوئے۔ یہ وضع حمل چار مرتبہ ہوا اور ہر مرتبہ پانچ پانچ بچے پیدا ہوئے، ان میں بچوں میں اکثر زندہ رہے اور یہ ممکن ہے۔ لیکن یہ چیزیں نے خود نہیں دیکھی، بات یہ ہے کہ رحم میں چار خانے ہیں اور ان خالی جگہوں یا اجوفوں میں رگوں کے منہ کھلتے ہیں جن کے ذریعے حقیقی خون رحم میں پہنچتا ہے۔“

ان حکایات سے انسان کا ذہن ان عجائب المخلوقات کی طرف باسانی منتقل ہوتا ہے جو انسانوں اور حیوانوں میں رونما ہوتے ہیں، قرینہ دو ہیکل اور ایسے توام بچوں کا ذکر کرتا ہے جو باہم پیوست ہوں۔ یہ باب نہایت دلچسپ ہے، اسے عمل جراحی کے سلسلے میں بیان کیا گیا ہے، وہ شفا کی کا قول کسی شخص کی زبانی اس طرح بیان کرتا ہے :

”میں ایک مرتبہ بین کے ایک شہر میں پہنچا جہاں میں نے ایک ایسے انسان کو دیکھا جس کے جسم کا پچھلا حصہ کمر سے لے کر پاؤں تک تو عورت کا تھا اور کمر سے اوپر وہ جسم تھے، ہر ایک میں علیحدہ سر اور دو دو ہاتھ تھے، یہ جسم ہمیشہ آپس میں برسر پر غاش بہتے لڑتے جھگڑتے اور پھر صلح کر لیتے، دونوں کھاتے پیتے تھے، میں چند سال تک ان کو نہ دیکھ سکا، جب کچھ عرصے کے بعد واپس آیا تو مجھے معلوم

ہو کہ ایک بزرگ نے مجھ سے بیان کیا کہ انہوں نے ایک عورت کو دیکھا جس کے سولہ بچے تھے، یہ بچے وہ بھی کے سبھی زندہ تھے اور چار چار کی تعداد میں پیدا ہوئے تھے، خوب قوی ہیکل اور توانا تھے

ہوا کہ ان جسموں میں ایک تقدیر الہی سے مرگیا ہے۔ اس مردہ جسم کو کمر کے پاس سے ایک تار کے ساتھ مغنوطی کے ساتھ کس دیا گیا یہاں تک کہ وہ سوکھ کر رہ گیا اور پھر اُسے کاٹ لیا گیا، میں نے دیکھا کہ دوسرا دھڑ باقاعدہ ادھر ادھر چل پھر سکتا تھا۔

یہی قزوینی آگے چل کر مخلوط نسل کا ذکر کرتے ہوئے کہتے اور بھیڑیے، بھیڑیے اور چرخ انسان اور حیوان کے باہمی تخلیط پر بحث کرتا ہے، زراف جو ہمیں اس قدر عجیب و غریب معلوم ہوتا ہے غالباً ایسی ہی مخلوط نسل کے حیوانات سے ہے۔ جاحظ اور بیرونی نے بھی عجائب المخلوقات پر بحث کی ہے، البیرونی کی کتاب کا وہ باب جو غلط الطبیعت پر ہے نہایت فلسفیانہ انداز میں لکھا گیا ہے۔ ہم یہاں چند سطور درج کرتے ہیں، وہ لکھتا ہے :

”بعض مخلوق ایسی بھی دیکھنے میں آتی ہے جسے قدرت کے افراط یا فطرت کے کمیل سے تعبیر کیا جاسکتا ہے، کیونکہ ایسے عجیب الخلق حیوان یا انسان اپنے ہمجنسوں سے شتمائل و خصائص میں مختلف ہوتے ہیں۔ لیکن میں انہیں فطرت کی لغزشوں کا نتیجہ نہیں سمجھتا بلکہ یہ چیز مادہ کی ضرورت سے زائد ہونے پر دلالت کرتی ہے کیونکہ ان عجیب التعلقت حیوانات کے اجسام میں مادہ زائدہ موجود ہوتا ہے جو عام باہمی تناسب جسم کے اعتبار سے غیر ضروری ہوتا ہے پس اس تحت میں وہ تمام حیوانات آجاتے ہیں جن کے جسم میں غیر ضروری اعضا موجود ہوں، ایسے عجائب المخلوقات اس وقت معرض ظہور میں آتے ہیں جب قدرت کے پاس جس کا کام حیوانی اور انسانی نسل کو قائم رکھنا ہے زائد مادہ موجود ہو اور بجائے اس

کے کہ اس مادہ زائدہ یا فاضلہ کو روک دے اسے ایک خاص عضو کی شکل میں منتقل کر دیتی ہے۔“

کبھی کبھی قدرت ناقص نسل پیدا کرنے کی بجائے اسی مادہ کی مدد سے بہترین حیوان پیدا کرتی ہے اور اُسے دوسرے ہجمنوں کی یہ نسبت پوری قوت و صلاحیت عطا کرتی ہے۔“

البیرونی فطرت کی قدرتِ تخلیق کا بہت قائل ہے وہ لکھتا ہے کہ :
 ”اُس میں شک نہیں کہ فطرت ان تمام کارہائے تخلیق میں جنکو پورا کرنا اس کے فرائض میں داخل ہے۔ کسی مادہ کو بھی بیکار رہنے نہیں دیتی، اور اگر کہیں مادہ فاضلہ موجود ہو تو اس سے وہ اپنے تخلیقی کام میں اضافہ کر کے دینی ہی ایک اور شکل بنا لیتی ہے۔“

یا ایسا کرنے کی سعی کرتی ہے، چنانچہ نامکمل، ناقص، یا باہم پیوست توام بچوں کی مثال ایسی ہی ہے، البیرونی نے ایسے باہم پیوست بچوں کا ذکر کیا ہے۔ جنہیں ۳۵۲ء میں ایک یونانی امیر نے نصیر الدولہ کے پیش کیا تھا، اس نے ثابت بن سنان کے حوالے سے جو ثابت بن قرہ کا پوتا تھا ایک ایسے بچے کی مثال بھی دی ہے جس کے دوسرے تھے اور جو مرا ہوا پیدا ہوا تھا، لوگ اس بچے

۱۵ آثار الباقیہ عن القرون الثانیہ، مطبوعہ لیبیرک ۱۸۴۸ء (ذخاؤ) صفحہ ۸۰ نیز ترجمہ ذخاؤ صفحات (۹۲-۹۷) مطبوعہ لندن ۱۸۴۹ء ۱۵ آثار الباقیہ صفحہ ۸۰ نیز انگریزی ترجمہ ذخاؤ صفحات (۹۲-۹۷) مطبوعہ لندن ۱۸۴۹ء ۱۵ یہ بچے جان ہو گئے تھے، ان کی عمر ۲۵ برس کی تھی، اور معدے کے قریب سے جڑے ہوئے تھے۔ ان کا باپ ان کے ہمراہ تھا، دونوں کے ڈاڑھی تھی، دونوں کا منہ ایک دوسرے کے مقابل تھا، لیکن جس گوشت کے ٹکڑے سے وہ جڑے ہوئے تھے وہ ذرا لمبا تھا اور ساتھ ہی ربڑکی طرح تن سکتا تھا، اس طرح ہر کہ دونوں

کو عزّ الدولہ کے دربار میں لے گئے تھے، اسی طرح ایک بزغالہ کی مثال بھی دی ہے جس کی صرف ایک آنکھ تھی اور دم آگے کو لگی ہوئی تھی۔ یہ بزغالہ بھی مرا ہوا پیدا ہوا تھا، اسے توڑوں کی خدمت میں پیش کیا گیا تھا، ایسے ہی مرنے والے کا ایک چوڑا تھا جس کی تین چوہیں اور تین آنکھیں تھیں، اسے مصنف نے خود دیکھا تھا۔ بیرونی لکھتا ہے کہ میں نے ان عجائب المخلوقات پر بعض رسائل بھی لکھے ہیں،

”تبسم“

(بقیہ حاشیہ ص ۱۱) میں سے ایک کھڑا ہو سکتا تھا۔ دونوں ایک گھوڑے پر ایک دوسرے کے پیچھے بیٹھ سکتے تھے، دونوں کے اعضاء رُئیہ و رست تھے۔ کھانے پینے اور قنائے حاجت کے لئے جلتے تھے، اگرچہ ان کاموں کے اوقات مختلف ہوتے تھے، ایک عورتوں کی طرف مائل تھا۔ اور دوسرا لونڈوں کی طرف، انشائراً الباقیہ صفحات ۸۰، ۸۱،

(حاشیہ ص ۱۱) ۱۵ انشائراً الباقیہ میں عزالدولہ بختیار ہے جو معزالدولہ کا لڑکا تھا، انگریزی ترجمے اور کتاب زیر ترجمہ (فرانسیسی) میں عزالدولہ لکھا ہے جو غلط ہے

۱۶ قدرت کے یہ ناقص اور عجیب و غریب تخلیق کا زمانے عام طور پر دیکھے جاتے ہیں آج جب کہ سائنس کی روز افزوں ترقی نے انسانی تخلیقات کی توہم پرست رجحانات کی بڑی حد تک اصلاح کر دی ہے۔ لوگ ان عجائب المخلوقات کو اسی جہت سے دیکھتے ہیں۔ حقیقت یہ ہے کہ اس عالم میں کسی فوق الفطرت چیز کا وجود اپنی اجنبیت کے باعث انسانی طبائع کو ضرور اپنی کھینچ بیٹتا ہے۔ اس کی وجہ انسان کی ناخوشی اور فطری شوق تجسس ہے۔ اس کتاب میں دو چٹیں لکھا ہے۔

میرزا بیتل کے تعلقا

قسط سیوم

ہم اپنے مضمون کی دوسری قسط میں بعض ان امرا کا ذکر کر چکے ہیں۔ جن کا میرزا بیتل کے ساتھ گہرا رشتہ اتحاد رہا۔ اب ہم بعض ان مشائخ اور فقرا کی طرف رجوع کرتے ہیں۔ جن کا میرزا کے اعتقادات اور خیالات کی تشکیل اور نشوونما میں بھاری دخل رہا ہے اور جن کے حالات میرزا کے زمانہ طفولیت کی فضا اور ماحول پر کافی روشنی ڈالتے ہیں۔ ذیل کے بیانات سے ظاہر ہوگا کہ میرزا نے ایک قابل رشک مذہبی فضا میں پرورش پائی۔ خود ان کے والد ایک خدا ترس اور متقی انسان تھے چچا بھی طبعاً متدین اور مذہب نواز واقع ہوئے تھے اور صوفیائے کرام اور فقرے واجب الاحترام سے بید عقیدت رکھتے تھے۔ قدرتا میرزا بیتل زمانہ طفولیت اور عہد شباب میں کئی بزرگ فقرا کی روح پرور اور بجا انگیز صحبتوں سے برابر فیض اندوز ہوتے رہے۔ اور ان میں سے بعض کا ذکر میرزا نے اپنی تصنیفات میں نہایت پرورد الفاظ میں کیا ہے۔

شاہ فاضل :

میرزا بیتل چہار عشرہ ص ۳۳ پر لکھتے ہیں کہ شاہ فاضل اور میرزا قلندر کے درمیان گہرے تعلقات تھے۔ میرزا خود بھی ان کی صحبتوں میں اکثر حاضر رہ کر مستفیض ہوتے رہتے تھے۔ شاہ صاحب انہیں ایک جوہر قابل سمجھتے تھے اور بار بار فرمایا

کرتے تھے کہ ہمارے اسرار سے آشنا ہونے کے لئے تمہارے جیسے زود فہم شخص کی ضرورت ہے۔

میرزا کو عدم استعداد اور چچا کی مخالفت کی بنا پر سن بلوغت پہلے ہی میں تحصیل علم سے دست بردار ہونا پڑا۔ اس نازک وقت میں شاہ فاضل ان کے خفیہ راہ بنے اور کتاب موجودات کے مطالعہ کی ہدایت کرنے کی ذمہ داری اپنے سر لی۔ ایک دفعہ شاہ فاضل کے مکان پر صوفیوں کا مجمع تھا۔ افعال خیر و شرکی بات پر زور شور سے بحث ہو رہی تھی۔ اتنے میں شاہ صاحب کے ایک اخلاص مند مرید نے یہ درخواست پیش کی ہے

میتوان در کلبہ ماہم شبے را روز کردو بویا گزینت نقش بویا افتادہ است
یہ شعر شکر شاہ صاحب نے جو مرید کی دعوت کے منظور کرنے سے گریز کرتے تھے۔ بتدیل سے کہا کہ اس درخواست کا مناسب جواب دے کر مجھے در دوسر سے نجات دلاؤ۔ میرزا نے جواب میں ذیل کا قطعہ کہا ہے

خوبیاد و حال ابنگر کردر ملک فنا	روزگار ما روز و شب جدا افتادہ است
کلبہ و سواس است نقش بویا زنگار طبع	کار ما بشیوہ صدق و صفا افتادہ است
بویا و کلبہ را در عالم ما یاد نیست	ہر کجا ما یم نقش بدعا افتادہ است
کلبہ آتش زن نقوش بویا را محو کن	در سلاط فقر ما بینی چہا افتادہ است
تا بخوابد سوخت از بار خوابد داشت و	نیستی ما را چون آتش و قفا افتادہ است

ص ۳۹۱ - ۳۹۲ چہار عنصر

۱۵ ملے چہار عنصر ۱۵ ص ۳۹۲ چہار عنصر واقعہ : ایک دفعہ مدرسہ میں علماء بحث مباحثہ کی غرض سے جمع ہوئے۔ میرزا قلند نے انکے فعلوں اور یہودہ اعتراضات اور جوابات کو سنکر بیدل سے کہا کہ اگر تمہیں مدرسہ میں یہی تعلیم دی جاتی ہے تو تمہیں ایسا یہودہ اور غیر کارآمد سلسلہ تعلیم ترک کر کے علم حقیقت کی تعلیم میں دلچسپی لینی چاہئے۔

قاسم درویش :

ہم اسی مضمون کی پہلی قسط میں لکھ آئے ہیں کہ بقول صاحب سفینہ قاسم درویش نے میرزا کی تاریخ ولادت لفظ انتخاب سے نکالی تھی۔ اس امر کا ثبوت مرزا کی تصنیف چہار عنصر ص ۲۲۲ سے بھی ملتا ہے۔ چنانچہ میرزا قلندر بیدل سے کہتے ہیں۔ کہ چونکہ تیری تاریخ ولادت کی بشارت حضرت میراوالقاسم ترمذی اپنی زبان الہام بیان سے ارشاد فرما چکے ہیں مجھے یقین ہے کہ تمہاری افتاد طبیعت میں تحصیل کمال کا مادہ موجود ہے۔ پس تمہیں چاہئے کہ اسلاف کے کلام کا مطالعہ کیا کرو اور اس میں سے جو کچھ تمہیں پسند آئے وہ مجھے دکھلا دیا کرو تا کہ مجھے تمہاری طبیعت کے رجحان اور پسند اور ناپسند کا اندازہ ہوتا رہے۔

میرزا نے قاسم درویش کی کرامات اور دیگر مافوق الفطرت واقعات کو نہایت خوش اعتقادی کے ساتھ بیان کیا ہے۔ ان واقعات میں سے بعض اس لئے حوالہ قلم کئے جاتے ہیں کہ یہ میرزا کے کرامات اور مافوق الفطرت واقعات میں اعتقاد رکھنے پر روشنی ڈالتے ہیں۔

شاہ میں میرزا بیدل میرزا ظریف کے ہمراہ اڑیسہ گئے اور انہیں وہاں ایک عجیب واقعہ دیکھنے کا اتفاق ہوا۔ سید محمود جو مولانا یعقوب چرنی کی اولاد میں سے تھے۔ خان دورانی کے خطاب سے سرفراز تھے اور اڑیسہ کے حاکم تھے۔ اتفاق سے بیمار ہو گئے۔ حاذق حکیموں اور تجربہ کار معالجوں نے بہت کوشش کی لیکن مرض کو افاقہ نہ ہوا۔ خود بھی بہت دعائیں مانگیں لیکن بے سود۔ حضرت شاہ کے پاس قاصد بھیج کر درخواست کی کہ میں حاضر خدمت ہونے سے معذور ہوں۔ جناب ازراہ کرم تشریف لاکر مجھے اس بلا سے نجات دلوائیں۔ لیکن شاہ صاحب نامساعد حالات کی بنا پر کچھ عرصہ تک ان کے پاس نہ جاسکے۔ آخر کار ان کی درخواست

قبول کی اور تشریف لے گئے۔ خدا کی قدرت کہ ان کی ذات بابرکات کے فضیل خان موصوف کو شفا حاصل ہو گئی۔ اور تین دن کے بعد غسل صحت کیا۔

اتفاقاً اس موقع پر خان موصوف کے پاس ایک شیعہ اسد نامی بھی بیٹھا ہوا تھا۔ اس نے باہر آ کر شاہ صاحب کو بدنام کرنے کی غرض سے برا بھلا کہا۔ خدا کی شان جب وہ شہر کے دروازے کے قریب پہنچا تو اسے سعد کی کڑک کا شور سنائی دیا۔ دفعتاً زمین میں ایک زلزلہ سا نمودار ہوا۔ جس سے اسکی سواری کی گاڑی الٹ گئی۔ بھوئی اس واقعہ کو دیکھ اوسان باختہ ہو گئے اور جب ہوش میں آئے تو دیکھا کہ وہ رافضی غائب تھا۔ انہوں نے چاروں طرف بہتیرا تلاش کیا لیکن اس کا کہیں پتہ نہیں لگا۔ اچانک مزملہ کی طرف سے آنا نظر آیا اور انہیں یہ دیکھ کر تعجب ہوا کہ وہ ننگے سر ہے۔ غلاط اور نجاست میں لتھڑا ہوا ہے۔ اور اسکی طاقت گویائی سلب ہو چکی ہے۔

جب اس واقعہ کی خبر حاضرین مجلس تک پہنچی تو وہ تاڑ گئے کہ اس تمام بدبختی کی وجہ شاہ صاحب کی خدمت میں گستاخی تھی۔ خان دوران نے شاہ صاحب سے ایک شخص کی معرفت اسد کے قصور کی معذرت کی۔ لیکن شاہ صاحب نے جواب دیا کہ نشانہ پر لگا ہوا تیرا پس نہیں آ سکتا۔ جو کچھ ہوا ہے ارادہ ایزدی سے ہوا ہے۔ ہم اس میں مداخلت نہیں کر سکتے۔ اسد کے دورہ خون کو تیز کرنے اور اسکی زبان کو اپنی معمولی حالت پر لانے کیلئے اسے چند ادویات دی گئیں۔ لیکن پہلا جرہ ہی اسکے لئے پیام اجل ثابت ہوا۔ ۳۴۷ (چہار عنصر)

اس واقعہ کے بعد حکیم طاہر گیلانی شاہ صاحب کی خدمت میں حاضر ہوئے اور نہایت پر لطف اور سنجیدہ باتیں کیں۔ شاہ صاحب نے فرمایا میں چاہتا ہوں کہ تمہارا باطن بھی تنہاری ظاہری رنگینی سے منصف ہو جائے اور تمہارے اعتقادات

میں وہی صفائی نظر آئے جو تمہاری گفتگو میں دیکھتا ہوں تیسرے روز شاہجہاں کو معلوم ہوا کہ حکیم صاحب کا کبلا
 بحرانِ سوداوی کے باعث دیوانہ ہو گئے ہیں اور ان کے دیکھنے میں اب بھی وہی غصہ ہے فوراً میرا ظرف اور میرا تیل
 کو بلوا کر عیادت پر سی کی غرض سے حکیم موصوف کے پاس بھیجا اور ہدایت کی کہ اگر وہ
 تمہاری واپسی پر تمہارے ساتھ آنے کی کوشش کرے تو تمہیں اسے ہرگز ساتھ نہیں
 لانا ہوگا۔ بلکہ سب اس بات کا مشورہ دینا ہوگا کہ وہ وقت مقررہ کا انتظار کرے۔ ہم
 خود ہی اسے بلا لینگے۔ القصد جب وہ اس کے بسترِ علالت کے پاس پہنچے تو اسے
 نہایت خستہ و خراب حالت میں پایا اور شاہ صاحب کا پیغام دیکر بیماری کے
 متعلق دریافت کیا۔ اسے کہانی الحقیقت میں کسی مرض میں مبتلا نہیں ہوں۔
 مجھے ایک عجیب و غریب واقعہ پیش آیا ہے جس کے باعث میں ابھی تک حواس
 باختہ ہوں۔ واقعہ یہ ہے کہ میرے والد حکیم نور الدین گھر کے صحن میں مدفون
 ہیں اور میں فاتحہ خوانی کی غرض سے عام طور پر ان کی قبر پر جایا کرتا ہوں۔ شاہ
 صاحب کی ملاقات سے واپس آکر جب میں حب معمول حکیم صاحب کی تربت
 پر فاتحہ خوانی کے لئے گیا تو وہاں اسقدر تعفن پایا کہ میرا دم گھٹنے لگا اور آگ
 میں جلتی ہوئی ایک کمرہ سی شکل نظر آئی جو اس قبر سے سر نکال رہی تھی۔ جب
 میں نے اپنا شبہ دور کرنے کے لئے نگاہِ غور سے دیکھا تو معلوم ہوا کہ وہ ایک
 رتھچھ کی شکل ہے۔ اس ہولناک واقعہ کو دیکھ کر مجھ میں غبط کی تاب نہ رہی۔
 اور میں بھاگنے کو تھا کہ وہ رتھچھ چلا اٹھا میرے بچے مجھ سے مت ڈر۔ میں تمہارا
 باپ ہوں۔ اپنے اعتقادِ فاسد اور گمانِ باطل کی سزا بھگت رہا ہوں۔ یہ واقعہ
 دیکھتے ہی میں ہیپوش ہو گیا اور میرے دوستوں نے مجھے وہاں سے اٹھا کر یہاں لا ڈالا
 تعجب کی بات ہے کہ وہی شکل مختلف رنگوں میں ہر وقت میرے سامنے پھرتی رہتی
 ہے۔

الغرض وہ تیسرے روز شاہ موصوف کی خدمت میں حاضر ہوا۔ خاک بوسی کے بعد شاہ صاحب نے اسے گلے لگایا اور ازراہ مہربانی اپنے مقابل میں جگہ دی۔ کچھ دیر کے بعد اسے اجازت مانگی اور عرض کیا کہ میری موت کا وقت قریب ہے۔ میں چاہتا ہوں کہ جلد از جلد گھر پہنچ کر دو تین رکعت نماز بطور شکر یہ ادا کر لوں۔ گھر پہنچے ہی داعی اجل کو لبیک کہا اور شاہ صاحب نے اسکی تجہیز و تکفین اپنے ہاتھوں سے کی۔ ۳۵۴ چار عنصر۔

ولایت توران کا ایک امیر مسمی پیک جسے گردش زمانہ سرزمین اڑیہ میں لے آئی تھی ایک دن بیمار ہو گیا۔ چونکہ اسے میرزا ظریف کے ساتھ بید اخلاص تھا۔ انہیں اپنی وصیت کے لئے بلوا بھیجا۔ اور آنکھوں کے اشاروں سے میرزا پر یہ بات ظاہر کی کہ وہ قریب المرگ ہے۔ میرزا اسکی حالت زار کو دیکھ کر بید متاثر ہوئے اور کہا کہ تمہیں فضل ایزدی سے ناامید نہیں ہونا چاہئے۔ میں تمہیں چشمہ فیض کا پتہ دیتا ہوں اور وہ شاہ قاسم ہیں۔ بہتر ہے کہ انکی طرف رجوع کرو۔

قصہ کوتاہ مرلیض نے شاہ صاحب کے گھر کا رخ کیا اور قدیم بوسی کا شرف حاصل کرنے کے بعد دعائے دلی بیان کیا۔ شاہ صاحب نے فرمایا ”از فقر ادعاست و از حق عطا“ اور اسے صبر کی تلقین کی۔ تورانی نے ٹھہرا کر کہا کہ جنتک میں تندرست نہیں ہو جاؤں گا یہاں سے ہرگز نہیں ٹلوں گا۔ متواتر تین دن تک شاہ صاحب کے آستان پر رجبہ سائی کرتا رہا۔ چوتھے دن شاہ صاحب نے میرزا ظریف کو بلا کر غصے میں کہا کہ یہ مردہ ہمارے لئے کہاں سے لائے ہو۔ میرزا نے جواب دیا کہ آپ کی برکت سے مردہ زندہ ہو جاتا ہے۔ شاہ صاحب نے کہا اچھا ہم اس بات کے کفیل ہوتے ہیں کہ جب تک وہ اس شہر میں رہیگا موت کے دستبرد سے محفوظ رہے گا۔ دو تین کے بعد تورانی کی حالت اچھی ہو گئی۔ سال بھر کے قلیل عرصہ میں وہ شاہ صاحب

کے قول کو بھول گیا۔ ایک روز کوئی قافلہ جانے کو تیار تھا۔ اس نے بھی دوران جانے کی ٹھان لی۔ خدا کی قدرت دیکھئے کہ قافلہ کے ساتھ ملتے ہی ملک الموت نے اس کی روح قبض کر لی۔

(صفحہ ۳۶۵ چہار عنصر)

ایک دفعہ میرزا ظریف اور میرزا بیدل کو موضع کسادے میں جو گنگا سے چھ روز کے فاصلہ پر تھا قریباً پانچ چھینٹے ٹھیرنا پڑا۔ ان ایام میں مرزا بیدل بیمار ہو گئے۔ اور زندگی کی کوئی امید نہیں رہی تھی۔ انہیں عالم رویا میں شاہ صاحب کی زیارت ہوئی اسی وقت بخار ٹوٹ گیا اور کامل تندرستی حاصل ہو گئی۔ (صفحہ ۳۶۵ چہار عنصر)

میرزا بیدل نے حضرت شاہ کی وفات کے متعلق ایک عجیب دلچسپ قصہ لکھا ہے جو یہ ہے۔ ایک رات میرزا نے خواب میں دیکھا کہ وہ شاہ صاحب کی خدمت میں حاضر ہیں۔ میرزا کے ہاتھ میں پانی کا پیالہ ہے اور وہ چاہتے ہیں کہ اسے پی جائیں لیکن از روئے ادب انہیں خیال آتا ہے کہ اگر شاہ صاحب تبرکاً اس میں سے دو تین گھونٹ پی لیں تو بہتر ہوگا۔ میرزا پیالہ شاہ صاحب کے سامنے پیش کرتے ہیں۔ کیا دیکھتے ہیں کہ حضرت موسیٰ اسی پانی کی خواہش میں بیتاب ہیں۔ میرزا کو خیال گزرتا ہے کہ اس میں ضرور کوئی راز ہے۔

عرض این جلوہ را خلی ز نیرنگی نے یام

رگ ابن ساز را جز جیت آہنگے نے یام

میرزا دوسری رات پھر حضرت شاہ کو خواب میں دیکھتے ہیں۔ شاہ کے ہاتھ میں ساغر اور بغل میں صراحی ہے۔ بیدل کو تعجب ہوتا ہے کیونکہ معلوم تھا کہ حضرت شاہ کو شراب خودی کی عادت نہیں تھی۔ اس اثنا میں شاہ صاحب صراحی اور پیالہ میرا کے سپرد کر دیتے ہیں۔ میرزا شراب کا پیالہ بھر کر شاہ صاحب کی خدمت میں پیش کرتے ہیں۔ جس پر وہ فرماتے ہیں کہ گذشتہ رات ہم اپنا پیالہ عمر ختم کر چکے ہیں۔ اب

تمہاری نوبت ہے۔

ان دو خوابوں کی بنا پر میرزا کو یقین ہو جاتا ہے کہ شاہ قاسم اس دارِ فانی سے عالم جاودانی کو رحلت فرما چکے ہیں۔ تیسری رات میرزا پھر خواب دیکھتے ہیں۔ کہ عالم لاہوت سے فرشتے ان کے پاس اتر رہے ہیں۔ اور تقاضے پر تقاضا کر رہے ہیں کہ حضرت شاہ کی تاریخ وفات قلمبند کرو۔ میرزانے دفعتاً یہ مصرع

”زبے تعینی ذات رفت نام صفت“

مرتب کیا جسے ملائکہ سکر نہایت محظوظ ہوئے۔

جب میرزا بیدار ہوئے تو مصرع بالا ان کے دماغ میں برابر گونج رہا تھا۔ ان الفاظ کی ظاہری صورت دیکھ کر انہیں یقین نہیں آیا کہ شاہ صاحب عالم بقا کو رحلت فرما چکے ہیں۔ لیکن غور و خوض کے بعد جب انہوں نے اس مصرع کے اعداد کا شمار کیا تو وہی سال نکلا۔ اور انہیں کسی حد تک یقین ہو گیا کہ شاہ قاسم وفات پا چکے ہیں۔ لیکن پھر بھی متواتر چھ مہینے تک سشٹل و پنج میں رہے۔ آخر کار اڑیہ سے چند اشخاص آئے اور انہیں بتلایا کہ قریباً چھ مہینے کا عرصہ ہوا ہے کہ شاہ صاحب دنیا سے کوچ فرما چکے ہیں۔

شیخ کمال:

ہم اپنے مضمون کی پہلی قسط میں شیخ کمال پر ایک مختصر سا نوٹ لکھ چکے ہیں۔ لیکن چونکہ میرزا اکثر ان سے استفادہ کرتے رہتے تھے۔ اس لئے مناسب معلوم ہوتا ہے کہ ان کے حالات کسی قدر تفصیل کے ساتھ ہدیہ ناظرین کئے جائیں۔

شیخ نصیبہ رافانی ساگر کے رہنے والے تھے۔ اور میرزا کا خاندان ان سے سجد معیت رکھتا تھا۔ چنانچہ میرزا کے والد میرزا عبدالحق کو انکی وساطت سے حضرت

اے ہم اپنے مضمون کی پہلی قسط میں غلطی سے لکھ چکے ہیں کہ ملا کمال موضع بستی کے رہنے والے تھے،

غوث الاعظم کی تلقین نصیب ہوئی اور میرزا کے چچا میرزا قلندر اکثر آپ کی خدمت میں حاضر رہتے تھے۔

شیخ صاحب کو تعویذ و تکسیر میں یدِ طولیٰ حاصل تھا۔ اور چونکہ بیدل بھی کثرت سے ان کی خدمت میں حاضر رہتے تھے۔ اس لئے وہ بھی اس علم میں ان سے فائدہ اٹھاتے رہتے تھے۔ زمانہ طفولیت ہی میں استدق فیض حاصل کر لیا تھا کہ وہ نہایت آسانی سے اپنی مغر سنی کے عالم ہی میں اجنہ اور ارواحِ خبیثہ کا اثر ازل کرنے لگے۔ چنانچہ ایک دن وہ اپنے ہم عمر لڑکوں کے ساتھ کسی گھر میں کھیل رہے تھے۔ انہیں اچانک معلوم ہوا کہ صاحبِ خانہ کی بیوی کو ارواحِ خبیثہ افیت پہنچا رہی ہیں۔ بچاری و دروز سے برابر اس مصیبت میں گرفتار تھی۔ بہتیرے اقوال گر منتر وغیرہ پڑھ چکے تھے لیکن بے سود۔ وہ مظلومہ اسی طرح مارے درد کے کراہ رہی تھی۔ میرزا نے اسے دم کیا اور وہ بالکل تندرست ہو گئی۔ جب شیخ کمال کو اس واقعہ کی خبر ملی تو انہیں تعجب ہوا اور میرزا کو بلو کر دریافت کیا کہ ایسا نادر عمل تمہیں کہاں سے دستیاب ہوا۔ میرزا نے جواب میں عرض کیا کہ میرب جناب کے فیض و کرم کے نتائج ہیں۔ یہ سنکر مولانا بڑے خوش ہوئے اور میرزا کو تعویذوں کی ایک کتاب دی۔ جس میں نادر الوجود اشکال تھیں (صفحہ ۳ چہارم غرض) میرزا نے شیخ کمال کے متعلق ایک عجیب واقعہ بیان کیا ہے :-

ایک روز شیخ کشتی میں سوار تھے۔ طاح نے ہر ایک سے باری باری اجرت طلب کی۔ جب شیخ سے اجرت مانگی تو انہوں نے کہا کہ میرے پاس دام نہیں ہیں اور میں اجرت دینے سے معذور ہوں۔ طاح نے برا لگینے ہو کر چند تہیدید آمیز کلمات کہے جنہیں وہ برداشت کرنے کی تاب نہ لا کر دریا میں کود پڑے اور فرمایا : اے بے خبر یہ میں ناتوانی آن قدر شکستہ ایم کہ دوش موجِ رخت ماتنوا ند کشید و بہ

فیض سبکداری چنداں از خود نگذاشته ایم کہ پشت جناب پل نتواند گردید“
ص ۳۱ چہار عنصر

شیخ صاحب ایک روز موسم گرما میں میرزا کے پاس آئے اؤشدت گرمی کے باعث
پسینہ میں شرابور تھے۔ میرزا نے ان کو اس حالت میں دیکھ کر ہنسا کرنا شروع کر
دیا۔ اس اثنا میں انہوں نے فرمایا کہ میں عنقریب اس جہان فانی سے کوچ کر نیوالا
ہوں۔ اسلئے تمہیں وصیت کرتا ہوں کہ ابیات حقیقت آیات میں ہمیشہ غور و فکر
کرتے رہا کرو۔ معلم فیض حقیقی کی بارگاہ میں تمہیں باریابی حاصل ہوگی اور تم
پر علم یقین کے دروازے کھول دئے جائینگے۔ اس واقعہ کے ایک ہفتہ بعد شیخ
نے وفات پائی (ص ۳۲ چہار عنصر)

شاہ کابلی:

ہم اس مضمون کی پہلی قسط میں شاہ کابلی اور میرزا کے تعلقات کو کسی قدر
تفصیل سے لکھ چکے ہیں۔ لیکن یہاں ہم میرزا اور شاہ کابلی کی تیسری ملاقات کو جس
کا حوالہ اورینٹل کالج میگزین بابت اگست ۱۹۳۱ء صفحہ ۷۷ پر دیا گیا ہے یہاں بیان
کرتے ہیں۔ کیونکہ اس سے معلوم ہوتا ہے کہ میرزا کے ہاں کوئی اولاد پیدا نہیں
ہوئی۔

میرزا بیدل گھوڑے پر سوار ہو کر دہلی کے بازار سے گذر رہے تھے اور ایک
قلندر ان کے پیچھے پیچھے بھاگ رہا تھا۔ اس واقعہ کو دیکھ کر لوگوں کو تعجب ہوا اور
شور مچا نا شروع کر دیا۔ جس پر مرزا نے مڑ کر دیکھا اور شاہ کابلی کو اپنے تعاقب میں
پاکر دنگ رہ گئے۔ فوراً گھوڑے سے اترے اور معافقہ کے بعد شاہ کابلی کے اشارہ
کے مطابق ایک خالی دکان کی طرف چل پڑے۔ جب دکان میں پہنچے تو ان میں گفتگو
شروع ہوئی۔ میرزا نے شاہ کابلی سے دریافت کیا کہ اب میں کیسا ہوں۔ انہوں

نے جواب دیا جیسے پہلے تھے۔ اس کے بعد میرزا نے انہیں بتلایا کہ میں شادی کر چکا ہوں لیکن ابھی تک کئی اولاد نہیں ہوئی۔ اور نہ ہی ہونے کی کوئی امید ہے۔ اس فقرہ کے جواب میں شاہ صاحب نے فرمایا ”بھچان است کہ دانستہ۔ مافراویم لم یکن لہ کفواً احد“ (۴۳ چہار عنصر)

میرزا بیدل کی تصنیفات نظم

۱۔ دیوان - پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں میرزا کے دو مکمل قلمی دیوان مع ایک انتخاب اور جزو کے موجود ہیں۔ اکثر بیدل نواز اصحاب کو معلوم ہوگا۔ کہ ان کا دیوان غزلیات، قصائد، مخمسات، رباعیات وغیرہ پر مشتمل ہے۔ ہم اپنی آئندہ قسط میں میرزا کے فلسفہ پر ایک طائرانہ نظر ڈالتے وقت دیوان کی طرف رجوع کریں گے اور اس میں سے چیدہ چیدہ اشعار ناظرین کے سامنے پیش کرنے کی کوشش کریں گے۔

۲۔ محیط اعظم - اس مثنوی کے دو قلمی نسخے پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں موجود ہیں۔ ان میں سے ایک طور معرفت کے ساتھ ملحق ہے اور اسکے سرونی پر مثنوی کی تعریف میں میرزا غالب کے اپنے قلم کا لکھا ہوا ذیل کا شعر ملت ہے۔

ہر جا بے را کہ موجبش گل کند جام جم است
آب حیواں آب جوئے از محیط اعظم است

اس شعر کے نیچے میرزا کی مہر ثبت ہے۔ جس کے الفاظ یہ ہیں :- ”اسد اللہ خان عرف میرزا نوشہؒ“

پس معلوم ہوتا ہے کہ یہ کتاب میرزا غالب کے زیر مطالعہ رہی ہے اور غالب پر بیدل کا اثر ایک عالم آشکارا رہا ہے۔

یہ مثنوی ۱۲۸۰ء میں تصنیف ہوئی۔ اس وقت بیدل کی عمر صرف چوبیس سال تھی۔ معلوم ہوتا ہے کہ یہ انکی پہلی تصنیف ہے۔
 مادہ تاریخ تصنیف :

ابن نسخہ کہ از خامہٗ الہام رقم گردید مسمی بہ محیط اعظم
 دریافت دبیر خرد از دئے حساب سال تاریخ ہم بنا مش مدغم
 (محیط اعظم)

یہ مثنوی ایک مختصر تمہید اور آٹھ ابواب پر مشتمل ہے :

اے بستہ دلت بہ طوف معنی احرام در حلقہٗ این سیکرہ کن دور تمام
 مفتاح بہشت معرفت و کف تست از دور شنش اگر یابی جسام
 (محیط اعظم)

مذکورہ بالا آٹھ باب یہ ہیں :-

جوش انہار خستمان وجود جام تقسیم حریفان شہود
 موج انوار گہر ہائے ظہور شود سر جوشش مے فیض حضور
 رنگ اسرار گلستان کمال بر زم نیرنگ خط لوح وصال
 اصل اشکال خم و چرخ بسیاں ختم طومار تنگ و پوئے بیاں
 (محیط اعظم)

نفس مضمون کے لحاظ سے یہ مثنوی ایک ساقی نامہ ہے۔ اس میں شراب عشق۔ انسان

کی پیدائش سے قبل اور بعد کی حالت - شراب عشق سے سرشار ہو کر مقصود حیات کی تحصیل - شاہراہ عشق کے سالک پر وہم و گمان کی ملک اور بے پناہ تاخت و تاراج وغیرہ کو قلمبند کیا ہے -

پیدائش سے قبل انسان کی حالت :

خوش آندم کہ در بزم نگاہ قدم منزہ ز اندیشہ حادثات
مے بود بے نشہ کیف و کم مبرا ز درد غبار صفات

تنہ چہ راغ شہستان او تقدس بہار گلستان او
نہ غم نے طرب نے خزاں نے بہار نہ کیفیت مے نہ رنج خسار
بہ میخانہ غیب لاہوت مست بہم ساقی و بادہ و مے پرست
نے و نغمہ و مطرب و لہستان پس پردہ ساز وحدت نشاں
(محیط اعظم)

تخلیق کا سنات :

کہ آمد خم و احدیت بہ جو شس بہ متاں صلا زو بہ نگاہنگ نوش
جہانے بہ افون آہنگ کن بچو شید از شوق حیا م لہن
عقول و نفوس عدم انتاب بر انداخت از روئے مستی نقاب
فلکہا ز شور مے بے مثال بہ پرواز ہستی کشودند بال
(محیط اعظم)

یہ کائنات اپنے مقصد تخلیق سے نا آشنا تھی :

عمیاں شد جہاں لیک پوشیدہ بود کہ پیدائی خود کہ فہیدہ بود
طبائع ہمہ بے تمیزی اثر قدر و کف اما ز مے بے خبر
(محیط اعظم)

انسان کو نہایت بلند نصب العین شاندار مستقبل اور بے شمار ممکنات کے ساتھ پیدا کیا گیا :

دریں نشہ دریا بطوفاں رسید	کہ دور تجلی بہ انساں رسید
کنوں کار آئینہ بالا گرفت	کہ آن نازنین صورت ما گرفت
خروش خلافت دمید از تراب	گلے آمد از پردہ بر روئے آب
بہ معنی محیط و بہ صورت نے	زموج نفس در قفس غلے
شد از شور ایں بادۂ شعلہ جوش	غبارے بر افلاک رفعت فروش
چو دل گشت مراآت اسرار جاں	چو مے نشہ دید در خود نہاں

.....	
بہ معراج قفسر حصدیر وصال	شد ایں موج مے زرد بان کمال
.....	

بآں نشہ جمعے کہ محرم شدند	ز غولے گزشتند و آدم شدند
ز آدم ملک از ملک نور پاک	چنین ریشہ با وارو اسرار پاک

و محیط اعظم

علامہ حضرت اقبال نے بھی اسی خیال کا کئی جگہ اظہار کیا ہے :

نغمۂ ملائک

فروغ مشت خاک از نواریں افزوں شود روزے	زیں از کوب تقدیر او گردیں شود روزے
خیال او کہ از سیل حوادث پرورش گیرد	ز گرداب سپہر نیگاوں بیرون شود روزے
یکے در معنی آدم نگر از ماچہ مے پر سی	ہنوز اندر طبیعت مے خند موزوں شود روزے

چنان موزوں شود ایں پیش پا افتادہ مضمونے

کہ یزدان را دل از تاشیرا پر خون شود روزے (جاوید نامہ)

انسان بقول کا شکار ہو جاتا ہے :

شد آخر ازان جام جادو اثر
خمار عجب آں شجرہ تازہ کرد
چہ گندم تمیز جہاں وجود
شہے دامن پاسانی شکست
ز بس جام اندیشہ رنگ زو
نہ ظلم است کاں آفتاب قدم
نہ جہل است کاں نودیزنگ پاک
کنوں کارہا با مجازش فتاد
ندا تم زہمتی چہ ساغر کشید
ز وصل احد محو قرب شجرہ
کہ چوں گندمش جملہ خمیازہ کرد
کہ آں درد سریش از پیش بود
سہاں صاحب خانہ برداشت
ظلمے جہولے بر آہنگ زد
نرا شد ز خود اعتبار ظلم
تصور کند خویش رامت خاک
بگردن غم امتیازش فتاد
کہ از صافش این درد ہا بر کشید
(محیط اعظم)

لیکن :

اگر گندمش راہ زن شد چہ باک
کسے را کہ پیر مغساں برگزید
بود وصف متناں ظلم و جہول
کہ مرت وفا از خطر ہاست پاک
ز عصیاں گلے جز ہدایت نہ چید
کہ کردند سر جوش مستی قبول
(محیط اعظم)

دل کی تعریف :

دل است آب مہر آتش کینہ ہم
دل است اینکہ درویدہ ہاجرت است
دل است اینکہ نالہ ز فکر فنا
دل است اینکہ حن است واسئینہ ہم
دل است اینکہ در طبعہا غیر ناست
دل است اینکہ نالہ ز فکر فنا

دل است اینکہ بوسے جگر مے دہد دل است اینکہ از دل خیر می دہد

.....

دل است اینکہ آفاق برہم زدہ است دل است اینکہ آتش بہ عالم زدہ است

.....

فلکہا غبار سوار دل است زمین پہلوی خاکسار دل است

زیالینش جلوہ بالیدہ است زمالینش جلوہ نالیدہ است

.....

اگر یک شرر پر زند گلخن است وگر یک طپش واشود گلخن است

.....

نظر مے کشاید جہاں مے شود نفس مے زند آسماں مے شود

بہ تفتید اوائفتِ زندگی ز تحریک او موج پائندگی

.....

بقائے فروشد فنا مے کند مپرس این قیامت چہا میکند

کہ این ہم ز فیض دل روشن است کہ گلخن ہم آئینہ گلخن است

چو ابرکرم عرض احساں دہد خس و خوار را کل بدامان دہد

مپرسید ز آغاز و انجام دل تماشا است کیفیت جام دل

(محیط اعظم)

شراب عشق :-

تو از اصل این مے نداری خبر وگر نہ نازی بہ فرع این قدر

ز تہاک بندیت سرمایہ اش کہ گروہوں توں پخت از سایہ اش

بہ گلشن سزار و بہ گلشن نموت	شرابیکیہ در ہرنخے جوش اوست
در امواج تفریق و در بحر جمع	بہ ویرانہ گنج و بہ کاشانہ شمع
وگردشت ویرانہ مشربش	اگر بحر بیتاب تاب و تبشش
بہر گل کہ چشم افگنی زنگ اوست	بہر ساز جولان آہنگ اوست

.....

.....

تن مردہ روح محسّم شود	شرابیہ کز و سنگ آدم شود
در اندیشہ جوش خمتان رب	بہ پیمانہ ناماش آب عنب

گداز عشق کی تمنا:

عمل پرور پردہ نیشہا	بیاساتمے مرہم ریشہا
تن آسانی افیوں دل مرگیت	کہ بے دردی آہناں افسردگی است
کفے خون شویم و بدل جاکنیم	بیاتا گدارے مہیا کنیم
بود موج آئینہ ساز حیات	نفس رنگ دل گیرد از پیچ و تاب
کہ انگور صہبا شود از گداز	توان گشتن از در و مرات راز

ایک عاشق فراق مجذوب میں رو رہا ہے۔ اسے ایک شخص نصیحت کرتا ہے کہ

رونا پینا بے سود ہے۔ عاشق جواب میں کہتا ہے:

بصد دیدہ باید بران کس گریت	کہ واماںداز بار دبے نالہ زیرت
چنان باشم از نالہ کز دل خموش	کز و نام معشوقم آید بگوشش
فغان نغمہ محفل یاد اوست	شکت دل آہنگ بیدا و اوست
ہمیت ہمیں است از ہوائے کسے	کہ ہستم بدرو آشنائے کسے
بیاساتی اے عیشے روزگار	کہ خاکم بہ خون مے طپد از خمار
زمانے نفس صرف این خاک کن	غبارے براگینرو افلاک کن

ازان ساز طوفان قدرت نوا
بہمن وہ کہ چون مستی آیم بہ شور
ازان ساغر قسم باذنی صدا
دہم نور جاں قلاب مردہ را
تصرف کنم در و مانع مشغور
(محیط اعظم)

خود شناسی :

عجبت محو اندیشہ مبہمی
بخود گر رسی صاحب عالمی
.....
کہ یک لحظہ با خویش پردہ خن
تو غیر خودی تانہ خود غافل
بیا اے فلک جادہ عرش اقتدار
دریں بحر تاکہ چون من بیدلے
بہمن وہ از ان حاصل جہت و جو
نہم سر بہ جیب تماشا سئے دل
بہ تنگیں رسا نہم پر افشانی
بگرہ تنگ و پوشکست آدرم
شویم فارس از پستی خویش و اوج
محیط و گہر تخت و فوق من است
بود کار ہر دو ہماں ساختن
اگر محرم خود شدی و اصلی
بیا اے محیط دو عالم کنار
شود موج خاشاک بر ساحلے
کہ در کام گوہر برد گفتگو
کنم سیر بازاد سودائے دل
بہ منزل کنم ہرزہ جولانی
چو گوہر تسلی بدست آورم
زمین نیت ہر دن چہ دریا چہ موج
ولے وہم گرداب طوق من است
(محیط اعظم)

ہمارے خیال میں مندرجہ بالا اشعار مثنوی محیط اعظم کے نفس مضمون اور
طرز بیان کے اندازہ کرنے کے لئے کافی ہیں۔ ہم اپنے مضمون کی آئندہ قطع میں ”میرزا
بہیل کا فلسفہ“ کے زیر عنوان اس کتاب کے دیگر اشعار کو بھی جو بہیل کے فلسفہ

پر روشنی ڈالتے ہیں۔ ہدیہ ناظرین کرنے کی کوشش کریں گے۔

۳۔ ”طور معرفت یا نگاشت حقیقت“

مثنوی طور معرفت کا ایک قلمی نسخہ پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں موجود ہے اس نسخہ کے سرورق پر مثنوی کی تعریف میں میرزا غالب کے اپنے قلم کا لکھا ہوا ذیل کا شعر ملتا ہے :

ازین صحیفہ بنوئے ظہور معرفت است

کہ ذرہ ذرہ چراغان طور معرفت است

اس شعر کے نیچے میرزا غالب کی مہر بھی لگی ہوئی ہے۔ جس کی عبارت یہ ہے۔ ”الہ اللہ“ عرف میرزا نوشہ ۱۲۳۱ھ“

بعض قرائن سے جتنکا ذیل میں ذکر ہوگا واضح ہوتا ہے کہ میرزا نے یہ مثنوی بیرٹ کے قیام کے زمانہ میں قلمبند کی ہے :-

لے بیرٹ یا بیرٹ :- ریاست الور کے علاقے میں ایک شہر ہے جو تانے کی کانوں کے لئے مشہور تھا۔ آئین اکبری میں بھی اس کا ذکر آتا ہے۔ اس میں چاندی کی ایک گرانمایہ کان بھی تھی۔ اکبر کے عہد سے لے کر عالمگیر کے زمانے تک تانے کے سکوں کا دارا ضرب رہا ہے۔

میرزا نے بیرٹ کی سیرک ہوں کی پر زور الفاظ میں تعریف و توصیف کی ہے۔ ذیل کے چند اشعار بیونہ کے طور پر قارئین کرام کے مطالعہ کے لئے حوالہ قلم کئے جاتے ہیں :-

مقامے یافت شوقے جستجو ساز کہ گردش با تخیل بود گلزار
توان گر یک نفس این جا گذر کرد بکسرت عمر با یاد سفر کرد
.....

برنگ بادہ یکسر نشا پرور ظلم کو مہارٹل خط ساعر
ز طوفان بہار انبساطش زمیں تا آسمان موج نشاطش

اول: کتاب کا پہلا عنوان ”آغاز بیان سیر بیراٹ و تحقیق سواد قدرت

آیات“

دوم: مثنوی کے متن کا یہ شعر ۵

کنیں در کوہ بیراٹ آبِ نالاست کہ ہر سنگش بدل بردن فرنگاست
سوم: میرزا کے ایک رقعہ کی عبارت جو انہوں نے میرزا عرفان کو بیراٹ سے
واپس آکر لکھا ہے:

”بارے از سواد بیراٹ راہ آوردیکہ قالعاں تحف معانی بہ قلیلے ازیں پیشکش
کفایت تصور نمایند نسخہ طویر معرفت الیست کہ در تعمیم عبارتش دعائے خاص مندرج
تواں یافت و از تخصیص معیش حقیقتے انص مے تواں شکافت بخد مت خواہد رسید
(رقعات ص ۱۳۱)

ذیل کے اشعار سے واضح ہے کہ میرزا قصبہ بیراٹ نواب شکر اللہ خان کے
ہمراہ گئے تھے۔ ان کا اپنا بیان ہے کہ میں بوجہ بے سرو سامانی بیراٹ کا سفر
اختیار نہیں کر سکتا تھا۔ اچانک نواب شکر اللہ خان کے ریاست برکت آیات
جنش میں آئے اور میں بھی ان کے ہمراہ ہو گیا:

وران مرض کہ طاقت ناتوانیست پر افشانی چو مژگاں آشیانیست
ز غم و رفتن و نسیل عجز دل بود فغاں مے رفت و جلاں پابگل بود

و بقیہ حاشیہ ص ۱۳۱،

بنام و خرمی برسبزہ زار شش	بیاد سرکشی از کوہ سار شش
دین گلزار چوں انبار گندم	نیابی دانہ را بے تبسم
اگر طوئاں کند باد قیامت	غبار این جا زمانہ راست قامت
تہمت بر طرف این وضع خرم	مہار و مہلہ ہم والہ اعلم

کہ ناگہ از نسیم شوقِ تقدیر
گلِ رایتِ شکر اللہ خانی
بہ موج آمد بہارِ ستانِ تدبیر
بہرق آں زمیں کرد آسمانی
بذوقِ التفاتے از خودم برد
کہ آسائش بر مقامِ قسم خورد
ہمچنانے شوقِ این با سر کشیدم
باین کیفیت آں ساغر کشیدم
(طورِ معرفت)

ان اشعار سے مثنوی کی تاریخ تصنیف کا بھی قیاس کیا جاسکتا ہے۔ گو میرزا نے خود کسی جگہ اس کتاب کی تاریخ تصنیف کا ذکر نہیں کیا۔ لیکن ظن غالب ہے کہ یہ کتاب سنہ ۱۱۹۷ یا عنقریب بعد میں لکھی گئی ہوگی۔ کیونکہ نواب شکر اللہ خاں اسی سال ہجری رام پور کو کی گوثالی کی غرض سے میوات پر چڑھائی کرتے ہیں اور قدرتی طور پر خیال گزرتا ہے کہ میرزا اسی سال خاں موصوف کے ہرکاب بیڑاٹ گئے ہونگے اور وہاں کی سیرگاہوں سے لطف اندوز ہو کر اپنے مشاہدات کو اس مثنوی کی صورت میں پیش کیا ہوگا۔ نیز میرزا کے ایک رقعہ حقائق درقعات سے یہ بھی ظاہر ہے کہ میرزا کو سیر بیراٹ تعلیم خان کی وساطت سے نصیب ہوئی۔

میرزا نے یہ مثنوی نواب شکر اللہ خاں کے اشارہ پر لکھی تھی۔ اور اہل تکمیل میں دو دن یعنی بہت تھوڑا وقت صرف کیا تھا۔ قلتِ وقت کی شکایت کرتے ہوئے میرزا لکھتے ہیں کہ میں اپنے مشاہدات کو کما حقہً احاطہ تحریر میں نہیں لاسکا۔ اگر وقت نے میری مساعدت کی ہوتی تو خدا جانے میرے کلام کو ہر بار نے صفحہ قرطاس پر کیسے کیسے موتی بکھیرے ہوتے:

بذوقِ سایہ دستِ ہلاکم
عصا بر من میں گلگشتِ مقصود
غبارم تاکہ بردار روزِ خاکم
نسیم فیضِ شکر اللہ بود
مگر نہ من کجا گوہرِ فشان
سرشکے بودم آن ہم بیروانی

دریں گلشن خرامے دادِ کلکش کہ پیوستم من بیدل بسککش
کلامش گشت سرمشق خیالم ازاں سرچشمہ مے جوشد زلام
دو روزے در پس زانو شستم خیالے را جانے نقش بستم
بیمیش آخراں مکتوب منظوم بہ طور معرفت گردید موسوم

نشد فرصت دیں ویرانہ پیدا وگرنہ دل چما مے کرد انشا
تا ملہا اگر ماندے بہ یک حال نئے گردید رنگ من بصد سال
کم من بیش ہر بیار بودے خط من عرض صد طہ مار بودے
بہر کم فرصتی در باغ نیزنگ پرے افشانده ام بائے باں رنگ
(طور معرفت)

یہ مثنوی بظاہر ایک سیرکی کیفیات کا اجمالی نقشہ ہے۔ لیکن جیسا کہ قابلِ ملاحظہ
خود اس کے متعلق رقمطراز ہیں :-

”طور معرفت ایست کہ در تعمیم عبارتش مدعا خاص مندرج توں یافت
واز تخصیص معنیٰ حقیقتے انحصارے توں شکافت“

میرزا مناظر قدرت کی دلائلیوں کو بیان کرتے ہوئے نہننا اپنے فلسفہ کے دقیق
مسائل کو بھی بیان کرتے ہیں پس یہ کتاب صرف شعر کا نثر کی رنگینیوں کا مرقع ہی
نہیں بلکہ موت اور زندگی کے حقائق کی ایک عریاں تصویر ہے۔ یہ صرف بیس
اور بے جان چیزوں کا خاکہ ہی نہیں بلکہ اس میں اس عالمگیر روح کو پیش کیا گیا ہے
جو کائنات کے ہر ہر ذرہ میں جاری و ساری ہے۔ ہمارا شاعر تمام ادب اور نباتات
میں بھی زندگی کی طوفان انگیزیوں اور عشق کی بگرگدان گرمیوں کا احساس کرتا ہے پہاڑ
کے پتھروں کی نزاکت اور چٹنے کے پانی کے اضطراب کو نہایت عمدہ الفاظ میں بیان

کیا ہے -

حیات و ممات - ایک عارف میزنا کو جمود کی حالت سے بیدار کرنے کے لئے ملامت اور زجر و توبیخ کے بعد اس راز سے آگاہ کرتا ہے کہ حرکت زندگی کا دوسرا نام ہے اور جمود موت کا مرادف ہے - بقاء حیات کے لئے انسان کو کسی مقصد خاص کا پیش نظر رکھنا ضروری ہے - لیکن افسوس کا مقام ہے کہ تم غفلت اور کسالت کے باعث اپنے اصلی مقصد حیات کو بھول چکے ہو

حقیقت مشربے وارستہ خوے	کشید از برق دل چوں شعلہ ہوے
کہ اے عنصر متاع ملک ایجاد	طلسم خاک و آب و آتش و باد
دیں رہ پنختہ کاری ہاست درکار	بخامی کردہ سودا خبر دار
لطافت رفت از اجزائے ذوق	کثافت سرزد از مرآت شوق
فسر و از آب و خاکت جز و ناری	چو سنگ از وہم پامال و قاری
چہ کلفت گشت سامان ملامت	کہ رنگ بیضا پیدا کرد بالت
چہ خشکی آفت کشت تو گردید	کہ جوش ریشہ ہا در تخم پیچید

بجا و امانت دل مردگی ہاست	زمین گیری گل افسردگیہاست
کس نے را کہ بر تحقیق راہ است	نفس چوں شع موقوف نگاہ است
بہ خفاشی است اے محروم جاوید	کہ از چشم تو پنهان ماند خورشید
دلت آئینہ و عالم ندیدن	نگاہت بادہ و غفلت کشیدن
تغافل بر دل روشن وبال است	کہ اخگر از مزہ بستن نکال است
دیں مھل چہ شمع بیداعنی	کہ از فروختن متاع بداعنی

ترجمان حقیقت حضرت علامہ اقبال کے ہاں بھی یہی مسئلہ حرکت و جمود ان کے فلسفہ

کا اصل الاصول ہے ۔
روح کا عالمگیر تصور :-

سحر آئینہ ام پرواز دل یافت صفائے امتیاز آج گل داشت
نخستین کز تحقق کرم آغاز بر مرآب و خاکم چشم شد باز
یقینم شد کہ در ہر قطرہ جانیت نہاں در ہر کفے خاکی جہانیت
تامل عینک تحقیق اشیاست اگر باشد تامل جلوہ از ماست

میرزا پہاڑ کے ہر پتھر میں زندگی کا احساس کرتے ہیں۔ اس لئے فرماتے ہیں کہ پہاڑ
صرف بیجان پتھروں کا تودہ ہی نہیں بلکہ یہ ایک آئینہ خانہ دل ہے ۔

تدا آمد کہ اے محروم اسرار خرابات نزاکت ہاست کوہسار
مباد این جازنی برسنگ دستے کہ مینا در بغل خفت است سنگے
لگو اے بیخبر سنگت این جا ہزار آئینہ در رنگ است این جا
بیک آئینہ گر بیداد آید دو عالم جلوہ در فریاد آید
ہمہ گر تیشہ با سنگے ستیزو قیامت بر دماغ کوہ ریزو

گداز عشق :-

میرزا چشمے کے پانی کی گرمی کے متعلق سوال کرتے ہیں اور انہیں ذیل کا جواب
ملتا ہے :-

کہ ایں آب جنوں خیز و شر زاد گداز سعی مجنون است و سر زاد
ہنوز اتر ساز ایشان نغمہ باقی است حریفان محو امانش باقی است
.....
بہر جا برق عشق آتش فشاں بود ہمیں کہسار برق امتحان بود
چہ نجد و میستوں کز عشق پر شور قیامت ریشہ دارد تا دل طور

نگوئی نغمہ کیسر قاصدِ اند
 ز کو ہے جانبِ کو ہے رواند
 غرض این چشمہ با مکتوب دارند
 سراپا اشک گرم و آہ سرد اند
 گداز عشق در کار است این جا
 قیامت گرم باز در است این جا
 میرزا نے اسی مثنوی میں بعض موقوفوں پر اس خیال کا بھی اظہار کیا ہے -
 کہ انسان کے باطن میں ایک کائنات مضمر ہے۔ لیکن اس کے مطالعہ کے لئے
 دیدہ دل کی ضرورت ہے۔ خود شناسی ایک نہایت ہی کٹھن منزل ہے۔ اور
 اسکی تحصیل میں سالک کو بیشمار مصائب پیش آتی ہیں :-

معین شد بہ طبع معنی اندیش
 کہ سیر جلوہ بیرونیت از غولیش
 معنائی معنائی معمما
 اگر خواہی کشودن چشم بکشا
 کمال آنست کہ خود باشی آگاہ
 چہ در صحر چہ در خلوت چہ در چاہ

چہ دریا و چہ صحرا و چہ کہسار
 ہمہ مشتاق تست لے خافل از کار

سنے گویم جہاں را پے سیر کن
 دو گامے ہم دریں وادی سفر کن

بہ اوج چرخ اگر نتوان رسیدن
 کہ مانع شد بہ پیش پا دیدن

شوی تا محرم خود دل طلب کن
 بیخیلے تارسی محسّل طلب کن

میرزا نے دوری این راہ نزدیک
 کہ دارد شمع پیش پائے تاریک
 میرزا نے جناب کی مثال سے تہذیب نفس کے وہ تمام مراحل جنکی تحصیل کے بعد

انسانی روح دنیاوی آلائشوں اور کثافتوں سے پاک ہو کر عالم محبت کی صاف اور منزہ فضا میں جاوداں کے لئے جاگزیں ہو جاتی ہے۔ اس طرح بیان فرماتے ہیں:

زہے وضع حجاب بے سرو پا	کہ حیرانی ز نقشِ اوست پیدا
نفس در دامن دل پاشکستہ	نگہ با شرم غفلت دیدہ بستہ
دل وضبط نفس دامن پالیش	نگاہ و چشم تر رو و قفائش
اگر چشم است بر غیرش نظریست	و گر پا از خودش بیرون سفر نیست
چو ساغر پادشاہ عالم آب	کلاہ آہائے ناز از وضع آداب
حیا چوں چشم حصن آہنیش	خموئی ہچچوب نقش نگینش
سکر وحی وفار امتیازش	ہتی از خود شدن سامان نازش
باں رنگت نزاکت نفس بستہ است	کہ گر چشمی بہم مالد شکستہ است

۴۔ عرفان :-

مسائل تصوف کے متعلق ایک نظم جو کئی ابواب میں منقسم ہے۔ اس کتاب کے اختتام میں اس کے مصنف خود لکھتے ہیں کہ اس میں گیارہ ہزار اشعار شامل ہیں۔ تاریخ تصنیف ذیل کے شعر سے برآمد ہوتی ہے :-

کرد تاریخ او نبی ز کرام ہدیہ ذوالجلال والا کرام

۵۔ طلسم حیرت :-

تمثیلہ مثنوی ہے۔ جس میں روح کو بادشاہ جسم کو سلطنت تدریک کو شہزادی، محنت کو شہزادہ، جگر کو قصر، انزوا کو عسکر، وغیرہ وغیرہ قرار دیا گیا ہے تاریخ تصنیف :-

کہن تاریخ عقل زماں یاب	پئے تاریخ نظم بود بے تاب
سمر اندیشہ تا زوید در جیب	بروں آورد گنج عالم زغیب

۱۵ ربیعہ ۱۲۷۵ ۱۵ سبتمبر ۱۲۷۵

اشعار بالا سے سپرنگر صاحب کے شمار کے مطابق سال ۱۲۵ھ ہر آمد ہوتا ہے۔ لیکن ہم اس سالہ میں سپرنگر صاحب کے ساتھ اتفاق کرنے کے لئے تیار نہیں کیونکہ ہم اس مضمون کی دوسری قسطیں ذکر کر چکے ہیں کہ میرزا بیدل نے یہ مثنوی نواب عاقل خاں کے نام نامی پر معنون کی تھی اور نواب شکر اللہ خاں کے پاس بغرض تنقید ارسال کی تھی۔ چونکہ تذکرہ نگاروں نے نواب عاقل خاں کو بھکر اللہ خاں کی تاریخ وفات سال ۱۱۷۰ھ بیان کیا ہے۔ اس لئے قدرائے مثنوی سنہ ۱۱۷۰ھ سے پہلے لکھی گئی ہے۔ بال گز ماہہ تائیں ہیں گنج عالم ز غیب کو گنج از عالم غیب سے بدل دیا جائے تو سال ۱۰۹۶ھ برآمد ہوتا ہے جازوے قیاس صحیح معلوم ہوتا ہے۔ کل زروہ۔ ایک سو پچاس اشعار کی نظم ہے۔ جس کا ذکر میرزا نے رقعات صفحہ ۱۳۵ پر کیا ہے۔ ہم اس کے متعلق اورینٹل کالج میگزین بابت ماہ اگست ۱۹۳۲ء صفحہ ۷۰ پر ایک آدھ فقرہ لکھ چکے ہیں

نثر

چمارہ عنصر - یہ کتاب میرزا کی ایک مختصر سی سوانح عمری ہے۔ جس میں ان کے بچپن - شباب اور بڑھاپے کے حالات ملتے ہیں۔ تذکرہ نگاروں میں سے صرف خان آندو نے اس بات کا ذکر کیا ہے۔ میرزا اور ان کے تعلقنداروں کے زیادہ حالات ہمیں اسی کتاب سے دستیاب ہوئے ہیں۔ سوانح حیات کے علاوہ میرزا نے اس میں اپنے فلسفیانہ خیالات کا بھی جا بجا اظہار کیا ہے۔ لیکن چونکہ ہم میرزا کے فلسفہ کو ایک علیحدہ قسط میں پیش کرنے کا ارادہ رکھتے ہیں۔ اس لئے مناسب معلوم ہوتا ہے کہ میرزا کے فلسفیانہ خیالات کو جن کا انہوں نے چہار عنصر میں اظہار کیا ہے فی الحال یہاں نہ چھیڑا جائے۔

چهار عنصر کی تاریخ تصنیف ذیل کے اشعار سے برآمد ہوتی ہے :-

نخست افسوئے انہ بجانہ پرداخت کہ از افراد ہر عنصر نما رفت

دوم در اجتماع چہار عنصر نحوست بود چنان رنگ از صفات

نکات :- یہ کوئی علیحدہ مستقل کتاب نہیں بلکہ یہ ان مقلعات کا مجموعہ

ہے۔ جنہیں میزبان نے اپنے نظم و نثر کی مختلف تصانیف سے انتخاب کر کے

نکات کا نام دے دیا ہے۔ نکات کا زیادہ حصہ رنثر و نظم، چہار عنصر دیوان -

محیط اعظم - طور معرفت وغیرہ سے اخذ کیا گیا ہے۔ ہم مقابلہ کی غرض سے بعض

مشترک عبارات معہ کتاب اور صفحہ ذیل میں حوالہ تکرار کرتے ہیں :-

نمبر صفحہ	نکات بیدل (نوکلشور ڈیلین)	نمبر صفحہ	چہار عنصر (نوکلشور ایڈیشن)
۲۲	مکتبہ - از بزرگے پرسیند	۳۱۰	مکتبہ - از بزرگے پرسیند
۲۴	عالمے بوضع خود	۲۱۱	عالمے بوضع خود
۲۵	لی مع اللہ	۳۳۳	لی مع اللہ
۲۶	معنی بیان نسخہ اسرار	۳۱۹	معنی بیان نسخہ اسرار
۲۷	طباہ از دشتیہ اکوہاریت	۳۳۰	طباہ از دشتیہ اکوہاریت
۲۸	طباہ از تقلید اوضاع یکہ گر	۳۳۳	طباہ از تقلید اوضاع یکہ گر
۲۹	حکم الفقر کنفس واحد	۳۴۹	حکم الفقر کنفس واحد

نمبر صفحہ	نکات بیدل (نوکلشڈ ایڈیشن)	نمبر صفحہ	چهار عنصر (نوکلشڈ ایڈیشن)
۴۵	نکلتہ - آومی ریشہ استعدادیت ...	۳۷۹	نکلتہ - آدمی ریشہ استعدادیت ...
	کامل است		کامل است
۴۹	چشم پوشیدہ ہر چند	۴۰۲	چشم پوشیدہ ہر چند
	ہرچہ بادا باد زیر		ہرچہ بادا باد زیر
"	عیب مطلق مرتبہ ایست	"	عیب مطلق مرتبہ ایست
	وجود اینہا نیست		وجود اینہا نیست
۵۱	درد و سخن نزول طایک است ..	۴۱۷	درد و سخن نزول طایک است ..
	بردارد فغان		بردارد فغان
۵۵	روح انسانی جوہریت بسیط ..	۳۰۴	روح انسانی جوہریت بسیط ..
	طلسم غنچہ شوق		طلسم غنچہ شوق
۶۰	معنی کرم در جمیع احوال	۴۶۰	معنی کرم در جمیع احوال
	بابزرگان خدمت		بابزرگان خدمت
"	تمثال ظہور احوال . . دیگر است	۴۴۳	تمثال ظہور احوال . . دیگر است
۶۲	جمیع خلایق	۴۶۱	جمیع خلایق
"	تاثیر و طبائع . . . گرم است	۴۷	تاثیر و طبائع . . . گرم است
۶۵	از بزرگے پرسیدند	۲۶۳	از بزرگے پرسیدند
	حقیقت دگر است		حقیقت دگر است
"	روح انسانی شاہدیت	۴۶۴	روح انسانی شاہدیت
	خون شد جگرشش		خون شد جگرشش
۶۸	شیرازہ اجنائے	۵۰۲	شیرازہ اجنائے
"	تجوید کاران	۵۰۴	تجوید کاران

نمبر صفحہ	نکات نوکثور اڈیشن	نمبر ورق	محبط اعظم تلمی
۳	حکایت	۷۵	حکایت
۶	اشارات و حکایت	۹۳	حکایت
۷	حکایت	۹۴	"
۹	"	۱۲۵	"
۱۰	"	۱۱۹	"
۱۰	"	۱۲۸	"
۱۱	"	۱۲۹	"
۱۷	دو حکایات	۱۵۸ و ۱۶۰	"
۱۵	اشارات نمبر اول	طور معرفت	

ہم طوالت کے خوف سے دیگر مشترک عبارات کو نظر انداز کرنے پر مجبور

ہیں۔

رقعات :- میزرا کے خطوط کا مجموعہ پہنچنے اپنے مضمین کی دوسری قسط کے مرتب کرنے میں میزرا کے رقعات سے کافی استفادہ کیا ہے۔ اس قسط کا تقریباً تمام مواد رقعات سے لیا گیا ہے۔ حوالہ کے لئے اوپینٹل کلچر میگزین بہت ماہ ستمبر ۱۹۳۲ء صفحہ ۶۵ دیکھا جائے۔

یلین خان نیازی

خزائن مخطوطات

پنجاب یونیورسٹی لائبریری لاہور

کتب اخلاق

- ۱۔ تہذیب الاخلاق [اوراق ۷۳۔ سطور ۱۱، ۱۲، نیم شکستہ۔ تقطیع ۴/۸ × ۵/۵] [۸۶۶p: ۵۴]
یہ رسالہ بوعلی سینا کی جانب منسوب کیا جاتا ہے۔ جو ایک مقدمہ، تین ابواب اور
ایک خاتمے پر مشتمل ہے۔
آغاز: اخلاق بہتد بہ اہل کمال کہ لائق اتباع و انتخاب تواند بود الخ
تاریخ کتابت: ۴۰۰ ربيع الثاني ۱۲۲۵ھ
کاتب: میر احمد حسین

- ۲۔ اخلاق ناصری - ویکھوریو - ج ۲ - ص ۴۴۱، ۸۶۵
[اوراق ۲۳۲، سطور ۱۱ - نستعلیق - تقطیع ۴/۸ × ۵/۵] [۳۴]
نصیر الدین طوسی کی مشہور و معروف کتاب فلسفہ اخلاق کے متعلق (۱۱۳۳ھ)
کاتب و تاریخ کتابت ندارد
حاشیہ پر مولانا محمد حسین آزاد مرحوم کے ہاتھ سے لکھے ہوئے نوٹ ہیں
۳۔ شرح اخلاق ناصری [اوراق ۲۲۲، سطور ۱۵، حاشیہ پر ۳۸ سطور، اواج مطلا،
تقطیع ۸/۸ × ۴/۴] [۴۱]

اس جلد میں تین کتابیں ہیں :-

۱۔ اخلاق ناصری کا ایک اور نسخہ اور حاشیے پر مندرجہ ذیل کتابیں ہیں -

۲۔ (ق ۱۔ ۲۲۱ ب) فرہنگ اخلاق ناصری از نقی الدین محمد بن نور الدین محمد شہیدی

آغاز: سپاس و ستائش پروردگاری کہ بمقتضای و علم الادم الاسماء کلمہ

۳۔ شرح اخلاق ناصری : مصنف کا نام معلوم نہیں ،

تاریخ کتابت ۳۱۔ ساون سنہ رسموت

کاتب ندارد ،

۴۔ اخلاق الاشراف - ویکھو فہرست ایشیاٹک سوسائٹی بنگال کمرن کالیکشن - عدد ۲۲۷

[اوراق ۲۵۔ سطور ۱۳۔ نستعلیق - سر لوح مطلق - تقطیع ۱۲ ۱/۲ x ۵ ۱/۲ : ۴ ۱/۲ x ۷ ۱/۲]

عبیدزاکانی کا رسالہ ہجویہ دستخط

تاریخ کتابت و نام کاتب ندارد

۵۔ ذخیرۃ الملوک - ویکھو انڈیا آفس عدد ۲۱۷۶

[اوراق ۱۶۴۔ سطور ۱۸۔ نستعلیق - تقطیع ۳۸ ۱/۲ x ۲۶ ۱/۲ : ۳۸ x ۲۶]

میر سید علی بن شہب الدین ہمدانی (متوفی ۸۶۶ھ) کی کتاب اخلاق و سیاست میں

نام کاتب و تاریخ کتابت ندارد

۶۔ اخلاق محسنی - ویکھو ریو - ج ۲ - ص ۴۴۳

[اوراق ۱۷۹۔ سطور ۱۴۔ نستعلیق - تقطیع ۱۲ ۱/۲ x ۵ ۱/۲ : ۳۸ x ۲۶]

طاحسین واعظ کاشفی کی کتاب (منقذہ)

نام کاتب و تاریخ کتابت ندارد

۷۔ آواب الصالحین [اوراق ۲۱۶۔ سطور ۱۱۔ نستعلیق - تقطیع ۱۲ ۱/۲ x ۵ ۱/۲ : ۵۸ x ۲۶]

مولانا عبدالحق بن سیف الدین دہلوی (متوفی ۵۳۵ھ) کی تصنیف (مصنف کے حالات

کے لئے دیکھو مآثر الکرام ج ۱۔ ص ۲۰۰ وغیرہ، کتاب کے ۷ ابواب ہیں :-

نام کاتب نداد

تاریخ کتابت رجب ۱۲۶۶ھ

۸۔ ابواب الجنان - دیکھو ریو - ج ۲ - ص ۸۲۶

[اوراق ۱۸۸ - سطور ۱۹ - نسخ - تقطیع ۸۸ ۱/۲ : ۳۴۶ : ۳۴۶]

مرزا محمد رفیع واعظ قزوینی (متوفی نزد ۱۲۵۰ھ) کی کتاب شتمن بر مباحث اخلاقیہ
اکٹھ ابواب میں منقسم ہے -

نام کاتب و تاریخ کتابت نداد

اس کتاب کے دو اور نسخے بھی ہیں جن میں ایک ۱۵ - محرم ۱۲۴۰ھ میں غلام نبی

عرف خیال علی کے ہاتھ سے لکھا گیا - پاس خاطر سید عبدالعلی وسید محمد رضا

۹۔ مراآت الادواب [اوراق ۵۲ - سطور ۱۱ - نستعلیق - تقطیع ۵۸ : ۳۴۶ : ۳۴۶]

یہ کتاب ہندوؤں کے ادب و اخلاق سے بحث کرتی ہے - مصنف کا نام روپائن

دلہری رام کھتری سیالکوٹی ہے - تاریخ تصنیف ۱۱۰۰ھ - ۱۰ ابواب

نام کاتب و تاریخ کتابت نداد

۱۰۔ نخلستان جان [اوراق ۵۳ - سطور ۱۳ ، ۱۴ - شکستہ کبیر - تقطیع ۸۸ ۱/۲ : ۳۴۶ : ۳۴۶]

نواب غلام محی الدین خان ساکن کنج پورہ - ضلع کرناٹ (متوفی ۱۲۸۰ھ) کی تصنیف -

کتاب کے نام سے تاریخ نکلتی ہے - یعنی ۱۲۵۲ھ - چار شجرات پر مشتمل ہے -

مثلاً خلقت انسان ، حقیقۃً روح ، بدو نقطۃ ، حقیقت دل مضامین فلسفیانہ

نقطہ نگاہ سے بیان کئے گئے ہیں -

تاریخ کتابت - صفر ۱۲۴۶ھ

نام کاتب - خوب چند کا بیہفہ

۱۱۔ شجرہ طیبہ [اوراق ۱۱۳۔ سطور ۲۲، ۲۶۔ شکستہ آئیز۔ تقطیع ۱۱: ۸۰۰: ۵۹۹]

تصنیف محمد شاہ۔ کتاب نثرات اور شاخوں میں منقسم ہے۔

نام کاتب و تاریخ کتابت ندارد

سید محمد عبداللہ

”پنجاب میں اردو“

میرے دوست حافظ محمود شیرانی نے ”پنجاب میں اردو“ لکھ کر تحقیق و تجسس کے لئے ایک جدید زمینہ کی طرف رہنمائی کی ہے اور باوجودیکہ وہ خود پنجابی نہیں ہیں۔ تاہم انہوں نے خطہ پنجاب کی علمی اور ادبی مساعی کو منظر عام پر لانے میں وہ کام کیا ہے۔ کہ فرزدان پنجاب کے ادب نواز مطلقے ان کے احسان کے بوجھ سے بکدوش نہیں ہو سکتے۔

پروفیسر صاحب کو شکایت ہے اور بالکل صحیح شکایت ہے کہ پنجاب میں کوئی ایسا واقع کتب خانہ نہیں جو اس موضوع پر تدبیر اور غور کرنے والوں کے لئے باعث امداد ہو سکے اور یہ کہ اہل پنجاب نے اپنے وطن کے مساعی ادبیہ کو نہ صرف فراموش کر دیا ہے۔ بلکہ بہت حد تک ضائع کر دیا ہے۔ یہی وجہ ہے کہ پروفیسر صاحب کی مشکاف طبیعت اور بان نظری بھی اس کتاب کو ایک خاکے کی حیثیت سے زیادہ پیش نہیں کر سکی اور اگر اہل وطن توجہ کریں تو ممکن ہے کہ یہ خاکہ مکمل ہو کر ایک نہایت خوشنما تصویر بن کر نگار خانہ ادب کی زینت کا باعث ہو سکے۔

دو سال ہوئے اس خیال کو مد نظر رکھ کر میں نے گرمی کی رخصتوں میں بعض جگہوں سے قلمی نسخے حاصل کرنے کی کوشش کی۔ اور مقام مسرت ہے کہ اس وقت میرے پاس پنجاب کے اردو فارسی اور پنجابی شعرا کے کلام کا معتد بہ ذخیرہ جمع ہو گیا ہے۔ اور میرا خیال ہے کہ یہ ذخیرہ بطور شتے از خروار ہے۔ اور مزید تلاش سے اس سے بہت زیادہ مواد ملنا ممکن ہے۔

اس وقت میں اردو شعرا کی ایک نہرت اور ان کے کلام کے نمونے اور حتی الامکان ان کے حالات مختصر پیش کرونگا۔ اور کبھی کبھی پر وفیہ صاحب کی فرنگشاہوں درجن کے لئے اکثر صورتوں میں وہ ذمہ دار نہیں، کی طرف بھی اشارہ کرتا جاؤنگا۔

”اپنا بیان حق طبیعت نہیں مجھے“

”پنجاب میں اردو“ میں شیخ فرید الدین شکر گنج کی ایک پانچ شعر کی ”لمع“ نظم دی ہے اور اس میں چوتھا شعر اس طرح درج ہے

باق تہنا چہ روی زیں زیں

نیک عمل کن کہ وہی سات ہے

ایک قلمی بیاض میں اس نظم کے چھ شعر دستیاب ہوئے ہیں۔ جس میں چوتھا اس طرح ہے

باق تہنا چہ روی زیر خاک

بہر خداوند چہ سونات ہے

اور پانچواں شعر یوں ہے

ایں سفر دور و دراز است نیک

نیک عمل کن کہ وہی سات ہے

مگر میرے خیال میں یہاں بھی غلطی ہے۔ ان دو شعروں کو اس طرح پڑھنا چاہئے

باتن تنہا چہ روی زیر خاک نیک عمل کن کہ وہی سات ہے
 ایں سفر دور و دراز است بیک بہر خدا و تد چہ سوغات ہے
 پروفیسر صاحب کے ہاں آخری شعر اسطرح ہے ۵

پند شکر گنج بدل جاں شنو ضائع مکن عمر کہ مہیہات ہے
 مگر میرے بیاض میں اسکی صورت یہ ہے ۵

پند شکر گنج ز دل جاں شنو ضائع مکن عمر چلی جات ہے
 اس طرح پروفیسر صاحب نے فرید الدین شکر گنج کے ایک ہم قرن اور ہم مشرب بزرگ
 شیخ جنید کے نام سے ایک طبع منسوب کیا ہے۔ جو ایک بیاض (مرقومہ ۱۱۲۸) میں
 شیخ فرید الدین کے نام پر بادئے تغیرات درج ہے۔ اور وہاں مقطع اسطرح ہے ۵

فریدامز آں باشد کہ اس سمنار سین نامتی
 نہ بند و دل دریں دنیا کہ اس کرتار سوں کا قی (کذا)

پروفیسر صاحب کے ہاں یہ شعر مفقود ہے ۵

کبار رفتند آں یاراں کہ جن سوں چہین تھا تیرا
 چہناں رفتند زیں خانہ لکا ہو کیا ہے پھیرا

رحمن

رحمن کا ایک ریختہ پروفیسر صاحب نے ص ۲۶ پر درج کیا ہے۔ اس میں اس

۱۵ پنجاب میں اردو ص ۲۳۲ ۱۶ بیاض مملوک مولوی غلام مصطفیٰ صاحب وکیل لاہور۔ اسی بیاض

میں امیر خسرو کا اردو ریختہ (دوہرو دستیاب ہوا ہے ۵

پند جیویں اسمان سے جاں شہ جیوں اسوار دیکھ خسرو خاک میں جانہ نمک کے بار

ایک شعر کا اضافہ ہو سکتا ہے ۔

پڑا مہول درو مندی میں برہن کے بیاباں میں
اگر تیغ و عا در کف یقیں لاؤں دہن لرزے
ربا من یعقوب۔

شاہ مراد

منشی طالب علی پابند قریشی ایڈیٹر رہنمائے تعلیم لاہور کے اجداد میں سے ہیں ۔
قریشی صاحب نے ان کی مصنفات میں سے ایک بارہ ماسہ جو پنجابی اور ہندی میں ہے
شائع کیا ہے اور اس میں شاہ مراد کے حالات بالتفصیل دیتے ہیں ۔ قریشی صاحب کی تخیل
سے وہ رسالہ میرے پاس پہنچ گیا تھا ۔ مگر افسوس کہ اس وقت دستیاب نہیں ہو سکا ۔
شاہ مراد پنجابی زبان کے مستند شعراء میں سے ہیں ۔ میل محمد صاحب سیف الملوک
میں ان کی شاعری کے قائل اور مداح ہیں ۔

میرے پاس ان کے پنجابی کلام میں سے دو تین متصوفانہ غزلیات موجود ہیں ۔
انشاء اللہ کسی دوسرے موقع پر ان کے متعلق مزید اطلاع بہم پہنچا سکو گا ۔

نعت اللہ پارسا

”پنجاب میں اردو“ ۲۶۸ پر پروفیسر صاحب نے ان کی صرف ایک غزل دی ہے
اور ان کے حالات وغیرہ کے متعلق وہ بالکل خاموش ہیں ۔ ایک ٹیپٹ میں علاوہ اس غزل
کے جو پروفیسر صاحب نے نقل کی ہے ۔ ان کی ایک ”مناجات پیر و سنگیہ“ بطور ”سلام“
لی ہے جس سے معلوم ہوتا ہے کہ وہ سلسلہ قادریہ بٹالویہ میں احمد شاہ بن محمد شاہ متوفی
۱۲۲۴ھ کے مرید تھے ”مناجات بتمامہ یہاں درج کرتا ہوں ۔

لہ بیان محمد یعقوب،

لے صبا بعد اموں توں جاوے کہ سلام
 اسم انکا اسم اعظم امران کا امر حق
 شاہ اقطاب عدا کوں جاوے کہ سلام
 سر ذات کبریا کوں جاوے کہ سلام
 ماہ جاناں پیشوا کوں جاوے کہ سلام
 سر دہتاں اصفیا کوں جاوے کہ سلام
 شمع بزم اولیا کوں جاوے کہ سلام
 منج فیض خدا کوں جاوے کہ سلام
 پیر عالم گیر ماکوں جاوے کہ سلام
 مالک روبرو اکوں جاوے کہ سلام
 عالم علم خفا کوں جاوے کہ سلام
 آں حبیب اللہ عدا کوں جاوے کہ سلام
 پردہ عیب خفا کوں جاوے کہ سلام
 پیر عالی التقیا کوں جاوے کہ سلام
 واسل اللہ ذوالعطا کوں جاوے کہ سلام
 آں شہ مشکل کشا کوں جاوے کہ سلام
 شاہ پاکش شاہ احمد پیر مال رسول
 و شکیرم شاہ احمد پیر شاہ جہاں
 خاک پرے محی دیں ہے نعمت اللہ پاپا
 پنجاہی کے مصنفین کا ذکر کرتے ہوئے پروفیسر صاحب کہتے ہیں:-

”خواجہ مسعود سعد سلمان کے بعد پنجاہی کے پہلے شاعر شیخ فرید الدین مسعود متوفی ۶۶۴ھ

ہیں اور سکھوں کا بیان ہے کہ وہ فرید الدین ابراہیم ہیں جو گورو نانک کے معاصر ہیں۔“
 سکھوں کا یہ بیان دراصل ایک تاریخی اشکال کے حل کرنے کے لئے وضع کیا گیا ہے
 ورنہ حقیقت یہی ہے کہ گرنتھ صاحب میں جو کلام ”فرید“ کے نام پر درج ہے۔ اس کے اکثر
 و بیشتر حصے کے مصنف خواجہ فرید الدین مسعود شکر گنج ہی ہیں۔ اس بات کے لئے ہمیں

دیکھنا پڑ گیا کہ آیا خواجہ فرید الدینؒ کو شعر و سخن اور خصوصاً ہندی یا پنجابی شاعری سے کچھ لگاؤ تھا یا نہیں۔ سیرکی اکثر کتابوں سے پتہ چلتا ہے کہ گاہے گاہے وہ فارسی میں شعر کہتے تھے۔ جواہر فریدی میں جو ان کے حالات و کرامات کا مفصل مجموعہ ہے لکھا ہے کہ ایک دفعہ ابن ہندام ریاضیات میں انہوں نے اپنی والدہ کے سامنے اثنائے کلام میں یہ شعر ”ہندوی زبان“ میں فرمایا ہے

فریدادھر سولی سر بنجرے تلیاں توکت کاگ

رب اجیون باہوڑے سو دھن اساڈے بھاگ

یہ شعر زبان وزن طرز ادا وغیرہ میں ”فرید“ کی ”بانی“ مندرجہ گرتھ صاحب سے مماثلت تامہ رکھتا ہے۔ اسلئے یہ تسلیم کر لینا مشکل نہیں کہ فرید اکثر اپنے نصائح کو کلام منظم میں ادا کرتے ہونگے۔

اب دیکھنا یہ ہے کہ فرید ثنائی (ابراہیمؒ) کس طرح اس روایت میں شامل ہوئے مجھے پروفیسر ضیا محمد ایم۔ اے۔ ایم۔ او۔ ایل کے توسط سے ”کلام فرید“ کی ایک اُردو شرح و مطابق آیات و احادیث (مصنفہ مشتاق رجو بقول خود ش ”علم فارسی عربی شاستری گورکھی میں واقفیت رکھتا ہے“) بنام ”شلوک فرید“ بصورت نسخہ قلمی دستیاب ہوئی ہے۔ اس کے دیباچے میں ان شلوکوں کی تدوین اور گرتھ صاحب میں شمولیت کا حال لکھا ہے جسے مختصراً درج ذیل کیا جاتا ہے۔

”جواہر فریدی میں لکھا ہے (لیکن تلاش کرنے پر مجھے نہیں مل سکا) کہ گورو نانک صاحب واسطے ملاقات جناب شیخ بہرام (ابراہیمؒ) قدس سرہ جو اس زمانے میں سجادہ نشین جناب بابا صاحب کے تھے۔ پاک پٹن تشریف لے گئے۔۔۔۔۔ اور شیخ ابراہیم سے عرض کیا کہ ہم نے ایک کتاب تعلیم ارشاد توحید ذات پاک ہندی میں تیار کی ہے جس میں اکثر موهلن

ہند کی کلام بھی درج ہے۔۔۔ آپ براہ مہربانی جناب بابا صاحب کے ارواح مقدسہ سے اجازت لے دیں کہ آنجناب کے کلام مبارک بھی اس کتاب میں درج کی جاوے۔ چنانچہ بہرام صاحب قدس سرہ نے بمنشاء گورو نانک صاحب ارواح مقدس جناب بابا فرید صاحب سے اجازت لے دی۔ اس واسطے گورو نانک صاحب نے تمام شلوک ارشاد کردہ بابا فرید صاحب میں درج فرمائے۔ گورو نانک صاحب اور شیخ بہرام صاحب رجو کہ فرید ثانی رحمۃ اللہ علیہ کے نام سے مشہور ہیں۔ جناب بابا صاحب کی گیارھویں پشت میں بعدہ ہوتے ہیں، ہر دو صاحبان موصوف ہم عصر ہیں اور جناب بابا فرید صاحب اول سارے تین سو سال ان ہر دو صاحبان سے پیشتر ہوئے ہیں۔“

وہ اصحاب جو مکالمہ ارواح و کشف کے قائل نہیں یہ سمجھ لیں کہ بابا گورو نانک صاحب نے شیخ ابراہیمؒ سے بابا فریدؒ کا کلام لے کر اسے اپنی کتاب (گرنتھ صاحب) میں درج کرنے کی اجازت حاصل کی۔

مولانا غنیمت کنجاہی متوفی ۱۱۱۲ھ (یا ۱۱۱۳ھ) صرف فارسی کے شاعر اور ناثر مشہور ہیں۔ ان کی مثنوی ”نیرنگ عشق“ دیوان غنیمت اور انشاء غنیمت مشہور ہے۔ مگر یہ بہت کم لوگوں کو معلوم ہے کہ مولینا پنجابی اور اردو میں بھی ”شوق فرمایا کرتے تھے“۔ افسوس ہے کہ انکا اردو و پنجابی کلام زمانہ کی دستبرد سے ضائع ہو چکا ہے۔ صرف ایک فارسی رباعی محفوظ ہے۔ جس میں مولینا نے دو اردو جملے بھی استعمال کئے ہیں۔ وہ رباعی ایک قلمی میاض سے نقل کرتا ہوں۔

جو گئے داد دل بہ نگہناں (کند) رنگ ادھمچو رنگ تا فرماں
گفتش ”تیرا بار لالہ ہے“ گفت با داغ دل کہ ”بابو۔ ناں“

(بابو نہ ایک پھول کا نام ہے،
اسے بھاش مملوک پر و فیسر ضیا محمد)

فدوی لاہوری

اس شاعر کے متعلق پروفیسر صاحب لکھتے ہیں ”فارسی و ریختہ میں کامل تھے۔ ایران میں ایک عرصہ تک رہے ہیں۔ تجارت ذریعہ معاش تھا۔ احمد نگر فرخ آباد میں ایک عطار کی دکان پر مکان کرایہ پر لے رکھا تھا۔ عطار کی دکان پر آ بیٹھتے تھے۔ اور وہیں شعر کے چرچے رہتے تھے“ الخ

اس کے بعد میر حسن کے تذکرے سے اقتباس دیکر فرماتے ہیں، لیکن اس کا کیا کیا جاوے کہ خود فدوی کے ہموطن اس کے حالات و کمالات سے بیخبر ہیں۔ پروفیسر صاحب کو اسکی صرف ایک غزل مل سکی ہے جو انہیں بعد تلاش حاصل ہوئی ہے۔

فدوی کی زندگی کے حالات قریباً ہر تذکرے میں مختصراً مل سکتے ہیں۔ مگر مولوی کریم الدین نے اپنی کتاب طبقات الشعراء میں جو دراصل نگار سن دی تاسی کی فرانسیسی کتاب ”تاریخ ادبیات ہند“ کا اردو ترجمہ ہے۔ ذرا تفصیل سے کام لیا ہے مثلاً وہاں کہا ہے ”

”یہ فدوی محمد حسین لاہوری شاگرد صابر علی شاہ المتخلص صابر کا بھتا۔ واقع میں یہ ایک

بننے کا لڑکا تھا۔ ایک شخص مرزا می نے حالت غلامی میں اسکو تعلیم دلوائی۔ بعد ازاں وہ

فدوی اپنے ملک کو چھوڑ کر فرخ آباد میں آیا۔ جہاں سودا سے اسکا مباحثہ ہوا۔ سودا نے

ایک محسن اس فدوی لاہوری کی سچو میں لکھا ہے جو کلیات سودا میں مندرج ہے۔ اس

فدوی کے بہت لوگ بہ سبب اس کے غرور اور نخوت کرنے کے دشمن ہو گئے تھے۔ وہ واقع

میں سٹورہ پشت آدمی تھا۔ جب وہ لاہور سے آیا۔ اسوقت اسنے زبان ریختہ میں ایک قصہ

بنام یوسف نے زینیا تصنیف کیا۔ مگر میر فتح علی نے اسکی خوردہ گیری کری۔ اور سچو میں ایک

مثنوی بنام یوم و بقال تصنیف کی ہے۔ جس کا اول یہ ہے۔

یار و خدا ایک ہے دوسرا برحق نبی صورت لوح و قلم جسکے لئے خلق کی
راست ہی تک بولیو انکی ہے سگند ہے آج زباں ہے کھلی کل کے تنیں بند ہے

جو کہ انتخاب دیوان سودا میں درمیان کا مکتہ کے سودا کی طرف اسکو منسوب کر کے اس کے
دیوان میں غلطی سے چھپوا دی ہے۔ کیونکہ سودا کی کہی ہوئی وہ مثنوی نہیں ہے۔ باوجود
اس کے کہ اس مثنوی میں وہ آپ اقرار سودا کے استناد ہونے کا کرتا ہے۔ لیکن چھاپہ
والوں نے اس میں کچھ تئیں نہیں کی ہے۔

فدوی نے یوسف زینجا بحکم نواب ضابطہ خاں کے لکھی تھی۔ جس کے پاس چند روز
رہا تھا۔ نواب محمد یار خاں کے ملازموں میں بھی فدوی منسلک تھا۔ جیسا کہ اوپر بیان ہوا
اس جائے محمد قائم اور مصحفی اور شعراء اس زمانے کے اس سے ملتے رہتے تھے۔ اس
نواب کے گھر میں مشاعرہ ہوا کرتا تھا۔ چونکہ نواب بدخصلت تھا۔ اس واسطے چند روز
کے بعد وہ مجلس موقوف ہوئی۔ پچاس برس کی عمر میں فدوی فوت ہوا۔ شاہ مبارک
آبرو کا شاگرد تھا۔ درویشانہ روش رکھتا تھا۔ یہ ایک شعر اسکا ہے ۵

یار ہم سے جو سدا چیں یہ جیں رہتا ہے
تہیں معلوم بلا کونسی پیش آنی ہے

یہی شعر آگے چل کر محمد محسن فدوی نام سے بھی منسوب کیا ہے۔ معلوم ہوتا ہے۔ کہ
معترف نے دونوں کے حالات کو گڈنڈ کر دیا ہے۔

محمد محسن کے حالات یوں دئے ہیں :-

محمد حسن ولد میر غلام مصطفیٰ خاں سید حسینی ہے۔ مولد اسکالاہور۔ سولہ برس
کی عمر میں وہ دہلی کو آیا۔ شاہ مبارک آبرو کا شاگرد ہوا۔ علم ہیئت میں بھی مشہور
تھا۔ اشعار اس کے قدما کے طور پر ہیں اس کے آبا و اجداد درویش تھے۔ اسنے
بھی یہی پیشہ اختیار کیا تھا۔ ایک دیوان فدوی کا فورٹ ولیم کے کتب خانے

میں موجود ہے۔ معلوم نہیں اسکا ہے یا کسی اور کا۔ ۴۷ء میں موجود تھا۔ اس کے یہ شعر ہیں اریہاں وہ شعر بھی دیا ہے جو دوسری جگہ دوسرے فدوی سے منسوب کیا ہے (تذکرہ نگارین دی تاسی - مترجمہ مولوی کریم الدین)

گذشتہ سال مجھے ایک اُردو تذکرے کے کچھ اوراق قلمی دستیاب ہوئے تھے جبکہ نام معلوم نہیں ہو سکا۔ مگر اس کے حاشیے پر ایک جگہ کسی دوسرے شخص کے قلم سے یہ الفاظ ملتے ہیں ”اس کتاب لکذا، کا نام دیوان عشق ہے“۔

بہر حال اس تذکرے کے چند اوراق جو مجھ تک پہنچے ہیں ان میں مصنف نے جو کچھ اپنے متعلق لکھا ہے وہ یہ ہے :-

”مستور تخلص شرف الدین احمد نام لکھنے والا اس بیاض کا۔ ہر چند اشتعار کم عیار اس بے مقدار کے اس موافق نہیں کہ بیچ ذیل انکار سخناں عالی طبع کے لکھے جاویں۔ لیکن ہوس دامنگیر قلم کی ہوئی برعایت ردیف میم کے چند شعر اس جگہ مرقوم ہوتے ہیں۔ یہ عاصی لیاقت شعر گوئی کی کچھ نہیں رکھتا۔ محض برکت صحبت صاحب طبعان اہل سخن کے کبھی کبھی سراسر پوچ اور وایات موزون کرتا ہے۔ اہل ہنر یہی سمجھیں کہ جہاں نکل ہیں وہاں خار بھی درکار ہے۔“

دوسری جگہ کہتا ہے ”یہ عاصی ایک برس تک ۱۷ مارچ پر میں حضور زندگان عالی مستزایارٹ لنگھاٹ صاحب بہادر اسسٹنٹ کلکٹر کے منشی گری کے عہدہ پر نوکر رہا۔“

اسکا والد غلام محی الدین عشق^۲ مصنف تذکرہ طبقات سخن (تصنیف عشق) ہے جس کے تفصیلی حالات سپرنٹنڈنٹ کی فہرست کے صفحہ ۱۸۷ پر درج ہیں۔

مستور کی عمر بارہ سال کی تھی کہ اسنے باپ کے متیغ دیوان کی تدوین میں بہت

مدودی -

اس کے دادا نعمت اللہ نعمی بھی فارسی کے شاعر تھے۔ ان کے متعلق لکھتا ہے -

”دیوان فارسی اس جناب مرحوم کا یہ ضخامت تمام ہے۔ ریختہ پر رغبت کم تھی سوا فکر شعر اور خوش نویسی خط نستعلیق اور شکستہ منظومات جناب مغفور کے کچھ ایسے ہیں کہ دیکھنے سے تعین رکھتے ہیں۔“ ۱۲۱ھ میں دارفانی سے رحلت فرمائی۔ تاریخ وفات یہ ہے :-

جسم از اہل عزت اتنا بخشش یک بروں جہت و بگفتا لے واہ (کنڈا)
رفت از عالم ابدان نعمی جعل الجنۃ ما و امثواہ

مسرورہ صرف فدوی کا معاصر تھا بلکہ اس کے والد اور فدوی میں ”رابطہ دوستی کا بدرجہ تمام تھا“ اس لئے اس کا بیان معتبر ترین شمار کیا جانا چاہئے۔ وہ لکھتا ہے :-

”فدوی، مرزا فدائی، نیک نام لاہوری شاگرد شاہ صابر علی صابر تخلص کا، سپاہی

وضع، خانہ جنگ تھا۔ اور بیچ سرکار ضابطہ خاں کے علاقہ روزگار کا رکھتا تھا۔ چنانچہ

بوجہ فرمائش نواب موصوف کے قصہ یوسف زلیخا کا اس نے زبان ہندی میں بخوبی نظم کیا۔ مگر ناقص رہ گیا۔ میاں مصحفی نے کہ اپنے تذکرہ میں بقال پسر اور غلام مغل لکھا

ہے محض غلط ہے۔ مرزا سوام جو اپنی عادت سے لاچار تھے اسکی ہجو کہی اور ہجو میں

تذکرہ بقال اور ہوم کا لکھا۔ میاں مصحفی نے بھی یہی دلیل پکڑ کے اسکو بقال پسر قرار دیا۔

جناب حضرت قبلہ گاہی سے اسکو رابطہ دوستی کا بدرجہ تمام تھا۔ بلکہ جس وقت سکہ تال میں

ضابطہ خاں نے مرہٹہ سے شکست پائی یہ شخص کئی عینے تک میرٹھ میں آکر غریب خانے

پر ٹھہرا۔ زبان جناب مدوح کے دریافت ہوا کہ قوم اسکی مغل برہمن تھی۔ اور

حسب نسب میں اسکے کچھ نسل اور فرق نہ تھا۔ از بسکہ مزاج اس کا نامزد پرستی پر راجع

تھا۔ بریلی میں ایک افغان پسر پر فریفتہ ہو کر رقیب کے ہاتھ تیغ بے دریغ سے شہید

ہوا۔ کلام اسکا ہے

پرواز میں ہے زلف گیر گیا ہوا پر
 قامت کو ترے دیکھ مصور نے بانس
 آنش نفسی تیشہ کا گھر کرتی ہے برپا
 پرواز میں ہے یار تری زلف کی شوخی
 وہ نقش مجھے یاد ہے جب کا کہ تختیں
 کیسی تو گھٹا اندی ہے اس وقت میں والد
 آپویں شراب ایسے میں ہم تم کہ نہیں ہے
 قدوی کو ملی کاں جو اہر ہے مہوں
 اڑتی ہے سدا کا فرے پیر ہوا پر
 کھینچی قلم آہ سے تصویر ہوا پر
 مانند حجاب اسکی ہے تعمیر ہوا پر
 ہونگہت گل سے نہ گلو گیر ہوا پر
 کرتا ہوں پری کو بھی میں تسخیر ہوا پر
 ملک کیو نظر او بت کشمیر ہوا پر
 اس ابر سینہ سخت کو تاخیر ہوا پر
 چل پھینک ادھر نسخہ اکسیر ہوا پر

سب اہل زمیں پھرتے ہیں غناک زینوں
 ہم زیر فلک یار سے نالائ میں شب روز
 اوقات کوئی کاٹے کا کیا خاک زمیں پر
 اک آفت جاں ہے وہ ستم ناک زمیں پر

بعد مرنے کے بٹکتا ہوں تہ خاک ہنوز
 کس کے پہلو کے ہلانے سے زمین بھنبیاں
 ساتھ پھرتی ہے میر گردش افلاک ہنوز
 کون بے مل سا تر پتلے ہے تہ خاک ہنوز

تمہاری چٹم کے آگے ہرن چکارا ہو
 نہ لاوے تاب ترے چہرہ درخشاں پر
 نہ ٹھیری دیدیں ابرو کا جب اشار ہو
 اگرچہ یوسف مصری بھی آشکارا ہو
 ہمارے کان کے موتی پہ جب نظار ہو
 نقشے کے وقت وہ دلبر ہوا و کنار ہو
 نہ ہو وے پاس کوئی میکشی میں آ قدوی

مانی تو کہاں کہ سکے جا سکے قدم لے
 تصویر لکھی چٹم کی زنگس نے قلم لے

گر می سے عرق ہو گیا چلتے ہو اے لاشک

اس کے علاوہ مختلف بیاضوں سے فدوی کی اہم ترین غزلیں دستیاب ہوئی ہیں۔ یہاں درج کرتا ہوں :-

کیچے میں گر چہ یار کے جائے امل بھی ہے لیکن سنبھل کے جانا وہاں خوفِ جا بھی ہے
دنیا کے کار کا ہلو میں سے عیشِ غم رفیق تنگی بھی ہے فراخی بھی ہے امتحان بھی ہے
خوبی میں اپنے یار کی کیا کیا کروں بیاں بانہا بھی ہے رنگید بھی ہے نوجواں بھی ہے
میں ترکِ صحبت اس گلِ رضا کی کیوں کروں مشفق بھی ہے رفیق بھی ہے مہربان بھی ہے

فدوی تیش بلا کے دلاؤ زکوٰۃ حسن
مغسل بھی ہے غریب بھی ہے ناتواں بھی ہے

غزل

جب شوخ اپنے گھر سے مست شراب نکلے تب دل جلوں کے دل سے بولے کیا نکلے
یا آٹے وہ خواں یادوں انہوں سے چھوٹے یا جانِ عاشقین کے تن سے شتاب نکلے
مکھڑے سے جب ٹھاؤ تم شالِ ارغوانی ڈوبو باہوِ اشق سے پھر آفتاب نکلے
یارو میں معتقد ہوں حق کی خاصیت کا ہرگز نہ بن بلائے اس سے جواب نکلے
بے طرح لگے ہلے یہ دلِ بغل میں دشمن پہلو سے یا الہی تمانہ خراب نکلے

یہ خاکسار فدوی حبِ وقت جاں کنی موں
مرے ہوئے زباں میں یا بو تراب نکلے

اس دل سے رازِ عشق کا پایا نہ جائیگا پردے مولِ آفتاب چھپا یا نہ جائے گا

۱۔ اس کے آگے کا مرقع گم ہے ۲۔ بیاض مملوکہ قاضی فضل حسین ۳۔ بیاض مملوکہ نعوم

یائیک میں روسیہ ہو کہ مولاکو روز حشر
شربت گئی سے منہ کو دکھایا نہ جائے گا
شب نیم عبت تو کرتی پھر رو رو کے شست و شو
لالہ کے دل کا داغ مٹایا نہ جائے گا
ہر چند کے بھرونگا گریبان کے اپنے چاک
دامن کو تیرے ہاتھ لگایا نہ جائے گا
فدوی خدا نخواستہ رو کے اگر وہ شتوخ
ہے بے دماغ تجھ سے ستایا نہ جائے گا

اب میں ان پنجابی 'اردو نویسوں' کا تعارف کرانا چاہتا ہوں جن کے حالات اور کلام تک بوجہ قلت مواد پر دفیہر صاحب کی دسترس نہیں ہو سکی۔

بارھویں صدی ہجری میں پنجاب میں اردو کی اشاعت کے سلسلے میں ایک نئی تحریک شروع ہوتی ہے جسے پروفیسر صاحب کی اصطلاح میں "بٹالہ کی تحریک" کہا جاسکتا ہے اس تحریک کے روح رواں شیخ ابو الفرج محمد فاضل الدین بٹالوی ہیں جو اپنے عہد کے مقتدر ضیوخ میں سے تھے اور جو بہت حد تک پنجاب میں سلسلہ قادریہ کی ترویج و اشاعت کے ذمہ دار ہیں۔ شیخ فاضل الدین "شیخ محمد افضل لاہوری کے مرید تھے" اور پروفیسر صاحب نے ان کا ذکر محض اس روحانی نسبت کی وجہ سے ہی کیا ہے۔ مگر معلوم ہوتا ہے کہ شیخ محمد افضل کی شخصیت نے ادبیات پنجاب پر بھی خاص اثر ڈالا ہے۔ وہ خود شاعر تھے۔ اور شیخ فاضل الدین اور ان کے متبعین جو اس "تحریک بٹالہ" کے روح رواں ہیں۔ شاعری میں محض اپنے مرشد بزرگوار کی سنت کی پیروی کر رہے ہیں۔ اس لحاظ سے یہ کہنا بیجا نہ ہوگا کہ اس 'تحریک' کے بانی مبانی دراصل شیخ محمد افضل ہیں نہ کہ ان کے مرید شیخ فاضل الدین۔

عزیزی چوہدری محمد یعقوب سلمہ کی وساطت سے مجھے ایک متخیم بیاض دستیاب ہوئی ہے جس میں سلسلہ قادریہ 'بٹالویہ' کے اکثر مشائخ اور ان کے متوسلین کا فارسی 'اردو اور پنجابی کلام بالالترام دیا گیا ہے اور ہمارے موضوع کے لحاظ سے بہت دلچسپ ہے۔

چنانچہ شیخ محمد افضل کی یہ نظم وہیں سے مانوڑ ہے ۵

لے شاہ شاہاں پیرین یعنی خیر نامہ کی کنا توجہ از کرم پاؤں خلاصی درد کی
 دن بن تجھ بن زارہوں کیس کی نشان خوار ہوا قربان تیرے نام پر سنی حقیقت فرد کی
 پہنکھی اکیلا میں پھنسا تھر تھر تپتا ہے جیا اس ہاتھ ہیری کھن کے دیکھی جی تیزی گرد کی
 پچانی پھنسا ہلو سخت تر اُسوت پر کرنا کرم مشکل کشا ہو جلد تر پچانی کٹو اس درد کی
 دچ قعر دیوار کے بیکل ہو یا ہوں بن دن یا غوث اعظم محی دین زاری سنوں اس درد کی
 چو پٹ پڑا ہوں گرد میں جگتے پھنسا ہوا بکلا تجھ بن نہ کوئی پاس کھالے اس درد کی
 حلیفہ وہ بدست ہے چاہتا ہے باز جھپٹے چورنگ پڑا ہوا غم سستی کرنی درد نکالے دکی
 بہتی گئی اورک ہوئی اب بٹا ہوا پاؤں پر کر کر تصدق پاؤں کا بازی ہر و نامہ کی
 تجھ بن نہ کوئی ہے میرا لے شاہ شاہاں انگیر کر کر نظراک مہر کی فریاد سن دم سرد کی
 محبوب ہو گوشہ پڑا تن پر نہ پردا پاک ہے پردہ ایمان بخشو مجھے حرمت نہیں بے پردگی
 تم شہ غریب از ہو برسوں سر تاج ہو بیستی سنوں لے بادشاہ افضل مسافر مذکی

اب میں اس بیاض میں سے اور دیگر ذرائع سے ان بزرگوں کا مزید کلام دیتا ہوں -
 جنکا ذکر پروفیسر صاحب کی کتاب میں آچکا ہے کہ ایک تو کلام محفوظ ہو جاوے دوسرے
 ادبیات پنجاب کے آئندہ تنقید کرنے والوں کے لئے مواد جمع ہو سکے - اس کے بعد میں
 ان بزرگوں کا ذکر کرونگا جن کے حالات اور کلام تک پروفیسر صاحب کی رسائی نہیں ہو سکی -

شیخ ابوالفرح محمد فاضل الدین بٹالوی متوفی ۱۱۵۷ھ

کرم کر کہ رہن حق نے عجائب لکھ دکھایا ہے کہ برکت مصطفیٰ کی سوں عجب دشمن سوا یا ہے

ہوئے نائے عجائب اور چلایا دیں دو ایسا کون
سقا فی الحب "سین دیکھو ہوا ہے جان مول روشن
مریدی لا تخت" کہ کے دویا ہے مریدوں کوں
طہولی "کی طبل باجے علم اسراروں چھا ہے
"عزوم قاتل" کہ کر کفر مارا ہے غیرت سوں
علی کی انجن کا نور اس مکھ پر سوا یا ہے
پیارا نام محی الدین ہمن حق نے بتایا ہے
تمامی بزم سستی کوں پیالے لے پلایا ہے
"ہو یا محفوظ دنیا دیں تمہارا" جس کہایا ہے
طرفیت شرع سوں کاجی سہی ملک نوایا ہے کنڈا

تمہارا نام لے کر جیو صلابت فیض پاوے ہے

کہے فاضل کرم حق سوں عجائب پر پیا یا ہے

پروفیسر صاحب نے جو عربی آمیز اردو مناجات "پہنچا میں اردو" کے صفحہ ۲۴۳ پر

درج کی ہے اس میں اس شعر کا اضافہ ہو سکتا ہے جو بیاض محولہ سے نقل کرتا ہوں ۵

آبیٹھ دیکھئے عشق کوں صرنا غموا " فی الغموم

کیسی بنی کیسی پڑی النظر محالی یا نبی

یہ مناجات محض بھی شاد فاضل الدین صاحب کی یادگار ہے ۵

جا صبا بغداد مول میری طرف سے عرض کر مردہ ام زارم خدا را بر من عاجز تگر

گرچہ ہوں یا پیر خدمت سوں مقدر بہر پر تمہارا نام رکھتا ہوں میں اپنے سر پر

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

قبیلہ کونین ہو را اور کعبہ دارین تم مرتضیٰ کے لاڈ لے زہر کے نور العین تم

سرو باغ انما کے گلبن حسین تم یہ تعجب کام میرا چھٹو دھو نا بین تم

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

۵ قصیدہ غوثیہ کے مطلع ۵ سقا فی الحب کاسات الوصال ۵ نقلت لغزنی نحوی تعال

کی طرف اشارہ ہے ۱

تم نبی کے لڑے ہو تمہارے تم ہو مال
جس بلب ہو کر میں کہتا ورنہ میری کیا مال
حضرت حسنین کے ہو تم چین کے تو نہ مال
تم سامیرا پیو پھر کیوں مصیبت ہو مال

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

دین و دنیا کے ہو والی دو جہاں کے بادشاہ
ملک تو میرے حال پر کرنی سبیل اللہ نگاہ
واقفِ سرِ حقیقت کا شفقتِ سترالہ
لے میرے غمخوار (و) مون لے مریشٹ پنا

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

بادشاہ لڑا لڑا غم نے لیا عیش کا گھر بار لوٹ
کھلے اپنے آپ کو بیٹھا ہوں مانتے عنکبوت لڑا
دکھ کا دعویٰ ہو گیا دل پر مسلم اور ثبوت
یا بدن سے جان نکلے یا ہو کو دلو کو موت

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

غم کی فینچی کترتی ہے سحرِ دل کے ورق
در و کا استاد دینا دل تلے کون سبق
عیش کا خورشید ڈوبا دیکے عمرت کے شفقت
اس لئے مینا ہوں بھر بھر خون اپنے کے طبق

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

شیشہ حل میسے کون غم نے کیا ہے شکست
ہو رہا ہے تن میرا بار یک محبتوں کی صفت
چور ہو یا دروہیں اب بگر میرا لخت لخت
لے میرے والی عجب مشکل بنی ہے مجھ کو سخت

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

ہوں اگرچہ موبو تدرگنا ہوں میں غریق
اب نہیں کہہ دوں میرا تجھ بن کوئی ہرگز رفیق
تم سمجھا لطف سوں ہے لیکامید عمیق
تجہ کوں اپنا دعا کہتا ہوں لے میرے شفیق

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

تم دو اہر مرض کے دارو ہو تم ہر درد کے
یہو بچ سکتا کو نہیں رتبہ تمہاری گرد کے
ہم تیرے بیمار ہیں محتاج ماء الور کے
شکر حق دامن لگے ہیں ہم تو ایسے مرد کے

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

اگر کیا اقل سے ایسا، مجھ کو تنگ دست ہے زبان عاری کون ظاہر جو اپنی گشت
لشکر اراض نے وہی صحت کون شکست کلا، تال رہا آپس میں اعتناء مبر لو کا بندوبست

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

ہوں نہٹ عاجز میرے اوپر کرم کن کسم تجھ بنا کس کا ہے یا محبوب سبحانی علم
تجھ بنا کس کا ہے کا دھے او بیا او پر قدم لے شہ عالی نسب لے مظہر نور قدم

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

کب تنکایا رہوں حص ہوا میں میں اسیر پاؤں میں شیطان میں غفلت کی ڈالی ہے زنجیر
یہ تعجب ہے کہ میر تم سا کامل ہو دے پیہ پھر کہے نفس سرکش اس قدر محکوم رہیر

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

گر چہ گستاخی ہے تجھ میں مجھ کوں کرنی قیاس کمال مرچا یا پیر مجھ کوں تک دکھا اپنا جمال
آرزو رکھتا ہوں میں پھر پھر رہے یہ سوال کب تک جلتا رہا آخر کبھی ہو وصال

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

قلب عالم غوث اعظم رہبر دنیا و دین و تشکیہ یکسان و جرم بخش مذنبین
اے شہ کون مکان لے شہ شاہان زمین کلا، تم جناب پاک ہو کہتا ہوں میں کہے ہفتیں

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

اے نفس بس کر نہ توں اب میری استعد ہو چکی فراہ آگے ہرزہ گوئی سرسبر
اب کرینگے حال پر نیزے وہی اکدن نظر چھوڑ کر سب بات کوں یہ مصرع اپنا ورد کر

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

نفس اور شیطان مجھ کوں اتدن کرتا خراب حرص کی آتش میں جل کر ہو یا بول مین
میں تمہارا چو خیر میری تمہیں لیہو شتاب راہ عصیاں کا بھلا کر راہ دکھلا ہو صواب

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

دردِ فضل میں بتایا مج کہ کس دلپذیر
دور کر ہو غم میرے کون تم ہو سیر دستگیر
تم کرو گے خلصی میسے بروز دار و گیر
یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

ولہ

ہو یا حب محی دس کا توں مبارک ہو مبارک ہو
مبارک نام سے جب عشق دل (اور) جان کا لاگا
کرم اسرار پاؤ گیا عنایت محی دس کے سوں
محمد کی نیابت جب مہین تختی ہے اللہ نے
ہوئے شادی ہے ہر گھر موں تمہارا نام جنیاں
چڑھا جب چاند احمد کا نیابت محی دس کی سوں
کفر ٹٹا من جاگا ہو یا ہر سو مسلم دین
تمامی دین دنیا میں ہو یا ہے نام وہ روشن
کرم حق اور محمد کا ہو یا ہے محی الدین پر جب
نہیں ہے جاں میری پر سو اس محی دین کو و
ہو یا فاضل تمہارے نام سے محفوظ دائم جیو

ولہ

دیکھو لوگو سبھی جگ پر محمد ہے محمد ہے
انیر دیا و سبھ دھرتی کرم میں خود نوازی ہیں
تمامی اولیا مومن پکاریں دین و دنیا موں
نوازش خلق نے پانی ہو یا جب چاند وہ روشن
دکھو خورشید سب اسے سبھی وہ انبیا مرسل
سر و سرتاج وہ سرور محمد ہے محمد ہے
اٹھا پلکان دیکھو بھیت محمد ہے محمد ہے
ہمارے بخت کا اختر محمد ہے محمد ہے
ارے لوگو دکھو پر گٹ محمد ہے محمد ہے
کہے دلسوں عفا انور محمد ہے محمد ہے

عرش اور فرش پر دیکھو جو محبوب رب کا ہے
تمامی ورق ہستی ہی پڑھے ہیں جان سوں میں
اٹھا پٹکان دیکھو دل میں نہیں چیز مصطفیٰ کوئی
ملائک جن سبھی کہتے مبارک نام ہے پایا
شریعت فیض سوں کا جی طریقت معرفت چھا جی
تمامی دین صاحب سوں ہو یا جب پذیر روشن جگ
ہو یا ہے جان و تن میرا ستارا نور روشن کا
لگی ہے عشق کی بر بھی کہوں میں غلق سوں ظاہر
احد احمد نہیں دیکھو کرم میں جب نوازا ہے
حسین الحسن زین العابدین دیکھو مبارک نام

نواز و فضل کر اپنا طفیل شاہ محی الدین
کہے فاضل لکھو دل پر محمد ہے محمد ہے

ولہ

کہیں اے قاصد جانے کر سینہ میرا ہے جل پڑا
اس عشق سوں جل بل گیا یہ صبر اور سبھ عقل جب
یہ بھوکھ اور سونا گیا سبھ سوکھ گیا لکھ سوکھ لگا
اڈری پر یو جا لگر نامہ پڑھا محبوب کوں
مڑنا ہوں غم نہیں اے پیا دار و مرالب میں کہو
جب خاک ہو یہ تن مرا اڈے کا قطرہ قطرہ ہو
عشرت گئی نرقت جیسی اس جان کو کیسی بنی

بوجھا تھا میں نے سہل یہ عشق آتش گل پڑا
جا کر کہو پیہ سوں کو کو غم جان و تن جل تھل پڑا
آ کر دکھاؤ لکھ پیہ میں جان سوں تل تل پڑا
یہ درد و غم سبھ دیکھ لے اس ناز کی گل گل سنا
جب خاک میں لکھ پڑوں دکھاؤ تب بھی کہو جل گیا
لگ کر نہنما اے پاؤں سے اکھوں پیہ بل گیا
پیو کو ملاؤ کب دھنی یہ جیوڑا دل مل چڑا

کہیں موسیٰ ہو کلیم ہو یا سُن راز قدیم علیم ہو یا
کہیں موسیٰ ہو کلیم ہو یا سبھ دیکھو نور محمد کا

کہیں ارنی کہ مخمور ہو یا کہیں نور ہو یا کہیں طود ہو یا
پھر جل کر چمکتا چور ہو یا سبھ دیکھو نور محمد کا

کہیں آپ حبیب رسول ہو یا کہیں اسد اللہ مقبول ہو یا
کہیں حسن بن قول ہو یا سبھ دیکھو نور محمد کا

کہیں اول ہے کہیں آخر ہے کہیں باطن ہے کہیں ظاہر ہے
کہیں سید عبدالقادر ہے سبھ دیکھو نور محمد کا

کہیں سالک کہیں مجذوب کہیں کہیں عارف کہیں محبوب کہیں
کہیں طالب کہیں مطلوب کہیں سبھ دیکھو نور محمد کا

کہیں زاہد مومن کہتے ہیں کہیں شیخ برہمن کہتے ہیں
کہیں منیا دشمن کہتے ہیں سبھ دیکھو نور محمد کا

کہیں درد کہیں دریاں ہو یا کہیں وصل کہیں ہجران ہو یا
کہیں جنت کہیں میزان ہو یا سبھ دیکھو نور محمد کا

جن راز حقیقت بوجھا ہے سبہ جان پہچان کے سو جھا ہے

وہ آپ ہی آپ نہ دوجا ہے سبھ دیکھو نور محمد کا

اس کے علاوہ منقبت جناب غوث الاعظم میں پانچ چھ نظمیں ملتی ہیں میں صرف

ذیل کی غزلوں پر اکتفا کرتا ہوں ۵

پیاجن مکھ ترا دیکھا اسے پھر کیا دکھانا ہے

چکھا جن رس تیرے لب کا اسے پھر کیا پکھانا ہے

ہوا ہے دل مرا کولا برہ کی آگ کے بھیستر

ایسی جرتی انگاری کوں کہو اب کیا جمانا ہے
 نہ عاقل ہوں نہ دیوانہ نہ محرم ہوں نہ بیگانہ
 ایسے بیہوش بے خود کوں کہو پر کیا بتانا ہے
 جدائی سے جڑے عالم، جروں میں رو برو ہر دم
 ایسے مجنوں دیوانہ کوں کہو پھر کیا ستانا ہے
 گرا کر شیشہ دلوں لگے جو رو جفا کرنے
 خدا سے ٹک ڈرو ظالم کرے کوں کیا گراتا ہے
 پھر کتا ہوں قفس بھیتر میں رووں جگ بھیجتا
 کہو دیکھو تبسم کرے کوں کیا ہانا ہے
 پیا کا درس جن پایا ہو یا تا داں نہ جانے کچھ
 لیا جن سبق وحدت کا اسے کیا پھر پڑھانا ہے
 فنا کے بحر قلم موں پڑا یہ دل گیا گزرا
 نہ جاگے روز محشر کے اسے پھر کیا جگانا ہے
 پیا جن جام وحدت کا نہ راکھے خوف سولی کا
 انا الحق جب ہو یا الحق او سے پھر کیا ڈرانا ہے
 سنوں ہر چاسخن تیرا دیکھوں سبھ مول رخن تیرا
 ترا ہوں میں سچن تیرا مجھے پھر کیا بھانا ہے
 غلام شاہ فاضل کا کہے دل سوں سنو یا رو
 دکھا میں شاہ محی الدین مجھے پھر کیا دکھانا ہے
 ولہ

کیا مجھ عشق نے زخمیں کلیجے تیرا ہے مجھے لجا کرو دارو جہاں وہ پیو پیا رہے
 لے اس غزل میں قصص موجود نہیں مگر عنوان پر "حضرت غلام قادر شاہ" لکھا ہے،

کیا مجھ درجے درماں لگا مجھ عشق کا برما
 لگاٹی برہ نے کاری پھروں میں درد کی ماری
 نکمروں جو پیو کول پاتی جروں جیوں کی بانی
 رکت کی انسوواں روواں برہ کے بیج ہی بوواں
 شہاں کے وارنے جاؤں پیا کا درس جب پاؤں
 چلی ہے چشم پر غم سوں گئے مہلے ہم غم سوں
 اس سلسلے میں یہ بیان کر دینا بھی ضروری معلوم ہوتا ہے کہ شیخ فاضل شاہ کے دوسرے
 بیٹے شیخ غلام غوث بھی شاعر تھے۔ ان کا اردو اور پنجابی کلام نہیں مل سکا۔ فارسی کی چھ سات
 غزلیں اسی شخص (یعنی غلام) سے بیاض میں موجود ہیں۔

شیخ نصیر الحق نصیر

ان کا کلام زیادہ تر ہندی اور پنجابی میں ملا ہے۔ اردو میں صرف ایک مثنوی کا انتہائی
 دیتا ہوں ۵

دھن دھن بھاگ اس نار کے جوشوہ من بھاگے
 جے سوروپ کروپ ہے اور اوگنہاری
 دیکھ ہمارے بھاگ کول رو میری مائی
 ناگن روپ نہ مال ہے اور آد کسینی
 ہم ہی نار کجیل کول کیا آور ہووے
 پٹوگن وندا بہت ہے ہم اوگنہاری
 ایک نہ گن موہ ہو گیا سبھ اگن کیئے
 ایک بھچوڑا پٹو کا اور گن ناں کوئی
 سووے لاگل پٹو کول سکھ رین بہاوے
 جب من بھاوے پٹو کے ہے سندر ناری
 کہو نہ ہس کے گل کہی نہ لے گل لائی
 کس بدھ پاووں لال کول میں کرتا ہینی
 ایسا سندر سوہنا کب لاگل سووے
 چمن پیارے لال کے کوئی موہ لے ڈاری
 کیا نگہ لے کر جالموں اوس شہ رنگ ہینے
 دیکھ میں اپنے حال کول بھر آنسو روئی

روتے روتے اے کبھی موہ سدھ بدھ چھوٹی
 تڑپھٹ تڑپھٹ میں مروں اے پڑگھڑاؤ
 ہی پورانی میں کبھی میرا لال رنگیلا
 رات اندھاری پہنٹا ہوا ناگن اٹھی
 کہاں نہیںو تم لال جیو میں بل بل جاؤں
 موہ کیلی چھوڑ کر تم کہاں سدھائے
 دیکھ میں سوچی سیج کو نین بھر بھروٹی
 رین گئی سبھ دوکھ مول اب بھوروں آئی
 جو کچھ ہم پر آئی کس رو بتاؤں
 نین ہمارے یوں چلے جیوں گا گر چھوٹی
 میں بلہاری اے پیا آدرس دکھاؤ
 کس بدھ مجھ کوں آٹے کچھ کر پو جیلا
 پل پل موہ کو آڈے سن میری مائی
 آگ لگے اس جیونے جو درس نپاؤں
 آون آون کہ گئے پھر آپ نہ آئے
 سولاں پرکا سووتاں ہائے کیسی ہوئی
 جلتی جلتی اے سکھی موہ رین ہسائی
 بیتم جانے جان ہے اور کسے سناؤں

اے نصیرا پیر کی تم آسا دھارو

بل بل واری پیر کے تم رو پکارو

اب میں ان شعراء کا ذکر کروں گا۔ جنہوں نے اپنے مرثدوں کے تشبیہ میں

اردو مرثیہ آڑ مائیاں کیں۔

امامی

میاں امام بخش نام، قادری نسبت اور ابو الفرج سید فاضل شاہ بٹالوی کا مرید
 تھا۔ یہ مخمس بطور مناجات دستیاب ہوا ہے۔ کلام میں فارسی ترکیبیں عام ہیں۔
 اے صبا بعد از من میری طرف سے گر گذر درخواب پیر پیراں با ادب سوں عرض کر
 کاے شہ ہر دو جہاں بربندہ خود یک نظر ہے بڑا دربار مول تیرے خراب و بے ہنر
 یا محی دیں یہ خدا اس زار کی لینا خبر

حق سے آتا ہے تجھے ہر روز لبیک سلام مصطفیٰ بھی مرجا کیتے ہیں تجکوں صبح و شام
کام بخشی سوں تیرے عالم ہوا ہے شاد کام تجھ نگاہ فیض ہی کا منتظر ہے یہ غلام

یا محی دین بہر خدا اس زار کی لینا خبر

دستگیر عالم کے ہو تم قبلہ حاجات تم نور چشم اہل بیت و سید السادات تم
حل ہر مشکل کے ہو تم دافع آفات تم مجہ عاجز اوہین کا ہرگز نچھوؤ پو پو ہاتھ تم

یا محی دین بہر خدا اس زار کی لینا خبر

پیر جو تم بن نہیں کوئی ہماری تکلیف گاہ حرص و ہوا و نفس میں ہو یا سوں بس خار و تباہ
عرق ہوں دیا عصبیاں ہوں سرسریں گناہ لطف اپنے سوں کرم ملک بر غلام بار گاہ

یا محی دین بہر خدا اس زار کی لینا خبر

جب عنایت حق کی ہوئی ہمنے پایا تم سا پیر بھاگ جا کے فضل حق سوں واہ طالع بینظیر
شکر حق ہے تجھ سے اپنے پیر پایا دلپذیر اب تو کچھ چنتا نہیں خاوند ہے میرا دستگیر

یا محی دین بہر خدا اس زار کی لینا خبر

واہ واہ دو نو جگت محبوب ایزد پاک کے فرزند خاص الخاص ہو تم صاحب لولاک کے
سبہ اولیاء و سبب قرباں تمہاری خاک کے اپنے کرم سے سوں راس کر بھ کام اس غمناک کے

یا محی دین بہر خدا اس زار کی لینا خبر

سہ لاج ہے میری تجھے پاؤ لگے کا ہے شرم پردہ میرے کول ڈھاپتا دو نو جہاں آ محترم
عسرت میں ہو چنچلی جالب لب یا پیر جی کرنا کریم مرنا ہوں از سرخ و الم ڈوبا ہوں درو پیا غم

یا محی دین بہر خدا اس زار کی لینا خبر

ناظمی

سجادہ نشینان بٹالہ کے مریدیں میں سے تھا۔ شاہ نصیر الحق نصیر کا ہم عصر معلوم ہوتا

ہے۔ ایک غزل دستیاب ہوئی ہے۔ درج ذیل ہے ۵
 نہیں سمجھا اپنی اب لگ کچھ پیاسے مرم تیرا جلا مجھ رکھ کر ڈالا عجب دیکھا دھرم تیرا
 تنک سی بات پر پیچم مہن سے روٹھ کر بیٹھے بہت باتاں رکھتا تائیں آپس میں بھرم تیرا
 تنک سی بات پر چھوڑ گیا سارا خراب ہو کر نجاتا کچھ میرے تن ہوں جو ہوتا نکمے دھرم تیرا
 پگیوں میں پیار کی بڑی ہتھوں میں ہتھکڑی ہٹ کی سجن اب چھوٹنا مشکل گلے پھانسی کرم تیرا
 دعا گو ناظمی تیرا یہے مانگے سدا نندن
 کہ یہ باز رخوبی کا رہے یا رب گرم تیرا

حیات

شاہ ابوالفرج فاضل شاہ بٹالوی کا مرید اور معاصر تھا۔ ایک یہ نظم
 اس سے منسوب ہے۔ اردو پر ہندی رنگ غالب ہے ۵
 پیالین نینوں نیند نہ آوے پیسا پیا کرتی رین و ہا دے اللہ اللہ
 اس دوکھ پیا کے کچھ نہ سوچھے آگ برہ کی کیونکر بونجھے " "
 یہ دوکھ پیا کا کوؤ نہ جلنے جس تن لاگے سوچی جلنے " "
 سکھی سہیلی پچھیں آئے کیا تری من بیدن بھائی " "
 آگ برہن نے بھراک لگاؤ آہ میرے من بیدن بھائی " "
 جس کو آگ برہ کی لاگے ہووے پتنگا کیونکر بھاگے " "
 جس کو صورت برہ کی ہووے جیو اپنے سے ہتھ دھووے " "
 کہت حیات سہیل سوئی درس پیا کے پاوے دوہی " "

علیم

یہ بھی شیوخِ بٹالہ کے مریدین میں سے ہے ۱۲۰۲ء میں زندہ تھا۔ اس غزل کا مصنف

ہے

عشق میں کیوں جا پھنسا دل ہائے دل افروزِ دل آگ سوزاں میں جلا دل ہائے دل افروزِ دل
کہ دیا تھا سخت ہے زنجیرِ زلفوں میں نہ پھنس کیوں دیوانہ ہو گیا دل ہائے دل افروزِ دل
طرفِ پیماں کا کھا کر زخم کیوں جیتا رہے سانپ کا لے نے ڈسا دل ہائے دل افروزِ دل
کیوں لگا شیروں لبوں کا جان کہنے کو عبت زہرِ پیالہ کیوں پیا دل ہائے دل افروزِ دل
عشق کے دریا کا یہ دل کب شناور تھا علیم

غرق ہو کر گم ہوا دل ہائے دل افروزِ دل (بیاض یعقوب)

مشتاق

یہ بھی اسی عہد کا شاعر ہے۔ اسکی تصنیف سے پنجابی امیرِ اردو میں یہ نظم دستیاب

ہوئی ہے

جس پریم رس چاکھا نہیں امرت پیا تو کیا ہویا
جس عشق میں سر نہ دیا جگ جگ جیا تو کیا ہویا
دیکھی تکتاں بوستاں مطلب نہ پایا شیخ کا
دل کا کفر ٹوٹے نہیں حاجی ہویا تو کیا ہویا
دنیا رہی باقی چلی کیا حال مجھ میاں کا
میں موتیا اس غم تیرے ڈگیا ہویا تو کیا ہویا
قاضی کت باں کھول کر ملے بتاوے اور کوں

اپنی عمل کرتا نہیں
تعوذ اور طومار سوں
سبھ کتا باں یاد کر
معشوق تیرے بھیت موں
عالم جو دانا ہو نہ کر
درویش صوفی بے خبر
حبہ مصلے گو ڈرے
جب لگ پیالہ پریم کا
دارو جو بوزہ بھنگ بھی
جب عشق کے دریاء موں
گنگا بنارس دوار کا
بیلی پکاری اے پیا
معشوق حاصل نہ تھیا
سیلی منکا گوڑی
گور کا سب بونجھے نہیں

قاضی ہویا تو کیا ہویا
ساری عمر صنائع کری
حافظ ہویا تو کیا ہویا
ثابت کیا میں دین کوں
وانا ہویا تو کیا ہویا
بھولا پھرے اپنے اد پر
پہنے پھرے تو کیا ہویا
تم بیٹھ کر چھکتے نہیں
پیتے پھرے تو کیا ہویا
تم بیٹھ کر نہاتے نہیں
نہاتے پھرے تو کیا ہویا
پنی پی کریندیاں جی دیا
رو رو دیا تو کیا ہویا
برگت کیا مشتاق موں
چپلا بھیا تو کیا ہویا

(بیاض بیغوب)

جلال

جلال الدین نام معلوم ہوتا ہے۔ ایک بیاض میں جہاں سلسلہ قادریہ پٹاویہ کے بزرگوں کا کلام بالا التزام درج ہے۔ نعتیہ قول اس کے نام سے ملتی ہے۔

ہمن عیسے گنہ گاروں کو ہے تقویٰ امیر کا
نزدین و آسماں چو دہاں ملین او عرش کسی

سوا اس سے نہیں کوئی جو کہ کلمہ محمد کا
خدا صاحب کیا سب کچھ سہی صدقہ محمد کا

زینِ نازِ نوجواں ہوئی نگاہِ یعقوب کو دسنے
 یوسف کوں نظر ڈاری جب اس محبوب اللہ کے
 بہ پیراں عاشقاں بنیاں توجہ سے محمد کا
 ہو یا تب بتلا عالم تجمل اس محمد کا
 ہو یا روشن جہاں کے باغ میں گل اس محمد کا
 احمدیوں کو نہیں پرواہ بڑا درجہ محمد کا
 صفت ایماں بھی پڑہ لو جو ہے تقویٰ محمد کا
 کتاباں بھی سبھی مانو جو قرآن ہے محمد کا
 پیغمبر بھی سبھی مانو بڑا درجہ محمد کا
 ہماری یہ نصیحت ہے کہ کہ کلمہ محمد کا
 کہے عاجز جلالا ہو نبی کا بول بالا ہو
 کرم از حق تعالیٰ ہے پڑھو کلمہ محمد کا

شیخ محمد حاجی

شیخ فاضل الدین بٹالوی کے مریدین میں سے تھا۔ اس ہندی آمیز اردو متصوفانہ
 غزل کا مالک ہے۔

کنت کنزٌ مخفیاً تھا تب کہنے یہ بھید نہ پایو رے
 فاجبت ان اعرف چاہا تب آدم بھیکھ بنا یو رے
 کہا آپ کوں انا من نور اللہ اور خلق سبھی کوں من نوری
 تم بیانے سبھی بچار کرو پھر دوسرا کوں سما یو رے
 وئی انفسکم کہا آدم کوں سمجھ جان تجھے ان جان ہوئے
 ہر طرف بتاؤں وجہ اللہ تم سوں نہ کچھو لوکا یو رے

نخن اقرب جب خبر دیاتب سوچ بڑی سہ کے من میں
 احد سے احمد آپ بنوں پھر کہہ کر عبد چھپاؤ رے
 حاجی پیو میرا بھٹہ بھیکھی ہے کہیں بھید بناؤ بھیکھی کا
 کہیں فاضل ہو کر درس بھرے کہیں سخن وچ چھپا پو لے

امام محسن قادری

نے اسی بحر اور اسی رنگ میں یہ غزل اسی عہد میں لکھی ہے
 کان اللہ لم یک تقا تب غیر ممول سما یو رے
 و ہوا لان کما ہو کان پھر دو جا کون سدا ئیورے
 کل شئی پے آپ محیط اور آپ ہو یا ہر شے لا غیر
 تم بد یاسین تک و ہاں کرو پھر کسکوں غیر بناؤ لے
 من رائی قدر ای الحق سمجھ لیو احمد لامیسم
 رب سیس آپ ہی عرب بنیوں پھر ظاہر عبد کہاؤ رے
 و ہوا الظاہر و ہوا الباطن سمجھ اشیا کا عین ہو یا
 کچھ نہ چھوڑا غیر بیت سول کیا وحدت صرف بتاؤ لے
 عرف النفس کے رمز سول سمجھ کو واقف ہوا بجان ہو یا
 کیسے فن اور چوڑ توڑ سے ہم میں ہمیں بھلاؤ رے
 من یضللہ لا ہادی لہ پس رہنما نیچے مول کون ہو یا
 ابلیس کون محض پناہی سول بازاریں آن بہا پو لے
 اللہ نور السموات و الارض کے ساتھ
 نین ظہور میں مخفی ہو کر عقدہ عجب بناؤ رے

ایک ندائے عاف سنائی کن فیکون کے نغمے سوں
 زیر اور ہم ہزار طوریں نادر ساز بجاؤ رے
 برق پہر انسان کا نکلا وحدت سوں کثرت کے بیچ
 ادریں اور ہی شکل دکھا کر غوغا شور مچاؤ رے
 بی رنگ آیا جب رنگی سوں تب دھوم برپا ہو یا
 کہیں حج گزارے بیت اللہ کہیں تیر تھو گنگ بہاؤ سے
 بے چون آؤ جب چون سنی تب شیخ برہن ضد ہوے
 کہیں خواجہ ہو کر فخر کیا کہیں بندہ نام دھراؤ رے
 تنزیہ اور جمع مول اللہ کہیں اپنی ذات کا نام کیا
 تشبیہ کا بیچ امام بخش کہیں ظاہر اسم کہاؤ رے

پروانہ

اس کے نام اور حالات سے کوئی اطلاع بہم نہیں پہنچ سکی - یہ نغمے اس کی
 یادگار ہے ۷

شبِ روز مجھے پیابن چین نہ آوے کلاں کہیں کوئی ایسا مجھے پیو لاوے
 احوالِ دل خویش بگو پیش کہ گوئم یہ دو کھ ہمارا پیا کوں کون سناوے
 ہیبت کہ یہ عمر ہمہ ضائع ہی کھو ہی وہ دم غنیمت کہ پیاس بگ بہاوے
 یہ راہ محبت کچھ آسان نہیں لے دل جیب دار چڑھے تب جامتصور کہاوے
 پروانہ چو می سوزم چوں شمع ہمہ شب
 در بحرِ قحط حیرانم منت بردہ جہلاوے

علی

غالباً ”بٹالہ سکول“ کا شاعر ہے۔ یہ مناجات اسکی تصنیف ہے ۛ
 ترا نام ستار غفار ہے میرا نام عاصی گنہ گار ہے
 پھر ازل ہمارا برے کام سوں بحق محمد نبی نام سوں
 ترا نام قاضی الحاجات ہے کڈاں کبھی سبہ دلوں کی ترے ہات ہے
 ترازو عمل جب ہمیں تو لیبو اوہاں کے میرے عیبت پھولیو
 نہ رسوا کرو گے خلاق موں مجھے کہ پیدا کئے کی شرم ہے تجھے
 ہمارے گناہوں سے لرزے زمین رحم کر رحیم! تو الراحمین
 حبیبی پر ترا لطف احسان ہے سبھی مشکلاں اسکی آسان ہے
 میری مشکل آسان کریں توں قدیر ہمیں عاجزوں کا تو ہیں دستگیر
 تری دستگیری دائم برقرار علی رحمتوں کا تو ہر دم ادھار

کامی

اسی عہد اور اسی گروہ کا شاعر ہے۔ اس کے متعلق اور کچھ معلوم نہیں ہو سکا
 سوا اسکے کہ یہ غزل اسکی تصنیف ہے ۛ

جو جھلک ترے رخن موں سو نہیں شمس قمر موں
 جو مزار ترے بیوں موں سو نہیں شہد شکر موں
 جیسی بو ترے بدن موں سو نہیں چوئے چدن موں
 نہیں ہے مشک ختن موں سو نہیں باس اگر موں

نہ جاتوں کس نے سوارا تیرا یہ روپ نیا را
 تیرا سا روپ نہ دیکھا کوؤ سندر کے اود ہر مویں
 نہ جانے تیرے نین کوں یہ کاجل کن دیا ہے
 پڑا جب عکس نین کا ہو یا تب داغ جگر مویں
 تیرے دو نین کالے بھرے دو مدھ کے پیالے
 بہیا مست وہ دیوانہ جو چڑھا ترے نظر مویں
 نہ کہوں شمس قمر تجہ نہ کہوں پھول سمن ستجہ
 تیرے سی جوت پیارے نہیں ہے لعل و گہر مویں
 نہیں ہے جاسے سخن کی مری اس تنگ دہن مویں
 نہ چلے فسر کہ ہمن کا پتلی ترے کمر مویں
 کروں تعریف جو تیرے محفوظ ہو گیا ہے
 کہے جو کامی نہانا نہیں ہے نتیجہ سا بشر مویں
 ذیل کی نظموں کے مصنفوں کے متعلق کچھ بھی معلوم نہیں ہو سکا
 سمجھ بوجھ بر خیز پیار سے عاشق ہو کر سونا کیا ہے
 ہنس کر لاک گئے دلبر کے وصل ہو یا پھر رونا کیا ہے
 روکھے سوکھے غم کے ٹکڑے خون جگر سے فوش کر لے
 یہ تو کھانا دوکھ کر جاسنے چکنا اور سسلونا کیا ہے
 ساری عمر غفلت میں کھوئی حیثیت کرو یا فند کہیں دکذا،
 یہ تو خمار مستی ظالم سیج کلم کا دھونا کیا ہے (دکذا)
 یہ دنیا دن چار بنی ہے ہنس کر کھل سے بول کرے
 گل سے ہو کر گل مل پیارے کانٹوں کا پھیر لونا کیا ہے

جو توں چاہیں پگ پیو پرسن کے عشق منڈیں جا کہنا
پایا ہے تو کر لے شادی پائے کا پھر کھونا کیا ہے

صبح گذشت شام پڑی تو سمجھ پڑی باقی نہ ہی ایک گھڑی تو سمجھ پڑی
گھر نال باز نعرہ زند ہر گھڑی گھڑی جب عمر کی کٹوری بھری تو سمجھ پڑی
نوشک نہالیوں میں مجھے فکر یہ ہوا جب مائی منے دیہی رلی تو سمجھ پڑی
عندل کے لگانے میں دھکت ہن کاسر جب ایٹ اپنی سین بھری تو سمجھ پڑی
عمر تمام بیت گئی کچھ عمل نہ ہوا جب آن بات ہن سوں پڑی تو سمجھ پڑی

پروفیسر صاحب نے ”پنجاب میں اردو“ کے صفحہ ۲۶۲ پر اسی زمین اور بحر میں ایک غزل ”میا احمد“ کے نام پر درج کی ہے۔ معلوم ہوتا ہے کہ دو نوغزلیں ایک عہد میں لکھی گئی تھیں۔ ایک دوسرے کا جواب ہے اور بعض مصرعے باد نے تغیر دو نوغزلوں میں مشترک ہیں

تضمین

(بر مصرعہ اے حافظ !)

پیاد سن پیاسی میں چلیں آنکھیاں تین اہا الایا ایہا الساقی اور کاسا و ناو اہا
پیاد پر بند ہونا بلا کے گھروں پڑا ہے کہ عشق آساں نمود اول فے افتاد مشکلمہا
دو زلفوں میں جمل بچا تدا لچھے لو نہیں ہیں ز تاب جمد مٹکینش جتھو افتاد درد لہا
نجانوں کفر ایماں کو کہے معشوق سو کرتا کہ سالک بیخیر نبود ز راہ و رسم منتر لہا
پیا کے پاس جانا ہے رہوں کیونکر سر اھیتز جس فریاد میدارد کہ بر بندید محمد ہا
چڑا ہوں خونی دریا میں پیابن زار مرقا ہوا کجا دانند حال ماس بکساراں ساحلہا
پیا کے بزم کی بنیاں چھیں کیونکر دلوں اند نہاں کے ماتن راز کے کز و سازند مخملہا

سبحن کے دیکھنے کارن چھوڑوں دنیا کہے حافظ
منته ما تمنع من اتھوی دوع الدنيا و اعملہا

ملع ریختہ

اندیس رہ کے تو اند ہر خبیثے بول ہوں
عاشقاں راقاؤ کرونی در قراں آمد خطا
سچ پیما کی سوچ چھے بوسیں کاٹ گے دھڑ
پیا پیما کر جو ڈبکے ہوں سپہاؤ دھڑ
عشتبازی جاں گدازی تیرت جرنجان بافتن
عاشقاں رائے جواں خون جگر باشد شراب
یہ پیالا پریم کا لو ہو کی بوندوں سے بھرے
(بیاض فضل حسین)

ملع لا اوری

چہ نوشی جام مے ہر دم چو زہر موت ہے پینا
ترا سقی حکیم حق یہ پیمانہ پلانا ہے
بہر سو کج روی برامے پیچ و تاب آتا
تو در سوراخ ہچول مار سدا ہو سمانا ہے
ز طعن خلق می رنجی رہے توبے ادب جب تک
ملا مت گر کئی خود را کسی سو کیا کہانا ہے
مکن شوخی گرت گویم کہ سدا بن کے چل پیارے
زبان سرزنش صاحب عجائب تازیانہ ہے
جرس جنبانے دم میں چلا کر کوچ سوداگر
ترا درگوش می آید کہ شور شا دیا نا ہے

پنجمین ہنزایاں لگے ہیں عیب ہر دل کوں
نمی بیند کمال کس یہ کیا ناقص زمانہ ہے
(بیاض غلام غوث)

”بٹالہ سکول“ کے علاوہ مختلف بیاضوں اور سفینوں سے مجھے پنجاب کے
مفصلہ ذیل اردو شعراء کا پتہ چلا ہے -

جان محمد

میرے جد ششم ہیں - پنجابی میں ان کی شاعری مسلمہ تھی - حافظ برخوردار
ثانی اور میاں محمد جنہوں نے اپنی کتابوں میں بعض شعراء قدیم کا ضمناً ذکر کیا ہے -
ان کے پنجابی دوہروں کی تعریف میں رطب اللسان ہیں - حاجی والہ ضلع گجرات
وطن تھا خاندانی روایات کے مطابق یہ سب سے پہلے بزرگ تھے - جو اس جگہ
آکر آباد ہوئے - پنجابی میں سی حرفی ’شہادت نامہ‘ اور چند دوہرے ان کے
ہاتھوں کے لکھے ہوئے محفوظ ہیں - ۱۱۹۸ھ میں زندہ تھے کہ شہادت نامہ کی
تاریخ تصنیف ہے - اسی سے معلوم ہوتا ہے کہ ان کے چار بیٹے تھے - ان کا انتقال
۱۲۰۸ھ میں ہوا ہے - اردو میں بھی لکھنے کی کوشش کرتے تھے - ایک مناجات
ملی ہے جس سے معلوم ہوتا ہے کہ اردو میں عروض کی پابندیوں سے آزاد تھے - یہ
مناجات نماز کے بعد پڑھی جاتی ہے - ممکن ہے نثر مقفے ہی ہو - بہر حال اس
وقت کے ایک دور افتادہ پنجابی گاؤں میں اردو زبان کے نمونہ کی حیثیت سے اس
میں سے انتخاب دیتا ہوں :-

۱۰ قہقہ یوسف زلیخا

۱۱ سیف الملوک و بدیع الجمال

جیسا کر میا بہر رسول مرے عیب گنہ کا نہیں انت مول
لقاشافت کا کرم مجھ پہ کر یو نزل دل زباں پر کلمہ نبی کا ہر دم وصول
نکر یو غالب مجھ پر شیطان نفس عدول فضل کرم لطف اپنا رکھیو معمول

ترا نام ستار غفار ہے میرا نام عاصی گنہگار ہے
میرے سر پر عیب گنہ کا انبار ہے توہیں کاٹیو عیب میرے تیری عالی دربار
توہیں کر یو رحم اپنا مجھے در کا ہے قدرت تمہاری تجھے معلم کیا اسرار

میرے عیب گنہ سے بہٹی خطا گنہ گار کے گنہ دور کر مہ فضل کی پاء
بھیجیو کرم اپناں مجھ پہ کر یو عطاء میرے خطا کے پرے اٹھا کر دل سینہ کر یو صفا
مجھے شوق تیرا میں بولوں ثنا

پل صراط کی منزل مجھے سخت گھات ہے تربیہ ہزار سال کا راہ وہ عجبت ہا ہے
اس منزل کا خوف مجھے دڑات ہے
کنجی سبھ دلوں کی ترے ہات ہے مجھے کلمہ نبی کا زباں سات ہے

پردہ ہمارا نہ کھولیو بے کام سوں خدا ئیا بحق نبی نام سوں
نبی جو خداستی بخشاؤ اس نام کوں دامن اپنے کی لاج رکھیو اس کام سوں
نخل خواری نہ کر یو مجھے بے کام سوں توہیں بھیجیو رحم اپنا مجھے اکرام سوں

ترا زور مرے عیب گنہ کا فضل ستی تو لیو توہیں ڈھکیو عیب میرے مت کھولیو

بین محمد کا شرف مرے سر پہ چھ لپو لطف کرم سے ایمان سنگس جو لپو
سر پہ وکیل ہے کامل مت ہو لپو کلمہ نبی کا لب جان میں پل سلو بولپو

نہ کریں نخل رسوا خسلق میں مجھے نخل خواری سے ہم کیا بتا دیں تجھے
یا الہی پیدا کئے کا شرم تجھے امہاری عیب خطا بفضل کرناں تجھے
جان کنڈن سہنتی کا اسان کر مجھے روز حشر کا توشہ ہم سے نہ ہونے کچھے
اس روز کا غم انسابل بل نیچھے گرمی حشر عصات کی سر پہ بیچھے

جب امر ہوگا فضل سیتی کرم اس روز نکلا ہوگا محمد کا علم
اس علم کا ساتھ ہوگا بلند غظم سبھی مومن نلے اسکے ہووینگے جن آدم
جب صراط پر رکھینگے اپنا قدم کلمہ نبی کا بولینگے سبھی دم بدم
پیارا ہے خدا کا وہ نور اکرم کلمہ نہ چھوڑیو نہ کریو بھرم
امت اپنی کی لاج کا ہے اسی کوں شرم جان محمد وہی ہوگا جو لکھیا لوح و قلم
محمد عربی کا نام اسوقت بولیں گے ہم تب آتش دوزخ کی بجائیں گی ہزار اقم
سکند نام اسکا شور دوزخ کا ہوگا کم فضا من بہار وہی ہے جو مرسل نور ختم

حاجی والد جاے سکونت قدیم و این دم بندہ خدا و امت رسول ام ؟

دانا کنجاہی

خوشی محمد نور دجو سلسلہ قادر یہ نوشتا ہیہ کے ایک مشہور بزرگ ہیں اور جن کا
ذکر فرحت الانٹرنیشنل میں ”محمد خویش کنجاہی“ کے عنوان کے تحت میں دیا ہے، کا بیٹا

تھا۔ باپ کی طرح فارسی اور پنجابی کا شاعر تھا۔ اس کا ایک اور بھائی بھی شاعر تھا۔
اور عاقل تخلص کرتا تھا۔ نور کا ایک پنجابی شعر مشہور ہے جس میں اس نے اپنے
دونوں بیٹوں کی طرف اشارہ کیا ہے یہ

سار دی میں سوی بنائی پاٹا سیٹا سینوں نوں
خوشی کہے سن عاقل دانا لکھ لعنت ساڈے جیوں نوں
وانا کی تصنیف سے ایک ملمع ہاتھ لگا ہے جو درج کرتا ہوں یہ
لمع

چہ بندی دل بریں ہستی کہ دم میں جان جانا ہے
نخواہی ماند در عالم جلگت پر کیا ریجھانا ہے
..... ساختی منزل تو کہ کچھ کوچ کا سامان
ازیں دار فنا آخر تیرا اکدن چلانا ہے
چو بینی نفس مردم را فلافانی ہاں سمجھ من میں
کساں تابوت تو دیدہ کہیں گے یہ فلانا ہے
اگر فرش توشہ محل نہیں کچھ اعتبار اس کا
تو در خاک لحد خوابی کہ اصلی یہ پہچانا ہے (۱)
بہ سر بر تاج بہرامی کساویں خاں خاناں توں
کفن در بر بگور آئی کہ خاناں کا یہ خانا ہے
سریت شد سر کیواں نجبا نو پاڈار اسکوں
بہ پائے دیگراں روزے لحد میں تم نے جانا ہے

۱۔ جیوں تیرے بیٹے کا نام تھا جو حکومت کی ملازمت میں تھا۔ اور باپ اس سے ناراض تھا در بانی

بگیس روپاش در این راہ سمجھ کر بھار کوں بھارا
 بجز تو بار عصیان نہ کہو کس نے اٹھانا ہے
 مشو دیوانہ اے دانا تجھے گر ہوش ہے باقی
 نئی باقی اگر دانا تو دنیا کا دیوانہ ہے
 ہزاراں گنج گرداری نہ دیوینگے درم تجھ کوں
 بسا ندیک بہ یک از تو ترا کر مک خزانہ ہے
 چہ کردی ریشخند آخر تو پھر بھی ہس ہس کر
 بہ حال خویش گریاں شو جلت کوں کیا ہسانا ہے
 گدا در گر حق شو نہ کیجے شان شاہی کا
 کلیم فقر در برکش یہی تیرا شہانہ ہے

محمد علی سید میرک

یہ بزرگ گجرات کے رہنے والے تھے۔ اور گنیش داس و دھڑہ ساکن گجرات
 اپنی کتاب صاحب نامہ میں ان کے متعلق لکھتا ہے ”محمد علی سید میرک تخلص در علم
 اشعار فارسی اندک گو خوب“ مجھے ان کے فارسی کلام کا کوئی نمونہ دستیاب نہیں
 ہو سکا۔ مگر ایک قلمی بیاض میں ان کی ایک اردو غزل بھی ملی ہے۔ جس سے معلوم
 ہوتا ہے کہ سید صاحب اردو میں بھی طبع آزمائی فرمایا کرتے تھے۔ وہاں ان کا نام میر
 محمد علی شاہ دیا ہے۔ وہ غزل یہ ہے ۷

محبتِ عشرت ہے مے پی لو بہاراں پھر کہاں
 ساغر مے گل بکف اے بادہ نوشاں پھر کہاں

اب چین کے تخت پر بیٹھا ہے گل اے عندلیب
 کر لے مجھ ورنہ یہ تخت سلیمان پھر کہاں
 ہیں دھکتے داغ میرے دل کے انجم کی طرح
 کہ گزر اس انجن پر یہ چسراغاں پھر کہاں
 - کچھ کرو جو ہو سکتا ہے میرک کا علاج
 جب گیا ہاتھوں میں یہ بیمار دریاں پھر کہاں
 اسی بیاض میں اسی غزل کی ہم طرح ایک غزل یقین کے تخلص سے ملتی ہے
 غالباً یہ شاعر معاصر میرک تھا اور ممکن ہے کہ یہ غزلیں دونوں بطور معارفہ لکھی ہوں -
 یقین کی غزل درج ذیل ہے -

عمر آخر ہے جنوں کر لٹو بہاراں پھر کہاں
 ہاتھ مت پکڑو میرا یا راں گریباں پھر کہاں
 یا رجب پہرے جواہر کر چپک لے دل جاں نثار
 جل چپک اے پروانہ رنگیں چسراغاں پھر کہاں
 اس طرح صیاد کب آزاد چھوڑے گا تمہیں
 بلبلو دھو میں مچا لٹو یہ گلستاں پھر کہاں
 ہے بہشتوں میں یقین سب کچھ و لیکن درد نہیں
 بھر کے دل رو لیجئے یہ چشم گریاں پھر کہاں

اسی سلسلے میں ہم یقین کی ایک غزل دیتے ہیں -
 دن جنوں کے آن پہنچے ہوشیاراں الوداع فصل گل نزدیک آیا اے گریباں الوداع
 میکدہ سے قصد مکہ کا کیا اب کیا کریں توبہ ہم سے ہو گئی اے نے پرستان الوداع

۱۔ یہ صاحب غالباً انعام اللہ یقین ہیں - جو درد کے شاگردوں میں سے تھے۔ ۲۔ یہ بیاض بلوک پہنچا تھا

جس گھڑی سیّد ظالم لے چلا بلبل کو باندھ
 ہاتھ مل یوں لگے کہنے گلستاں الوداع
 ناتوانی سے مجھ جو رجفائی تاب نہیں
 اب یقین ہوڑھا ہوا ہے نوجوان الوداع

اشرف نوشاہی

ان کی پنجابی کا فیاں فرقہ نوشاہیہ کی مجالس و مجال میں بہت مقبول ہیں
 فارسی - اردو اور پنجابی کے پُرگو شاعر تھے۔ ان کی ایک کتاب کنز الرحمة نام فارسی میں
 طبع ہو چکی ہے۔ اس کتاب میں انہوں نے اپنے مرشد حضرت حاجی محمد نوشہ دستونی
 (۱۰۶۲ھ) ان کی اولاد اور ان کے خلفاء کے حالات و کرامات فارسی زبان میں
 منظوم کئے ہیں۔ یہ کتاب ۱۲۲۰ھ ہجری میں لکھی گئی ہے۔ اس کتاب سے مصنف
 کے جس قدر حالات مل سکے ہیں یہ ہیں :-

ان کا اصلی نام عزیز الدین تھا۔ مگر بچپن سے ہی لوگ انہیں اشرف کے نام
 سے پکارتے تھے۔ اخیر میں یہی نام مشہور ہو گیا۔ ان کا اصلی وطن پانڈوکے میں تھا
 اور ان کے آباؤ اجداد کا مسکن بھی وہی گاؤں تھا۔ مگر اشرف بعد میں موضع منچرمنٹ
 گوجرانوالہ میں چلے گئے۔ اس وقت وہاں کا سردار غلام محمد چٹھہ تھا۔ جسے ہمارا عزیز خٹہ
 کے باپ مہان سنگھ نو شکست دے کر چھٹوں کی طاقت کو ہمیشہ کے لئے مٹا دیا۔
 اس واقعہ کی تفصیل کے لئے ”چھٹیاں دی وار“ مرتبہ راقم الحروف ملاحظہ ہو۔ ان
 کی فارسی اور اردو و پنجابی نظموں کا مجموعہ ایک بیاض قلمی میں ملا ہے۔ جس میں سے
 صرف اردو حصے کا انتخاب درج کرتا ہوں۔

مُنس

اے سجن تیرا حسن بچو ہے واہ واہ کچھ ہماری طرف بھی کیجو نگاہ
ہجر تیرے نے کیا مجھ کو تنہا کرتا ہوں غم سے سربراہ

تم رہو جیتے ہماری ہے صلاح
طرف میری بھی کبھی آیا کرو چاند سا کھ اپنا دکھ لایا کرو
بات میٹھی ساتھ پرچایا کرو خاک مجھ پر پاؤں رکھ جایا کرو

تم رہو جیتے ہماری ہے صلاح
دوبدم ہجراں سناتا ہے مجھے درد اندیشہ دکھاتا ہے مجھے
جیونال تجھ بن نہ بھاتا ہے مجھے مرن اپنا یاد آتا ہے مجھے

تم رہو جیتے ہماری ہے صلاح
ہر طرف فتنہ اٹھاتا ہے رقیب کب تلک روتا رہو نگائیں غریب
اجل سر پر آکھڑی ہے عنقریب پھر ملن ہووے نہ ہووے یا نصیب

تم رہو جیتے ہماری ہے صلاح
ہر زماں اشرف کھڑا ہے درادر والہ و دیوانہ پھرتا گھر بہ گھر
لطف اپنے سے کرو اس پر نظر ورنہ داماں تخیہ پھڑونگا درحشر
تم رہو جیتے ہماری ہے صلاح

اشرف

مزل (۱)

مجرمن جاں بیچ ایسی آگ پڑی ہے خاشاک جو تھی غیر کی کیمشت لڑی ہے

دو تین ترے ساحر فرعون کے استاد یا جادوے بنگالہ ویا پریم چڑی ہے
 خورشید پر آکے شفق ہو گئی ظاہر یا خوب تیرے ماتھے اوپر لال دھڑی ہے
 اولاک تیری پر حیا مشتاق ہو یا (۹) بجلی کوں لکڑی کاٹ کے استاد گھڑی ہے

اشرف میں کیا لکھو نگاہ اس جن کی تعریف
 عین است اگر اسکوں کہا حور پری ہے

غزل (۲)

جب نہ تھا عشق کیا گزرتی تھی غم کی رخ پر نگہ نہ پڑتی تھی
 ہاتھ اپنے میں تھی یہ دل کی عنان نہ کسی پر اولارا کرتی تھی
 طبع آزاد مجھ کس کے ساتھ کب سخن کا دھیان کرتی تھی
 کوچھ اندیشہ نہ تھا نہ کچھ وسواس آنکھ آنسوؤں سوں کچھ نہ بھرتی تھی
 جان دشمن کی دیکھ میری طرف آب غیبت مول ڈوب مرتی تھی
 مرغ دل تھا ہمیشہ در پرواز دام زلفوں کی کچھ نہ اڑتی تھی
 اشرف یہ بات کچھ نہ بھتی معلوم

جب تلک اپنے پر نہ ورتی تھی

غزل (۳)

ذیل کی نظم میں ”دوازدہ معصوم“ کی فہرست دی ہے

دلا تجھ کو ایساں خدا دیو ریکا بہشتوں میں جا مصطفیٰ دیوے گا
 نہ کر غیر پر حال اپنا عیاں مطالب ترے مرتضیٰ دیوے گا
 حسین و حسن فاطمہ کے دو نین تیرے درد کا وہ دوا دیوے گا

کرے گا کرم شاہ زین العباد وہ ہر درد و غم کو گوا دیوے گا
 بروز حشر باقر باصفی زرا ہواں دوزخ چھڑا دیوے گا
 ہو یا شاہ جعفر امام قدم تجھے جام وحدت پوا دیوے گا
 نہ ہے پیشوا شاہ موسے ضنا دلوں کیاں مرادیں پچا دیوے گا
 کرو درد نام تقی و تقی خدا سو کٹائیش کرا دیوے گا
 رکھوں دلوں گر عسکری کا دھیان ہمہ نیغ غم کی اٹھ دیوے گا
 ہو یا مہدئے پاک آخر زماں فرش دین کا تجھ و چھا دیوے گا
 سنا اشرف این منقبت خلق کوں
 خدا دو جہاں تم جزا دیوے گا

غلامی

بارہویں صدی کے شعراء میں سے ہے۔ اسکی تصنیف کردہ دو غزلیں دستیاب

ہوئی ہیں۔

اے باد صبح حال میرے یاد رکوں جا کوہ ہر حال سے میرے بندگی دلدار کوں جا کوہ دکھا
 مانند پوانے کے ہوا ہوں نیکہ میرا کام حالت میرے اوس پلک دار کوں جا کوہ
 آرام نہیں جان کوں اے جان تیرے بن دیدار دکھا سندر دیدار کوں جا کوہ
 گرا پس طرح دل میں بھلاؤ گے ہمیں کوں جاوے گی میری جاں تنگسار کوں جا کوہ
 ہر غیر کے سنگ سیتی محبت نہ کرو تم اے باد صبح اوس مرے غیا کوں جا کوہ
 شیشہ مرے دل کا میں تیرے ہاتھ دیا ہے مت چور کرو جن کے سرشار کو جا کوہ

ہو یا ہے تیرے جسم سے بیمار غلامی

لے اوسکی خبر اوس میرے یار کوں جا کوہ (بیاض خود)

ولہ

ہمکوں الفت ہے تو ہماری ہر صبح جان و دل کٹوں بیکٹاری ہر صبح
 غمزہ آوے یا وجب اس چشم کا چلتی ہے غم کی کٹاری ہر صبح
 مہر کر میری طرف سے کر گند چشم کوں ہے انتظاری ہر صبح
 ویدم غم تو ستانا ہے مویجے کلام ہم کا گریہ زاری ہر صبح
 بیوفائی اس صنم کی کیا کہوں غیر سے کرتا ہے زاری ہر صبح
 دلوں بیماری صنم کے عشق کی کیف کی جیونگر خدائی ہر صبح
 باغ عشق کا ہر گھڑی سر سبز ہے نین تو رہتے ہیں ہاری ہر صبح
 اے صنم دیدار دکھلاتا نہیں ہے مری فریاد زاری ہر صبح
 ہجر کا دکھ درد میں کس کوں کہوں جان جاتی ہے ہماری ہر صبح

کب کرے دلبر غلامی پر فضل

شوخی کرتا ہے عیاری ہر صبح

(د بیاض غلام غوث)

جانی

نام و مقام وغیرہ کے متعلق کچھ پتہ نہیں۔ ایک بیاض سے جس میں ایک معاصرہ
 مادہ تاریخ ۱۲۸۰ھ کا دیا ہوا ہے۔ یہ مناجات ان کی دستیاب ہوئی ہے:-

خدا یا ستر کن عیبم کہ سائر نام ہے تیرا نبی توں خلق دا والی تجھی کوں شرم ہے میرا
 مجھے غفلت دیا ہے ضلالت رہ بھلا یا ہے گناہاں پائیا گھیرا الہی اسرا تیرا

نبی جی اسرا تیرا

شب روزم بہ جیرانی ز وسوسہ شیطانی درون سینہ اندھیرا الہی اسرا تیرا

نبی جی آسرا تیرا
 دلم کا ذکر کی منزل کیا صورت ہوئی دل
 کیا حرص و ہوا ڈیرا۔ الہی آسرا تیرا
 نبی جی آسرا تیرا
 نجات جملہ عاصی وہ جہنم سے خلاصی وہ
 نہیں کو تندرہ بنا میرا الہی آسرا تیرا
 نبی جی آسرا تیرا
 دنی بازی الیاواری کے جیتی کے ہاری
 مگر نادت ہے پھیرا الہی آسرا تیرا
 خداوند اتوئی دانی نرفتنہ از درت جانی
 بھلایا بھرم بہتیرا الہی آسرا تیرا
 نبی جی آسرا تیرا

(دیباغ مولوی غلام مصطفیٰ وکیل)

ہاشم

اس کے متعلق سواء اس بات کے کچھ معلوم نہیں کہ اس غزل کا مصنف ہے
 ۵ اے دلبر شیریں زباں انصاف کروا کیوں نہیں
 تجھ چھوڑ گھر جانا کہاں انصاف کروا کیوں نہیں
 ساکن ترے دربار کا طالب تیرے دیدار کا
 برجھسا لگا ہے سار کا انصاف کروا کیوں نہیں
 لے بیوفا انصاف کن از من گستاخ معاف کن
 انصاف کن انصاف کن انصاف کروا کیوں نہیں
 غم نے میرے دل کو کیا لے کر اٹھا تمکوں دیا
 غم نے میرے پرزے کیا انصاف کروا کیوں نہیں

ہاشم بچارا مر رہا دربار تیرے پر چھڑا
ہائے ہائے نہ کوئی کر رہا انصاف کر داکپوں نہیں

(بیاض غلام غوث)

خلدی

عبدالرحمن نام ہیرا نوالہ ضلع گوجرانوالہ کے رہنے والے پنجابی اردو فارسی میں مشق
سخن کرتے تھے۔ پنجابی میں ان کی ایک سی حرفی مطبوع و مقبول ہے۔ ان کی اولاد اب
بھی موضع ہیرا نوالہ میں موجود ہے۔

پیارا ہمارا گیا ساہورے اسیں اس بنا ہو رہے باورے
کوئی ایسا ہووے کہے جا اے جو مدت ہوئی گھر کبھو آؤرے
جدا می سے رورو و ہائی ندی یہ کرتے ہمارے نین ہاؤرے
نہ شب ہے آرام اور نہ دن کو قرار اٹھے پہر پھرتے رہے باؤرے
یہ خلدی کول تجہ بن اندھیرا ہو یا
دنی چند مکھڑا تو دکھلاؤے

(بیاض غلام غوث)

آج ہے یار نے جدا ہونا پھرشتابی نہیں ملا ہونا
جان میری بدن سوں زود نکل خوش نہیں غم میں مبتلا ہونا
اے سخن مجہیں تم جدا مت ہو اگر اک دن تو ہے جدا ہونا
گر محبت مولوں سال گزرے ہیں اب نہیں خوب بے وفا ہونا
تم نے جے کر جدائی کرنی تھی اولی نہ بھٹا استنا ہونا
وصل تیرے مولوں بادشاہی ہے اب پڑا در بدر گدا ہونا

خلد یا صبر کر نہ ہو عنت اک
جب نہیں طالب رضا ہونا

دبیاض غلام غوث

احمد یار ”مُرلے والا“

پنجابی زبان کا بہت پر گوش عربی - خود کہتا ہے کہ اسنے چالیس سے زیادہ ضخیم قصے اور کتابیں لکھیں اور سی حرفیوں بارہ ماسوں اور مختصر نظموں کا کوئی شمار ہی نہیں۔ مفصلہ ذیل پنجابی کتب اس کی تصنیف سے معلوم ہو سکی ہیں :-

سیف الملوک قصہ کامروپ ملکی کیمیاں مصری بانی چندر بدن ماہیار
مرزا صاحبان سوہنی تہینوال روڈا جلالی شیریں فرہاد معراج نامہ
ترجمہ معارج النبوة رکن چہارم شرح قصیدہ بروہ شرح دواعد سمرانی شرح قصیدہ
شرح قصیدہ غوثیہ شرح امالی جنگ نامہ علی وفات نامہ اصحاب ثلاثہ
جنگ نامہ امام حسن جنگ نامہ امام حسین قصہ تہیم انصاری ترجمہ مشکوٰۃ المصابیح
خواب نامہ باز نامہ اسب نامہ نعل و من قصہ حاکم طائی تیسرے نامہ
یوسف زلیخا ہیر و رانجھا قصہ راج بی بی قصہ سستی پنوں بلی آجوں
رجحیت سنگھ نامہ (فارسی)

ان کتابوں میں سے مصنف کے جو حالات معلوم ہو سکے ہیں وہ یہ ہیں :-
”اس کے بزرگوں کا وطن سوہدرہ منقل وزیر آباد تھا۔ اس کے دادا جلالپور جٹاں
ضلع گجرات میں مقیم ہوئے۔ طبابت پیشہ تھا اور احمد یار کا ذریعہ معاش بھی امامت
اور طبابت تھا۔ یہ جوانی میں قلعہ اسلام گدھ میں رجو رحمت خاں دڑاچ جلاہدی نے
اپنے باپ اسلام خاں کے نام پر بنایا تھا، بودو باش رکھتا تھا۔ وہاں ایک جاٹ عورت

سے محبت ہو گئی۔ کچھ عرصہ تو راز عشق چھپا رہا۔ آخر ظاہر ہوا۔ لڑکی کے خویشتوں کی غیرت جوش میں آئی۔ اور میاں صاحب کو وہاں سے بھاگنا پڑا۔ موضع گھنیاں تحصیل پھالیہ میں کچھ عرصہ قیام رہا۔ آخر ”موضع مرالہ“ میں جو اسی تحصیل کا کاؤں ہے۔ جا مقیم ہوا۔ اخیر عمر تک وہیں قیام رہا۔ اور شعر گوئی میں عمر بسر کی۔ وہ خود کہتا ہے کہ میں چالیس برس سے زیادہ اس شغل میں مشغول رہا۔ راجہ گلاب سنگھ کی فرمائش پر گرنتھ صاحب کے کچھ حصوں کا فارسی میں ترجمہ منظوم کیا۔ اور اسی راجہ کے حکم سے نجات سنگھ نامہ شاہ نامہ کے وزن پر فارسی میں لکھا۔ جو اس وقت مولوی محمد لطیف صاحب ٹیچر گورنمنٹ ہائی سکول پھالیہ کے پاس موجود ہے۔ اردو میں صرف دو شعر دستیاب ہو سکے ہیں درج کرتا ہوں۔

جہاں سیتی پڑا غفلت زری افواج جو بن سیں عجب شمشیر ابرو سے شہیدان کوں بہار آئی
کہو ببل قفسوں میں نکل کر سیر گلشن کا جہاں مومن شادی ہو یا رنگیں بہار آئی

میر تقی شاہ لاہوری حکیم

معلوم ہوتا ہے کہ حکیم صاحب ذات کے سید تھے اور طبابت کیا کرتے تھے۔ اردو میں شعر بھی کہتے تھے۔ انکی ایک غزل ایک بیاض سے نقل کرتا ہوں۔

نہ لہو چھ خونیں دلوں سے قصہ خموش ہو یہ بلا نہ ہرگز
برنگ غنچہ لہو بھرے ہیں ہمارے لب کوں کھلا نہ ہرگز
بھری ہیں خون جگر سے آنکھیں نہ چھیر محکو قسم ہے تجھ کو
کہ میں لبالب یہ دونو شبنم چھلک پڑینگے ڈھلا نہ ہرگز

۱۔ بیاض، مملو کہ خود

۲۔ بیاض مملو کہ پیر و فیروزیا محمد

سوا ہمارے ایس ایک دل کے وہ کون غنچہ کہ جس کے اوپر
صبا لگاوے بہت سے زورے پھر ایک دم بھی کھلا نہ ہرگز
شرک عشاق کے تو ظالم کرے ہے پا مال ڈر خدا سے
جنہوں کو آنکھوں میں ہم نے پالا انہوں زمیں میں ڈلا نہ ہرگز
رقیب سرکش پنجاب سے ہو گیا ہے تو کیا ہوا ہے
نہ چھوڑا اسکو وہ مردہ دل ہے موابجلا ہے جلا نہ ہرگز

تاریخ لاہور معتفہ کنہیا لال میں لکھا ہے ”یہ شخص بھی صاحب تصانیف حکیم
تھا۔ کتاب تبصرۃ الاطباء و مرآۃ الشفاء اسکی عمدہ تصانیف میں سے موجود ہے۔ اس
کے خاندان میں سے حکیم عنایت شاہ جسکی عزت و توقیر لاہور میں بہت تھی۔ اسکا مقبرہ
بھی اسکی نشست گاہ کے مقام پر شہر کے اندر پختہ بنا ہوا ہے۔ وہ لاؤلدرہا۔ مگر اس
کے ہمیشہ زادے محمد شاہ۔ بہادر شاہ و بزرگ شاہ لائق و فائق حکماء میں سے ہوئے
ہیں۔ تینوں کے مطب شہر میں جاری تھے۔ اب محمد شاہ فوت ہو چکا ہے۔ اس کا لائق
فرزند عالم شاہ طبابت کرتا ہے“

حکیم صاحب کی یہ اردو غزل ایک بیاض میں ملی ہے۔

ایک قدیم بیاض میں سے مفصلہ ذیل شعراء کے نام ایران کا کلام دستیاب ہوا ہے۔
اس بیاض میں نین چار جگہ تحریر مطالب متفرقہ کی تاریخیں ۱۱۸۲ھ و ۱۲۰۵ھ و
۱۲۰۸ھ و ۱۲۰۹ھ درج ہیں۔

ریختہ رام سنگھ

سبحن اپنے کی منت کر مگر گھر مول بلاؤں میں کروں چھاڑ دو پیکوں میں سمجھی گھر کو پھر لوں

وفا خلاص کے فراش جب راہوں مقرر کر
 محبت کا فرستار اگلے گھروں بچھاؤں میں
 قلیچ شوق کا کاڈھوں سخن کے بیٹھنے کا رن
 لیوں نخل نخل کر بنا تکبہ لگاؤں میں
 بناؤں کیف داروں کے پیالہ سوز دل سیتی
 کروں سینہ کیاب اپنا رکھاں سچاں ملاؤں میں
 سناؤں کوک کا تارا جو ہوے مت لذت مل
 دونیوں کے چراغاں کر پیالے جلاؤں میں
 جو راضی ہو کہے کہ رام سنگھ حالت تیزی کیا ہے
 برہوں نے یہ کیا مجھ پر لیک ایک کہ سناؤں میں

عالم گجراتی

(ملیح)

ہرگز ندیم درجہاں . . . سخن تحسار کا
 پیارے کرم کن کی زباں محتاج ہوں دیدار کا
 از بس فراق تو سخن پھرنا پڑا ہے در بدر
 بے وصل تو دارو نہیں پیارے مے آزاد کا
 گجرات کے بازاروں جب تم لٹک کر چلتے ہو
 عالم کہے یہ سرو ہے یا لیک ہے کہسار کا

مقبل (راہجنہ)

ترے دونین خوبی نے مجھے بے جرم مارا ہے
 قیامت کوں مرا چکل پیا و امن تمہارا ہے
 زہے طالع زہے دولت زہے میری شہادت شد
 کہ میرے قتل پر معشوق نے امنب سوارا ہے
 خدا . . . تجھ کوں تزا کیسا کہٹن ہر دا
 نہ ہو مغرور صورت پر کہ یہ دو دن شرارا ہے
 نہو مغرور طاعت پر نصیحت مان کر کہنا

خدا کے بخشے کا راہ اے زاہد نیارا ہے
چرا معشوق میرے پر نہ ہووے مہر باں یارو
کہ مدت سے ولایت عشق میرا کام اوجاڑا ہے
ہو یا ہوں مبتلا میں بات بیجا مان کر سُنکر
تو کہتا تھا رقیبوں کو مجھے مقبلِ پیارا ہے

طالب

شیدا نہیں تم بے خبر چونی جڑے زخاں پر
عاشق سبھی قرباں کئے معشوق کے دیدار پر
معشوق میرا سوہنا تن من جو میرا موہنا
باتاں کرے شیریں زباں صدقے کیا گفتار پر
.....
میرا جو من تین نے لیا تین نے مجھ غم کو دیا
غم نے مجھے ایسا کیا جیسا پتنگا شمع پر
طالب طلب تیری گردن تیرے جو چندا میں تروں
دیگر طلب کس کی گردن یک شب ملو تم آئے کر

شیخ احمد

ملو خوش ہو مجھے ساجن ہوئی اج دیپ مالا ہے
چرا غاں ہر طرف روشن ہوئی اج دیپ مالا ہے
تمناشے دیکھنے کارن جو عالم سر بسر نکلا
مجھے تجھ درس کی شادی ہوئی اج دیپ مالا ہے
کہ یاد ان جہاں سارا ہی ہے بازاروں ساجن
کریں وہ عیش اور عشرت ہوئی اج دیپ مالا ہے
میں ہوں مشتاق درس کا کھدا ہوں تیرے اوپر
درس کی بھیکہ وہ دلبر ہوئی اج دیپ مالا ہے

تیرے اس ہجر سوں ساجن نرسہدا شیخ احمد ہے
اوٹھا گھونگٹ دکھا درس ہوئی اج دیپ مالا ہے

شاهنامے میں طلوع آفتاب

(بہ سلسلہ اشاعت گذشتہ)

درین پیراہن خورشید
چو خورشید بر زرخ چنگ چنگ بدید پیراہن مشک رنگ

چو خورشید پیراہن قیرہ گون بدید و از پردہ آمد برون

بدید پیروزہ پیراہنش بدید آمد آن لعل رخشان تنش

دفترس ۹۱۸ ، ۱۴۶۴ ، ۲۸۷۴

چو خورشید روی ہوا کرد زرد بیندخت پیراہن لاجورد

چو خورشید برداشت انچرخ رنگ بدید پیراہن مشک رنگ
رمیکن ۱۵۴۶ ، فلرس ۱۳۲۹

عکس خورشید

چو خورشید زد عکس بر آسمان پراگند بر لاجورد ارغوان
چو شب پر نیان سیہ کرد چاک منور شد از پرتو ہور خاک
شب انجم از پردہ لاجورد یکی شعلہ انگیت از زرزرد

(فولرس ۷۱، ۲۵۷)

سپیدہ

چنین تاسپیدہ برآمد ز جای تیرہ برآمد ز پردہ سرای

سپیدہ چ از جای خود بر دمید میان شب تیرہ اندر خمید

(فولرس ۶۷، ۱۰۹)

چنان تاسپیدہ دامن بر دمید شب تیرہ گون دامن اندر کشید

چ جاماسپ گفتش سپیدہ دمید فروغ ستارہ شدہ ناپدید

چ از کومہاران سپیدہ دمید فروغ ستارہ ببد ناپدید

(دیکین ۱۸۳۲، فولرس ۱۵۲۱، ۱۵۴۶)

سپیدہ ہم آنگہ ز کتہ بر دمید میان شب تیرہ اندر خمید

سپیدہ برآمد ز کوه سیاه سپہدار ایران بہ پیش سپاہ
باسودہ اسپ اندر آورد پای یلان را بہر سوہمی ساخت جامی

چ شب دامن تیرہ اندر کشید سپیدہ ز کوه سیہ بر دمید

(فولرس ۱۷۰۷، ۱۱۵۶، دیکین ۱۹۵۴)

سپیده چو از کوه سر بر کشید طلایه به پیش دهمستان رسید

سپیده چو از کوه سر بر دمید طلایه سپه را بهامون ندید

سپیده چو بر زد سر از کوهها باستاد صندوق در جویبار

سپیده چو بر زد سر از کوه سر پدید آمد آن زرد خشان سپهر

سپیده چو از کوه سر بر دمید شد آن دامن تیره شب نا پدید

سپیده چو از کوه سر بر کشید شب آن چادر شمر سر بر کشید

سپیده چو بر زد سر از برج ششیر بلشکر نگه کرد گویو دلیر

چنین تا سپیده ز یاقوت زرد بر آمد برین گنبد لاجورد
 دفرس ۲۵۳ ، ۱۳۱۵ ، ۱۴۹۰ ، میکن ۱۸۱۱ ، فرس ۱۱۴۹ ، ۱۶۰۳ ، ۸۴۱ ، ۱۱۴۲

چو روشن شد آن چادر مشک رنگ سپیده بدو اندر آوینت چنگ

چنین تا سنان سپیده ز کوه بر آمد شد از زخم لشکر ستوه

چو برگشت شب گرد کرده عنان سپیدہ بر آورد رخشان سنان
(میکن ۱۹۰۲، ۱۸۸۸، فولرس ۱۸۳۴)

روز شدن شب سے
فرو آورید اندران کاخ شان چو شب روز شد کرد گستاخ شان

چو شب روز شد کس نیاید بختگ دو جنگی گرفتند راسی درنگ

چو شب روز شد قارن زرمخواه در فشی بر افراشتا چون گرد ماه

چو شب روز شد پرده بارگاه کشاوند و دادند زری شاه راه
(فولرس ۱۸۹۲، ۱۱۸، ۱۸۹)

نزدیک شدن روز سے
چو بگذشت شب روز نزدیک شد جہا بخوی را چشم تاریک شد
(فولرس ۳۲۹)

بر ناستن روز سے
بشی کرد جشی کہ تا روز پاک ہی مرده برخاست از تیرہ خاک
(فولرس ۱۳۲۱)

جامہ چاک کردن روزہ

ہمہ شب بہ پیچید چون روز پاک ہی جامہ قیرہ گین کرد چاک

چو پیراہن شب بدرید روز پدید آمد آن شمع گیتی فروز

چو شد روز شب دامن اندر کشید و فتن خور آمد ز بالا پدید
(فولرس ۶۳۶ ، میکین ۱۵۷۸ ، ۱۴۴۶)

پیراہن روزہ

چو پیراہن زرد پوشید روز سوی باختر گشت گیتی فروز
(فولرس ۱۵۹۵)

سرازکوه برزدین روزہ

چو برزد سرازکوه رنختہ روز پدید آمد آن شمع گیتی فروز
(میکین ۱۷۴۷)

خجیر روزہ

چو از خجیر روز بگزینخت شب ہی سناخت ترسان دل خوشک لب
(میکین ۱۸۷۱)

سندیس

چو از روز شد کوه چن سندیس بابر اندر آمد خوشش خروس

چو شد کوه برگونہ سند روس ز درگاہ برخاست آوای کوس
(فولرس ۷۸۲، ۱۷۵۵ء)

چاک روز ے
چو روز دشتان بر آورد چاک بگسترد یاقوت بر تیرہ خاک

چو فردا شود چاک روز سفید کتم دل ز کار جهان نا امید

چو پیدا شود چاک روز سفید دو بہرہ یہ پماید از روز شد

یکی رزم کردند تا چاک روز چو پیدا شد از کوه گیتی فرور
(فولرس ۷۷۰، ۴۱۷، میکن ۱۸۹۵، فولرس ۱۰۸، ۹۰۷ء)

بامدادان ے
چو شد بامدادان روان کندرو برون آمد از پیش سالار نو
(فولرس ۱۲۹ء)

بانگ خروس ے
بشگیر ہنگام بانگ خروس ز درگاہ برخاست آوای کوس

سرہاہ برخاست آواز کوس بدانگہ کہ خیزد خروش خروس

بدانگہ کہ خیزد خروش خروس ز درگاہ برخواست آوای کوس
(فولرس ۲۴۲ ، ۶۱۶ ، میکن ۱۶۵۲)

بدانگہ کہ خیزد ز مرغان خروش خروشین زارم آمد بگوش

چو پنهان شد آن چادر آبنوس بگوش آمد از دور بانگ خروس
(فولرس ۱۳۹۱ ، میکن ۱۶۶۸ ، محمد اقبال)

ریولو

۱- تذکرۃ النوادر من المخطوطات العربیہ

دائرة المعارف العثمانیہ حیدرآباد دکن ۱۳۵۰ء صفحات ۲۲۸
۲- برنامج لطیف الکتب المتنبیہ من المخطوطات العربیہ لمجمعیۃ دائرة المعارف العثمانیہ صفحات ۱۴
یہ فہرست ان نادری کتابوں کی ہے جنکو مختلف فہارس مخطوطات اور ذاتی اطلاعی بنامہ جہاں سید غلام مرتب رفیق دائرة المعارف نے منتخب کیا ہے تاکہ ضروری مشورہ کے بعد آئندہ چند سال کے لئے طباعت کا پروگرام مرتب کیا جاسکے۔ اس کے بعد ۱۳۵۰ء میں وہ سالہ پروگرام اس فہرست سے بنا بھی لیا گیا ہے۔ یہ فہرست بہت محنت اور توجہ سے مرتب کی گئی ہے اور بجا ہی خود ایک کارنامہ ہے جو ہم کو امید ہے کہ اراکین دائرة المعارف ان کتابوں کی طباعت کو مقدم رکھیں گے جو وسیع تر حلقے کے لئے مفید ہو سکی اور حتی الوسع عمدہ متون حاصل کر کے مغربی اڈیشنوں کے طریق پر کتابوں کو مرتب کرانے لگیں۔ جن اصحاب کے اپنے پاس یا کتب خانوں میں ان کتابوں کے قلمی نسخے ہیں وہ ارباب دائرة المعارف کو ان کے متعلق اطلاع پہنچائیں تاکہ یہ اہم کام بخوبی سرانجام پاسکے، ذیل میں چند متفرق باتیں درج کی جاتی ہیں :-
برنامج ص ۵ میزان الحکمة، اس کتاب کا معتد بہ حصہ امریکن اور سٹیل سوسائٹی کے جرنل میں مع ترجمہ انگریزی چھپ چکا ہے، اور بظاہر باقی حصہ ویٹمن نے چھاپا تھا دیکھو انسائیکلو پیڈیا آف اسلام، ج ۲- ص ۹۳۸ بذیل الفاخرانی،

برنامج ص ۶ کتاب الاکمال کا جز اول برٹش میوزیم میں ہے اور حافظ محمد بن عبدالغنی کے مکملہ الاکمال کے نسخہ دو جز بھی بکھڑے ص ۲۲) برنامج ص ۸ کتاب المسکن کا ایک قلمی نسخہ پنجاب پبلک لائبریری لاہور میں ہے۔ دیکھو ان کی فہرست ص ۵۲، اعظمیہ لیبیریونی بظاہر اسی کتاب کا ایک نسخہ جو ۱۲۹۸ میں نقل ہوا۔ سبحان اللہ اور سٹیل لائبریری مسلم یونیورسٹی علیگڑھ میں ہے (فہرست ص ۱۲۱)،

اقتباس از تاریخ بہق

علی بن زید بہق کی کتاب تتمۃ صولان الحکمۃ کا فارسی ترجمہ (یعنی درۃ الاخبار) اس
سلسلے میں شائع کیا جا چکا ہے۔ اسی بہق نے تاریخ بہق بھی لکھی تھی۔ جس کے چند نسخے
موجود ہیں۔ ایک برٹش میوزیم میں ہے (مکملہ ریوس ۶۰) اور ایک برلین میں (فہرست ص ۵۶)
اور غالباً ایک ناشکند میں ہے (ترک نمان مصنفہ بارٹولڈ ص ۳۱ حاشیہ ۸) برٹش میوزیم والے
نسخے سے ایک اقتباس "خاندان سیدالوزراء نظام الملک" کے عنوان سے اوینٹل کالج میگزین
نومبر ۱۹۲۸ء اور فروری ۱۹۲۹ء میں شائع کیا گیا تھا۔ آج اسی نسخے کا اقتباس اور شائع کئے جاتے
ہیں جن میں مصنف نے اپنے خاندان کا ذکر کیا ہے۔ راقم نے مصنف کے حالات
مختلف کاخذ سے لے کر اسلامک کچھ حیدر آباد ج ۶ نمبر ۵۸۶ ص ۵۸۶ بعد پر شائع کئے ہیں
اور بعض ضروری باتیں اُس مضمون کے حواشی میں لکھ دی ہیں۔ اس لئے یہاں صرف بہق
کے متن درج کرنے پر ہی اکتفا کرتا ہوں +

(۱) دس، ب، خاندان حاکمیان

ولجدا زیں خاندان حاکمیان و فندقیانست کہ اسلاف من بودہ اندوایشان از
فرزندان خزیمہ بن ثابت ذوالشہادین صاحب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ بودہ اندو قرآنک

اصلی ایشان قصبہ سیبوار بوده است از نواحی و اشکان از توابعی بست ، و حاکم امام ابو سلیمان
فندق بن الامام ایوب بن الامام الحسن ازان ولایت نسیابور آمد بقضنا و فتوی دادن بفران
سلطان محمود (ص ۵۸) ، و عنایت وزیر احمد بن الحسن المیمندی الملقب بشمس الکفاۃ ،
یک چند باصالت قضای نسیابور داشت بعد ازین بنیابت قاضی القضاۃ عماد الاسلام
ابوالعلاء صاعد بن الامام الادیب ابی سعید محمد بن احمد ، پس استعفا خواست در ناحیت
بہتق ضیاعی خرید و دیدہ سرمستانہ از حد و قصبہ و اینجا منتوطن شد ، و قضای ابن ناحیت
بنیابت وی حاکم ابو الحسن العزیزی بنیامری داشت و قضای بسطام و دامتان بفرزدان
و اد بنیابت خویش و ہما ابوسعید الحسن و احمد ، و انتقل الحاکم الامام مفتی الامۃ امام الافاق
ابوسلیمان فندق بن ایوب بن ناحیۃ بہتق الی جوار رحمۃ اللہ تعالی لیلۃ الجمعۃ التاسع من
شوال سبتۃ ثلث عشر و اربعمایہ ، و العقب منہ الحاکم الامام ابو علی الحسین و احمد و ابو
سعد الحسن ، و العقب من ابی سعد الحسن الفقیہ ابو نصر محمد ولہ ذکرا علی ، و العقب من احمد
محمد و علی و بنتان ،

و حاکم امام ابو علی فاتق رتوق مشکلات شرعی بود و در مشکلات فتاوی در نسیابور
رجوع با دی کردندی و بنیابت قاضی القضاۃ ابو علی الحسن بن اسمعیل بن صاعد یک چند
قضای نسیابور داشت کیچند قضای بہتق ، و در وقتی کہ بز یارت کعبہ می رفت از دیوان
سلطان طغرلک محمد بن میکائیل بن سلجوق در حق او این مثال نوشتند بوزیر و اخلاف
و ہوا شیخ الرئیس الزکی عبد الملک بن محمد بن یوسف وزیر (ص ۵۸ ب) القائم بامر اللہ
و لقب وزیر خلیفہ پیش ازین نبود و مضمون المثال
کتابنا طال اللہ بقاء الشیخ الرئیس الذکی و ادام عزہ و تاییدہ!

۱۰۸ یا شاید سیبوار ، و اشکان سی کے نواح کے علاقہ کا نام ہے ۱۰۸ اصل : بنان
۱۰۸ اصل : رتوق ،

مِنَ الرَّبِّ وَ نَعْمَ اللَّهُ تَعَالَى عِنْدَنَا جَدِيدَةً وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ
 الْعَالَمِينَ وَ الصَّلَاةُ وَ السَّلَامُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ وَ اصْحَابِهِ الْأَخْيَارِ
 الْمُنْتَجِبِينَ هَذَا وَ قَدْ عَرَفَ الشَّيْخُ الزَّكِيُّ صَدَقَ اِهْتِمَامُنَا
 بِأَحْوَالِ الْعُلَمَاءِ حَتَّى تَسْتَمِرَّ عَلَى النِّظَامِ وَ شِدَّةَ اعْتِنَانَا بِأُمُورِهِمْ
 لِنَجْزِيَ عَلَى انْتِفَاءِ الْخَلْلِ وَ حُصُولِ الْمَرَامِ ، وَ هَذَا الْحَاكِمُ الْإِمَامُ
 أَبُو عَلِيٍّ بْنُ أَبِي سَلِيمَانَ إِدَامَ اللَّهُ فَضْلَهُ مِمَّنْ لَهُ الْبَيْتُ الْقَدِيمُ
 وَ الْمُحَمَّدُ الصَّمِيمُ وَ يَرِدُ بَابُنَا زَائِرًا دَاعِيًا مُجَدِّدًا لِعَهْدٍ عَلَى
 جَنَاحِ النَّبِيِّ مُسْتَطَلَقًا رَايِنًا فِي زِيَادَةِ بَيْتِ اللَّهِ الْحَرَامِ وَ الْحُجَّ فَتَيْنَا
 أَدْعِيئَهُ وَ امْضِينَ عَنْ مِمَّتِهِ وَ أَوْجِبْنَا عَلَى مَنْ يَخْتَارُ سَبِيَّهُ وَ يَحُلُّ بِجَانِبِهِ
 أَنْ يُوَطِّئَ لَهُ كَنْفًا وَ سَيْعًا وَ يَنْزِلَهُ مَنْزِلًا مَبَادِكًا مَرِيحًا وَ يَعِينَهُ
 بِأَنْعَامٍ عَلَيْهِ وَ خَيْرٍ أَنْ يَحْتَاجَ إِلَيْهِ وَ الشَّيْخُ الزَّكِيُّ أَوَّلَى مَنْ بَدَّلَ
 فِي حَقِّهِ عَنَائِيَّتَهُ وَ يَكْتَسِبُ بِسَعِيدِهِ الْجَسْمِ شُكْرَهُ وَ هَارِجَتَهُ
 كَسْتَسْبَا لِحَمَادَاتِ اللَّطِيفِ وَ اسْرَافْنَا الْمُنِيفِ الشَّاهِدِ اللَّهُ تَعَالَى
 وَ كَتَبَ بِالْمِثَالِ وَ رِسَالَةِ الْحَاجِبِ الْخَاصِ ابْنِ مَتَّصُورٍ سَاوُكَلِينَ
 فِي أَوَّلِ جُمَادَى الْآخِرَةِ سَنَةِ ثَمَسٍ وَ حَمْسِينَ وَ أَرْبَعِينَ
 وَ وُلَادَتِ حَاكِمِ إِمَامٍ عَلَى بُودِ لِيَاةِ الْجُمُعَةِ السَّابِعِ وَ الْعِشْرِينَ مِنْ شَوَّالِ سَنَةِ ثَمَسٍ وَ
 تَعِينَ وَ ثَلَاثِينَ وَ وُفَاتِ أَوْ بُودِ فِي سَنَةِ ثَمَانِينَ وَ أَرْبَعِينَ هِشْتَادُ وَ كِيْسَالِ عَمْرَاوِ
 بُودِ كِي شَبَارُ زُورْ كَرِ دَرِ إِيَامِ مَرَضِ اَزْ مَطَالَعِهِ وَ مَذَاكِرُهُ عَلَمِي وَ رِيَا ضَنْتِ بَرِنِيَا سَوْدُ
 وَ أَوْرَا اِتْفَالِ (ص ۱۵۹) ، مَصَاهِرُتِ اقْتَادِيَا اِمَامِي كِهْ فَتِيَّةِ رُئِيسِ الْيَوْمِ عَبْدِ اللَّهِ
 مُحَمَّدِ بْنِ بَكِيٍّ أَوْ رَا اَزْ نِيْسَابُورِ بَا يَهِيَقْ آوُودِهِ بُودِ اِيْنْجَا اَنْتَبَاطُ كَرْدِهِ بَا مَادِ لَطَافُتِ وَ
 هُوَ الْإِمَامُ شَرَفُ الصَّالِحِينَ أَبُو الْقَاسِمِ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ الْإِمَامِ يُوسُفَ بْنِ الْإِمَامِ جَعْفَرِ بْنِ

الامام محمد بن ابراهیم بن کثمر و کثمر و هو الامام ابو علی محمد بن عمر بن النضر بن حمران النیسابوری
وکان مسکن ابی علی کثمر فی سکنه جرب کذاوله مسجد معروف، وسمع الامام یحیی بن
یحیی و توفی الامام ابو علی کثمر سنة سبع و ثمانین و مائین، و این امام جعفر بن
محمد مقدم علمای اصحاب امام ابو خنیفه بود بنیسا بور، و از دار خلافت نواخت و
اقبال بسیار یافت، و از منظوم وی است در حق بعضی از سادات شعور

یا سید السادات یا یدها الدج
قد حل فی قلبی هواک حلولا

واذا افتخرت بفضل جدک لم تدع
لذوی الفخار من الکلام قیلا

اعطاک ربک رفعة و سیادة
و کفی بریک هادیا و وکیلا

و فرزند او را امام یوسف بن جعفر النیسابوری قرآنکین اصبهیدی پدر منصور قرآنکین در
جوار مسجد حامدیه ساخته بود هر روز آدینه امیر خراسان ناصر الدوله ابو الحسن محمد بن
ابراهیم الجوری بسلام و زیارت او آمدی، و نامه ای امرای آن عهد دارم با احترام
تمام بوی نوشته، و این امام یوسف پنج نوبت زیارت کعبه و روضه نبوی بجای آورده
است و از منظوم او این دو بیت است :

و هدب طلب العلوم لذلة و عناء
و السهو عنها کربة و بلاء

فا صبر علی طلب العلوم فانها
بعد المذلة دفعة و علاء

و پسر او امام شرف الصالحین ابو القاسم عبدالعزیز بن یوسف که از نیسا بور بایهت
آمد یگانۀ عهد بود و در انواع علوم متبحر و در هر یکی بغایت رسیده بل که آئینی شده و
امام ابو عامر جرجانی گوید در حق او :

تبیت لی ان لیس للناس کلهم
امام تردی بالکتاب المشرف

کمثل الامام المستضاء بنور
ابی قاسم عبدالعزیز بن یوسف

و او نیابت قضای نیسا بور کرد و در آن جهت قاضی القضاة ابو الهیثم عتبه بن خثیمه

له اصل : قرآنکس، تبعی قیاسی، له اصل : قرآنکس، تبعی قیاسی، له اصل : عبید بن حنبل،

و اوجہ جد من بود جد حاکم امام شیخ الاسلام امیرک ابوسلیمان محمد بن العین و تزویج
 امام شرف الصالحین ابوالقاسم عبدالعزیز بن یوسف از طریق مصاہرت در دیہ
 یادین رکذ (۱) بود باخواجہ محمد بن احمد بن مریم و کان الامام ابوالقاسم عبدالعزیز ثنائاً
 و ولادت جدم حاکم امام شیخ الاسلام امیرک در نیسا بور بودہ است فی سنۃ عشرین
 و اربعماہ و خطابت نیسا بور یک چند برسم او بود بنیابت امام اسمعیل بن عبدالرحمن
 الصابونی و یک چند باصالت بمثال الامام القادر باللہ و روز آدینہ بعد از نماز
 دیگرہ و رجاع قدیم نوبت مجلس و عطا او را معین بود بمثال دار الخلافہ و امشاء
 سلاطین و تا بدین حد کہ نیسا بور معمور بود بحکم ارث من بدان خیر قیام می نمودم و
 روانماے اسلاف را تحفہ ادعیہ صالحہ می فرستادم و یک چند (۶۰) قضای
 نیسا بور تیمار داشت بنیابت قاضی امام منصور بن اسمعیل بن صاعد و مدت ده
 سال قضای ناحیت بوی مفوض بود و توفی فی سنۃ احدى و خمسماہ و برابر
 او قاضی امام سدید القضاۃ ابوالحسن مدتی قضای ناحیت بہین و قضای استراباد
 تیمار داشت و انتقال الی جوار رحمۃ اللہ فی شہور سنۃ ثلثین و خمسماہ و قلت
 فی مرثیۃ :

قضی نجبہ عمی الامام ابوالحسن و غادر حزناً بیتنا و اسع العطن
 و کان غریباً فی الزمان و ہلہ فآب الی الجحٰت شوقاً الی الوطن

و لہ

از وفات اجل رفی الدین گشت آئناہ علم و فصل تباہ
 مویہای سیاہ گشت سپید رویہای سپید گشت سیاہ

و یعلم و یانت و ورع و امانت ایشان زمانہ از جنایات خویش عذر خواست و
 بر اموال و اہلاک مسلمانان امان سایہ افکند و ظلم و ناہمواری و تزویر و تلبیس نفوذ

وکار با برطی نظام استقامت یافت و العقب من الحاکم الامام ابی علی الحسین بن ابی
 سلیمان فندق بن ایوب هو الحاکم الامام شیخ الاسلام امیرک ابوسلیمان محمد و القاضی
 الامام رئیس ابو الحسن علی، و العقب من القاضی ابی الحسن علی بن الحسین بن فندق
 جمال القضاة ناصر و بدر القضاة ابو علی الحسین، درج ابو علی الحسین عن بنات، و العقب
 من جمال القضاة ناصر محمد و ابو القاسم، درج ابو القاسم عن بنات فی سنه خمین و خمسیه
 و العقب من محمد بن ناصر (۶۰ ب) ابو منصور و ابو علی و بنات، و العقب من الحاکم الامام
 شیخ الاسلام امیرک ابی سلیمان محمد بن الحسین بن فندق هو الامام و الدی شمس الاسلام
 امام الائمہ ابو القاسم زید بن محمد و الامام حمزه و الامام الحسن، درج الامام حمزه و العقب له
 و من منظومه قوله شعر

ایا من مرايه عين الصواب	و یا من بابه حسن المآب
حضرت الباب مرآت وانی	رضیت من الغنیمه بالایاب
حُبَّتْ الآن عنک و انت شمس	و نور الشمس لیستزیا الضباب
الیک احتاج عزمی و انتظاری	کما احتاج السؤال الی الجواب
فالکرمی بفضلک یا ملاذی	و شرفی بابطال الحجاب
عتاب ثم حرمان و هجر	عذاب فی عذاب فی عذاب

و اما عم من حسن و حفظ اصول ادب بجائی بود که استاد امام محمد میدانی گفت در حق
 او نحن النحلجان و هو البحر

اما پدرم امام سعید شمس الاسلام ابو القاسم زید بن محمد ولادت او بوده است
 روز عید شوال سنه سبع و اربعین و اربعایه و وفات او روز پنجشنبه بیت و هفتم
 جمادی الاخره سنه سبع و عشر و خمسیه، مدت بیت و اند سال در بخارا روزگار گذرانده
 بود و آنجا متوطن شده و بائمۀ آن بلاد اختلاف داشته و از انواع علوم حظ وافر حاصل کرد

و از استادان او بود و در آن ایام الامام ابوبکر محمد بن احمد بن الفضل الفارسی والامام ابو عبد اللہ الحسین بن ابی الحسن الکاشغری الملقب (۹۱ و ۹۲) بالفضل والامام الزاهد شمس اللہ ابوبکر محمد بن ابی سهل السخری والسید الامام ابوبکر محمد بن علی بن حیدر الجعفری، و از شُرکاء او بوده ؟ الامام الاجل برهان الدین عبد العزیز بن عمر بن عبد العزیز المازہ، و در آخر عمر او کہ چشم او را ضعیف رسید از یوست دماغ و کثرت تکرار و مطالعہ پیرزنی کہ گفتی از عجز قوم عادت بیاید بکمالی خویشتن مشہور گردانید و علاج ناصواب بی معرفت اصول در مداوہ چشم او بجای آورد و در سنہ ثلاث و خمسایہ چنانک چشم او تباہ شد و آن پیرزن شبگیرہ کرد و بگریخت و کس بر اثر او رفت باز نیافتند کان الارض اکلتها و السماء دفعتها و چون بدین رنج مبتلا گشت این دو بیت انشا کرد۔

لئن غاب عن عینی برغمی نورہ فما غاب عن دار الجزاء ثوابی
شیاطین دهری قادر بوا فلک التفتی فابتعتهم من ناظری بشہاب

و ذکر او امام ابو الحسن بن عبد الغافر الفارسی الخطیب بنیسا یور در تاریخ نیسا یور نام آن سیاق التاریخ بسوط تر ازین آورده است۔ و امام علی ابن ابی صلح الصالحی الخوارمی ہچمان، و این معنی بقلم و بیان ایشان لایق تر، و فم الاعرابی انعم، و من مدح ابلا کا نما مدح نفسه، و العقب من والدی الامام ابی القاسم زید بن محمد البیہقی الامام یحیی و مصنف کتاب ابو الحسن علی و محمد و الحسین و علی، و محمد و الحسین توأم درجا، و علی درج، و اما یحیی فقد عاش (۹۱ ب) عشرين سنة ولم یعقب، و من منظوم فی یحیی بن الامام ابی القاسم قوله و هو یشکو من مؤدبه الخرف الهم (؟ کذا) الملقب بموسجہ (بوسیجہ؟) [

شعر

ادیبی فی کتاب اصبح داع فهل اربحی یا قوم منہ شفاء
یضر ولا یسخر یا نفع و انه یضیع خبزا او ینقص ماء

الایا امام الدھرهل انا واجد لداء صروف الدھر منک دواء

البیہقیون

جماعتی آریزرگان و افاضل بودہ اند و ربیع زمینی بیشتر ملک ایشان بودہ و اسلا
من بودہ اند از سوی والدہ و جد من بود رئیس العالم ابو القاسم علی بن ابی القاسم
الحسین بن ابی الحسن علی بن عبد اللہ بن طاہر بن احمد بن مسکوب البیہقی، ابو الطیب
طاہر بن احمد الفقیہ روایت کند از خال غیش الفضل بن المسیب، توفی فی مسکنہ
سجبا باد (یحییٰ باد؟) بہت فی سنہ ثلاث و تسعین و ثلثمائے و او برادر زادہ عبد اللہ
بن طاہر بن احمد الفقیہ بود ابن عم خواجہ ابو الحسن البیہقی و خواجہ ابو القاسم الحسین بن
ابی الحسن البیہقی مری شجاع و شہم بود و ملوک روزگار او را عزیز و گرامی داشتندی و
والدہ او دختر ابو الفضل بن الاستاد العالم ابو بکر الخوارزمی بود و استاد عالم فاضل
ابو بکر خوارزمی خواہر زادہ محمد بن جریر الطبری المورخ بود کہ تاریخ جریر و تفسیر بومی
باز خوانند و حاکم ابو عبد اللہ حافظ در تاریخ نبیسا بور یاد کردہ است و مصنف این کتاب

نہ اصل : زمیع ، مصنف نے ص ۲۱ ب پر لکھا ہے : زمیع (کذا) بلغت پاری زمین بردہندہ را

گویند تصحیح از دوی محمد البلدان ۲ : ۹۴۶ ، ربیع کی تشریح مصنف نے ص ۲۰ و پو کی ہے : این ناحیت
یعنی ناحیہ بہق ، را دوازده قسمت بناہ اند ہر قسمتی را ربیع نام کردہ و یک عدد را یک گز چہار ہجہ بیش نتواند
بود چہ ربیع یک عدد از چہار عدد بود پس مراد بدین ربیع چہار یک نیست مراد آنست کہ در محمل اللغہ ابن فارس
بیارد کہ الربیع محملہ القیم پس ہر کجا کہ قوی آنجا نزد یک بیکدیگر جمع شوند و بنا و عمارت سازند از ربیع خوانند در
عرب انادہ ہر چہ در شہر منزل گاہ خلق بود بر یک سمت آنرا محملہ خوانند آنچہ دھراؤ کہہ بود آنرا ربیع خوانند
لے مصنف نے ص ۲۲ و پر ربیع گاہ کے دیہات میں اسکو بحیا باد لکھا ہے ۔ دونو جگہ غالباً یحیا باد
مراد ہے ، لے بظاہر منقول معنی میں یہاں سے کچھ عبارت رہ گئی ہے ،

عرقی نزاع دارد در تصنیف و تالیف تواریخ و قبل ۴۳۱) ان العرق دَسَّاس، و ابوبکر الخوارزمی
می گوید شعر

بأمل مولدي و بنو جرير فأنوالی و یحلی المرء خاله

و اشعار و رسائل و مصنفات ابوبکر الخوارزمی در جهان منتشر است، حاکم ابوعبدالله
الحافظ گوید در تاریخ نيسابور: فاذال ابوبکر یذاکونی بالاسامی و الکئی و الالقاب و
الجراح و المعدل من دِوَاة الاحادیث و اخبار مشایخ المحدثین حتی اتحید
فی حفظه و فهمه و علمه، توفی ابوبکر محمد بن العباس الطبری الخوارزمی فی
النصف من شهر الله المبادک رمضان سنة ثلاث و ثمانین و ثلثمائة، و
دران تاریخ کو فح [کو فح] که ایشانرا قتل نمودند بتافتن آمدند بدین ولایت، در محاربه کوفی فکند، جمعی
از دوستایان خواجه ابوالقاسم بن ابی الحسن البیهقی را بکشتند و معلوم شد که آن قتل
عمد بود نه قتل خطا، یوم الاربعاء التاسع من رمضان سنة ثنتی و ثلثین و اربعمائه، و
هفتاد و پنج شخص را بقصاص و خون ریختند که جمله شرکاء بودند و قتل وی و قتل
پسرش ابومنصور، و درین تاریخ جدم رئیس عالم ابوالقاسم علی بن الحسین البیهقی در قرار
کین بود پس بعالم کونین و تکلیف آمد لیلۃ الاعد الرابع من محرم سنة ثلاث و ثلثین
و اربعمائه، و ولادت سید اجل زاهد رکن الدین ابومنصور رحمة الله هم اندرین شب
اتفاق افتاده بود، و والده جدم و رئیس عالم ابوالقاسم دختر خواجه اصیل ابوالحسن علی بن
محمد بن احمد الباز ارقان بود، و او بمیره ابوعبدالله محمد بن یعقوب الفارسی بود صاحب یوان
(۶۲ ب) نيسابور، و فرزند او الفضل بن محمد بن یعقوب منصب وزارت یافت و
عرقی داشت از سوی والده از میکالیان و حکم قرابتی که با امیر حسنک میکال داشت خراج
او در رجب ۳۱۱ استقاط کرده بودند و برادرش ابوعلی احمد بن محمد بن احمد الباز ارقان هم
واماد خواجه ابوالفضل الخوارزمی بود، و از اعقاب ابوالفضل الخوارزمی بود درودیه ششتمند

ابوالعباس سعید بن علی بن سعید بن ابی الفضل بن الاستاد العالم ابی بکر محمد بن العباس
 الطبری الخوارزمی، توفی الشیخ الاصل ابوالحسن البازانقان يوم الاثنين التاسع من
 شعبان سنة سبع وثمانین واربعمایه رحمة الله علیه، توفیت ابنته ام جدی يوم الاربعاء
 الثاني والعشرين من صفر سنة ثلاث وثلثین واربعمایه، ولد ابنة الفقيه ابو سعید
 الفضل بن علی فی الثالث عشر من رجب سنة احدى والعین واربعمایه وتوفی رحمه
 الله فی شوال سنة ست وعشرين وخمسایه، وخواجه ابوالحسن بهیقی تحمل سفارت
 ورسالت کردی از ملوک آل سامان بدار خلافت والعقب منه ابوالقاسم الحسین الشهید و
 ابوسعید الحسن و ابن ابوسعید یکیند نیابت عمید خراسان محمد بن منصور التوسی تیمار داشت
 در سیاه بور و بادوی در خدمت سلطان الب ارسلان بغزو روم رفت و بسیار بنده آورد،
 والعقب من الشیخ ابی القاسم الحسین الشهید جدی رئیس العالم و حده والعقب من
 ابی سعد الحسن علی و محمد (۱۴۳) و بنات، و از بنیرگان او باشند بدر الدین اصل
 خراسان اسمعیل بن ابراهیم بن اسمعیل الدیوانی و اسمعیل دیوانی پیشین عالم و معروف
 و مستظهر بوده است، ذکر او در تاریخ محمودیان خواجه ابوالفضل بهیقی آورده است
 و گفته اند که در مجلس تعزیت او وزیر مظفر ترغی (کناب ترغی) و قاضی القضاة ابوالهیثم
 و قاضی القضاة صاعدا اجتماع اتفاق افتاد و چون وزیر مظفر بازگشت در وقت بر
 نشستن قاضی القضاة ابوالهیثم باز وی (اگر رفت اعانت را بر رکوب) و جدتن
 رئیس عالم ابوالقاسم البیهقی از احرار روزگار بوده است و افاضل عهد و از
 منظم او این ابیات در کتب آورده اند

نصیبک من قلبی و دوحی وافر و فی الحب قد اقللت منک نصیبی
 و من اجل انی قد احببتک خاصاً امری الناس اعدائی و لست جیبی

أَلَمْ يَقُولِ الْقَائِلُ شَعْرَهُ

این طرفه نگر که با تو افتاد مرا مردم همه دشمنند و تو دوست نه
و قال فی مرثیة ولده ابی شجاع الحسین

اذا تذکرتُ آیاماً مضین لنا بکیت من فرط احزان علی ولدی
بکلی فوادی علی نجل ولا عجیب بکاء قلبی من حزنی علی کبدی

ومن منشورة الدهر لیوم ثویحون ویداتی [یُرَقِّی؟] ثویروی و
یهدای ثم یفصل یمیز ثویذال ویرفع ثم یخفض و یبسط ثم یقبض
وفیه یفسد ما کان وما یکون ومن عرف ذلک فان کل عسیر علیه
یهون والراحة فیه موصولة بالعناء والبقاء مقرون بالفتاء والملك
سبب للعزل والجد (۶۳ ب)، موجب للهزل فرحم الله امرء نظر
لغده و ماجز المهالك الى نفسه بیداه و نظر الى الدنيا شذراً و علم
ان مع مداهاجذرا والسلام

روزی او در نزدیک عمید الملک سید الوزراء ابو نصر الکندر می رفت و
مجلس خاص بود ببرزگان جهان، او اشارت بعمید الملک کرد و تلاوت این آیت
آغاز کرد که وَ سَكَنْتُمْ فِي مَسَاكِينِ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ وَ تَبَيَّنَ لَكُمْ كَيْفَ
فَعَلْنَا بِهِمْ وَ ضَرَبْنَا لَكُمْ الْأَمْثَالَ اهل مجلس بیکیار در دیده بر رخسار نثار
کردند و نصیب خویش ازین موغلت برداشتند، هر چند عمید الملک تشریف
بروی عرض داد قبول نکرد و گفت انعام عام خواهم و آن عدل باشد نه انعام
خاص چه انعام خاص در ایام ظلم و ناهمواری هیچ فائده ندهد و انعام عام سبب عارت

له اصل: بکاء له اصل: خاص بود بزرگان، شاید خاص بود ببرزگان ہو

له قرآن مجید ۱۳ (سورة الحجر: ۴۷)

عالم بود، عمید الملک گفت درینا چون تو شخصی متوطن در روستائی بخدمت گفت:
ایها وزیر از همه بقرع و موطن راه بعصا قیامت یکی است، از هیچ جای راه
دور تر و نزدیک تر نیست، عمید الملک گریستن زیادت کرد و فرمود تا آن روز
دیوان نداشتند چون خواست بخدمت که برخیز و گفت: ایها وزیر! ازان آتش
که زبانه می زند بیرون سراپده تو غافل مباش و بدین خطام دنیا خوشتن را
و قود آتش و دوزخ کن، و اعلم ان لنفسک علیک حقاً و حقها ان تعقیبها
من عذاب اللہ تعالی بما اعطاک اللہ، و وزیر ابوالعلاء محمد بن علی بن حنیف
که وزیر مجد الدوله بود چون سلطان محمود (۱۱۶۴) بن سبکتگین بولایت ری
مستولی گشت و او را دبیری فرمود، و او عمری درازیافت، بدین خواجه که بخدمت
بود نامه نویسد جواب نامه او، و این نخت آن نامه است:

وقفت علی الفصل الذی افرد فی به الشیخ رئیس العالم ادام
الله نعمته فذكر فی العهد المتقدم وان لم انسہ ساعة من الدهر
ولحظة من العمر و بی من شوق الیه ما کادت له الاحشاء تزجف
والدموع تنطف اذ کان الاجتناع والشیاب غص لم یخلق برودة
والمنشیب غریب لم یقبل وفودها وها انا ذا بلغت من العمر سواحلہ
وعطلت افراس الصبی ودواحلہ ثم وقعت علی ما صرت فیہ القول من
کلام بمثله یشب نار الیتراع فی اثناء الجواخ ویستنزل العصم العول
الی سهل الا باطلم فتملت شعثا واهتززت شرفا وقد قومت الوزرة

له اصل: تعقبا له اصل: حول - اس کا حال دیکھو راحة القدر و ص ۴۸۰ بعد پر

له اصل: فذكر نیه له اصل: تلف

له اصل: التراع

الى فلان و اسدفت بانقلابه هذا المنصب العظيم والمقام الکريم ولو
لا تلافیه الفضل و اربابه لضرعت خد ودهم ونسبت جد ودهم اذ
كان الامر قد افضى الى قوم عد و الادب ذنبا غير مغفور واهملوه
دبا غير مخطور فحی الله به مكانه و شتيد امرکانه و اعاد مجاهله معالم
ومخارمه مخاتم حتى وقفت عليه آحاد الامل و ضربت اليه الابد لابل
و این نامه است مطول بدین قدر درین موضع کفایت افتد

و چون نظام الملک صدر وزارت را بکفایه خویش مزین گردانید و مجلس
ومی رفت و گفت: "ایها الوزیر! اسمع قول الله تعالی حیث قال تَلْکَ الذَّارِ
الْمُخْرَجَةُ نَجَاجًا لِلَّذِينَ لَا یُذِیْدُونَ (۱۶۵)، عَلَوْنی الارض ولا نَسَدا" دو
حجابست از سعادت آخرت ارادت جاه و رفعت و نفاذ امر و هیوار کار فرمود
و شهیدت را متابعت کردن، بهیچ باید کرد تا این هر دو سد جمع نباشد چون عَلَوْ
محل مساعدت کرد و سد فساد از راه بر باید گرفت " بعد از آن میرگز نظام الملک
بشرب نمر و قنای شهوت بر خلاف شریعت مشغول نشد، گفت یک سد کفایت
بود، پس نظام الملک او را گفت با ما در حضرت مقام کن، گفت مرا زیان دارد
و شما را سود ندارد،

و العقب منه ابو شجاع الحسین و ابو منصور المظفر و وجیه العلماء ابو نصر احمد
و بنات و عاشوا و عادیروا عقبه الستین و السبعین و لم یبق لهم عقب، توفی
جیدی ابو القاسم رحمه الله سنة ثلاث و ثمانین و اربع مایه، و توفی خالی الرئیس
المکرم ابو منصور المظفر فی شهر ربیع الاول سنة سبع عشر و خمسمایه، و اما وجیه
العلماء احمد صاحب ادب جزل و قول فصل بود و حافظ کتاب الله تعالی و عالم بعلوم
قرآن توفی فی شهر سنة احدى و عشرين و خمسمایه و ثمن منظومه قوله و هو یرثی اخاه

له لعنت حدودهم لله قرآن مجید ۲۸ (سوره العنکبوت): ۸۳، لله من منظومه کمر است در اصل

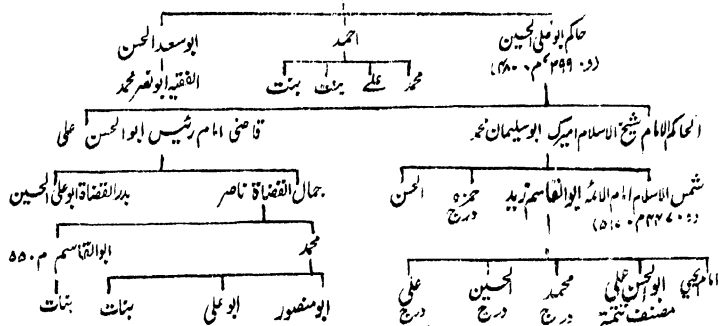
بان الحسين نجي عني فاحزنا
 قد كان دهر ايما لا نظير له
 وقال ايضا وهو يرثي اخاه ابا منصور
 ابو منصور القمر المرحي
 رهن وقد دخلت اذا مسني ذفينا
 واني في الجعاب بقيت سهما
 منه وواسفان لم امت اسفا
 فاصبحت جنة الماوي له صدفا
 شععر
 مضى وانا قرين الاكتاب
 على اساعتي من كل باب
 سكر في الزمان ولا يجابني

(۱) شجرہ نسب ابوالحسن علی مصنف تتمہ صوان الحکمہ از جانب پدر

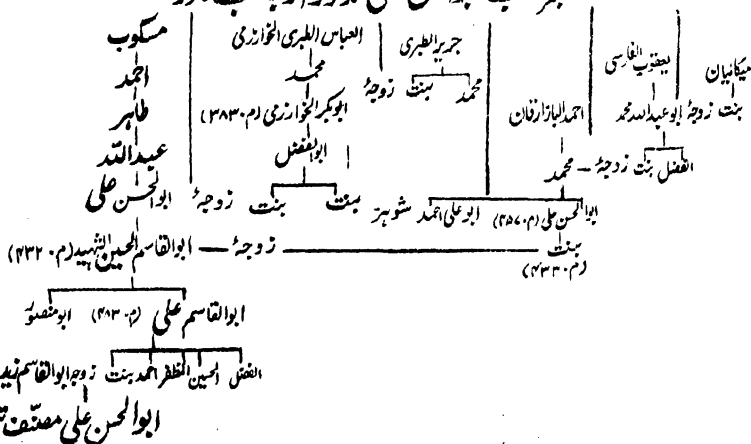
امام الحسن

امام ابو یوسف

حاکم امام ابوسلیمان اشعری (م. ۴۱۹)

(۲) شجرہ نسب ابوالحسن علی مذکور از جانب مادر

قسم ہشتم

در ذکر لطایف سلاطین کامگار کہ گاہی خاطر انورشان جانب نظم میل نموده

از انجملہ

سلطان محمود میرزا

ولد سلطان ابوسعید میرزا بود و اوراد در ماوراء النہر محمود غازی می گفتہ اند، بجهت آنکہ ہموارہ بکفار کتور محاربه و قتال می نمود، و چہرہ ظفر از آئینہ مصما فتح ارتسامش نمودار می بودہ، اکثر بلاد ماوراء النہر و بدخشانات در تحت لواء فلک فرسائ و چتر سپہر آسایش آسودہ و مرفہ الاحوال می بودہ، و ہمیشہ رای فضیلت (ق ۱۱۶)، ق ۱۳۱ آرائش متوجہ حال ارباب فضل و ایل اعانت اصحاب استحقاق و استنبہال می گشتہ و شغراء سحر گتر و فضلای ہنر پرور لایزال مجلس فردوس مثال را از نتائج فکر

۱۵ [ساک حبیب السیر - ج ۳ - ص ۱۹۳ : تذکرہ دولت شاہ - ص ۵۲۳، ۵۲۴،
۵۳۲، ۵۳۶ : لین پول - محدثن ڈائینٹیز - ص ۲۶۸] - سلطان محمود میرزا در سنہ ۹۹۹
یا ۱۰۰۰ بمقام عقبی خرامید - نیز ساک بایرنامہ ترجمہ انگلیسی - ص ۵۴ تا ۵۱ و غیرہ:
"تاریخ رشیدی (ترجمہ انگلیسی) ص ۹۳، ۱۰۳، ۱۱۷، ۱۱۸ - سلطان محمود دیوان ہم دارو اما
نزد بابر شعرش بد بود [ساک بابرنامہ]"

سجارد؟ و جواهرسان گوهر مار خویش مزین می داشتند، و او نیز از صنعت شعر که میزان طبع هر پرور است اشتغال تمام می فرموده و در فصاحت و بلاغت الفاظ و دقت معانی جالس مجلس کمال بوده، این مطلع از دست ۵

گفتید گردون که خشتی فکریه و خشتی زرست
پیش چشم اهل بیتش توده خاکسترست

سلطان محمود میرزا

فرزند ارجمند سلطان محمود میرزا بوده، از جانب مادر از سادات تتر مذکور بوده و بعد از فوت پدر سادات اثر جمیع ممالک محروسه که در قبضه پدرش انتظام داشت بهید اقتدار او انتقال یافت و طبع سخن طراز و فکر هر پرورش که نقاد و جواهر معانی و صرف لای الفاظ است [در صنایع شعر میل تمام داشت چنانچه صیر فی طبع لطیفش دیوان ترکی و دیوان فارسی ترتیب کرده بود و در ترکی تخلص "پادشاهی" بود و اندک در فارسی غازی، این مطلع ترکی از دست ۵

فرافینک دین اولار حالت نه بهرم زعفرانی در

نظر حالیمه قبل کم باغ عوم نیتک خزانی در

ق ۱۱۱ این رباعی را بعد از آنکه امیر خسرو شاه (ق ۱۱۱) بیشتر بچشم آورده و گفته دیباغیه

نوری که عیار دیده روشن بود چشم بر ایام ز چشم بر بود

فریاد که فریاد بجای رسید افسوس که افسوس نمی دارد سود

۵ دکن، ۵ [ماک با بر نامه ترجمه انگلیسی - ص ۴۷، ۴۸، ۵۲، ۳۰۲]

و غیره: حبیب السیر ج ۳ - جز ۳ - ص ۲۷۸ و غیره [متوفی ۹۱۱ هجری (با بر نامه) ۵ ارجمند دکن]

۵ ترید دکن، ۵ در ۹۰۳ هجری (با بر نامه ترجمه انگلیسی - ص ۹۵)

بایسنغر مرزا [عادلی]

نیز پیر افسر دولت سلطان محمود میرزا بود [و] لطافت حسن و جمال و کثرت
فضل و کمال آراسته و سیرت فضیلت آرایش هنر پرور بود، خط نسخ تعلیق را
بغایت خوب می نوشت، بکرات و مرآت مولانا سلطان علی روح الدرواه تعریف
می کرد و دیوان غزل دارد، و عادلی تخصص می کرد، این مطلع از و ست که ۵
کاش در عشق بتی دیدانه باشد کسی ترک عالم کرده در ویرانه باشد کسی
این معما با سم بود از و ست ۵

رفیقان حال من در عشق بد شد
زدل یکبارگی هوش و خرد شد

ظہیر الدین محمد بابر بادشاہ

خلد ملکہ، فرزند ارجمند میرزا عمر شیخ است، پادشاهیست از ولوری و
بهاوری یگانہ دوران، با کثرت فنون و فضایل و کمالات آراسته، بلکه مادری اہل

۱۵۰۰ [بابر نامہ ترجمہ انگلیسی] ص ۱۱۰ تا ۱۱۲ وغیرہ - تذکرہ دولت شاہ - ص ۳۵۰ و ابجد: تذکرہ
خوشنویسان: حبیب السیر [تذکرہ اش و حواشی سابقین ہم گذشت - توفی فی ۸۳۵ھ]
۱۵۰۰ تذکرہ بابر شاہ در سار کتب تاریخ مذکور است، بنا برین بر حوالہ چند کتب اکتفا کرده می شود -
[مرکب حبیب السیر] بنفین ذکر سلطان حسین بیقرا: بابر نامہ ترجمہ انگلیسی - اندکس مشتمل بر
ذکر خط بابر: و دیوان شعر و دیگر کتب منسوب بہ بابر، اشعار ترکی و فارسی - غیرہ مطالب
مہمہ: گلکبدین بیگم ہمایوں نامہ: سفینہ خوشگو (خطی) ج ۲ - ق ۱۸: تذکرہ خوشنویسان ۲۵
وفات بابر در ۱۵۱۹ھ

زمان است خصوصاً در موسیقی که بی بدل واقع شده، و شعر ترکی و فارسی را خوب در بیه
است، قوت طبعش از نظم ترکی از این مطلع معلوم ذوق، اب می تواند کرد سه

تکلف پرست صورت نه بوسه ازین اربوق سن
ستی جان ویر لاری لا ابالی تکلف جامن و بوق سین
این مطلع نیز بسیار نازک واقع شده است سه

غیر تاشی زجی آن در دینی اظهار اینما و یم
اسخنکی پنهان غم تاش دین نمود از نما و یم

این دو مطلع فارسی نیز از دست سه
بلاک می کنم فرقت تو دانستم و گرنه رفتن ازین شهر می توانستم

خراباتی و رند و می پرستیم بعالم هر چه می گویند هستیم

عبدالله خاں

ولد محمود سلطان و برادرزاده خان شیبانی است، پادشاه درویش صفت و فانی
مشرب و زاهد و پر پیژگار است، و اکثر اوقات بطاعت و عبادت قیام می نماید و صحبت

ربقیه حاشیه ۳۵ این اشعار بابر پادشاه، برای لطافت و شیرینی شہت نام دارند :-

آمد بهار و دوشده را که یار نیست پروای لاله زار و هوای بهار نیست

در روزگار فتنه بی دیده ام ولی چشم تو فتنه ایست که در روزگار نیست

اشعار فارسی او در باب زمر بکشت مذکور است ۳۵ بادشاه بیت (کنایه)

۳۵ ملکه کلان حاشیه ۳۵ عبدالله سلطان در ۹۴۰ هجری در گذشت [مک بابر نامه (ترجمه انگلیسی)]

ص ۶۳۶ و غیره: تاریخ رشیدی (ترجمه ص ۲۸۲) مصنف تاریخ رشیدی او را

اهلی و موالی و شعرا توجہ تمام دارد چنانکہ ہمہ وقت این جماعت در مجلس او حاضرند و طبعش در نظم ترکی و فارسی خوب است، این مطلع ترکی او بغایت استخواندہ واقع شدہ ۵

سر سر آنیک دوستلار جاننی دلدار ایلدا
آیت آیت بیغلا کیمتر نہار انہار ایلدا
و این مطلع فارسی او نیز بسیار رنگین واقع شدہ نظم
آن سرو قد بجانہ گلگون قیامت ست
آتش بجان من زدہ این چہ قیامت ست

رق ۱۱۸

محمد عیون مرزا (رق ۱۱۸)

فرزند سعادتمند سلطان بدیع الزمان میرزا بود و در حسن و جمال در میان اولاد
اجداد خاقان مغفور سلطان حسین میرزا کہ بخوبی و لطافت مشاہیر زمان بودند، کمی شل
نمود، اما از جور چرخ کج رفتار و کم مخالفتان ندار بحیف بسیار کشتہ شد، و پیش اہالی خراسان
مقرر است کہ اثر شامت این ظلم بود کہ بر سلاطین این ممالک رسید، طبعش بغایت خوب
بود، این مطلع از دست کہ ۵

ز تب بسوخت طیبیا تن بلاکش من
برو برو کہ نوزی تو ہم بر آتش من

(بقیمہ خاسنیہ صفحہ ۳۱) بہ ذکر جمیل یاد می کند، گویند از نسخ تعلیق نیک می نوشت، در
ایام حکومت او بخارا مجمع علما و فضلا گشت، چنانکہ ہرات در ایام سلطان حسین بیقرار مرزا
مرو متدین و پاکباز بود و بخط خود، دو نسخہ قرآن نوشته بہ حرمین شریفین فرستاد.

همایون میرزا

ولد سعادت افسر بابر بادشاه است، گویند بسبب افعال حمیده و الطوار پندیده دارد و صفات ستوده ظاهر و باهر و طبعش نیز بزیور نظم مزین است و این بیت را از برای مقیم نام شخصی گفته است

مقیم شد غم تو در دلم چه چاره کنم
عجب غیبت کرد دل ز سنگ خاره کنم

۱- نصیرالدین همایون بادشاه متوفی ۸۱۳ هـ بمکه بابر ۸۵۰ هـ ترجمه انگلیسی، گلبدن بیگم همایون نامه، واقعات جوهر، تاریخ رشیدی، سفینه خوشگو دخی، ج ۲ - ق ۳۵ - و سائر کتب تاریخ که در فارسی و انگلیسی و اردو موجود است [در سفینه خوشگو این دو رباعی از او مذکور است :-

یارب که رضای دل درویشان ده	این ریش دل شکست را و روان ده
عدنیت که گویم این بده یا این ده	چیزی که رضای تو در آستان ده

یارب بکمال لطف خاصم گردان	عارف بختایق خواصم گردان
از عقل جفا کار دل انگار شدم	دوپا نه خود خوان و غلام گردان

قسم ہفتم

دور ذکر جمیل خدام عالی مقام لازم الاحترام، میزباندار، خورشید اقتدار، جمشید قدر،
عالم گیر، کوکب ارجبندی کہ بین دولت شاہنشاہ کامیاب غیرت آفتاب عالم تاب گشتہ
و حجاب نشو و نما و سلاطین روزگار گردیدہ نظم

ز انجا کہ قدراست نماید خرد بزیہ (ق ۱۵۵) خورشید ذرہ نمشا بد کچشم آن
ہم مختصر بطینت پاک تو آب و خاک ہم منقل ز دست و دیش ماندہ بخروگاہ
و سر و بندی کہ سرش بہتر بیت و پرہش باران سحاب و الشاف ظل الہی از گنگرہ
ایوان کیوان در گذشتہ بہر حد لامکان رسیدہ

پہر ارج سعادست کہ در اصابت رای بلا و روی زمین را باوست نینت وزین
جہان فضل و بہر معدن سخا و کرم ملاذ و ملجاء اہل کمال شاہ حسین
ہر چند خامہ و دوزبان را در بیان اوصاف ملازمان آن جناب حد گستاخی نبود، اما چون
ہمیشہ گوشہ خاطر انور و توجہ منیر فنیدت گستر آن عالی رای ملک آرای جانب جامع
کہ ذکر لطایف ایشان گذشت، بہت این کلمہ چند لازم نمود و حضرت امیر علی شیر
کہ مصنف ترکی این مختصر است، ختم بنام پادشاہ مرحوم سلطان حسین میرزا کردہ، اینجا
نیز اسم بمعنی ہوالمسک یا کرۃ یتنوع مناسب دید، بنا بران این نامہ نامی را کہ بچنین
جوہر معانی پرداختہ شد باسم گرامی آن حضرت، کہ بمنزلہ ہر نشان سعادت جاودانی است

لہ دکذا، "بنامہ" نیز مناسب است، لہ میرزا شاہ حسین اصفہانی در ۹۲۵ھ کتبہ شد

[تہامک حبیب السیر - ج ۲ - جز ۴ - ص ۱۰۵]

لہ گذشت دکذا،

مذیل گردید، و باعث این جرأت این دو مطلع را که از نتایج طبع گوشتراوان آن جناب بود، یافت

(رق ۱۱۹) سوختم از غم و بیعت نظری با نیست
و که زین درد بمردیم و دوای پیدائست

بیدلان بجز ترا مونس جان ساخته اند
و صل چون نیست میسر بهمان ساخته اند
و بدین رباعی که بدعای دوام دولت روزافزون آن حضرت غلغلله است [ختم میکنند]
ای آنکه جهان خوش بقای تو بود
تا دور سپهرست بقای تو بود
هر جا که حدیثی بر زبانی گذرد
ختم سخن آن بد که دعای تو بود
خطاب بملازمان حضرت آصف صفائی اسلام ملاذی مخدومی غلغلله

ایا بر سپهر سعادت چو مهر
ز قدرت کی پای آمد سپهر
سپهر برینست بود کارخ جاہ
مگر مهر را فقیه بارگاه
بدوران بسی دیدم ای نامدار
امیر و وزیر و شمشیر
محیط خود را توئی دُرّ ناب
سپهر کرم را توئی آفتاب
ز بهر تو این پیکر انگاشتم
ز روی سخن پرده برداشتم
چنان باز کردم سر درج راز
که گردد جهانی ازین چشم باز
نکردم تمامش بنام کسی
که باشد پیشیمانیم زو بسی
وزان پس بر آیم بر اطراف دهر
بگویم چو فردوسی از روی قهر
(رق ۱۱۹) دغنی که تلخ است وی را سرشت
گوش در نشانی بباغ بهشت
در از جوی غلغلش بهنگام آب
به بنج انگبین ریوی و شیر ناب
سرا بخام گیتی بکار آورد
همان میوه تلخ بار آورد

تطهر کن بعبده الله بالعی	مستم بنظم جلی و خفی
دین زنگ ازین فویر گرفته است	بگوشت رسام که در سفته است
"اگر بیضه ز مرغ ظلمت سرشت	بنی زیر طاوس باغ بهشت
به هنگام آن بیضه پروروش	ز انجیر جنت دهی ارزنش
دهی آبش از کوزه سبیل	دران بیضه دم دردم جبرئیل
شود عاقبت بچپ ز مرغ	کشد رنج بهوده طاوس باغ
درین معنی از لطف ایزد تعال	مرا هم نگاری نموده جمال
نشانید چو آن شادان گرچه دید	چنان نیز نبود که نتوان شنید
اگر از گل شوره بد سرشت	بنای بسازی باغ بهشت
نخستش بعد گونہ رای و صواب	بهم گز برای بشک و گلاب
و بدخشت و گل جبرئیل امین	بلندش کنی مثل چمن برین
(ق ۱۱۲۰) پی زینت آن ز نقش و نگار	بسازی بهر گوشه صد اصل کار
منائی دران غایت اهتمام	کنی با هزار اهتمامش تمام
همان شوره آخر کند کار خویش	تو شرمندہ گردی ز کار خویش
بی رنج بروم درین مختصر	چه لیل و نهار و چه شام و سحر
سر اکنون ازین بحر پر کرده ام	همین است چیزی که آورده ام
اگر نه چه لایق به بزم می است	ولی نزد من به ز دست تپی است
بظاہر اگر چه فرومایه ام	بہت چو گردون بود پایہ ام
بتعریف و توصیف خلقم مبین	بمن بین و در کہنہ و لقم مبین

دق ۱۲۰

غلام تو ام ای جهان کرم تو چو هرشناسی و من جوهرم
 غرض زین همه ای عزیز کسی بود نام نیکیت که ماند بسی
 اُمیدم چنانست از که و کار که تا باشد این خاکدان را داز
 نگرود تبی از تو عالم دی
 که جانی و جان همه عالمی

تمام شد بفضلہ تعالی

صل نفع کتاب در رمضان ۹۶۵ هجری بکتابت رسید

فهارس

را فهرست مضامین

۳

۶

۱۲

۴۹

۹۶

دیباچه

دیباچه از فخری
مجلس اول

مجلس دوم

مجلس سیوم

ذکر لطایف منادیکی کرده است که در آخر
زمان یشان بوده، اما به ملازمت ایشان
مشتف نه شده

ذکر لطایف جمعی کرده که بعضی را در کبر
سن بملازمت رسید و بصحبت بعضی در
ایام جوانی مشرف گردید و در تار و پود
سنه ست و تسعین و ثمانمایه (۵۸۹۶)
که ابتداء این نسخه بدیع نمود آن عزیزان
خت هستی از دامگاه فنا به آرامگاه بقا
کشیده بودند

ذکر لطایف منادیکی کرده است که بعضی را
بملازمت می رسیده و به مشرف قدوم بعضی
مشرف میگردد

مجلس چهارم

ذکر فضیلتی کرده است که بشعر مشهور و
مبایهی نبوده اند و از ایشان در لباس نظم

۱۵۲

لطایف ظاهر شده

مجلس پنجم

ذکر لطایف امیرزا و گمان خراسان کرده است
که ایشان را سلامت طبع و استقامت ذهن

۱۸۰

باعث نظم می شده اما مذمت نمی کردند
ذکر لطایف فتنه و ظرفا غیر ممالک خراسان
کرده است - که در زمان او هر کدام در خور
حال خود گفتار شیرین داشته اند و صاحب

مجلس ششم

۱۸۹

دیوان بوده اند

مجلس هفتم

ذکر لطایف سلاطین کامکار را اولاد و سعادت
یا سلطنت شعرا را ایشان کرده که در بعضی
محل خوب خوانده و بعضی نیز بنظم التفات

۲۰۴

نموده اند

مجلس هشتم

ذکر لطایف حضرت خاقانی مغفور مرحوم

۲۱۵

ابوالغازی سلطان حسین میرزا

مجلس نهم

۲۱۶

مشمول بر نه قسم :-

۲۱۸

قسم اول در ذکر لطایف حضرت میر
قسم دوم بذكر لطایف سادات کرام که گاهی

۲۲۳

بنظم التفات می فرموده اند

۲۲۹

قسم سوم ذکر لطایف علما که گاهی بنظم التفات نمایند

قسم چهارم

ذکر لطایف فضلا واجب الاحترام که طبع لطیف

۲۳۹

ایشان میل بجانب نظم دارد

۲۴۶

ذکر لطایف ارباب هنر و سایر عوام

۲۹۹

ذکر لطایف وزراء عالیقدر

۳۰۲

ذکر لطایف امراء نامدار

۳۰۷

ذکر لطایف سلاطین کامکار

خاتمه کتاب - ذکر لطایف جناب دولت

۳۱۳

پنجاهی وسعدت و شنگاهی میرزا شاه حسین

قسم پنجم

قسم ششم

قسم هفتم

قسم هشتم

قسم نهم

(۲) الاسماء والاعلام

۱	ابوسعید پهلوان	۱۵۲	ابوبی	۲۳۸
۲۰۶	ابوالقاسم خواجه	۲۳۸	ابوطاهر	۱۱۶
۶۹	ابوالبرکه	۱۹۰	ابوطاهر مهنه	۱۷۶
۲۲۶	ابوالفضل شیخ	۱۶۵	ابن لعل	۶۸
۲۲۵	ابوالقاسم	۲۴۵	ابوالنصر خواجه	۱۷۶
۱۸۶	ابوالحسن مولانا حاجی	۴۴	ابونصر حافظ الدین پارسا	۶۵
۱۶۴	ابوالوقار خوارزمی خواجه	۱۶-۱۷	ابهری مولانا زاوه	۲۴۸
۱۷۴	ابواللیث فقیه	۵۲	اتانی رازاداد جمیل آتانی	۸۸
۲۸	ابوالغواریش مرزا	۲۱۳	احد الله خان امیر	۱۴۰

۲۸	انوری	۲۸۸	اسیری	۲۸۱	احمد سراج
۱۱۲	انوری	۲۲۴	اصغر مرزا	۱۹ ذی ۲۰	احمد شاه بهمنی
۸۰	انیسی	۹۹	اصفی	۱۵	احمد میرک
۲۱	اود مستوفی خواجہ	۱۲۰	اصلی		احمد بن محمد الزنجی معین
۷۱					نائب الدعوة داراجادو
۷۹	ایازی	۲۸۴	آفاق جلیر		آذری
۲۴۲	ایوب	۱۲۳	آفتی	۱۸ ذی	اختیار قاضی اختیار الدین
۲۰۱	ابلی شیرازی	۲۷۹	افسری		حن
۱۳۷	ابلی ترشیزی	۲۲۶	افضل امیر	۱۶۱	
۱۱۱	آهی دوزگی	۱۹۸	افضل خواجہ	۱۹۸	ادبی ابراہیم شاہ
		۴۶	آق ملک دشابی	۷۹	ارغون
	ب	۲۳۳	آگهی	۱۸ و بعد	آزری
۲۹ ذی	بابا حسین	۳۰۷	الغ بیگ مرزا	۱۴۰	اسد اللہ خاں میر
۳۰۹	بابر بادشاہ ظہیر الدین	۳۰۶	الغ بیگ	۱۹۶	اسد اللہ سید
۲۰۸	بابر مرزا	۲۹	امامی قاضی محمد	۲۷	اسراری
۲۸۲	باباجان عشقی	۲۴۵	امان اللہ	۲۰۶	اسکندر شیرازی سلطان
۱۳۹	باطنی	۲۳۱	امیدی	۲۷	اسلام غزالی
۲۹۶	باقی	۲۹۵	امیر جان	۲۶۴	اسمی
۲۸ ذی ۲۰۷	باینغر میرزا	۲۳۶	امیر سبزواری	۸	اسطیل صفی دین حید
۲۱۱	بایقرامیرزا	۱۲۹	امینی	۸۸	اسماعیل آقا
۳۷	بدخشی	۱۱۳ ذی ۱۱۴	انسی رمی سید حاج	۳۴	آسی علی
۱۶۲	بدخشی	۲۳۳	انسی	۱۴۶	اسیری

۲۹۰	ج	۲۴۱	بهاء الدین خواجہ	۶۷	بخشان شاہ علی
		۱۳۹	بهشتی	۲۱۲	بریع الزمان میرزا
			پ	۸۵	بدلی
	جاردوبی تنگ				برندقی بهاء الدین بن
	جامی در مولانا محمد بزور			۳۴	میر نصرت شاہ بخاری
۲۶۶	عبدالرحمن جامی	۳۰۸	پادشاهی	۱۵۵	برهان الدین
	جامی در مولانا عبدالرحمن	۲۹۵	پناهی	۲۷۹	رزمی شاه حسین
۹۶	جامی	۲۵۵	پیامی	۲۶	بساطی
۱۲۳	جانی = ریجانی	۳۴۱	پیر احمد بن اسحق	۳۱۲	بقائی تنگ
۲۶۷	جزوی		{ پیر فرشته (خواجہ)	۲۵۹	بقائی
۱۳۳	جعفر سید	۱۶	{ ابوالوفاء خوارزمی	۱۹۴	بقائی
۱۸۷	جعفر محمد	۶۵	پیر معنائی	۲۷۰	بلائی
۷۰	جعفر تبریزی (کاتب)	۸۲	پهلوان ابوسعید	۹۲	بلالی
۱۲۸	جلال الدین		ت	۱۰۱	بنائی
۲۲۹	جلال الدین دوانی			۱۳۶	بو علی
۱۲۸	جلال الدین محمود	۲۵۰	تالبعی	۲۷۹	بیخودی
۱۷۵	جمال الدین	۷۵	ترنانی		بیدی (والدہ شیخ زادہ)
۱۱۶	جشنید معنائی	۲۴۲	"ترنایان"	۱۷۲	افشاری
۲۴۵	جشنید نجم	۲۷	تقاجی	۲۶۴	بیدی تنگ
۱۱۲	جنتی	۲۵۱	توز پوش (۹)	۲۰۲	بیضائی
۴۰	جنونی	۲۰۴	تیمور	۱۸۸	بیگ مکی
۲۰	جونه بادشاہ				

۱۴۰	حن مشهدی	۲۹۳	۸۴ "حافظ تیزک"	جوهری
	حسین اردشیر {		۲۱۱ حافظ میر خواجه {	جهان شاه میرزا
۹۴	امیر سید {	۲۳۴	حافظ سیدستانی {	
۲۹ ذ	حسین بابا	۲۵۳	حافظی خواجه	ح
۱۸۲	حسین پهلوان	۲۴۸	حالی	چمبستری
۱۸	حسین صوفی ازبک	۲۸۲	حالی خراسانی	چری
۱۴۶	حسین کیرنگی	۱۱۴	حبیب	ح
۱۵۸	حسین واعظ کاشفی	۱۹۸	حبیب	
۱۲۵	حقیری	۲۹۱	حبیب (مترف)	حلاج (میر سید)
۲۱۱	حقیقی	۴۵	حریری	حاجی (مترف)
۲۲۵	حکیمی سید	۲۴۸	حریری غیاث الدین محمود	حاجی
۸۴	حلوانی	۱۳۲	حزینی	حاجی آتش پُر
	حمزه بن علی ملک الطوسی	۱۰۸	حسامی	حاجی محمد
	السیفی آذری "دربان"	۲۳۳	حسامی	حاجی موعندی
۱۸	الدین یا جلال الدین	۴۰	حسن خضر شاه استرآبادی	حاجی محمد فوطه فروش
۱۴۸	حمید	۱۴	حسن خوانزنی مولانا	حاجی محمد مولانا
۱۶۰ ذ	حمیدالدین	۱۰۴	حسن شاه هزّال	حاجی نجومی
۲۹۳	حیدر توتیانی درویش	۲۳۹	حسن علی	حافظ (محمد خواجه)
۲۵۳	حیدر کلوج	۲۹۹	حسن علی	حاجی تراش {
۵۵	حیدر مجذوب میر	۱۳۳	حسن قاضی سید	حافظ تربتی {
۲۰۶	حیدر مولانا	۳۰۰	حسن قندهاری	طیب

۲۹۴	درویش نرخی	۲۴۶	نخامری	۲۵۴	جرتی
۱۴۱	درویش صوفی	۱۵۱	خنجر		خ
۲۵۵	درویش محمد تقاش	۲۴۳	خندان، سلطان محمد		
۱۰۶	درویش شهبزی	۱۸۹	خواجه غورو	۲۸۶	خاصی
۸۰	درویش نازکی	۳۰۱	خواجه کلاں اندجانی	۸۶	خالکی
۲۵۰	دوانی مولانا سلطان علی	۱۴۶	خواجه کلاں	۲۰۰	خالدی
۲۶۲	دوست اسفزاری	۱۴۱	خواجه کلاں قاضی	۸۳	خاوری
۳۰۵	دوست حسن	۲۴۴	خواجه کلاں معما فی	۳۶	خاوری (مسودائی)
۱۸۰	دولت شاه امیر	۱۴۳	خوانده میر	۱۰۶	خرمی
۱۲۲	دوست محمد		نوشتمردان	۷۲	خسروی
۹۰	دیوانه	۲۴۸	خیابانی		خضر شاه استرآبادی
۲۴۶	دیوانه نیشاپوری	۲۵	خیالی	۷۰	خواجه
	ذ	۱۹۴	خیبری	۱۳۸	خنزری
			و	۸۳	خطائی (میر قرشی)
۱۵۲	ذاتی			۱۸۴	خطی سلطان حسین
۲۶۰	ذینی	۱۱۹	داعی	۱۱۰	خلف تبریزی
۲۴۲	ذہنی کابل	۱۴۸	داعی استرآبادی	۱۴۰	خلفی
	ز	۹۴	دوش خاں	۲۲۴	خلقی امیر غیاث الدین
		۹۳	درویش بیگ	۲۶۴	خلقی بخاری
۳۰۳	رستم علی، امیر	۱۸۲	درویش پهلوان	۲۵	خلیل سلطان
۱۴۱	رفیع الدین حسین امیر	۱۹۶	درویش دکی	۲۷	نخامری

۴۸	سعیدی		س	۱۸۵	رفیعی، علی دوست
۸۹	سکاکی	۶۱	ساغری	۲۶۹	روحی بخاری
۲۴۴ ذ	سکا کو (بابا فغانی)	۱۸۸	ساقی	۳۱	روحی پادری، مولانا
۱۱۵	سلامی	۲۴۶	ساقی - مولانا	۸۴	ریاضی
۲۱۱	سلطان احمد میرزا	۲۴۲	ساکتی	۱۳۲	ریاضی
۲۱۵	سلطان حسین میرزا	۲۴۱	سامانی میرسید بخاری	۱۲۳	ریحانی (دجانی)
۱۴۰ ذ	سلطان علی تنبریزی	۲۱ ذ	سامعی	۲۴۰	رباطی
۲۳۵	سلطان علی حافظ	۲۹۲	سامعی، ابوالمعالی		ز
۱۴۰ ذ	سلطان علی خراسانی	۸۴ م	سام مرزا		
۱۴۰	سلطان علی درویش	۱۹۵	سایلی	۱۴۱	زایری
۱۴۰ ذ	سلطان علی فانی	۱۱۱	سایلی	۳۷	زایدی
۱۴۰ ذ	سلطان علی قزوینی	۱۱۹	سایلی خراساری	۱۲۳	زلالی هروی
۳۰۵	سلطان محمد بخشی	۱۸۵	سپاهی میرنعمتورچی	۲۴۰	زلالی
۱۶۸	سلطان محمد مولانا	۱۵۴	سربینه، میر	۱۳۰	زمانی
۲۴۳	سلطان محمود حافظ ندائی	۲۶۴	سروی	۱۲۹	زیرکی
	سلطان علی مولانا {	۳۴ ۱۱۳	سری	۲۵۴ ۲۵۵	زین الدین، شیخ
۱۴۰	مشهدی کاتب {	۱۵	سعد، حافظ	۲۹۷	زین الدین علی
۲۷۶	سلیمان، ترکمان	۵۳ ذ	سعد الدین نفتازانی	۴۵	زین - مولانا
۴۲	سلیمان مولانا	۴۶	سعد الدین کاشغری	۱۱۵ ذ	زین وفائی
	سلیمانی، (مولانا)	۱۴۶	سعید	۷۳	زینی
۴۲ ذ	سلیمان، {	۹۲	سعید، میرکابلی		

۲۲۷	شرفی، میر	۱۳	شاهرخ سلطان	۲۲۲	سمرقندی
۲۷۷	شفائی	۱۸	{	۲۹۰	سوادى
۱۴۵	شکری	۲۵		۳۶	سوداى
۱۴۲	شجاع درویش علی	۲۰۵		۲۰۸	سوداى
۱۲۱	شمس الدین قهستانی	۲۱۳	شاه غریب میرزا	۱۳۰	سوسنی
	شمس الدین محمد معانی	۱۸۷	شاه قلی ایغور	۲۸۸	سوقی بنی بنی
۶۴	{	۳۰۵	شاهک	۲۷۷	سید احمد قیچکی
۹۵		۲۵۷	شاه محمد	۱۳۳	سیدزاده، منشی
۱۹۵	شمسی	۲۹۳	شاه محمد	۲۰۹	سید میرزا
۱۳۹	شونجی	۲۹۴	شاه محمود قورچی	۲۶۰	سیف الدخواجه
۱۵۰	شوریده بابا	۴۶	شاهی، امیر	۵۹	سیفی
۱۰۸	شوقی	۱۸۵	شیرم شغال	۶۸	سیفی، عروسی بخاری
۲۶۱	شوقی، تیرگر	۲۵۱	شیلی، مولانا	۲۲	سیسی
۲۸۳	شیخ زاده	۱۵۰	شراری، مولانا	۱۸۳	سهمائی عبد الوهاب
۱۷۲	شیخ زاده انصاری	۱۵۷	شرقی، حافظ	۶۲	سهبیلی (شبنم)
۱۶۴	شیخ زاده پورانی	۱۷۴	شرقی، مولانا		ش
۶۷	شبنم سهبیلی، امیر	۱۶۴	شرقه، سید غیاث	۲۵	
۱۳۶	شبینی	۲۴	الدین	۱۰۵	شادی
۱۷۰	شیرعلی	۲۴	شرف خیابانی		{
۲۶۳	شهاب	۲۹	شرف الدین علی یزدی	۳۱۳	
۳۰۵	شهودی	۲۲۳	شریف، میرسید		
۱۹۹	شهیدی	۵۲	شریف، امیرسید		
		۳۲	شرفی، حبیب بلخی،		شاه حسین میرزا، وزیر

۲۸۱	طریق تونی	۲۵۶	صفائی	ص	صابر بہاد الدین	۲۴۱
	طیبی، حسین علی	۱۶۶	صفی الدین مولانا		صاحب	۱۲۱۶
۱۸۱	{ جلاہ	۲۳۷	صفی، غیاث الدین محمد		صاحب بلخی (عشرینی)	۳۲
۲۷۱	طقیلی حصاری	۱۲۵	صفوی		صادقی	۲۵۰
۳۵	طوسی		ض		صافی	۱۳۵
۲۲	طوطی ترشیزی		ضعیفی		صلاح - امیر محمد	۱۲۸
۶۰	ظ	۲۸۳	ضعیفی نیشاپوری		نہالچی خراسانی	۱۸۴
	ظاہری	۲۹۶	ضیاء تیریری		عنائی	۱۹۵
۱۳۹	ظریفی (دو طریقہ)	۱۰۹	ضیاء فغانی خواجہ		صاین الدین، اصغہانی	۹۰
۲۸۱	ع	۱۲۹	میرم		خواجہ	۲۲
	عادل، بابینغر مرزا	۱۴۱	ضیائی نیشاپوری		صبوحی، میرحیدر	۱۸۳
۳۰۹	عارف		ط		صبوری، محمد	۲۶۹
۱۹۴	عارفی	۳۸	طالب حاجری		صدر الدین، رواسی	۵۵
۴۰	عاصم	۳۹	طالب مولانا محمد		صدر الدین، بنی	۱۳
۲۸۷	عاصمی	۱۲۹	طالبی		صدر کاتب	۷۹
۱۳۴	عالم	۳۵	طائفی (دو)		صدر، لاجورد شوی	۲۶۶
۱۰۳	عبداللہ	۱۳۴	طاہر محمد خواجہ		صدقی	۲۶۸
۲۶۸	عبداللہ انصاری	۲۶۶	طاہری		صفائی	۸۵
۵۴	عبداللہ بابا	۱۳۲	طاہری، ہروی		صفائی	۱۳۵
۲۳۵		۱۳۴				

۲۸۷	علاء الملک	۱۶۷	عبد الواسع	۱۸۷	عبد اللہ درویش
۳۲۷	علی آسی مولانا	۷۶	عبد الوہاب اسفرائینی	۱۶۷	عبد اللہ دیوانہ
۲۷۰	علی بخاری	۳۰۳	عبد الوہاب مغول	۱۷۰	عبد اللہ صدر خواجہ
۱۴	علی بن موسیٰ رضا	۵۲	عبد الوہاب مولانا	۲۲۱	عبد اللہ فرخودی
	علی بن نصیر مارون	۲۲۳	عبدی قلندر	۲۸۰	عبد اللہ قزوینی
	بن ابوالقاسم الحسنی	۳۱۰	عبد اللہ خان	۱۶۵	عبد اللہ مروارید
	التبریزی ترک تہم	۲۶۵	عزیز میر	۲۲۳	عبد الباقی
	انوار	۲۵۱	عشرقی	۲۵۵	عبد الجلیل
۱۶۶	علی ترشیزی	۲۸۲	عشرقی بابا جان	۸۳	عبد الحق استرابادی
۲۳۴	علی حافظ	۷۵	عشرقی	۳۳۳	عبد الحمی مولانا
۲۱۹	علی خلیج	۱۸۵	عشرقی امیر	۱۷۵	عبد الرزاق "سرخ قلب"
۱۴۱	علی درویش	۲۶۹	عشرقی - تربتی		
۴-۳ ۱۰۷۷	علی شیر میر، قزاقی	۲۴	عصمت اللہ خواجہ	۲۹۳	عبد الصمد
۲۲۲ ۲۱۸ ۲۲۳	قزاقی			۲۴۶	عبد الصمد افشارنگہ
۳۴۷	علی شہزاد	۱۵۶	عطاء اللہ نیشاپوری	۲۶۰	عبد الصمد بدشتی
۲۳۸	علی نصیحتی	۲۸	علاء الدولہ میرزا	۱۱۸	عبد الطیف صفا
۲۳۸	علی قانون نواز	۳۴	علاء الدین شنگانی	۲۰۹	عبد الطیف میرزا
۱۵۶	علی کرمی - امیر	۹۰	امیر	۱۲۳	عبد القادر نقیب
۱۳	علی کرمی	۲۴۳	علاء الدین محمد	۱۸۷	عبد القہار
	علیکہ، امیر	۵۳	علا شاشی	۵۸	عبد القہار مولانا
				۲۳۸	عبد المؤمن

۱۹۲	فراقی	۲۵۲	غیاث الدین قالی	۲۰۳	عماد، سید
۲۸۶	فروغی	۱۱۸	غیاث الدین محمد	۲۰۲	عماد، لاری
۲۱۲	فریدون حسین مرزا	{	غیاث الدین محمد	۶۷	عماد مشهدی موسوی
۲۷۲	فرهادی		طیب	۴	علی ترخان، نجم
۱۷۸	فصیح الدین خواجہ	۱۵۱	غیاثی	۱۹۶	عیسی، قاضی
۶۲	فصیح رومی مولانا	۲۸۶	غیاثی فروغی	۱۴۱	عیسی
۲۰۲	فضل اللہ	۱۱۵	فارغی	غ	غازی سلطان مسعود میرزا
	فضل اللہ ابوالحسنی	۱۹۳	فانی		
۵۲	خواجہ	۸۱۴	فانی		
۱۳۹	فضلی	۲۷۲	فانی کور		
۱۳۶	فغانی	۲۷	فغانی	۱۳۱	غباری
	فغانی، خواجہ میر	۲۶۷	فتحی	۹۲	غریبی
۱۴۹	ضیا	{	فخر الدین بن حسین	۳۰۴	غلامی، امیر مقصود
۲۷۴	فغانی شیرازی		کاشفی المشتہر	۳۵ ذ	غیاث الدین پیر احمد
۲۸۹	فقیری	۱۶۶	بہ صفی	۱۰۷	غیاث الدین خفقی
۱۱۸	فنائی	۱۵۹ ذ	فخر الدین علی		غیاث الدین، دہراد
۱۵۰	فغانی تبریزی	۵۵	فخرنائی	۱۶۷	خواجہ
۲۵۶	فیضی	{	فخری، سلطان محمد	۱۶۴	غیاث الدین سید
ق			بن امیری	۱۵۶	غیاث الدین عزیز
	۴، ۷	فراقی		غیاث الدین علی،	
	۲۹۶	فراقی	۲۵۱	ابریثم کار	
۱۱۳ ذ	قابلی ترشیزی	۲۲۲ ذ			

۱۶۱	کمال الدین حسین میر	۱۴۲	قلاشی	۱۲	قاسم انوار امیر
۶۵	کمال کجولی، سید	۱۴۳	قل محمد استاد		قاسم شاه، برادر سید
۸۱	کوشری	۱۴۳	قل محمد شیر قانی	۲۳۱	محمد نور بخش
۱۲۰	کوشری هروی	۴۲	قنبری	۲۹۸	قاسم غمزه
۱۸۶	کوکبی	۱۲۵	قوسی	۱۵۲	قاسم مولانا
۱۴۴	کوکبی	۲۹۱	قوسی هروی	۲۲۸	قاسم میر خا بادی
۲۵۸	کوکبی	۲۴۹	قیماق	۳۰۰	قاسم میرزا
۲۱۲	کیچیک میرزا		ک	۳۰۲	قاسم ولد، امیر
	گ			۲۳۸	قاسمی، ابوالقاسم
		۲۲	کاتبی	۲۵۴	قاسمی، درویش
۱۴۲	گدائی	۶۹	کاظمی سید	۳۰۳	قاسمی، شاه ولد بیگ
۲۴۵	گلخنی	۱۰۲	کامی	۱۴۳	قاضی زاده
۲۲۰ و ۲۲۱	گوهر شاد بیگم	۳	کچکنه بهادر	۴۴	قبولی
۱۹ ذ	گیو دواز، سید محمد	۸۸	کمال	۱۲۲	قبولی قندزی
	ل	۱۵۶	کمال	۳۱	قدسی مولانا
		۶۳	کمال تربتی، شیخ	۴۳	قدیمی
۲۴۲	لسانی شیرازی	۳۴	کمال الدین خواجه	۱۰۴	قراضه، سید
۸۶	لطفی		کمال الدین حسین	۱۱۴	قرانی
۸۹	لطفی	۱۴۴	دیسر نظام الملک،	۲۵۴	قطب الدین
۲۸۳	لطفی تاشکندی		کمال الدین حسین،	۱۴۴	قطب الدین احمد خواجه
۱۱۸	لطفی ثانی	۱۴	حسن خوارزمی	۴۴۷	قطبی

۱۶۴	محمود میرزا تربتی	۵۴	محمد تبادکانی	۲۸۲	لطیف کور
	محمود میرزا سلطان	۵۲۲	محمد بن عبداللہ رکابی	۶۷	علی
۳۰۷	محمود غازی	۲۱۴	محمد حسین میرزا	۲۴۱	لقائی
۱۴۴	محنتی	۱۷۷	محمد خراسانی	۲۹۴	لوائی
۱۱۰	مھوی	۵۶	محمد عرب مولانا	۱۳۳	لوند - میر
	محی الدین الطوسی	۲۸۸	محمد علی		م
۱۸	الغزالی	۱۸۲	محمد علی		
۲۷۵	محیی نیشاپوری	۳۴	محمد علی شقانی	۱۱۴	مانی
۲۴۴	مذاقی نظام بدر	۸۲	محمد مجلد مولانا	۲۹۱	مانی تبریزی
۱۵۸	مرتاض میر	۶۴۴ ۶۹	محمد معنائی	۲۹۲	مالیعی
۲۳۸	مزاری عبدالمبین	۱۶۸	محمد نامنی	۱۲۴	مالی اسفرائینی
۵۲۵	مسعود خواجہ	۸۲	محمد نعمت آبادی	۲۹۵	ماہری قندھاری
۱۵۵	مسعود شیردانی	۳۰۴	محمد یوسف امیر	۱۰۳	محمد الدین محمد
۷۱	مسعود قلی	۱۹۳	محمود یرلاس	۲۵۶	مجلسی (= غریبی)
۳۰۸	مسعود میرزا سلطان	۱۷۳	محمود خوشمردان میر	۱۲۶ ۱۲۰	مجنون
۳۰۱	مرد، وقایح نویس	۱۴۷	محمد و سلطان	۱۳۵	مجنونی
۸۱	مسلمی سید	۴۰	محمود عارفی	۱۵۰	محرری
۹۱	مسیب خواجه	۲۴۴	محمود کاتب نیشاپوری	۲۹۸	محرری - میر شکار
۴۳	میچی	۲۴۴	محمود کاتب ہروی	۲۹۷	محرری
۱۱۷	مشرقی	۲۶۵	محمود مشہدی	۸۰	محمد آلی
۱۱۹	مشرقی	۲۲۷	محمود میر	۷۸	محمد امین

۲۸۴	میری	۶۷	موسوی	۷۷	مشرقی
۴۲	مهری	۱۲۸	موسوی	۲۶۳	معزی
۲۸۵	مهرستی	۳۱۱	مؤمن میرزا محمد	۲۹۶	معزالدین
	ن	۲۴۰	مولانا زاوه	۱۶۳	معنائی، میر حسین
		۱۹۳	مومنی	۲۰۲	معین
۲۸۰		۶۶	موید مهنه	۱۸	معین، صاحب الدعوة
۱۳۰	نادری	۶۶	موید دیوانه		معین الدین علی قاسم
۸۰	نازکی، درویش	۲۷	میر اسلام غزالی	۱۲	انوار میر
۱۲۲	ناصی		میران شاه بن	۱۵۹	معین واعظ
۱۲۵	ناصی	۲۵	امیر تنیور	۱۲۳	معینی
۱۵۱	ناظری	۱۵۹	میر خواند	۵۷	مفسی، میر
۱۶۷	نامی	۲۲۵	میر خرد	۱۰۸	مقبلی
۱۸۶	نشاری، محمد علی جلایر	۹۷	میرزا بیگ	۳۰۲	مقیم کینسرو
۱۹۷	نجم شیخ	۸۳	میر قرشی خطابانی	۸۸	مقیسی
۱۳۵	نجفی	۲۹۹	میرک	۲۶۸	مقیسی بخاری
۲۹۰	نجفی	۲۷۱	میرک بخاری سامانی	۲۳۷	ملک احمد
۲۷۳	ندائی	۲۰۱	میرکی	۱۲۷	ملک باخندزی
۱۱۱	نرگسی = آبی		میر مخدوم سید	۱۷۷	منصور
۱۳۸	نرگسی	۱۷	مخدوم، امیر		منصور سبزواری
۲۳۷	نسیبی	۲۶۸	میلی حصاری	۶۴	درویش
۱۷۷	نظام	۱۳۳	مهدی	۲۵۲	موالی

۱۳۱	والد ریا والہی	۷۴	ہاشمی سید	۲۹	نظام ' میر
۲۲۹	والہی	۱۵۱	ہجری	۲۵۹	نظام الدین
۳۴۶	والہی سمرقندی	۲۵۹	ہجری ہرنی	۲۸۷	نظام الدین خاموش
۱۷۸	واہی	۱۸۳	ہراتی	۱۳۶	" نظامیات "
۲۴۹	وجہیہ ' خواجہ	۳۰۰	" ہزارستان "	۲۸	نظمی
۵۶۱	وحدتی	۱۲۹	ہلاکی	۱۳۱	نظیری
۱۸۷	وحیدی	۲۷۵	ہلالی	۱۲۰	نعمت اللہ سید
۴۵	وداعی	۱۲۵	ہمائی	۱۹۹	نعمی
۱۲۳	وصفی	۲۸۶	ہمایون	۱۴۲	نقینی
۲۴۵	وصلی	۱۷۱	ہمایون ' امیر	۲۲۸	نگاہی
۲۸۹	وصلی سمرقندی	۲۷۸	ہمایون سمرقندی	۲۷۲	نگاہی نیشاپوری
۳۷۹	وفائی	۱۱۷	ہمایون میرزا	۳۱۲	نوائی ' علی شیر
۱۶۹	وفائی ' امیر احمد حاجی	۱۸۹	ہمدی	۱۳۵	نور
۱۶۳	ولی ' امیر سلطان	۳۰۶	ہوانی	۷۷	نور بخش ' سید محمد
۹۰	ولی قلندر	۷۳	ہوشنگ شاہ	۱۹۵	نور سید بیگ
۱۴۵	ولیسی ' مولانا	۶۰			نور کمال
۲۹۴					نور اللہ
۲۳۲					نور اللہ قاضی
۱۲۵	ہاتفی	۱۰۵	یار محمد رختہ	۳۰۴	نوری
	ہاشمی امیر	۱۲۴	یاری استر آبادی	۱۴۷	و
۱۴۳	ہاشمی خواجہ	۲۳۶	یاری ' حافظ	۷۲	واحدی

ی

و

۱۹۵	دیوان سایلی		د	۲۳۰ ذ	حاشیه بر شرح تجرید
	" سلطان محمود	۱۵۳ ذ	داستان امیر حمزه	۲۳۰ ذ	حاشیه شمشیه
۳۰۷	{ میرزا	۱۵۷ ذ	دستورالوزراء	۲۳۰ ذ	حاشیه مطالع
۳۶ ذ	" سودائی	۱۹۸	دیوان ادیمی	۲۲۱	حالات پهلوان ابوحدید
۹۸ ذ	" سیفی	۲۱	دیوان آذری	۲۶ ذ	حن و دل
۲۱۳	" شاه غریب میرزا	۹۹ ذ	دیوان آصفی	۲۲	حن و عشق
۲۵	" عصمت الله بخاری		دیوان انسی دمیر	۱۵۵ ذ	حکمت العین (شرح)
۲۲۱	" علی شیر	۱۱۴ ذ	حاج ،	۵۰ ذ	مئل مطرذ
۱۹۶ ذ	" عیسی قاضی	۲۳۲	دیوان انسی	۲۲۱	حیرت الابرار
۱۱۵	" فارغی	۱۳۷	دیوان املی ترشیزی		خ
۷۸	" قبولی	۵۱	دیوان اوحد مستوفی		
۲۲ ذ	" کاتبی	۳۰۹	دیوان بایر بادشاه	۱۰۶	خسر و شیرین (هاتفی)
۸۷	" لطفی	۳۰۹	" بایسفر مرزا	۱۲۷ ذ	خط و سواد (مجموعه)
۳۰۸	" مسعود میرزا	۳۷ ذ	" پرخشی	۲۱ ذ	خلاصه
۷۱	" مسعود قلی	۱۰۲ ذ	" بنائی	۱۵۷ ذ	خلاصه الاخبار
۲۹۷ ذ	" میرم سیاه	۲۵۴	" حیرتی	۲۴	خمس شرف خیابانی
۱۱۱ ذ	" زرگی آه آبی	۲۵	" خلیل سلطان	۳۴	خمسه علی آسی
۲۶ ذ	" یحیی سبیک	۲۷۶	" خماری	۲۲۱	خمسه علی شیر
۲۶۲	" یوسفی	۲۵ ذ	" خیالی	۲۱ ذ	خمسه کاتبی
۱۹۹	" همائی	۱۹۶	" درویش دکی	۲۲۱	خمسه المتحرین
۳۷	وده نامه زاهدی	۱۳۰	" زمانه		

۴۱ ذ	روضة الشهيد	۱۵۹ ذ	شرح غزل حافظ	۲۳۰ ذ	دہ نامہ عارفی
۱۹۶	روضة الصفاء	۱۵۴ ذ ۱۶۰ ذ	(دوانی)		دہ نامہ محمود برلاس
	ریاض الادویہ	۲۶۲	شرح ہیاکل	۲۳۰ ذ	ذ
	ز		شیبانی نامہ	۱۲۸ ذ ۱۸۴ ذ	
۲۱	زوراء	۲۳۰	ص		ذواید اکبر
۲۲	زریح الوغ بگیک	۳۰ ذ	صفات العاشقین	۱۲۱	ذوالقائمتین
	زید وزینب		ط		ز
	(دثنوی)	۷۰	طامۃ الکبریٰ	۲۱ ذ	رسائل غیاث الدین
۱۷۲	س		طغرائے بہاریں	۲۱ ذ	طیب
۲۳۰	سحر حلال	۲۰۱	ظ		رسالہ اثبات واجب
۱۷۰ ذ	سد سکندری	۲۲۱	ظفر نامہ تیموری		رسالہ درادوارہ (ہفتائی)
۹۹	سعی الصفا	۲۱ ذ	(ہاتھی)	۱۰۵ ذ	رسالہ در قواعد فن خط
	سیر النبی منظوم	۸۳	ظفر نامہ یزدی	۴۹ ذ	رسالہ سیفی
۳۰۱	ش		ع		رسالہ مسعود و قلن نویسی
۱۶۲	شاہ و درویش	۱۲۱	عجائب الدنیا		(در خط)
۸۶	شبستان خیال	۲۶	عجائب الغرائب	۲۱	رسالہ معما (پزنی)
۱۲۷	شبستان نکات	۲۶ ذ	عجائب الدنیا		رسالہ معما (یوسف بدلی)
۲۹۷	شرح رباعیات (دوانی)	۲۳۰ ذ			رسم الخط (مجتون)
					رسمات عین الحیات
					رقعات مریم سیاه

عروض سیفی	۹۹	ک	کتوز الحقایق فی رموز الدقائق	۱۴	م	م	۴۱ ذ
غرائب الصغر	۲۲۱	گ	گننه المراد	۵۰ ذ	مثنوی حیرتی	۲۵۲	۲۵۲
ف					مثنوی دوست حسن	۳۰۵	۳۰۵
فتوحات سلطان			گلزار (مثنوی)	۲۵۵ ذ	در تعریف بهار		
بقرا ریاضی	۱۳۲ ذ		گویی و چوگان	۴۱ ذ	مثنوی روحی در شرح		
فتوحات شاهی	۱۰۵	ل			حسن خوارزمی	۱۴	۱۴
رفانقی					مجالس النفاس	۴۲۱ ذ	۴۲۱ ذ
فتوت نامه	۱۵۹ ذ		لطایف پهلوان	۱۵۲	مجمع البحرين	۲۰۱ ذ	۲۰۱ ذ
فرازه شیرین	۲۲۱		ابوسعید		مجمع الشعراء	۱۸۰	۱۸۰
ق			لطایف الطوائف	۱۶۴	دولت شاه		
قصیده برده			لطایف نامه	۱۰۳	مجنون لیلی (علی شیر)	۲۲۱	۲۲۱
در شرح یزدی	۵۰		لیلی مجنون (دانی)	۱۱۴ ذ	محبوب القلوب	۲۲۱	۲۲۱
قصیده محمد			لیلی مجنون (خواجهم)		محب و محبوب		
تبادکافی	۵۴		عماد	۲۰۲	در مثنوی	۲۲	۲۲ ذ
قصه فتح مشعانی	۲۲۱		لیلی مجنون (شیخ)		محمود و ایاز (صفی)	۱۶۶ ذ	۱۶۶ ذ
قصیده هالاش حسن			سبیلی	۹۸	مختار الاختیار	۱۶۱	۱۶۱
ارد شیر	۲۲۱		لیلی مجنون (دانی)	۱۰۶	مخزن اسرار	۶۲	۶۲
			لیلی مجنون (دانی)	۱۲۱	در جواب فیض روحی		
					مخزن اسرار (حیدر)	۲۰۶	۲۰۶
					مخزن اسرار (جواب از ام صفی)	۱۰۰ ذ	۱۰۰ ذ

۲۲	ناصر و منصور	۵۰	مناظرہ	۱۵۹	غزن الا نشاء
۲۲۱	نزال اللالی (ترجمہ ترکی)	۷۱	مناظرہ شمس و قمر	۵۲۱	مرآت (شعوی)
۲۲۱	نسایم المحبت (ترکی)	۳۱	مناظرہ شمع و پروانہ	۲۲۱	مشایخ ترک ہند
۲۲۱	نظم الجواہر (ترکی)	۳۱	مناظرہ گل و بسبل	۳۰۰	مطالع الانوار
۲۲۱	نوار الشباب	۳۹ و ۴۱	مناظرہ گوئی و چوگان	۵۲۱	مفتوح الاسرار
	و	۵۰	نقشب	۲۲۱	مفردات ورفن معاً
۳۲	وصال		منشآت ترکی	۱۷	مقصد اقصی
	۵	۲۲۱	د علی شیر	۵۱۵۷	مکارم الاخلاق
۵۲۹۰	ہزلیات میم سیاہ		منشآت خواجہ	۳۷	مناجات زاہری
۱۰۶	ہفت پیکر (فارسی)	۷۶	دیوسف ہسان		منازل السائرین
۵۱۵۷	ہمایون نامہ	۱۵۹	مواہب علیہ	۱۶۱	دشع کمال الدین حسین
	ی		ن		منازل السائرین
۷۱	یوسف زلیخا		ناز و نیاز (شعوی)	۵۴	دشع محمد

(۴) الامکنۃ والبقاع

۱۰۲	اثریہ	۲۳۰	استرآباد	۱	آق سراے و تعمیر
۲۶۰	امرو و خانی	۳۳۸ و ۳۶۴	[شکشا یا شکشا]	۷۶	کردہ ابو سعید مرزا
	ب	۶۶	امیر سرخ و مرزا	۵۹	انبار (انبیر)
۹۰	بانہر	۱۱۰	البحق (آذربایجان)	۳۷	ارنگ سراے (۹)
۷۷	بازارچہ شیخ چاوش (ہرات)	۳۲۰ و ۷۵	اندخود		

۶۴	خواجہ طاق دگورستان { ہرات	۲۹۱	جامع علی شیر (ہرات)	۷۷	بازار ملک دہرات
۹۰	خواجہ یوسف ہمدانی { (مرو)	۱۵۱	بیچکتو	۳۶	مام دروازہ و بازار
۱۲۳	خورجانیہ	۱۰۸	بیچیک (طالقان)	۱۳۱	باورد
۲۳۳	نوسف		بج	۲۹۶	بحر آباد
۵۵، ۵۴، ۸۱	خیابان دہرات	۲۳۵	چشمہ مالان	۲۷	بسکد
	و		خ	۴۳	بنہ گوران دگورستان
	درب خوش دیاور	۱۶۷	خانقاہ اخلاصیہ	۱۶۱	استرآباد
۵۵	{ خوش	۳۰	خانقاہ الغ بیگ		بوشیخ
۱۵۱	{ یکے از ابواب ہرات	۱۱۵	خانقاہ جدید	۴۳	بیابانک
۲۲۹	دوان	۵۳	خانقاہ خواجہ فضل اللہ		پ
۸۸	دوہ دو برادران	۵۱، ۵۰	خانقاہ شرفیہ	۳۱	پادر (مروالروڈ)
۸۶	دوہ کبار (دہرات)	۵۴	خانقاہ شیخ زین الدین	۷۲، ۱۵۵	پیر سیفد سالہ (دہرات)
	د	۸۶	خانقاہ شیخ نعمان		ت
۲۲	راوش و طرق	۲۴۶	خانقاہ صوفی علی	۶۳	تریت
	{ در شیز	۸۱	خانقاہ ملک	۲۲۷	ترکان (قریہ خراسان)
۱۸۵	رباط علیکہ	۱۱۶	خانقاہ مولانا نظام	۵۰	تقت
۹۱	رزہ	۱۱۹	خواشار		ج
		۱۴	خوجرد		ج
		۷۷	خواجہ چیل گز دگورستان ہرات	۳۹	جاہرم

۱۶۶	گیرنگ گ		ص	۱۳۲	زاده
			صفحا (نام کوچ)	۱۳۳	زیارتگاه
۲۶۴	گذرخیابان	۴۲	هرات،		س
۱۱۵	گنبد ملکان (هرات)		ط		ساعدر وطن مولانا
۳۰	گورستان امام { قصات	۱۳۶	طبس	۶۱	ساغری،
۲۴	گورستان مینه گور		غ	۱۹۰	سبز
	گورستان خواجه عکاشه { دلیخ،	۲۸۱	غروبونه	۱۲	سراب (تبریز)
۱۳۵	گورستان سادات { مفرح (؟)،		ف		سهریل (در خراسان)
۴۸	(هرات) م	۱۹۴	فرکت	۵۹	که بر اینیه انبار
		۲۸۶	فردعن	۳۶	یا اینیه عمارت
		۴۳	فوشنج		شد،
۴۲	مدرسه اخلاصیه { دهرات،		ک		سنگان (باورد)
۱۴۷				۲۵۴	ش
۱۵۸				۱۶۸	شانش
۳۵	مدرسه نخ بیگ { مرزا]	۱۲۴	که بود جامه	۵۳	شارخت
۱۵۹		۵۵	دمازندان {	۳۴	شاش
			کوی خدایگان		شقان (خراسان)
۹۴	مدرسه امیر احمد حاجی دحق	۸۸	کوه صاف	۵۵	
		۱۳۵			

۸۹	مومند	۱۸۵	مدرسہ علیکہ	۲۵۸	مدرسہ جلال قایمی
۱۵	مہر آباد	۱۵۵	مدرسہ غیاثیہ		مدرسہ خواجہ فضل اللہ
	۵	۱۳۰	مدرسہ گوہر شاہی	۲۱۹	ابواللہ شفی
۵۳۹	ہفتا د شہر	۱۲۲	مرعنی (محلہ شہرہ)	۱۵۸	مدرسہ سلطانی
	—	۲۶۶	مرعنان	۵۰	مدرسہ شرفیہ

(۵) اسمای خوشنویسان و کاتبان و نقاشان کہ ذکر شان در طایف آمدہ

۲۶۲	ذہبی، مولانا		جلال الدین محمود	۲۴۹	ابراہیم سلطان
۱۱۱ ۱۱۲	سایلی، مولانا عراقی	۱۶۶	حافظ	۲۲۶	ابراہیم قانونی میر
۱۹۵	سایلی قریشی		جمشید معما	۲۴۵	ابوالقاسم، خواجہ
۲۳۵	سلطان علی، حافظ	۱۱۶	مولانا	۱۲۰	اصیلی، مولانا
۱۶۰	درویش	۲۴۵	حاجی علی نگاہی	۲۳۶	امیر سبزواری
۱۶۰	مشہدی	۲۵۶	حاجی محمد نقاش	۳۰۹	بابر بادشاہ
۲۴۳	سلطان محمد خندان		خضر شاہ استرآبادی	۲۰۶	بابا سغرمزا
۱۶۸	سلطان محمد مولانا	۷۰	خواجہ	۳۰۹	عادی
۳۳	سیحی، مولانا		خندان، سلطان	۱۰۱	بنائی، مولانا
۴۶	شاہی، امیر	۲۴۳	محمد مولانا	۲۵۶	بہزاد، استاد
۲۵۱	شعبل، مولانا	۱۶۳	خوشنودان، میر محمد	۷۰	جعفر تبریزی، مولانا

۱۲۶	مجنون، میر علی الکاتب	۲۸۷	علامہ الملک مولانا	۱۷۴	شریفی مولانا
۱۳۵	مجنونی، مولانا	۱۲۶	علی الکاتب (مجنون)	۱۶۴	شیخ زادہ پورانی
	محمد، درویش [تقاس	۱۴۱	عینی مولانا	۱۷۰	شیر علی مولانا
۲۵۶	مصور، رنگ کار [	۱۳۱	غباری، مولانا	۷۹	صدر کاتب مولانا
۱۸۴	محمد صالح	۱۳۸	فضل مولانا نقاش	۱۳۴	طاہری
۲۶۵	حمود، مولانا	۱۱۸	فتائی مولانا	۲۰۷	عادی بالینغرمز
۱۷۳	محمود خوشمردان	۲۵۷	قلب الدین مولانا	۳۳	عبدالحی
۲۴۴	محمود کاتب مولانا		قل محمد، استاد و	۱۷۸	عبد اللہ، صدر خواجہ
۲۴۴	محمود پروسی، مولانا	۱۷۴	نقاش		عبد الصمد مشہدی
۱۶۷	نامی، مولانا	۲۲	کاتبی		دانشنگار رنگ کار
۲۴۴	نظام بدر، مولانا		کمال الدین حسین	۲۴۵	سیاہی ساز
۲۴۵	نگاہی حاجی علی	۱۷۷	خواجہ	۵۲	عبدالوہاب، مولانا
۶۰	ولسی، مولانا	۲۷۲	سانی	۲۴۲	عبدی قلندر مولانا
۷۷	ہوائی، مولانا	۱۱۴	مانی، مولانا نقاش	۳۱۰	عبید اللہ خان
۲۰۰	یاری، مولانا [نقاش	۲۹۲	مابعی، مولانا	۲۴۳	علامہ الدین محمد مولانا
۲۶۳	یقینی مولانا				
۶۸	یوسف شاہ				

تمت الکتاب بعونہ و فضلہ

سید محمد عبد اللہ
رلیج سٹوڈنٹ

۳۱ دسمبر ۱۹۳۲ء

ایڈیشنل کالج میگزین

جلد ۹ - عدد (۴) اگست ۱۹۳۳ء عہد مسلسل (۲۰)

حصہ اول

ایڈیٹر

مولوی محمد شفیع ایچ۔ اے

مطبع کریمی لاہور میں باہتمام میر قدرت اللہ پرنٹر چھپا اور بابا ابن بن منتر

نے

ایڈیشنل کالج لاہور سے شایع کیا

فہرست مضامین

نمبر شمار	مضمون	مضمون نگار	صفحہ
۱	ساتویں آٹھویں اور نویں صدی ہجری میں ہندوں کی تاریخی اہمیت	مولوی حسین خاں نیازی ایم۔ اے	۳۳
۲	علمائے غزنہ	مولوی محمد عبدالرزاق (مولوی فاضل)	۱۱
۳	ابن قتیبہ	(خواجہ) بنیاء اللہ ایم۔ اے میکلوڈ ٹیچر سٹوڈنٹ	۳۱
۴	عربوں کا علم طب	مولوی غلام مصطفیٰ قیس	۳۷
۵	تنقید و تبصرہ	ادارہ	۴۶
۶	فرسنگ یا فرسنگ	اڈیٹر	۴۸
۷	مطلع السعدین	اڈیٹر	۲۵

ساتویں آٹھویں اور نویں صدی ہجری

بنوں کی تاریخی اہمیت

اس میں کلام نہیں کہ شمال مغربی سرحدی صوبے کے اضلاع میں سے بنوں ہی ایک ایسا ضلع ہے جو کسی خاص بڑے درے سے وابستہ نہیں ہے۔ مثلاً خیبر - کرم - گومل اور بلان بالترتیب پشاور - کوہاٹ - ڈیرہ اسماعیل خاں اور سندھ سے متعلق ہیں۔ مگر اس امر کے باوجود بنوں اپنی تاریخی اہمیت کے اعتبار سے صوبہ سرحد کے دیگر اضلاع میں سے کسی سے کم نہیں رہا۔ ہم اپنے دعوے کے ثبوت میں بنوں کے قرب و جوار کے آثار قدیمہ کے حالات اور اسکے متعلق فابٹن اور ہیون سانگ کے بیانات کو پیش کرتے لیکن چونکہ

۱۔ بنوں ڈسٹرکٹ گزیٹیر ص ۲۸

۲۔ ہندوستان کا قدیم جغرافیہ از کنگھم (Ancient Geography of India by Cunningham) ص ۸۴ - ۸۶

ہمارا میدان تلاش و تفتیش ساتویں - آٹھویں اور نویں صدی ہجری تک محدود ہے۔ اس لئے سروسرست ہم محض ایک دو کتابوں کے حوالوں پر اکتفا کرتے ہوئے نفس مضمون کی طرف رجوع کرتے ہیں۔

ساتویں - آٹھویں اور نویں صدی ہجری کی متعلقہ کتب تاریخ پر جن میں بنوں کے حالات محفوظ ہیں ایک سرسری نظر ڈالنے سے گمان ہوتا ہے کہ اس زمانہ میں ہندوستان کی موجودہ شاہراہ عظیم جو پشاور - انک - راولپنڈی سے ہوتی ہوئی اس سرزمین کے عظیم الشان شہروں کو ملاتی ہے - شاذ و نادر ہی استعمال ہوتی ہوگی - اور شمال مغرب کی جانب سے ہندوستان آنے کا راستہ خیبر کوہاٹ اور بنوں ہی ہوگا - کیونکہ اس دوران میں اکثر ہیردنی حملہ آور جبکہ بعد میں ذکر کیا جائیگا - درہ خیبر یا کرم سے گذر کر کوہاٹ بنوں کا راستہ اختیار کرتے رہے ہیں -

قبل اس کے کہ ہم بعض تاریخی حملہ آوروں کے ہندوستان پر پیش کشی کے راستوں کا نقشہ پیش کریں مناسب معلوم ہوتا ہے کہ ہم جزیرہ جہان کے فاضل مورخ منہاج سراج مصنف طبقات ناصری کے راستہ کو جو ساتویں صدی کے متصف اول میں ہندوستان تشریف لائے - چند فقرات میں بیان کریں منہاج سراج اپنی شہرہ آفاق کتاب میں لکھتے ہیں کہ میں نے مغلوں کے تسلط سے پہلے پہل (تقریباً ۶۲۲ء میں) اپنے وطن مالوف کو خیبر باد کہا اور غزنیں بہتان یا متخان کے راستہ سے کشتی میں سوار ہو کر بروزہ شنبہ ۲۶ جمادی الاول ۶۲۲ء کو اچھ پنپا -

ہم دیرین سال کاتب این حروف از طرف خراسان از راہ غزنین و متخان (بہتان) در کشتی روزہ شنبہ بست و ششم ماہ جمادی الاول سنہ ۶۲۲ء و

عشرین و ستائہ باچہ رسید۔ مکتبہ ۱۴۴

ہم منہاج سراج کے ہندوستان میں وارد ہونے کے راستے کے متعلق
انتہا عرض کرنا چاہتے ہیں کہ ہمارے فاضل مورخ سکا راستے کے فیصلہ کرنے کا انحصار
زیادہ تر بہتان یا مستحان کے محل وقوع کے صحیح اور قطعی تعین پر موقوف ہوگا۔
اس مسئلہ میں یورپ کے مستشرقین کے درمیان بین اختلاف ہے۔ چنانچہ سراج
الیت اپنی مشہور تالیف تاریخ ہند میں لکھتے ہیں کہ منہاج سراج غزنین مٹھان
کے راستے سے اچہ میں وارد ہوا۔ اسکے برعکس مسٹر راوٹی مترجم طبقات
ناصری رقمطراز ہیں کہ لفظ بہتان یا بنیان سے مراد موجودہ بنوں ہے اور مصنف
طبقات ناصری نے ہندوستان آتے وقت غزنین بنوں کا راستہ اختیار کیا تھا۔

مسٹر راوٹی اپنے نظریہ کے جواز میں اس طرح استدلال کرتے ہیں :-
یقیناً بہتان یا مستحان سے مٹان مراد نہیں۔ یہ جگہ اس علاقہ سے تعلق رکھتی
ہے جو غزنین۔ کرمان اور کوہستان نمک کے بین بین واقع ہے یعنی اس سے
بنوں یا اس کے گرد و نواح کا علاقہ مراد ہے۔ کیونکہ مٹھن کوٹ اچہ سے استفادہ
پائیں جانب واقع ہے کہ اگر منہاج سراج غزنین اور مٹھن کوٹ کا راستہ اختیار
کرتا تو وہ اچہ سے بہت نیچے چلا جاتا۔ دوسرے ضلع بنوں میں اکرا کے وسیع
اور واضح آثار قدیمہ سے معلوم ہوتا ہے کہ کوہ جود کا راستہ کرمان اور گردیز
سے ہوتا ہوا غزنین اور ہندوستان کے درمیان راہ عظیم تھا۔ اور شمالی راستہ
جو پشاور اور جہلم کو لاتا ہے۔ شاذ و نادر استعمال ہوتا تھا۔ کیونکہ درہ خیبر
بالواسطہ شالمان دہلی کے زیر نگین نہیں تھا۔

مسٹر مین اس مسئلہ میں راورٹی کے نظریہ کی تائید میں یوں رقمطراز ہیں :-
یہ ممکن ہے کہ ازمنہ قدیم میں بنوں موجودہ حالت سے زیادہ معمور ہوگا اور شاید
اس کا نظام حکومت موجودہ نظام سے زیادہ مرتب ہوگا کیونکہ تین چار سو سال قبل
تیمور کی یورش کے حالات سے معلوم ہوتا ہے کہ کوہاٹ اور ہندوستان کو ملانے
والی شاہراہ بنوں میں سے گذرتی تھی۔ دوسرے اس ملک کے مسلمان حملہ آوروں
کی کتب حالات سے واضح ہوتا ہے کہ خلفاء اسلام کی افواج بنوں - کرمان کے
راستہ سے دارالسلطنت حکومت غزنویں پر چڑھائی کرتی تھیں لیکن ضلع بنوں کے
گزیٹیئر میں اس خیال کی تردید ان الفاظ میں ہوتی ہے :- "چونکہ شمال مغربی
بڑے بڑے دروں میں سے کسی کا بنوں کے ساتھ بالواسطہ تعلق نہیں اور ہرونی
حملہ آور اکثر کرم اور خیبر کے راستہ سے ہندوستان پر فوج کشی کرتے رہے ہیں -
اس لئے یہ کہنا کہ بنوں - کابل اور ہندوستان کے درمیان ایک شاہراہ تھی صحت
سے بعید ہوگا۔"

جیسا کہ ذیل کے مشاہدات سے ثابت ہوگا گو بنوں کسی خاص بڑے درہ
سے وابستہ نہیں ہے تاہم ساتویں - آٹھویں اور نویں صدی ہجری کے ناموفق
اکثر خیبریا کرم بنوں کے راستہ سے ہندوستان کی سرزمین سے وارد ہوتے رہے
اور یہاں کے سرسبز اور زرخیز علاقوں کو تسخیر کرتے رہے۔ پس یہ کہنا کہ کابل اور
ہندوستان کے درمیان آمد و رفت کا سلسلہ عام طور پر بنوں کے راستے سے ہوتا
رہا حق بجانب ہوگا۔

(Narrative of Various Journeys in Bolu-
-chistan, Afghanistan and the Punjab 1826
- 1836 Vol. I P. 99) +

۱۵ بنوں ٹریکٹ گزیٹیئر ص ۱۵۲

منہاج سراج نے اپنی کتاب میں ہندوستان آنے کے تذکرہ کے علاوہ ایک دو اور واقعات بھی بنوں کی طرف منسوب کئے ہیں :-

۱۔ سلطان شمس الدین التمش نے بنوں کی طرف لشکر کشی کی مگر ضعف اور قہمت کے افراط کے باعث اسے واپس لوٹنا پڑا اور منجموں کے مشورے سے عماری میں بیٹھ کر دوپہر کو بروز چہار شنبہ فرداہ شعبان دہلی میں داخل ہوا۔ سلطان شمس الدین التمش کی اسی سن کی یورش کا ذکر تاریخ اکبر شاہی اور تاریخ مبارک شاہی میں بھی آتا ہے۔ لیکن بنوں میں فوج کشی کے محل کے متعلق اختلاف ہے۔ چنانچہ طبقات ناصری میں بنیان - طبقات اکبر شاہی میں ملتان اور تاریخ مبارک شاہی میں بھیلستان ہے۔ شمس العلماء حافظ ہدایت حسین کا خیال ہے کہ تاریخ مبارک شاہی کا قول صحیح ہے اور طبقات ناصری کا بنیان بھیلستان ہونا چاہئے۔

دو۔ سراسر سلطان شمس الدین کی وفات کے بعد ملک سیف الدین قرقی نے بنوں سے سیف الدین ایبک کے علاقہ اچہ پوچڑھائی کی۔ سیف الدین اپنے لشکر سمیت شہر سے باہر آیا اور حریف کے ساتھ جنگ لگی جس میں سیف الدین قرقی اور اسکی افواج کو شکست کھا کر پسپا ہونا پڑا۔

طبقات ناصری اور تاریخ مبارک شاہی میں بنوں کے متعلق ایک اور تاریخی واقعہ بھی بیان کیا گیا ہے اور وہ یہ ہے کہ :- سلطان شمس الدین التمش کے فرزند سلطان ناصر الدین نے سلطان بنوں کی طرف کوچ کیا اور وہ جو اور زندہ کے

۱۔ طبقات ناصری ۱۲۴ (بنوں) ۲۔ تاریخ مبارک شاہی ص ۲۱

۳۔ طبقات ناصری ص ۲۳۸

۴۔ مسٹر راوٹی اور شمس العلماء حافظ ہدایت حسین کا خیال ہے کہ نندہ کی جگہ سندھ ہونا چاہئے۔ دیکھو راوٹی ص ۶۸ مگر ظاہر نندہ صحیح معلوم ہوتا ہے۔ تاریخ مبارک شاہی ص ۲۵

علاقوں کو تاخت و تاراج کیا -

طبقت نامری اور تاریخ مبارک شاہی کے مندرجہ بالا حوالوں کے بعد اب ہم جلال الدین خوارزم شاہ - چنگیز خان - تیمور اور بابر کے ہندوستان کی جانب ہلکے کھینچنے کے راستوں کے بیان کرنے کی طرف متوجہ ہوتے ہیں -

سلطان جلال الدین خوارزم شاہ نے مغول کی سفاک ٹڈی دل افواج کی تاب مقاومت نہ لاکر شہر میں ہندوستان کا رخ کیا اور راستے میں اس بے مروتی کے باوجود غزنی کے حاکم کے ساتھ میدان کارزار میں اترا اور اپنے حریف کو شکست فاش دی - جب چنگیز خان کو اس بات کا علم ہوا تو اسے جلال الدین کی سرکوبی کے لئے اس کا تعاقب کیا اور دریائے سندھ کے کنارے پرانے درمیان معرکہ آرائی ہوئی - جس میں جلال الدین نے پوری پوری داد شجاعت دی - جب مغلوں نے ہر طرف سے ترغ کر لیا - لشکر کی کثیر تعداد نہ تیغ ہو گئی اور نصرت کی کوئی امید باقی نہ رہی تو جلال الدین نے جان بچا کر دریا میں گھوڑا ڈالا اور چند دل شکستہ سپاہیوں کے ساتھ دریا کو عبور کرتا ہوا چل جلالی میں وارد ہوا -

مندرجہ بالا واقعہ میں اگرچہ چول جلال کے محل وقوع پر غور کیا جاتا ہے تو از روئے قیاس کہا جاسکتا ہے کہ جلال الدین اور چنگیز خان ہندوستان آنے وقت بنوں سے گزرے ہونگے - کیونکہ جیسا کہ تیمور کی فوج کشی کے حالات بیان کرتے وقت ثابت ہوگا کہ چول جلالی اور بنوں کے درمیان تقریباً چالیس کوس کا فاصلہ ہے - اور دوسرے اس زمانہ میں غزنی بنوں کا راستہ اچھا خاصہ مشہور بھی تھا - چنانچہ منہاج سراج جلال الدین سے تقریباً چھ سال بعد ہندوستان میں اسی راستہ سے وارد ہوا - اس لئے جو شخص چول جلالی یا اسکے قرب و جوار میں آیا ہوگا - وہ ضرور غزنی بنوں کے راستہ ہی سے آیا ہوگا - پس یہ کہنا کہ جلال الدین اور چنگیز

غزنین بنوں کے راستے سے دریائے سندھ کے کنارے تک پہنچنے قابل گرفت نہیں ہوگا۔

چنگیز خاں اور بلال الدین کے بعد ہم تیمور اور بابر کے حملوں کی طرف رجوع کرتے ہیں:-

یہ ایک مشہور تاریخی واقعہ ہے کہ تیمور رجب سنہ ۸۰۷ھ میں ہندوستان کے ناخست و تاراج کے خیال سے کابل کو خیرباد کہہ کر سمرقند اور غزنین کی راہ سے ہندوستان کی طرف متوجہ ہوا۔ اور درہ کرلج (کریم) سے گذرنا ہوا۔ پہنچا۔ بروز شنبہ ۱۸۔ ذی الحجہ سنہ ۸۰۷ھ کو ایراب سے خطہ شوازیوں کی طرف کوچ کیا۔ پہاڑوں اور جنگلوں کو کاٹ اور چیر کر خطہ مذکور میں ڈیرے ڈالے۔ اور ایک دن کے قیام کے بعد شاہزادہ خلیل بخت کو حکم دیا کہ تم امرا کے ایک دستہ کے ساتھ قچچاق کے راستے سے بنوں کی طرف روانہ ہوا اور خود رات بھر کی مسافت اختیار کر کے بروز سہ شنبہ بیت ویکم علی الصبح قلعہ نقر میں پہنچا۔ بعد ازاں صاحب قزاق قبیلہ پر نیوں کی تادیب اور گوثالی کی غرض سے اس قبیلہ کے علاقہ کی طرف گیا اور وہاں سے یکم محرم سنہ ۸۰۷ھ کو قلعہ نقر کی طرف مراجعت کی۔ شاہ علی فراہی کو پانچ سو سواروں کے ساتھ قلعہ کی حفاظت تفویض کی

۱۔ ظفر نامہ جلد دوم ص ۴۲ - اس علاقہ میں تیمور نے ایک قلعہ کا بھی تذکرہ کیا ہے۔ اس قلعہ کا نام محل وقوع کی نسبت سے ایراب تھا۔ تیمور نے اسے موٹے اوغالی کی معرفت مرمت بھی کرایا تھا۔ ۲۔ قلعہ نقر: قیاس یہی چاہتا ہے کہ یہ قلعہ ایراب سے تقریباً بیس کوس کے فاصلے پر ہوگا۔ تیمور کی اوسط روزانہ رفتار اندازاً بیس کوس تھی اور چونکہ یہ علاقہ پہاڑی اور ناہموار ہے اس لیے گھوڑے پر سوار ہونے میں میل قدرے کم و بیش فاصلہ ہی سے کیا ہوگا۔ مسلمان نے اپنی کتاب میں کوہٹ اور بنوں کے واسطے سے ایک قلعہ کے حکم کا ذکر کوٹ۔ بہت سی جگہوں میں ممکن ہے کہ یہ قلعہ نقر ہو۔ دیکھیں جلد اول ص ۱۲۱۔ ۳۔ ظفر نامہ ص ۴۲۔ ۴۔ نذرانہ آصفیہ ص ۲۲۰۔

اور خود موضع بنوں کی جانب روانہ ہوا - ۱۸ - محرم بروز جمعہ دریائے سندھ کے کنارے پر پہنچا اور دریا کو عبور کرنے کے بعد چول جردیا چول جلالی کے کنارے پر خیمے ڈالے -

تیمور نے ہندوستان کے تاخت و تاراج کے بعد اپنے مستقر سلطنت کو مراجعت کرتے وقت بھی یہی راستہ اختیار کیا - چنانچہ ظفر نامہ میں لکھا ہے - کہ وہ جہاں - سان بست اور قلعہ بروجہ سے ہوتا ہوا چول جلالی پہنچا جہاں اسے دریائے سندھ کو عبور کیا اور نصف یوم کے توقف یعنی نماز پیشین کے بعد تازہ دم ہو کر از سر نو کوچ کیا اور دس کوس کے فاصلہ پر شب باشی کی - دوسرے روز علی الصبح وہاں سے روانہ ہوا اور موضع بنوں میں پہنچ کر اسے اپنے عساکر نصرت مائتہ کی نزول کماہ بنایا - اسکے بعد وہ اپنے اسی پرانے راستے سے غزنی و غیرہ کی طرف واپس لوٹا -

تیمور کے ایک سو دس سال بعد ۹۱۱ھ میں ہندوستان میں مغلیہ کا بانی بابر بادشاہ بھی خیبر اور کوہاٹ کے راستے سے علاقہ بنوں کی سرزمین میں وارد ہوا - چنانچہ وہ اپنی تریک میں بنوں کی بابت لکھتا ہے :-

دہنو نظر درآمد - جاے ہموارے واقع شدہ شتالی او کوہستان بنگش
و لغر است - رود بنگش از بنو برے آید - بنو باین آب معمور است -
جنوبی او چوپارہ و آب سندھ است - مشرقی او دین کوٹ است
و غربی او دست کرد و تاک ہم میگوند - از قبائل افغانان کرآنی و
کیوی و سوز و عیسے خیل و نیازمی این ولایت رلے کارند ۹۱۲ھ

طہ ۱۰ + ۲۰ = ۳۰ اس سے واضح ہے کہ بنوں اور چول جلالی کے درمیان تقریباً

چالیس میل کا فاصلہ تھا

ہمارے خیال میں مندرجہ بالا تاریخی حوالوں کی روشنی میں ساتویں - آٹھویں اور نویں صدی ہجری میں بنوں کی تاریخی اہمیت کا بخوبی اندازہ ہو سکتا ہے پس اگر یہ کہا جائے کہ زمانہ زیر بحث میں بنوں شمال مغربی صوبہ جات اور ہندوستان کے درمیان ایک قابل اعتنا مقام اتصال رہا ہے تو صحت سے بعید نہ ہوگا۔

یلین خان نیازی

علمائے غزنہ

اسلہ کے لئے دیکھو رسالہ ہذا باب ۱۱ مئی ۱۹۳۳ء

(۲) احمد بن الحسین بن قحی بن سعید

نوٹ ۴ فاضل حموی مختلف کتابوں سے اخذ کرتے ہوئے علامہ ہمدانی کے حالات اپنی مصنفہ معجم الادباء (۱: ۹۴) میں درج کرتے ہیں۔ مگر چونکہ اسلوب ترتیب غیر منظم ہے۔ اسلئے نظام ترتیب کو مانتھر رکھتے ہوئے معجم الادباء کے صفحات کا خیال نہیں رکھا گیا مگر تاہم جو حالات اس سے ماخوذ ہیں وہ من وعن مقدم و موخر صفحات میں بھرست ملینگے

آپ کا اسم گرامی احمد بن الحسین ہے۔ کنیت ولقب علی الترتیب ابو الفضل بدیع الزمان ہے۔ وطن اصنافی ہمدان ہے۔ ابو شجاع شیرویہ بن شہر وار، تاریخ

ہمدان“ میں رقمطراز ہیں کہ علامہ بدیع الزمان نے آخر میں ہر اہل حق کے اندر قیام کیا۔ ابو الحسین احمد بن فارس صاحب الجمل اور عیسیٰ بن ہشام سے روایت کیا کرتے تھے فضلاء عصر و بلغاء دہر میں انکا شمار ہوتا ہے۔ یہ اہل حدیث و السنۃ سے تعصب رکھتے تھے“ مادر ہمدان نے اس جیسا گو ہر آبدار پھر نہ پیدا کیا۔ اس ہستی پر ہمدان کو بعد ناز و فخر ہے۔ انکے بھائی ابو سعد بن الصغار اور قاضی ابو محمد عبداللہ بن الحسن نیشاپوری ان سے روایت کرتے ہیں، ابو شجاع نے سال وفات مسلمہ ذکر کی ہے۔ ابو شجاع شیرویہ اور انکے حقیقی بھائی ابو سعد کا قول ہے کہ ابن لآل۔ ابن ترکان۔ عبدالرحمان الامام۔ ابو بکر محمد بن الحسن الفراء ابن جاسحان اور ایک کثیر جماعت سے انہوں نے روایت کی ہے“ شیرویہ و ابو سعد نے فاضل بدیع کا زمانہ پایا ہے۔ مگر ان سے سماع حاصل نہیں ہوا)

ہمدانی حدیث میں ثقہ تھے اور بلند پایہ رکھتے تھے۔ اعتقاد اشاعہ کے تبع تھے آخر عمر میں انکو جنون ہو گیا تھا اور اسی حالت جنون میں اس دارالاسباب سے کوچ کر گئے۔ یا قوت حموی نے اپنے ایک دوست سے جو اسماء رجال میں کافی دستگاہ رکھتا تھا“ یہ سنا ہے کہ علامہ کی ولادت ۱۳۔ جمادی الاخریٰ ۳۵۷ھ میں ہوئی۔ ابو النصر عبد الرحمن بن عبد الجبار القامی اپنی مصنفہ تاریخ ہرات میں تحریر کرتے ہیں کہ میں نے متعدد لوگوں کی مختلف تصانیف مطالعہ کی ہیں مگر فاضل

۱۔ یہ قول قابل وثوق نہیں ہے اولاً تو اس لئے کہ کسی تذکرہ میں علامہ کی جنون کا واقعہ نہیں ملتا دوسرے یہ کہ خود یا قوت حموی نے بھی اسکو بصیغہ مجهول (یقال) سے تعبیر کیا ہے جس سے معلوم

ہوتا ہے کہ مصنف کے نزدیک بھی یہ قول قابل اعتماد نہیں“ لہذا انہوں نے یہ کہ تاریخ ولادت سے متنازع

تذکرے ساکت ہیں بجز یا قوت کی اس روایت کے اور کوئی روایت کسی کتاب میں جو اسوقت زیر نظر ہیں نہیں ملتا اسلئے کچھ وثوق کے ساتھ علامہ کی عمر متعین نہیں کی جاسکتی۔ ہاں بخابر مشہور چالیس سال عمر کی جاتی ہے

ہمدانی کے احوال کا استقصاء جس قدر علامہ ثعالبی نے اپنی تصنیف یتیمہ میں کیا ہے، اتنا کسی مورخ نے سپرد قلم نہیں کیا۔ میں نے بھی جو کچھ انکے حالات قلمبند کئے ہیں وہ تمامہا ثعالبی کی یتیمہ سے ماخوذ ہیں۔

ثعالبی یتیمہ (۴ : ۱۶۷) پر تحریر کرتے ہیں کہ علامہ کی نظیر سرعت فہم ذکاوت و جودت رفعت طبع صفاء ذہن اور قوت نفس میں نہیں ملتی، ان کا کوئی مقابل نثر کی حلاوت نظم کی لطافت میں نہیں پایا جاتا، آج تک کوئی شخص دیکھنے اور سننے میں نہ آیا۔ جس نے علم ادب کے اندر وہ مرتبہ پایا ہو جو علامہ کو حاصل تھا فاضل بدیع اپنی ذاتی قابلیت سے جو صنائع بدائع اور معجز عبارات موقت تحریر میں لائے ہیں۔ آج تک اس پایہ کی معجز عبارات کوئی حوالہ قلم نہ کر سکا۔ غرض یہ شخص عجائب و غرائب کا مجموعہ ہے۔ قوت حافظہ کا یہ حال ہے کہ پچاس اشعار کا وہ قصیدہ جو انہوں نے اپنی عمر میں کبھی نہ سنا ہو محض ایک مرتبہ کے سننے میں ان کو نوک زبان ہو جاتا تھا۔ اور اسکو اس شان سے من اولہا الی آخر ہا سنا دیتے تھے کہ کسی حرف میں تغیر نہ آتا تھا۔ اسی طرح چار پانچ ورق کی وہ نثر جس پر کبھی نظر نہ پڑی ہو۔ ایک مرتبہ کے دیکھنے سے ہو ہو بلا ترک حرفے و عبارت قلمبند کر دیتے تھے۔ اگر کسی شخص نے قصیدہ بلیغہ یا رسالہ عجیبہ کے انشاء کی خواہش ظاہر کی تو یہ اپنی قوت ارتجالہ کی وجہ سے بہت جلد مسئول عنہا قصیدہ اور رسالہ کو لکھ کر فارغ ہو جاتے تھے۔ آپ نے بعض خطوط اس طرح قلمبند کئے ہیں کہ آخری

لئے یا قوت حموی نے بھی حسب رائے ابو النضر الغامی یہ کیا ہے کہ بدیع الزما کے اکثر حالات یتیمہ سے اخذ کئے ہیں۔

چنانچہ ہم نے بھی یہ ہی کیا ہے کہ اقتباس حالات کے وقت ہر دو کو زیر نظر رکھا ہے۔ لہذا جو حالات یا عبارات یا قوت سے

زیادہ ہے وہ سب یتیمہ (۴ : ۱۶۷) سے ماخوذ ہے چنانچہ اس کے لئے یتیمہ کو بھی زیر نظر رکھا جائے۔

لے ثعالبی نے علامہ سے ملاقات کی ہے اور ان سے کتابت بھی کی ہے،

سطر سے بالترتیب پڑھے جاتے ہیں (اول سطر سے پڑھنا مشکل بلکہ محال اور بے معنی ہوگا) اور یہ ہی نہیں کہ یہ اعجاز الفاظ ہی الفاظ میں ہو بلکہ عمدہ عمدہ مضامین پر از بلاغت و فصاحت ان رسائل معکوسہ میں ملتے ہیں۔ علامہ میں یہ عجیب کمال تھا کہ ایک بلیغ قصیدہ اس طرح انشا کرتے تھے کہ اس کو نثر و نظم دونوں کہا جاسکتا تھا۔ نثر میں اکثر ایسے فقرات و قوافی استعمال کرتے تھے جن سے بہترین مصرعے مستنبط ہو سکیں۔ نثر و نظم کی ہر صنف میں مشکل سے مشکل مضامین جلد اور بسہولت قلب بند کر لیتے تھے۔ علاوہ اس کے فارسی کے وہ اشعار جو بحیثیت مضامین بلند پایہ رکھتے تھے۔ انکو اپنے اس خوش اسلوبی سے عربی جامہ پہنا دیا ہے کہ ندرت استعارات و تشبیہات کے ساتھ ساتھ عربی کے خاص انداز کو بھی ہاتھ سے نہیں جانے دیا!

باوجود ان تمام اوصاف باطنیہ اور کمالات علمیہ کے علامہ حن ظاہری سے آراستہ و پیراستہ تھے۔ آپ خلق وسیع اور طبیعت نرم رکھتے تھے۔ ایفائے وعدہ کا بہت خیال رکھتے تھے۔ احباب کے ساتھ شیر و شکر کی طرح گھلے ملے رہتے تھے۔ آپ کی محبت بے غرض و بے لوث ہوا کرتی تھی۔ دشمنوں سے بہت اجتناب رکھتے تھے۔ آپ نے اپنا مولد اصلی ہمدان ۳۸۰ھ عین زمانہ شباب میں چھوڑا ہجرت از وطن کے زمانہ یعنی ۳۸۰ھ تک احمد بن فارس صاحب المجل لغوی سے شرف تلمذ حاصل کیا حتیٰ کہ اپنی فطری ذکاوت اور جود طبع سے اپنے استاد کا تمام علم بدرجہ اتم حاصل کر لیا۔ پھر ابو القاسم صاحب ابن عباد کے پاس آئے یہاں آکر ان کے ثمرات علم سے بہت کچھ تلمذ حاصل کیا۔ بعد ازاں راہی جرجان ہوئے۔ بزمانہ قیام جرجان آپ کا اختلاط اسما عیادیہ فرقہ سے بہت کچھ رہا۔ کچھ عرصہ

۱۔ صاحب ابوالقاسم کا نام اسماعیل اور باپ کا نام عباد اور کنیت ابوالسن ہے۔ شیخ سیاست و لغت دین تھا۔

تک اسی فرقہ کے اکتاف میں رہ کر بسر اوقات اور انوار علم حاصل کرتے رہے خصوصاً اس جماعت میں قابل ذکر **الدستور الوسعید محمد بن منصور** ہیں، ان سے آپ کو بہت زیادہ نصیبیت تھی۔ **الوسعید** نے ان کو ہمیشہ مواہب و عطا سے نوازا۔ حتیٰ کہ جب علامہ نے نیسا پور جانے کا قصد کیا تو اس وقت **الوسعید** ہی نے علامہ کے زاد راہ کا انتظام کیا اور راہ سفر میں جو عوائق و پیش تھے انکو بصورت زر و جواہر دور کیا غرض علامہ **۳۸۰ھ** میں دار نیسا پور ہوئے یہاں آ کر انکی فصاحت و بلاغت کا بہت زیادہ شہرہ ہوا۔ تصنیف و تالیف کا کام شروع کیا۔ نیسا پور ہی میں آپ نے چار سو مقلے تحریر کئے جسکے اندر سلسلہ کلام دو فرضی نام **عیسیٰ بن ہشام** اور **ابو الفتح الاسکندری** سے شروع کیا گیا ہے۔

اس کتاب کے اندر دلکش پیرایہ میں مضامین ضبط کئے گئے ہیں جسکو دیکھ کر آنکھ کو سرور اور نفس کو لذت حاصل ہوتی ہے۔ الفاظ نہایت شستہ مانوس الاستعمال اور سہل الفہم ہیں۔ محض تقصیہ ہی کا لحاظ نہیں کیا گیا بلکہ سلاست و جدالت بھی مد نظر ہے۔ اسی نیسا پور میں علامہ **ہمدانی** اور **فاضل ابوبکر خوارزمی** کے مابین مناظرہ کا سلسلہ شروع ہوا۔ مشہور تھا کہ علامہ ابوبکر کے ساتھ کوئی شخص علمی

بقیہ صفحہ ۱۶
 بقیہ صفحہ ۱۶
 وزارت پر اٹھارہ سال اور ایک ماہ امور رہے۔ انکی ولادت **۳۲۶ھ** اور وفات **۳۵۵ھ** میں ہوئی۔ یہ ابو حیان توحیدی کے فناء طاعت بہت زیادہ ہیں۔ طبیعت پر نحت تھی اور مزاج میں تسبی۔ ان کے مفصل حالات دیکھنے کے لئے معجم الادباء (۲: ۲۴۳) ملاحظہ ہو، **۳۵۵ھ** صاحب معجم نے اپنی کتاب کے (۹۶: ۱) پر علامہ کے درود نیسا پور کا زمانہ **۳۹۱ھ** تحریر کیا ہے۔ بفاہر یہ کتاب کی ستم ظریفی معلوم ہوتی ہے۔ اس لئے کہ دیگر تذکروں میں ہم کو دخول نیسا پور کا زمانہ **۳۸۲ھ** ملتا ہے اور یہی صحیح اور قابل وثوق ہے۔ نیز خود باقوت کے دیگر صفحات پر دخول نیسا پور کا زمانہ **۳۸۲ھ** تحریر ہے۔

مناظرہ نہیں کر سکتا۔ مگر جب ہمدانی سے تقابل اور مناظرہ ہوا اور انکو ابو بکر پر فوق و مسابقت ہوئی تو عامۃ الناس میں دونوں فاضلوں کے متعلق چرچے ہوئے لگے۔ کوئی ابو بکر ترجیح دیتا تھا اور کوئی ہمدانی کو۔ بہر حال جب انشاء مناظرات میں ان کو نمایاں کامیابی ہوئی تو اس سے انکی شہرت میں اور بھی چار چاند لگ گئے۔ ہر طرف ان ہی کا چرچہ اور ذکر ہونے لگا۔ رُوسا اور سلاطین کے دربار میں عزت کی نظر سے دیکھے جانے لگے۔ ہر طرف سے ان پر تحفہ تحائف اور روپیہ کی بوچھاڑ ہونے لگی۔ مناظروں میں مغلوب ہونے کی وجہ سے فاضل ابو بکر کو بہت رنج ہوا۔ مشہور ہے کہ آپ نے فرط حیا کی وجہ سے گھر سے نکلنا بھی ترک کر دیا تھا۔ حتیٰ کہ ایک سال کے اندر اندر انکے طوطی روح نے قفس عنصری کو خیر باد کہا۔ بالآخر یہ باحیا ہستی موت ہی کے بعد گھر سے نکلی۔ خوارزمی کے انتقال کے بعد ہمدانی کی شہرت و عورت کے لئے میدان بالکل خالی ہو چکا تھا۔ چنانچہ انہوں نے ہر حیثیت سے شہرت آفاق حاصل کی۔ اسباب معیشت میں بھی ان کے لئے بہت زیادہ آسانی فراہم ہو گئیں۔ اکثر بلاد و ممالک کی سیروسیاحت میں مشغول ہوئے خصوصاً بلاد خراسان و سیستان و غزنہ میں سے کوئی شہر ایسا باقی نہ چھوڑا جہاں علامہ کا قدم نہ گیا ہو اور وہاں کی آب و ہوا سے شناسا نہ ہوئے ہوں۔ ان علاقہ جات کا کوئی امیر و سلطان وزیر و رئیس ایسا باقی نہیں رہا جس سے کہ ہمدانی نے ملاقات نہ کی ہو بلکہ بعض بعض کے مدحیہ قصائد سپرِ قلم کر کے بہت کچھ مواہب و عطایا حاصل کئے انکی ہر ایک نے بہت زیادہ قدر و منزلت کی ان ہی وجہ سے ہمدانی کافی مالدار ہو گئے۔

آخر میں علامہ نے اپنا وار القیام شہر ہرّۃ کو بنایا اور تادمِ مرگ یہی آپ کا دارالقرار رہا۔ ہرّۃ آ کر آپ کو گوشہ نشینی اور تعبد کا بہت زیادہ شوق ہوا۔ لیکن کوئی

لے سلطان محمود کی شایانہ فتوحات اور معرکہ آرائیاں جس طرح زبان زدِ خاص و عام تھیں اسی طرح اس کی

قیامگاہ اور سکونت بخش مقام نہیں ملا تھا کہ فضل خداوندی شامل حال ہوا اور ان کو علامہ ابوعلی بن الحسین بن محمد شنامی کی دامادی کا شرف حاصل ہوا۔ اس رشتہ مصاہرت کی وجہ سے انکو بہت زیادہ سہولتیں حاصل ہوئیں۔ ابوعلی کی وجہ سے انکی پشت ہمت اور مضبوط ہو گئی۔ زر و زمین اور دیگر مواہب سے ان کو کافی ذخیرہ مل گیا اور یہ خوشحالی کے ساتھ بسر اوقات کرنے لگے۔ لیکن آہ اس بلبل ادب و طوطی فصاحت نے اپنی حیات کی چالیس منزلوں کو پورا کر کے داعی اہل کو لبیک کہا اور بروز جمعہ مورخہ ۱۱ جمادی الاخری ۳۹۵ھ میں دنیا کو داغ مفارقت دے گئے۔ ادباء عصر و فضلاء دہرنے ان کے فراق میں نوحہ گری کی۔ زبان قلم ان کے ماتم میں شکستہ ہوئی۔ آنکھ نے ان پر رو رو کر اپنی خشکی کو ضایع کیا۔ علماء عصر نے پردہ مراثی ضبط قلم کر کر کے دنیا سے علم و ادب میں ایک ہیجان برپا کر دیا مگر حقیقت یہ ہے کہ امامت من لم یت ذکرہ۔ جس شخص کا تذکرہ بعد مرگ خیر

(البعیہ حاشیہ ص ۱۶) علی قدردانی شاہانہ داد و دہش کا شہرہ تمام دنیا میں ہو چکا تھا۔ جگہ جگہ اس کی علم دوستی اور علما نوازی کا چرچہ تھا۔ علامہ شعرا ہر ہمت سے جوق جوق غزنی آ رہے تھے۔ اسی سلسلہ میں عربی زبان کا بے مثل، انشا پرداز فاضل ہمدانی بھی سلطان کے جوار فیض میں ہرات آیا اور تادم مرگ میں قیام کیا چنانچہ ہمارے اس قول کی تائید میں ہمدانی کے وہ تھماؤ کافی ہونگے جو کہ سلطان محمود کی مدح میں تحریر ہوئے ہیں جنکو ہم آئندہ صفحات میں درج کرینگے۔ علاوہ ان قصائد کے وہ رسائل جو ابو العباس اسفہانی زیر مجموعہ فتوحات کی تہنیت میں تحریر کئے گئے ہیں وہ اس قول کی مزید تائید کر رہے ہیں مگر انوس اور حیرت یہ ہے کہ عربی زبان میں اس قدر بڑے بڑے شخص اپنی مصنفہ ادب الفہم العربیہ (۲۸: ۲) پر سلطان محمود کے تذکرے میں لکھتا ہے کہ محمود کے دربار میں اسفہان کثر سے علما و ادبا جمع ہوا اس وجہ سے نہ تھا کہ محمود کو علم سے کوئی خاص لچسپی یا محبت تھی بلکہ یہ محض ملکی فتوحات کا نتیجہ تھا۔ دربار کی زیب و زینت کیلئے محمود نے بہت زیادہ شاہانہ داد و دہش سے کام لیا۔ اس رائے کی تردید میں چہ کہ ہمارے اکابر بخصوص علامہ شبلی نے نہایت بجا و تفصیل کے ساتھ واقعات و حوالہ قلم کر دیے ہیں اس لئے کوئی ضرورت نہیں سمجھی کہ ان تمام واقعات کا مادہ کیا جائے ان حوالے لئے شعر العجم و محیے فیروغۃ العدا، مغرب التواضع، تاریخ قریظہ، تاریخ ہند میں مقام ذکر کو دیکھا جائے،

کے ساتھ نوع انسان کی زبان پر جاری رہے اسکو ہرگز اموات میں شمار نہیں کیا جاسکتا۔ آج تک علامہ ہمدانی کی نثر و نظم اسی آب و تاب کے ساتھ اس دنیا میں موجود ہیں اور متعلین و مستقیفین سے خراج تحسین وصول کر رہی ہیں ”خداوند قدوس اس قدسی الاصل ہستی کو ہمیشہ ہمیشہ اپنے جوار رحمت میں رکھے۔ اللہم آمین !

ہمدانی کی وفات میں اختلاف ہے۔ مگر اس اختلاف کا تذکرہ نہ تو ابو منصور یتیمہ میں کرتے ہیں۔ اور نہ یاقوت حموی معجم الادباء میں ”ہاں اس کی کسی قدر نثر و ترجمہ علامہ ابن خلکان نے اپنی مصنفہ وفيات الاعیان (۱: ۳۹) میں کی ہے۔ کہتے ہیں کہ ہمدانی کی وفات کے متعلق ایک روایت تو یہ ہے کہ انکو زہر دے دیا گیا تھا اس سے انکی وفات ہوئی“ مگر چونکہ یہ نہیں معلوم کہ زہر کیوں اور کس نے دیا اس لئے اس قول پر اعتماد کلی نہیں کیا جاسکتا۔ چنانچہ اس قول کی تضعیف و تکریر تاریخ کے سکوت اور سمعانی کی مصنفہ کتاب الانساب کے بیان سے ہو رہی ہے۔ علامہ سمعانی اپنی کتاب کے صفحہ ۵۹۲ پر دربارہ بیان شہر ہرارة و تذکرہ علامہ ہمدانی اس طرح لکھتے ہیں کہ لوگوں کا خیال ہے کہ علامہ نے ۳۹۵ھ میں زہر دیے جانے کی وجہ سے وفات پائی و لکن ہذا لیس بقویٰ لیکن یہ قول قوی اور صحیح نہیں۔

دوسری روایت حاکم ابوسعید عبدالرحمن بن محمد بن دوست ثقات سے روایت کرتے ہیں کہ ہمدانی کو ایک مرتبہ سکتہ لاحق ہوا۔ لوگوں نے بلا تشخیص و تفتیش انکی تکفین و تدفین میں نہایت عجلت سے کام لیا۔ دفن ہونے کے بعد جب علامہ کو سکتہ سے آفاقہ ہوا تو اپنے آپ کو قبر کی آغوش میں پایا۔ قبر کی تاریکی اور اس ہوکنا منظر کو دیکھ کر ایک چیخ ماری اور دہشت کی وجہ سے طائر روح پرواز کر گیا۔ رات کو علامہ کی آواز بھی سنائی گئی۔ چنانچہ لوگوں نے شبہ کی بنا پر قبر کو کھودا۔ دیکھا کہ فاضل ہمدانی کامرغ روح قص عنصری کو خیر باد کہہ چکا ہے اور بوجہ دہشت اپنی

داڑھی پکڑے ہوئے ہیں“

ابو اسحاق حسری اپنی کتاب زہر الآداب میں علامہ کا تذکرہ ان الفاظ سے کرتے ہیں کہ ”هذا الاسم وافق مسماه ولفظ طالب معتلا یعنی علامہ کا لقب اور کنیت اسم باہمی اور لفظ با معنی ہیں۔ ان کا کلام چاشنی دار اور نہایت ہی پُر لطف ہے ظرافت جملہ جملہ سے ٹپکتی ہے ربعاد ازاں ابو اسحاق انشاء مقامات کی وجہ اس طرح تحریر کرتے ہیں کہ جب ابوبکر محمد بن ویدالازدی کو چالیس مقامات لکھ کر یہ غرور ہو کہ میں نے انشاء مقامات میں نہ کسی کی تقلید کی اور نہ کسی سے اس فن کو حاصل کیا بلکہ یہ میرے افکار ابداع کے نتائج ہیں جنکو میں نے ذی عقل و اصحاب بصیرت کیلئے دیئے نظر کیا ہے حالانکہ ان میں اکثر ایسی ہی حکایات ہیں جنکے مطالعہ سے طبیعت نفرت کرتی ہے سننے کو دل نہیں چاہتا، تو اسوقت علامہ ہمدانی نے بصورت معاضہ یہ چار سو مقالے زیب قلم کئے جو دراصل ظرافت سے پُر اور حسن عبارت سے آراستہ ہیں۔ ان دونوں اشخاص کی مقامات میں بعد المشرقین ہے نہ الفاظ اور نہ معانی کسی میں مطلق مناسبت نہیں۔ ہمدانی نے حکایات کا مارد و فرضی مثنویوں پر رکھا ہے۔ ایک عیسے بن ہشام ہے۔ دوسرا ابو الفتح اسکندری (کامرانفا) فاضل یاقوت حموی دربارہ مفارقت مابین علامہ ہمدانی و صاحب ابن عباد یہ واقعہ نقل کرتے ہیں کہ ایک مرتبہ مجلس کے اندر ہمدانی کو حدث لاحق ہوا انہوں نے فوراً محض حیا کی وجہ سے کہا کہ شیخ ہذا سریر التخت۔ یہ تخت کی آواز ہے (مگر آپ جانتے ہیں کہ جائے استاء خالی است) صاحب ابن عباد نے فوراً بلا تامل اس طرح جواب دیا و احتشی ان یکون سریر التخت۔ ہمدانی کو اس جواب سے بہت شرمندگی ہوئی ان پر گھڑوں پانی پڑ گیا۔ چنانچہ یہ یہاں سے سیدھے راہی خراسان ہوئے فاضل یاقوت نے ابو نصر عبد الرحمن الفامی کی تصنیف تاریخ ہرات سے ہمدانی کا ایک

قصیدہ نقل کیا ہے جو کہ سلطان محمود کی مدح سرائی میں صرف قلم ہوا ہے۔ علاوہ اس قصیدہ کے یتیمہ (۴: ۱۹۷) پر سلطان محمود کی مدح میں ہمدانی کے دو قصیدے اور ملتے ہیں۔ بہت ممکن ہے کہ اور بھی قصائد ہمدانی نے محمود کے متعلق انشا کئے ہوں۔ مگر چونکہ ہم کو ان کا دیوان سردست دستیاب نہیں ہو سکا اس لئے ہم کچھ نہیں کہہ سکتے مگر تاہم ان چند اشعار سے اتنا تو علم ہو سکے گا کہ ہمدانی کو دربار محمودی سے کچھ نہ کچھ تعلق ضرور رہا ہے۔

بادشاہ مع کثیر فوج کے کہیں جا رہا ہے۔ اس حالت کو دیکھ کر ہمدانی بیباختہ کہتے ہیں ۵

خارج الامیر ومن وراء کابه غیری وعز علی ان لم اخرج
مجھ پر یہ بہت شاق ہے کہ بادشاہ کے ہمراہ اور تمام لوگ ہوں اور میں نہ ہوں!
یا مسیدا المراء مالی خیمۃ الا السماء الی قہارها التجی
اے امیروں کے سردار میرے لئے بجز اس نیلگوں آسمان کے اور کوئی خیمہ بھی نہیں ہے۔ جس میں پناہ گزین ہو سکوں

کتفی بعیری ان طعنت و نفثی کمی و جنم اللیل مطرح ہودجی
حالت سفر میں میرا کندھا میرا بارکش ہوتا ہے۔ میری آستین فرش اور پہلوئے
مثب ہودج اتارنے کی جگہ

یتیمہ میں یہ دو قصیدے اور ملتے ہیں۔ جتنکے چند اشعار مندرجہ ذیل ہیں :-
یا ایھا الملک الذی بعسا کد الآمال یغزی
اے وہ بادشاہ جس سے مخلوق کے تننا اور امیروں کے عساکر جنگ کرتے ہیں۔
خلقت بیداک علی العدا سیفا و للعائن کسرا

تیرے دونوں ہاتھوں کو خداوند قدوس نے دشمنوں کے لئے شمشیر اور سائین کے لئے خزانہ بنایا ہے

و کانت امطار الربیع م الی ندی کفیک تعزی
موسم ربیع کی موسلا دھار بارش تیرے دست سخا کی طرف فسوب کی جاتی ہے،
لا نزلت یا کنف الامیر م لنا من الاحداث حذرا
اے درگاہ امیر حوادث زمانہ سے ہمیشہ ہمیں اپنی پناہ میں رکھ،
یہ قصیدہ کم از کم دس بارہ ابیات پر مشتمل ہے۔ جس میں سے چند اشعار بدین نظر
ہیں۔

افریدون۔ فی التاج ام الاسکندر الشانی
سلطان محمود کیا فریدیوں ہے یا سکندر ثانی
ام الرجعت قد عادت الینا بسلیمان
یا رجعت زمانہ ہم تک حضرت سلیمان کو لوٹا لائی ہے
اظلت شمس محمود علی انجم سامان
آج محمودی شمس سامانی ستاروں پر ”پر تو گلن ہے

ابو عامر عدنان بن محمد الضبی کی تعریف میں سندربہ ذیل قصیدہ زیب قلم کیا گیا ہے۔ یہ
شخص ہرآ کا والی و رئیس ہے،

لیل الصبا و نهارہ سکران حد ثان لم یعرکما حد ثان
یا ذفرۃ لی لا یکاد اغریزھا یسع الضلوع الیک یا ہمدان
قسماً لقد قد العراق بی امرء لیست تجود بردۃ البلدان
قاعدہ براحتی ہرآ فانھا عدت وان رئیسوا عدنان

علامہ نے علاوہ ان قصائد کے متعدد لگوں کی مدح سرائی کی ہے مثلاً امیر ابوعلی رئیس ابو جعفر المیکالی ابو الطیب سہل بن محمد بن سلیمان - اسماعیل بن احمد الدیوانی - ابو نصر بن زید - خلف بن احمد وغیرہ وغیرہ - خوف طوالت نیز موضوع سے خارج ہونے کی وجہ سے ان کو ترک کیا جاتا ہے -

علامہ کی زیادہ تر شہرت انکے کلام نثر سے تعلق رکھتی ہے - جس کی سب سے واضح اور روشن دلیل آج ہماری آنکھوں کے سامنے مقامات ہمدانی ہے علاوہ اس کے رسائل کا وہ مجموعہ ”جس میں ہر قسم کے مکاتیب درج ہیں“ ثبوت تہنیت کے لئے کافی وافی ہے - مگر ان دلائل کے ہوتے ہوئے ہم علامہ کے چند موجز حکمت آمیز کلمات پر یہ نظر کرتے ہیں جن سے علامہ کی بلاغت کا بخوبی اندازہ ہو سکے گا :-

المسرع لا يعرف ببوده - کالسيف لا يعرف بعمده - نار الخلقاء -
 سریع الانطفاء - الحذاق لا یزید الرزق - والدعة لا تحجب الساعة -
 ان بعد الکدر صفوا - وبعد المطر صحو - الراجع فی شئنه - کالراجع فی
 قیئہ - ماکل مانع ماء ولا کل سقف سماء - الکریم عند اهل اللوم -
 کالماء فی قم المحموم - الخبر اذا تواتر به النقل - قبله العقل - ان الوالی
 سيعزل - والراکب لیستنزل - والتذلل لا یالم العذل - ماکل بیت
 بیت الله - ولا کل محمد رسول الله

مندرجہ ذیل خط ہمدانی نے پہلی مرتبہ ابو بکر خوارزمی کو لکھا ہے جس کے اندر یہ کمال ہے کہ باوجود نثر ہونے کے ہر فقرہ سے بحر طویل کا ایک مصرع مستنبط ہو رہا ہے - ملاحظہ ہو -

انا لقرب دار الاستاذ كما طرب الغشوان مالت ببر الحمر
ومن الامرتياح للقاعة كما انتفض العصفور بلبه القطر
ومن الامتزاز بولائه كما التفت الصهباء والباخر العذب
ومن الابتجاج بمزاره كما اهتز تحت الباج الفص الربط

مندرجہ ذیل خط بالکل الٹا لکھا گیا ہے۔ اگر اسکو اول سطر سے پڑھا جائے۔ تو بالکل بے معنی کلام معلوم ہوتا ہے۔ ہاں اگر اسکو آخر سطر اور آخر کلمہ سے اول سطر اور اول کلمہ تک بالترتیب پڑھا جائے تو ایک بامعنی اور پرفصاحت کلام ہو جاتا ہے۔ ہم ارباب ادب اور ناظرین کے لئے اس خط کو بحسنہ نقل کرتے ہیں۔ لہذا خط معکوس دہینی جانب ہوگا اور بائیں جانب خط مستقیم

خط معکوس

خط مستقیم

اللہ شفاء ان المحاضر صدور بجا و تملأ
المتابر ظہور لها وتضرع الدفاتر وجود
بجا و تمشق المحابر بطون لجا ترشق
آثارا كانت فيه آمالنا مقتضى على
اياديه في تائيده الله ادام الامير
جدي فاذا المسلمين ظهور
عن الثقل هذا ويرفع الدين
اهل عن الكل هذا يحط ان
في اليه تنضرع ونحن واقفة
والتجارات تراقة والنقود

ان سرائ الامير الجليل اطال الله
بقائه و ادام تائيده و نعماءات
بيند امر كنا بحمیل نظرک، فقد بعثنا
اليه وفود آمالنا و كشفنا له وجود
احواننا و علقنا رقاب آماننا على هممه
وشمنا بارقة كرمه و انتجنا مصاب
شيمه لينظر نظرا كريما فقد صار الناس
اجمع صيارفة والنقود زائفة والتجارات
واقفة ونحن تنضرع اليه في ان
تحط هذا الكل عن اهل الدين

ویرفعَ هَذَا الشَّعْلَ عَنْ ظُهُورِ الْمُسْلِمِينَ
فَإِذَا جَرَى الْأَمِيرُ أَدَامَ اللَّهُ تَائِيْدَهُ
فِي أَيَادِيهِ عَلَى مَقْتَضَى آمَالِنَا كَانَتْ
فِيهِ آتَانَا تُرَشِّقُ لَهَا بَطُونَ الْحَابِرِ
وَتَمْشِقُ بِهَا وَجُوهُ الدَّفَاتِرِ وَتَفْعُ
لَهَا ظُهُورَ الْمَنَابِرِ
تَمْلُؤُ بِهَا صُدُورَ الْمَحَافِرِ
إِنْ شَاءَ اللَّهُ ۛ

صیامرۃً اجمعُ الناسُ صابرٌ فقد
کرمًا نظرًا لينظر شیمہ مصاب و
انجعتنا کرمہ بارقۃ و شمتنا همہ
على آمالنا رقاب و علقنا احوالنا و جوة
له و کشفنا آمالنا و فود الیه بعثنا
فقد نظرہ انجیل یتدارکنان و
نعما تائیدہ و ادام بقاءہ - اللہ
الہل الجلیل الامیر سراسی ران

علامہ ہمدانی نے ابو العباس الفضل بن احمد اسفرائینی وزیر اول سلطان محمود
کو چند خطوط فتوحات پر مبارک باد دیتے ہوئے انشاء کئے ہیں جنکا بعینہ اس مقام
میں درج کرنا طول کلام کے مرادف ہے۔ اس لئے ہم ان خطوط سے قطع نظر کر کے
صرف اس جگہ کی عبارت درج کرتے جہاں ہمدانی نے مرح محمود میں بہت زیادہ
غلو سے کام لیا ہے

وَلَمْ يَنْطِقِ التَّامِرُ بِمَا كَانَ وَالْوَحْيُ بِمَا يَكُونُ بَانَ اللَّهُ تَعَالَى خَصْرًا أَحَدًا
مَنْ عِبَادَةِ لَيْسَ النَّبِيِّنَ بِمَا خَصَّ بِهِ الْأَمِيرُ السَّيِّدُ بَيْنَ الدَّوَلَةِ وَامِينُ الْمَلَّةِ
يَعْنِي وَحْيٍ أَوَّلًا قِطْعًا تَارِيخِ اس امر کا ثبوت نہیں پیش کر سکے کہ خداوند قدوس نے
بحر انبیاء کے اپنے بندوں میں سے کسی اور کو بھی ان فضائل میں شریک کیا ہو
جو سلطان محمود کے ساتھ خاص ہیں۔

اسی خط میں آگے چلکر اس طرح رقمطراز ہیں :-

ۛ اس خط کے ملاحظہ کے لئے دیکھئے رسائل بدیع الزمان ص ۱۷

تم حکمت علماء الامۃ و اتفق قول الائمة ان سیوف الحق اربعة و سائرہا للنار
سیف رسول اللہ فی المشوکن و سیف ابی بکر فی المرتدین - و سیف
علی فی الباغین و سیف القصاص بین المسلمین و سیوف الامیر لا تخرج عن
ہذا الاقسام فسیفہ بظاہر ہر اۃ فیمین عطل الحد و اتحد بانہ اسنڈ و
سیف بظاہر غزۃ فیمین سد فی وجہ العقوق نوعا من الکفر و الفسوق و سیفہ
بظاہر مکر و فیمین نقض العہد بعد تغلیظہ و نید الیمین بعد تالکیدہ - و سیفہ
بظاہر سحستان فیمین نبۃ المحرب بعد رقرودھا و خلع الطاعة بعد قبولھا
و سیفہ الآن فی دیار الہند قرنت بہ الفتوح و امنت علیہ الملائکہ
والروح و ذلت بہ الاضام و عش غزیرہ الاسلام و النبی علیہ السلام الی آخر الخط
یعنی تمام علماء امت اور ائمہ اس امر پر متفق ہیں کہ چار قسم کی شمشیر زنی حق ہے -
باقی سب ناحق ہیں :-

(۱) حضور روحی فدائ کی تلوار جو مشرکین عرب میں چلی (۲) حضرت ابوبکر کی مرتدین کے متعلق
شمشیر زنی (۳) حضرت علی کی ذوالفقار سرکشوں اور باغیوں کے لئے (۴) حق قصاص
کے لئے شمشیر چلانا - یہ چاروں قسم کی شمشیر زنی حق ہے - لیکن سلطان محمود نے
جس قدر جنگ اور شمشیر زنی کی ہے - وہ سب ان ہی چاروں حقیق میں داخل
ہے - اس لئے کہ ہرات پر محمود کی چڑھائی اس لئے تھی کہ اہل ہر اۃ نے حدود
خداوندی کا کچھ پاس نہیں کیا نیز ان پر ازنداد کا اتہام تھا - غزۃ کو اس لئے تسخیر
کیا کہ اسکے اندر نافرمانی اور کفر و فسوق کا شیوع ہو چکا تھا - اسی طرح مرو پر شمشیر زنی
کی نوبت اس لئے آئی کہ انہوں نے نقض عہد کا ارتکاب کیا اور اپنی قسم موکہ کا
لحاظ بھی نہیں کیا - سیستان پر بھی اسی وجہ سے حملہ کیا گیا کہ ان لوگوں نے آتش
جنگ کو بار دیگر بھڑکایا اور خروج عن الطاعة کے مرتکب ہوئے - باقی ہند پر محمود کی بیٹا

اور شمشیر زنی اس لئے ہوئی تاکہ اسلام اور بانی اسلام کا بول بالا ہو اور اعدائے اللہ و اصنام کا منہ کالا ہو اور وہ ذلیل ہوں دیہی و نہیب سے کہ محمود کی تلوار ہند پر حملہ کے وقت ہمیشہ فتح کے ساتھ نیام میں گئی اور طانکہ اور روح الامیں اس کے لئے دعا گو اور تعریف کتاں رہے،

خلاصہ یہ کہ اس خط اور اسی قسم کے دوسرے رسائل سے یہ بخوبی معلوم ہو گیا کہ ہمدانی کو محمود سے کافی تعلق تھا۔ نیز بعض دیگر فتوحات محمود و علامہ نے قلمبند بھی کی ہیں۔ چنانچہ خود کہتے ہیں

و سنّا کمر من حدیث الجنّد و بلادھا و تلخّ البلادھا و صدق جلا دھا و
اکثر اجنادھا نُبداً ليعلم الساع أنّ غنّ و لا غزاھا الا میر السید
یعنی ہم عنقریب ہند اور مصنافات ہند اور اہل ہند کی بہادری اور ان کی کثرت وغیرہ
کا حال بالتفصیل قلمبند کریں گے تاکہ سامع کو معلوم ہو سکے کہ سلطان محمود نے کس قسم کی
لڑائیاں سر کی ہیں۔ ذیل میں علامہ کا وہ مناظرہ درج کیا جاتا ہے جو ابوبکر خوارزمی
کیساتھ ہوا ہے۔ جسکی وجہ سے ہمدانی کی ہستی منظر عام پر آئی اور انکی بلاغت و فصاحت
سرعت فہم و ذکا اور حفظ وغیرہ کا جا بجا چرچا ہونے لگا۔

علامہ یاقوت نے ابو الحسن بن ابوالقاسم بہیقی صاحب و شاح الماریہ کے واسطہ
سے یہ مناظرہ تحریر کیا ہے کہ ایک مرتبہ سید السادات ابو علی نے ان دونوں حضرات
کو ایک مجلس میں جمع کیا۔ مگر چونکہ ابوبکر کامکان دور تھا اس لئے ان کیلئے سواری
بھیجی گئی یا آخر ابوبکر اپنے نژادہ کی ایک کنیز جماعت کے ساتھ تشریف لائے۔ تھوڑی دیر
کے بعد ہمدانی نے کہا کہ آپ کو اس مجلس میں شرکت کی دعوت اس لئے دی گئی ہے
تاکہ جناب اپنے فیوضات طیبہ سے اس مجلس کو بہرہ اندوز کریں اور بیع اشعار و نادر

امثال کا ذکر و تذکرہ ہو۔ نیز یہ کہ آپ سے چند باتیں معلوم کر کے سعادت حاصل کی جاسکے اور اس لئے کہ آپ ہم سے کچھ سوال کر کے ہمارے جوابات پر اظہار مسرت فرمائیں۔ چنانچہ ہم پہلے ان فنون کا تذکرہ کرتے ہیں جنکی باگ ڈور آپ کے قبضہ میں ہے۔ اور جنکی وجہ سے آپ کا شہرہ بہت زیادہ ہو رہا ہے۔ یعنی حفظ نظم و نثر اور بدایتہ ان چاروں میں سے کسی ایک کو جناب مناظرہ اور معارضہ کے لئے اختیار فرمالینے۔ ابوبکر نے حفظ میں تو کبریا کی وجہ سے مناظرہ نہ کیا اور اسی کے ساتھ نثر و نظم کو پس پشت ڈالکر بدایتہ پر معارضہ کے لئے اقرار کیا۔ ہمدانی نے کہا کہ آپ کو اختیار کلی ہے جو چاہیے موضوع مقرر کیجئے۔ خوارزمی نے کہا کہ میں تم سے وہی کہتا ہوں جو موسیٰ علیہ السلام نے جادوگروں کے مقابلہ میں کہا تھا "بل القوا یعنی تم پہلے اقدام کرو۔" بدیع نے نہایت مسرت کے ساتھ اقدام کیا اور بدایتہ ایک طویل قصیدہ پڑھنا شروع کر دیا۔ اس قصیدہ کے اندر شریف ابوعلی کی مدح اور ذاتی مفاخر اور ابوبکر کی تفضیح اور سچو ہے۔ اس کے جواب میں خوارزمی نے بھی چند ابیات کا قصیدہ کہا لیکن چونکہ ادنیٰ درجہ کا تھا مضامین و الفاظ ہر اعتبار سے گرا ہوا تھا۔ ہمدانی نے کہا کہ بڑے شرم کی بات ہے کہ بتی تم سے زیادہ عقل ہو وہ تو براز کر کے فوراً اس کو مٹی سے چھپا ڈالتی ہے مگر تم ہو کہ اپنی اس غداقت پر پردہ بھی نہیں ڈالتے۔ بعد ازاں شریف نے ان سے متنبی کے اس شعر پر اجازہ کے لئے حکم دیا۔ "ادق علی ادق و مثلی یا رقی" ابوبکر نے فوراً بڑھ کر چند شعر اسی وزن و قافیہ کے انشا کئے اور بعد میں عذر کر کے بیٹھ گئے۔

ہمدانی نے اٹھتے ہی کہا کہ خدا تمہارا عذر قبول کرے۔ مگر استاد تم نے بڑے سخت قافیہ جمع کر دیے۔ آپ کے قصیدہ میں ہر قاف جبل قاف کی طرح ہے۔ اچھا

لیجئے اب ہم سے سنئے اور بدیع نے چند اشعار کہہ کر اپنی عاوت کے موافق ابوبکر کی تصنیح کرتے ہوئے یہ شعر کہا ہے یا احمقا و کفاک تلک فضیلت

اسپر فوراً ابوبکر نے یہ اعتراض کیا کہ اسکا منصرف ہونا ناجائز ہے۔ ہمدانی فوراً گستاخی سے جواب دیتے ہیں کہ میں اس وقت تک چپیت بازی کروں گا کہ وہ منصرف ہو جائے اور تم یہاں سے چلے جاؤ۔ یعنی شاعر غیر منصرف کو منصرف کر سکتا ہے چنانچہ اسی طرح شعر میں کو دنا جائز ہے۔ لیکن آپ تو فرمائیے کہ آپ نے ممدوح کی مدح کی یا ہجو وطن آپ نے دو معنی متفاوت اپنے شعر میں بیان کئے ہیں جو کسی طرح جائز نہیں۔ اول تو یہ غلطی ہے کہ ابتداءً یا سیدی کہہ کر خطاب کیا جاتا ہے۔ دوسرے یہ کہ متعلق کا عطف کر کے تعلق کی نسبت ممدوح کی طرف کی جا رہی ہے۔ تیسرے یہ کہ ممدوح کے مقابلہ میں اپنی ارتجال گوئی پر فخر یہ چیزیں ایسی ہیں جن سے اغماض نہیں کیا جاسکتا۔ اس کے بعد شریف نے کہا کہ اچھا منتہی کے اس مصرع پر طبع آزمائی کی جائے اھلا بد اس سبک اغنیٰ ہا۔

علامہ ہمدانی بلاتامل کہتے ہیں سے

یا نعمة لا تزال تتجددھا و منة لا تزال تلندھا

ابوبکر نے دوسرے مصرعہ پر فوراً یہ اعتراض کیا کہ منتہ کے مقابلہ میں لا تکفرا ہونا چاہیئے نہ کہ لا تلندھا اس لئے کہ کنود کے معنی قنوت خیر کے ہیں نہ کہ کفران نعمت۔ مگر جماعت نے فوراً یہ جواب دیا کہ کیا تم نے قرآن شریف کی اس آیت کو نہیں پڑھا ان الانسان لدبہ لکنود یہاں کنود کے معنی کفور کے ہی ہیں۔ اس پر ابوبکر کو بہت شرمندگی ہوئی۔ بعد میں مجلس گرم ہوئی اور قوال نے گانا شروع کیا اس اثنا میں ان دونوں کے اندر برابر نوک جھوک ہوتی رہی۔ حتی کہ رات بہت زیادہ گذر گئی۔ اور لوگوں کو نیند آنے لگی۔ اور حسب تمدن نیشاپور لوگ اسی مجلس میں سو گئے

صبح کو اٹھ کر کوئی خوارزمی کو فوقیت دیتا تھا اور کوئی علامہ ہمدانی کو بفضلائے دہر نے ان کے ماہین صلح کرانے کی کوشش کی چنانچہ بدیع ہمدانی ابو بکر کے پاس گئے اور اپنی گستاخی اور بدکلامی کی معافی طلب کی اور کہا کہ جس طرح ہر بادل اور بارش کے بعد مطلع صاف ہو جاتا ہے۔ اسی طرح ہر کدورت کے بعد صفائی قلب بھی ہونا چاہئے۔ چنانچہ (معمولی طور پر) صلح ہو گئی اور ایک دن ہمدانی نے ابو بکر کے مکان پر قیام کیا۔ ابو بکر نے ان کی ضیافت کی۔ مگر چونکہ بعض روساء خوارزمی سے بدول ہو چکے تھے۔ اس لئے انہوں نے پھر ان دونوں میں شکر رنجی اس طرح کرادی کہ سید ابوالقاسم وزیر کے مکان میں ایک مجلس مناظرہ کا انعقاد ہوا جس کے اندر ابو بکر بہت بری طرح سے شکست ہوئی اور یہ نہایت غیظ و غضب کی حالت میں مجلس سے اٹھ آئے۔ مجلس سے اٹھتے وقت ابو بکر ہمدانی کو خطاب کر کے کہتے ہیں کہ

واللہ لا ترکک بین المیمات فقال البدیع ما معنی المیمات فقال -

بین مہزوم - ومہذوم - ومہشوم - ومغموم - ومحموم - ومرجوم - فقال
واترکک بین المیمات ایضاً - بین الھیام - والصدام - والجذام - والحمام
والزکام - والناسام - والبرسام - والہام - والسقام

ان لغات کے علاوہ ہمدانی نے مطبوع اور منخوس اور مصلوب میں سے ہر ایک کے متعدد الفاظ اپنے اپنے وزن پر ابو بکر کے جواب میں کہہ ڈالے۔ جنکو دیکھ کر ہمدانی کی لغت دانی کا دل سے اعتراف کرنا پڑتا ہے

علامہ ہمدانی کی تصنیفات کا جس قدر پتہ چل سکا وہ سب متدرجہ ذیل ہیں داؤد

آداب اللغۃ العربیۃ (۲: ۲۷۵)

۱۔ رسائل بدیع الزمان میں اس مناظرہ کو نہایت تفصیل سے درج کیا ہے علامہ یاقوت نے اسکو بہت مختصر بیان

کیا جسے بھی خوف طوالت کی وجہ سے یاقوت کے بیان پر بھی اختصار سے کام لیا تفصیل کیلئے دیکھو رسائل ماہ ۲۸ ۱۳۸۱ھ

۱۔ رسائل بدیع الزمان

اس کے اندر تمام وہ رسائل و مکتوبات درج ہیں جو ہمدانی نے اپنے متعلقین کو لکھے ہیں نیز ابوبکر وغیرہ کے مناظرے اور سلطان محمود کی فتوحات کا بھی تذکرہ ہے یہ مجموعہ ۱۲۹۸ھ میں بحکم استانہ طبع ہوا بعدہ شیخ ابراہیم الاحمد طرابلسی کی مختصر شرح کے ساتھ بمقام بیروت ۱۲۸۹ھ میں طبع ہوا۔

۲۔ دیوان شعر - اس کا ایک نسخہ قلمی پیرس کے کتب خانہ میں موجود ہے نیز مصر کے اندر ۱۳۲۲ھ میں طبع ہوا۔

۳۔ مقامات - یہ ان ہی کے نام سے مشہور ہے۔ مقامات ہمدانی سب سے پہلی کتاب ہے جو اس خاص طرز کیساتھ فن لغت میں مدون ہوئی۔ ہمدانی نے اس طرز کو اپنے استاد ابن فارس صاحب المعجم لغوی سے حاصل کیا۔ پھر انکی پیروی تحریری وغیرہ کی۔ اس مقامات میں مختصر حکایات ہیں۔ حکایات میں مضامین عبرت - مواعظ اور عمدہ نکات و محاورہ جات کو ملحوظ رکھا گیا ہے۔ ضرب الامثال و حکمت آمیز باتیں بکثرت ملتی ہیں۔ اولاً یہ استانہ کے اندر ۱۲۹۸ھ میں بعدہ شیخ محمد بن عبدہ کی شرح موجز کے ساتھ بمقام بیروت ۱۲۸۹ھ میں طبع ہوئی۔

محمد عبد الرزاق صدیقی

پودے اور بوٹیاں اُگتی تھیں اور وہاں اُنکی نشوونما کو بدقت نظر مشاہدہ کرتا رہا۔ سفر سے واپسی پر وہ سلطان مصر ملک الکامل بن ملک العادل کے دربار میں ملازم ہو گیا۔ بادشاہ نے اُسے زمیں علی سائر العشابین مقرر کیا۔ ملک العادل کے بیٹے ملک صالح کے عہد حکومت میں بھی اسی عہدے پر ممتاز رہا، یہاں تک کہ اسے ۶۶۶ھ مطابق ۱۲۴۸ء میں وفات پائی۔ کتاب المفردات ملک صالح ہی کے نام معنون ہوئی تھی، کتاب مذکور کے علاوہ ابن البیطار نے اور بھی متعدد کتابیں تصنیف کی تھیں جن میں دیسقوریس کی قدیم تصنیف کی شرح خصوصیت سے قابل ذکر ہے۔

ابن ابی اصیبعہ جنے تاریخ الاطباء لکھی ہے اپنی کتاب میں ابن البیطار کے اُن مشاہدات اور ذاتی تحقیقات کا ذکر کرتا ہے۔ جو اس نے اپنے دوران سفر میں کیں، یہ سوانح نگار ابن البیطار کا ہم عصر تھا۔ اور ابن الصوری کا جس نے جبل لبنان میں ایک مصور کی معیت میں نباتی تحقیقات کی تھیں دوست اور شاگرد تھا۔ وہ ابن الصوری کی بے حد تعریف کرتا ہوا لکھتا ہے میں نے اس کے ہمراہ دمشق کے نواح کی سیاحت کی، وہاں بہت سے نئے پودے دیکھے ہیں آئے۔ دیسقوریس، جالینوس، غافقی اور دیگر علمائے

۱۵ ملک الکامل الاول ناصر الدین ابوالمعالی محمد، متوفی ۲۲ رجب ۶۳۵ھ در زہور، کتاب الشجرات ص ۱۱) ۱۶ ملک صالح نجم الدین ایوب، متوفی ۱۵ شعبان ۶۴۴ھ ایضا ۱۷ Dioscoride غالباً یہ شرح دیسقوریس کی کتاب الحشائش کی شرح تھی، ۱۸ کتاب کا نام عیون انباء فی طبقات الاطباء مصنف کا پورا نام موفق الدین ابی العباس احمد بن القاسم بن غلیظہ ابن یونس العدی الخوزجی المعروف بابن اصیبعہ ۱۹ ابو منصور بن ابوالفضل بن علی العمري کی تصنیف کتاب الادویۃ المفردہ ہے۔

فن کی تصنیفات ہمارے ساتھ تھیں، ابن الصوری پہلی ان بوٹیوں کے وہ نام بتاتا جنکو دیسکوریدس نے بیان کیا تھا اور زان بعد ان بوٹیوں کے وہ خواص بیان کرتا جنکا ذکر مصنف مذکور نے کیا تھا، اسی طرح وہ جالینوس اور متاخرین کے بیانات بھی پیش کرتا اور انکی لغزشوں اور اختلاف کا تذکرہ بھی کرتا، اس کی فنی معلومات اور دیسکوریدس اور جالینوس کی تصنیفات پر عبور نہایت قابل تحسین ہے،

ابن البیطار کی کتاب کا ترجمہ لیکلرک نے کیا ہے اور یہ ترجمہ فنون لطیفہ کی اکاڈمی نے تذکرات^۱ و انتخابات کے مجموعہ میں شایع کیا ہے۔ اس سے پیشتر اسی کتاب کا لاطینی ترجمہ کالان^۲ نے کیا تھا، جس کا قلمی نسخہ فرانس کے قومی کتبخانے میں محفوظ ہے،

لیکلرک نے اپنے مختصر مگر دلچسپ دیباچے میں اجمالاً علم طب کی تاریخ پر روشنی ڈالی ہے، موصوف امیہ خاندان کے ہسپانوی حاکم خلیفہ عبدالرحمن الناصر اور انکے بیٹے خلیفہ الحکم کی جو تقریباً پوری دسویں صدی میں ہسپانیہ پر حکمران رہے تعریف کرتا ہوا لکھتا ہے کہ ان خلفاء کے عہد حکومت میں قرطبہ کو علم و فضل کی ترقی کے باعث وہی عروج حاصل ہوا جو خاندان عباسیہ کے

Academie des Inscript - ۵ Leclerc ۵
-ions et Belles - Lettres.

Galland ۵ Notices et extraits. ۵

Bibliothèque Nationale ۵

۱ عبدالرحمن الناصر ابن محمد ابن عبداللہ (متوفی ۲ رمضان ۳۵۵ھ) جنوری ۹۵۱ء

۲ الحکم الثانی المستنصر بن عبدالرحمن (متوفی صفر ۳۶۶ھ)

ابتدائی خلفاء کے عہد حکومت میں بغداد کو حاصل ہوا تھا، اندلسی مدارس علم النبات اور تاریخ طبعی کی تعلیم و تدریس کے باعث ممتاز تھے، ہم علم زراعت کے سلسلے میں اس چیز پر کسی قدر تفصیل سے بحث کریں گے، مترجم موصوف لکھتا ہے ”ہسپانیہ میں نباتات کا مطالعہ محض کتابوں تک محدود نہ تھا، لوگ اسے محض طبی ضروریات کے لئے نہیں پڑھتے تھے۔ بلکہ اس علم کی تحصیل تعلیم میں مشاہدات فطرت کو بڑا دخل تھا اور اسکی تکمیل زراعتی اور صنعتی فوائد کے حصول کی غرض سے کی جاتی تھی، ہسپانیہ کی تاریخ میں غالباً یہ پہلا موقع تھا کہ اس فن کے ماہرین زراعتی تجربات و تحقیقات کی غرض سے نہ صرف اندرون ملک میں بلکہ دور دراز علاقوں میں سیر و سیاحت کرتے ہوئے پہنچے“

یہ امر واضح ہے کہ اندلس میں مسلمانوں نے زمین کو کارآمد بنانے میں بڑی جانفشانی سے جدوجہد کی، ان کی مساعی جمیلہ سے اس خطے کو وہ زرخیزی نصیب ہوئی کہ اس سے پہلے کبھی نصیب نہ ہوئی تھی۔ دسویں صدی عیسوی تک اسپین میں دیسقوریس کی کتاب کا ایک عربی ترجمہ موجود تھا۔ اس کتاب کے مترجم ایٹیان نے ترجمہ میں یونانی اصطلاحات کو بحال رہنے دیا تھا کیونکہ وہ ان اصطلاحات کے عربی مترادفات سے ناواقف تھا، اس کے بغیر مختلف نباتات کی پہچان مشکل تھی، ۹۲۸ء میں قسطنطنیہ کے شاہنشاہ نے قرطبہ کے خلیفہ کے حضور کچھ تحائف بھیجے جن میں دیسقوریس کی اصل کتاب کا ایک نسخہ بھی شامل تھا۔ یہ نسخہ مصور تھا۔

اور اس میں پودوں کی تصاویر بڑی خوش اسلوبی سے کھینچی ہوئی تھیں، خلیف عبد الرحمن نے قسطنطنیہ سے ایک مترجم کو بلا بھیجا۔ چنانچہ نکلس نامی مترجم وہاں گیا اور اسے بعض ہسپانوی علما سے مل کر قدیم عربی ترجمہ کے نقائص کو دُور کیا اور

تقریباً ہر پودے کو شناخت کرنے میں کامیاب ہو گیا۔

بارہویں صدی عیسوی میں الغافی نے ابن العوام سے کچھ عرصہ بعد مفردات پر ایک رسالہ لکھا۔ اس مصنف نے اسپین اور افریقہ میں بڑی تحقیقات کی۔ اور مشاہدات کے حدود کو اور بھی وسیع کر دیا۔ اسے شمالی افریقہ میں جتنی نئی بوٹیاں ملیں ان کا ذکر اس نے اپنی کتاب میں کیا اور پھر ہر ایک کے لئے ایک مقامی نام بھی تجویز کیا، لیکر مکھتا ہے کہ ابن العوام نے تقریباً چھ سو بوٹیوں کا ذکر کیا ہے۔ جن میں سے اکثر کا بیان بہت مفصل ہے، ہر ایک کی نشو و نما کی خصوصیات علیحدہ علیحدہ درج کی ہیں، ابن البیطار کی کتاب میں ۳۰۰ فصلیں ہیں لیکن یہ تعداد اس لئے بڑھ گئی ہے کہ مصنف نے مختلف پودوں اور بوٹیوں کے نام مختلف عنوانوں کے تحت درج کئے ہیں۔ اگر ان پودوں کی اصل کو دیکھا جائے تو انکی تعداد بہت کم رہ جاتی ہے۔ بہر کیف فرانسیسی مترجم لکھتا ہے کہ دستوریہ کے بعد دور آجیا تک کوئی طبی کتاب بھی ابن البیطار کی کتاب المفردات کا مقابلہ نہیں کر سکتی، ہم یہاں دو یا تین عنوان درج کرتے ہیں۔ تاکہ اصل کتاب کا کچھ اندازہ ہو سکے،

لفظ ماد آب، کو نیچے، یہ عرق مختلف طریقوں سے کشید کئے جاتے ہیں مثلاً جو کا پانی، گلاب، آب کافور، آب خیار، وغیرہ وغیرہ، لیکن بد قسمتی سے ان عروق کو کشید کرنے کا طریقہ بالتفصیل بیان نہیں کیا گیا، جو آتش کے متعلق جو فصل دی گئی ہے اس سے پتہ چلتا ہے کہ زمانہ

لے ابو زکریا یحییٰ بن محمد بن احمد بن العوام الاشعری، کتاب الغلات کا مصنف ہے۔ اس کی زندگی کے بہت کم حالات معلوم ہوئے ہیں۔ بارہویں صدی کے اواخر میں زندہ تھا، کتاب الفلاح کا اردو ترجمہ، مولوی سید محمد ہاشم ندوی نے اعظم گڑھ سے شائع کیا ہے،

قدیم ہی میں قرابادین کے متعلق کس قدر تحقیقات ہو چکی تھیں۔ بقراط نے جو آتش کے دس خواص بیان کئے ہیں، ایک مشرقی طبیب علی بن رضوان نے جو اہلس کے استعمال پر ایک علیحدہ کتاب لکھی ہے، جو سے مختلف کام لئے جاتے ہیں جو کا پانی، جو کا شربت، جو کا خیساندہ تیار ہوتا ہے۔ جب اسکا قوام کیا جاتا ہے تو یہی شے شربت کہلاتی ہے، یعنی یہ چیز جو کا شیر ہو جاتی ہے، بالعموم اس پر جو آتش کا اطلاق ہوتا ہے، مختلف ناموں میں فقط تیاری کا فرق ہوتا ہے، ان تیار شدہ ادویات کے طبی خواص کا بیان کتاب المجربات میں تفصیل سے آیا ہے کراش، کے ذیل میں پندرہ مصنفوں کا ذکر کیا گیا ہے، مثلاً حنین بن اسحاق، دیسقوریڈس، بوعلی سینا رازی، جالینوس بقراط وغیرہم، غافقی کے قول کے مطابق کراش کی چار قسمیں ہیں۔ ایک تو جنگلی کراش ہے جو کافی مشہور ہے۔ دوسرے کہنن، تیسرے کلکن جنکے پتے میٹھے موٹے ہوتے ہیں۔ کہنن خراسان اور شمالی افریقہ میں پائی جاتی ہے، کلکن رے اور خراسان میں، چوتھی قسم سلا میں کہلاتی ہے اور یہ بابل کے علاقے یعنی بغداد کے فوارح میں آگتی ہے۔ یہ ایک قسم کا سیاہ غلہ ہوتا ہے جو گول نہیں ہوتا، ابن البیطار کراش کا زیادہ مارج نہیں اور نہ ہی اس کے مقوی ہونے کا زیادہ قائل ہے، وہ اس پودے کو زری فوائد یا خطائن صحت کے فقط خیال سے نہیں دیکھتا بلکہ محض طبی خواص کا مطالعہ کرتا ہے، اور طبی فوائد کے علاوہ اور کسی شے سے اسکو دلچسپی نہیں، اسکی کتاب ان طبی تصنیفات سے جو اٹھارہویں صدی عیسوی میں فرانس میں شائع ہوئیں ملتی جلتی ہے۔ بوعلی سینا لکھتا ہے کہ جنگلی کراش کی جڑوں سے جو شیرہ نکلتا ہے اگر اس میں روغن بادام اور روغن کنجد ملا دیا جائے تو چیز قورنج کے لئے مفید ہے، اسکا عصا رُ خشک مسل کا کام دیتا ہے،

کرنب یعنی گوبھی چنداں مفید نہیں مسلمان مصنفین معمولی کرنب کو نباتی کرنب کہتے ہیں۔ اور اسکی دو قسمیں بیان کرتے ہیں :-

ایک کرم کلا اور دوسرے کانٹھ والی گوبھی، کرم کلا نسبتاً زیادہ لذیذ اور شیریں ہے، اور ساتھ ہی قنبیط یعنی گوبھی کے پھول سے زیادہ نازک بھی ہوتی ہے گوبھی کے متعلق ایک بڑی دلچسپ داستان بیان کی گئی ہے۔ ابن البیطار لکھتا ہے کہ ادیس کے نواح میں ایک عیسائی پادری رہتا تھا، اس کے پاس سانپ کے ڈسے ہوئے کے لئے مجرب دوائی تھی، اور اس چیز کا چرچا تمام عراق عرب میں ہو چکا تھا لوگ دور دراز کے علاقوں سے اس کے پاس علاج کے لئے آتے تھے۔ جس شخص نے مجھ سے قصہ بیان کیا وہ کہتا ہے کہ میں نے اس پادری کو ایک گر انقدر رقم پیش کی تاکہ وہ اسکے صلے میں مجھے اصل نسخہ بتا دے مگر اسنے نہ بتایا بالآخر اسکی بیوی کو یہی رقم دی گئی تو اسنے راز کو افشا کر دیا، چنانچہ معلوم ہوا کہ دوائی محض جنگلی گیہی کی جڑیں ہیں، یہ جڑیں پہاڑی پودوں کی ہیں، پادری ان جڑوں کو سکھا کر سفوف بنا لیتا ہے اور دو ڈرام فی خوراک کے حساب سے دیتا ہے، یہ چیز سانپ کے زہریلے اثر کو زائل کر دیتی ہے۔ رازی نے مشروبات پر ایک رسالہ لکھا ہے، ابن البیطار نے ایسی مشروبات پر جو بطور مسکرات استعمال ہوتی ہیں ایک مقالہ درج کیا ہے اور اس میں اس رسالہ کا ذکر کیا ہے۔ اس سلسلے میں بہتیری مشروبات کا بیان آگیا ہے، لیکن افسوس ہے انکے تیار کرنے کا طریقہ نہیں بتایا گیا، رازی نے جن مشروبات کے نام گنوائے ہیں وہ حسب ذیل ہیں :-

”انگوری شراب، پختہ شراب، خشک انگوروں کی شراب، شراب
عسلی، شراب رطب یعنی دو شاب، شراب گندم، شراب جو اور علی ہد القیاس
مختلف پھلوں سے کشید کی ہوئی شراب، نارجیل یا ناریل کے تنے سے جو رس
نکلتا ہے وہ ان مشروبات میں شامل ہے، انار کے رس کو بھی مسکات میں شمار
کرتے ہیں“

باوجود اس امر کے کہ ابن البیطار کی تصنیف نہایت مفید معلومات سے
پُر ہے ہمیں افسوس سے کہنا پڑتا ہے کہ یہ کتاب اتنی مکمل اور جامع نہیں جتنی
کہ ہونی چاہئے تھی، ادویات اور اغذیہ کے متعلق کس قدر زیادہ معلومات درج
کرنے کی گنجائش تھی!

تقسیم

قال المعلم الثاني ابو نصر محمد بن محمد بن طرخان الفارابي رحمه الله تعالى
وما تلوم جسمي عن لقائكم الا وقلبي اليكم شيقو عجل
وكيف يفقد مشتاق يحركه اليكم الباعثان الشوق والامل
فان نهضت فمالى غيركم وطرا وكيف ذاك ومالى منكم بدال
ولم تعرض لى الاقوام قبلكم يستأذنون على قلبى فما وصلوا
و انشد الفقيه على بن اسمعيل الثعالبي رحمه الله قوله

فما انا يونس فى بطن حوت بنيسابور فى ظلم الغمام
فبئى والفواد و يوم دجبر ظلام فى ظلام فى ظلام
(من الرسالة المحققة بكتاب تمة صوان الحكمة)

تنقید و تبصرہ

کلیاتِ طغرانی

یہ حکیم فیروز الدین احمد صاحب فیروز طغرانی کے کلام فارسی و اردو کا مجموعہ ہے۔ چھتیس صفحہ کا مقدمہ مولفہ جناب مہنوی غلام مصطفیٰ صاحب تبسم ایم۔ اے لکچر گورنمنٹ کالج لاہور ابتدائیں ہے۔ جس میں جناب تبسم نے جناب طغرانی کی لائف لکھنے کے بعد ان کے کلام پر نقد و تبصرہ لکھا ہے۔ اور کوئی چھ صفحوں میں جناب عرشی نے بھی محاسن کلام جناب حکیم صاحب مرحوم سے بحث کی ہے۔

ایک سو پچتر صفحات پر کلام اردو جناب طغرانی مرحوم کا آیا ہے جو مختلف نظموں اور غزلوں پر مشتمل ہے۔ اور فارسی کلام تقریباً پینتالیس صفحات پر ہے جس میں تین قصیدے اور غزلیں وغیرہ ہیں۔

۲۰ × ۳۰ تقطیع کلیات کی ہے۔ ہر صفحہ میں بارہ شعر ہیں۔ کاغذ۔ کتابت اور طباعت سب نہایت عمدہ ہے۔ قیمت ڈھائی روپیہ رکھی گئی ہے۔ کتب خانہ طغرانی امرتسر سے ملتا ہے۔

کلام میں روانی۔ جستی تراکیب۔ برجستگی الفاظ۔ ترمیم و تخیل اچھا خاصہ ہے۔ اس لحاظ سے انکا شمار کامیاب شعرا میں ہو سکتا ہے۔ ان کے کمال کی یہ کیا کم دلیل ہے کہ جناب تبسم و عرشی ایسے باکمال اشخاص ان کے تلامذہ میں سے ہیں۔

طباعت کی غلطیاں لیبھو میں نہ ہوں یہ خلافِ عادت ہے۔ چنانچہ اس سقم سے یہ کلیات بھی مستثنیٰ نہیں۔ حقہ نظم فارسی سے کچھ غلطیاں انتباہ لکھی جاتی ہیں

صفحہ ۱۸۲ سطر ۴	صحیح	صفحہ	سطر
غلط	اثر دھام	۱۸۳	۴
مباش	مباش	۱۸۸	۱
چون	چو	۱۹۶	۴
"	"	۱۹۸	۴ و ۶
کجاست	خطاست	۲۰۴	۱۰
تیں وقال	قال وقیل	۲۰۹	۱
فوق	ما فوق	۲۱۹	۹

اگلے لوگوں نے نظم میں اپنے اوپر کچھ پابندیاں لازم کر لی تھیں۔ مثلاً وہ الفاظ فارسیہ جنکے آخر میں یا ہو۔ ایسے الفاظ سے حذف کرنا یا تقطیع سے گزرتا باعث ناموزونی سمجھتے تھے۔ اگر اچیانہ کسی سے ایسا تسامع ہو جاتا تھا تو اسکو فروگذاشت پر محمول کرتے تھے۔ صفحہ ۱۷۱ کے آخری شعر کے مصرع ثانی میں لفظ رسائی آیا ہے اور اسکی "ی" تقطیع سے خارج ہے۔ یا تو تسامع ہے۔ یا اس زمانہ کے اصول کے موافق کہ انکوں لاطائل موانع قرار دیا جاتا ہے بعد کہا ہوگا۔

صفحہ ۱۶۲ پر مقطع میں اپنا متبع دہلی ہونا یوں ظاہر فرماتے ہیں :-

شک نہیں اس میں کہ ہے فیروز کشمیری نڈلو لگ گئی مٹی گمر اس کو جہاں آباد کی کسی کی ہوا کسی کو لگ جانا تو مسئلہ محاورہ ہے۔ کہیں کی مٹی کسی کو لگ جانا

ضرور بہ تتبع دہلی کہا گیا ہوگا۔ صفحہ ۱۸۱ میں ساتواں شعر یہ ہے :-

کند شکوہ ترا حصر آسمان نہم بدیشود اگر از چشم سوزنے اشتر

اس قصیدہ کے قافی گوہر نظر۔ محشر وغیرہ ہیں۔ اہل لغت اشتر کو بضم اول و ثانیث قرار دیتے ہیں۔ بفتح تالانے میں مرتج تصرف ہے۔

فرسخ یا فرسنگ

حمد اللہ مستوفی نے زہمتہ القلوب و تصنیف ۴۰ء ۶۱۳ تا ۱۶۲۳ بعد پر لکھا ہے کہ عہد کیتباد

کیانی میں فرسنگ تین میل کا قرار دیا گیا تھا جو ۱۲ ہزار ذراع خلتی پر مشتمل تھا ، پھر بحوالہ رسالہ ملک شاهی مکمل ہے کہ سلطان ملک شاہ ۴۶۵ تا ۴۸۵ء ۷۲ حکم دے رکھا تھا کہ ایران اور دوسری ولایتوں سے جب تک لگدھرتو فاصلہ کی پیمائش کی جائے چنانچہ پیمائش سے معلوم ہوا کہ فرسخ کا طول مختلف ولایتوں میں مختلف ہے ۔ مثلاً غوار زم میں ۱۵ ہزار قدم (قریباً) آذربایجان و ارمین میں ۱۰ ہزار قدم (قریباً)

عراقین ، کردستان ، ارمنستان ، خوزستان ، خراسان ، فارس ، شہانکارہ ، دیلم کیوں ۶ ہزار قدم (قریباً) روم ، گرجستان ، ایران ، موغان ، { ان علاقوں میں فاصلے کو منزل اور وقت کے اعتباراً شیروان سے شمار کرتے ہیں ، فرسنگوں کا رواج نہیں ،

اسپر اسنے اپنی سلطنت میں فرسنگ کی مقدار ۶ ہزار قدم معتدل قرار دی ، اور اسی حساب سے سالک ملک شاہ میں راستوں کے فاصلے درج کئے گئے ، آٹھویں صدی کے شروع میں المان اولجا تو سلطان ۷۰۳ تا ۷۱۹ء نے بھی اس طرح بعض استوں کی پیمائش کرائی اور میل گوائے اس وقت فرسنگ قریباً ۸ ہزار گز خیاطی کے برابر حساب میں آیا چونکہ ذراع خلتی گز خیاطی کے دو تہائی کے برابر ہوتا ہے ۔ اسلئے ۸ ہزار گز خیاطی = ۱۲ ہزار ذراع خلتی ، پس عہد اولجا تو کا فرسخ قریباً وہی تھا جو عہد کیتباد کا تھا ، اس طرح قدم معتدل ایک گز خیاطی سے قسے زیادہ ہوتا ہے ۔ اسلئے عہد ملک شاہ کا فرسخ بھی کیتباد کے فرسخ کے قریب ہی جا پہنچتا ہے اور عہد

کیتباد اور عہد ملک شاہ اور عہد اولجا تو میں فرسخ کا طول قریب قریب یکساں نکلتا ہے ، اسی لئے حمد اللہ مستوفی کہتا ہے کہ ” ہمہ ہم نزدیک است فرسنگ دوازده ہزار ذراع خلتی کہ حکمای ما تقدم اعتبار کرده اند معتد

علیہ است “ حاصل سطور بالا کا یہ ہے کہ فرسنگ = ۱۲ ہزار ذراع خلتی ، بارٹولڈ نے ترکستان ۸۵۳ کے حاشیہ میں ہر فلک کا قول نقل کیا ہے کہ ذراع = ۸۰۱ سنٹی میٹر یعنی نصف میٹر سے ذرا سا زیادہ ، چونکہ میٹر = ۳۹ و ۱۶

انچ کا ہوتا ہے اسلئے ۱۲ ہزار ذراع کا فرسنگ قریباً ۴۹۸ گز انگریزی کے برابر ہوتا ہے ، یعنی ۴ میل انگریزی سے ایک فی لاکھ اور ۲۲ گز کم ، یا یوں کہیں کہ قریباً ۴ میل انگریزی ، (اڈیٹر)

ذکر فرزندان میرزا عمر شیخ - میرزا پیر محمد و میرزا رستم و میرزا اسکندر و میرزا بالیقر

چون خبر واقع حضرت صاحبقران به مالک فارس رسید میرزا پیر محمد که ارشد اولاد
مرحوم میرزا عمر شیخ بود بر دارالملک شیراز استیلا داشت و برادرش میرزا رستم
در اصفهان و برادر دیگر میرزا اسکندر در همدان بود، میرزا پیر محمد امراء خود را
مثل لطف الله بن بابا تیمور بن آق قوفا و امیر نیکو سیرت جلایانشاه برلاس
و غیره با جمع آورده از هر کس مشورت طلبید، بعضی گفتند بتقلید امیر محمد مظفر نشور
مملکت از خلفاء بنی عباس که در مصرند آورده تغییر یا ساق مغول نماییم و
جمعی گفتند متابعت میرزا عمر کنیم، و فوجی بران بودند که میرزا امیرانشاه را
پادشاه گوئیم میرزا پیر محمد که عقل زمانه بود فساد آن رایها با امر نمود و گفت حضرت
صاحبقران در حال حیوة والده ما را مملکت آغا، حضرت خاقان سعید* داد
و ما را باور باز بست و یورت بزرگ با و میرسد مناسب آنکه او را آغا و الخ دانسته

له تفصیل اسماء فرزندان میرزا عمر شیخ را در عنوان این فصل در زبده ندارد، * له کذا در
شرح مطلع، اما نام میرزا بالیقر درین فصل مذکور نیست، بلاخرن در نسب نامه آل تیمور در آخر ترجمه
آئین اکبری میرزا پیر محمد میرزا رستم و میرزا اسکندر را در زمره ابناء میرزا بالیقر بن میرزا عمر شیخ
شمرده است، * له کذا ایضا در زبده، * کو: بایا تیمور، * لوک: با بیان سمور،
له زبده: آق قوفا، * ساس و با: آق قوفا، * بی: آق قوفا، * هه: کو: علیانشاه، * بب:
جلایانشاه، * با: ساس: علیانشاه، * زبده مثل تن، * له زبده: ابنای که فقط لوک:
امیر اسکندر، * هه: زبده: والدها: میرزاده، * علم: عمل: جوان: تحت: امیرزاده: شاه: رخ: بهادر،

در صدر سکه و عنوان خطبه نام آنحضرت را یاد کنیم و چون سلامت در ذات ممالک
او هست شاید بهمین قدر راضی شده زیادت متعرض نشود، مجموع امر و ارکان
دولت آفرین کردد رای برین قرار یافت و ایچی مقرر ساخته مکتوبی نوشت مضمون
آنکه این بنده بندگی آن درگاه نقش صحیفه دل و عنوان نامه جان دارد و تار مقلی
از حیوة باقی باشد سر از فرمان نخواهد تافت و در متابعت و مطاوعت خواهد کوشید
و در خلال عرض احوال بیت شاه نامه را برین متوال ارسال نموده بود که بیت
همه بندگانیم شهباز رخ پست من و ستم اسکندر و هر که هست

و در ممالک سکه و خطبه نام و القاب آنحضرت کرده رؤس منابر و وجوه و نانمیر
بلقب شاه رخ آراسته دارد و با برادران باخلاص تمام گوش هوش بر راه نهاده
تا از بارگاه اعلیٰ اعلاّه الله تعالی چه مثال فرستند تا در انتقال آن غایت جهد

بذل کند و چون قاصد رسید و عرض حال رسانید حضرت خاقان سعید فرستاده
را معزز و مکرم داشته فرمود که ازان فرزند در عالم عزیز تر که خواهد بود و بسم الله
که خاطر از مهمات آن طرف بکلی جمع شد چه در مصالح ممالک بوجهی قیام خواهد
نمود که موجب فراغت خاطر خطیر تواند بود و هر چند آن فرزند از جند ابدال و
انصاف و محاسن اوصاف چنان آراسته است که از مواعظ و نصایح مستغنی
است اما باید که رعایای ممالک که بدیوان آن فرزند اختصاص دارند در حرز
حمایت الشفقه علی خلق الله داشته بذل عاطفت در باره برایا و سبله تحصیل
رضای حق تعالی شناسد که الخلق عیال الله فاحبهم الیه ابوهم بعیاله و جن
معاش پدر مرحوم بزرگوار خود را دران ممالک مجدد و مؤکد گرداند که الولد الخو

له زبده : منقول گردانید ، له ک : اعلیٰ ، کو و زبده مثل من ، له بابیه ماس : هم عالم
له ک : بسم الله ، له و زبده : ممالکی له نسخ مطلع : فایز هم ، یقیم از روی زبده ،

یقتدی بآبائه الغد تا ذکر آن برصنائت روزگار مؤید و اثر آن برصفحات
بیل و نهار محمد آمد، و از جانب کرمان از پیش امیراید که برلاس نیز (تفاهیدی)
آمده همین معنی بعرض رسانید که در ممالک کرمان خطبه و سکه بنام آنحضرت
تزیین منابر و صور نقود گردانید تنکجات * مسکوک شاه رخ آورد حضرت
غاقان سعید الچیا ترا انعام و اکرام فرموده باز گردانید و چون فرستاده بشیر از
باز رفت و شرح اکرام و اعزاز باز گفت میزرا پیر محمد بضبط همت ملکی قیام
نموده محمد سر بدار و امیر تیمور ملک را بدار العبادۀ یزد فرستاد و بجهت
داروغگی یزد و عبدالرحمن الچیکدائی و داروغه ابرقوه سلطان محمود خلعتها فرستاد
بدارالملک شیراز طلبید و ایشان سمعاً و طاعه گفته کلید دروازه ها و اختیار
خزاین و دقائز بفرستادگان دادند و پیشکشها و سنگین یرافنی کرده عازم شیراز
شدند، و امیرزا پیر محمد در باره ایشان عنایت بسیار کرده داخل امر و بزرگ
ساخت، و حکم فرمود که مجموع کهنه سپاهیان فارس و عراق که در حقوقه و بهر حرفه
در ولایات متفرق بودند جمع کرده داخل دفتر و مرسوم سازند و مال و متوجّهات
آن سال را در وجه علوفه بلشکر قدیم و جدید مبذول داشت و منصب وزارت
را بحاجه نیکو سیرت رکن الدین محمد تفویض فرمود و مشاور البیه و تظیفه کفایت و
رعایت رعیت بجای آورده قانون مال مملکت را بدستور قدیم جمع بست و استناد

لهک: بیدی، لهک ک و —، از روی آ نوشته شد، زبده: امیرزاده سیر محمد نوکر
امیرزاده او که از کرمان رسید، لهک ک: رسانیدند، ک: رسانند، لهک زبده: گردانیده
اند و برسم بیلاک و نشانی تنکجات، لهک الچیکدائی، ک: الچیکدایه، بیت: الچیکدائی
لهک و آبایت: میزرا، سانس: مرزا، لهک زبده: بعضی در حقوقه دختره، و جمعی بهر حقوقه دختره
لهک با سانس: ولایت، لهک زبده: مال و لهک زبده: ابواب المال قدیم لهک زبده: هر ملک و دیون
را در عده متصرفی امین و اہتمام مستوفی صاحب مملکت قصد فرمود،

بولايات فرستاد* و میرزا پیر محمد چند نوبت ایلمچی بجانب کرمان روان داشت
و بایلی دعوت کرده، امیراید که آن سخنان ناشنیده انگاشت ع

آمد شد ایلمچیان بجایی نرسید

و میرزا رستم از جانب اصفهان آمده میرزا پیر محمد او را نیک دید و دوسه روز
نگاه داشته ترتیب و عنایت فرمود و اجازت مراجعت داد* و ثانی الواقع میرزا
پیر محمد را لطفی شامل و گرمی کامل و رعایت صلح و رحم و منافذات حقوق مسلمانان
و عزت همنان در نصاب کمال بود و حکمی نافذ که تیج آفریده بی حکم کین سماه
نقوانتی ستادن، و اخراجات صادر و وارد در ولایات از مال بود* و دران
ایام میرزا اسکندر از همدان ایلمچی فرستاد و پیغام داد که میرزا عمر امیر جهان شاه
جاکو را فحاشه هلاک کرد و پدر بزرگوار خود میرزا امیرانشاد را از ملک غدر خواست
می شاید که از مراد بدین جانب ملای عاید شود بنا بران که کوچ همراه متوجه فارس
و عراق شدیم بهر کجا صلح دانند اشارت فرمایند، میرزا پیر محمد آنست که
آمن اوبی فتنه نخواهد بود مکتوبی مصحوب مقتدی باستقبال او فرستاد مضمون آنکه
ایل و اوس آن طرف که در تصرف آن برادر شاید که از جلاء وطن تنگ آیند
و میان ما و آذر بایجان خلاف واقع شود صلح آنست که آن برادر به قاهره عزت خود
ساکن باشد و چون تا غایت از میرزا [عمر] حرکتی ناملایم صادر نشده من بعدیم
نخواهد شد، [درق ۲۵۹] میرزا اسکندر بجواب التفات نموده عزم جانب
عراق و فارس جزم فرمود و امراء و چون توکل اروس بوتقا و یازید اروس بوتقا

(۱۲۵)

له کو: نیک دیده و یک دور روز الح: آبیت ساس: نیک دیده و یک دور روز الح: نیکو پرسید
و روز دیگر او را اجازت مراجعت داد* له زبده — — — — — آبیت ساس اک: ستاند (بجای ستاندن)
با: ستاند: له کو: چاکو: له کو: معصوبی: له از روی آو: له کو: ادس: با: ساس: ادس:

و تین و یونس جلایر و سید علی جلایر و یوسف الدین [و] قمر الدین و ذوالقرنین مغول چون دانستند که میرزا اسکندر مخالفت برادر میکند و اسباب دیگر نیز؛ [موجب فرار بود] * این جماعت اتفاق کردند و خزاین و اسبان خوب گرفته گفتند نسبت خلاف بما خواهد شد و در معرض خطاب خواهیم افتاد نیم شب سوار شدند و اینجا [و] ایوانان با یکدیگر سوگند خوردند و مستوی بن محمد حبیب که یک دست و پای او را امیر الله داد و در تفضیه میرزا پیر محمد [بریده بود] چنانچه خدا و آخر مجلد اول مسطور است و میرزا اسکندر بجهت خدمت او نسبت با خاندان میرزا عمر شیخ او را در جرم امراء بزرگ میداشت او نیز با مخالفان موافق شده میرزا را رفتند میرزا اسکندر را محل توقف نمائند بایست قورچی شیخ مغول و ترش و الله داد بن تین که در غایت حسن بود * و بر بنای اوزبک و عیاش آواز و یکخواجہ اوزبک قریب ۱۰ پانزده نفر روی باصفهان آوردند و از جماعت گریخته توکل اروس یوقا و تین و سید علی و یونس و مستوی * پیش میرزا عمر رفتند و یوسف و شیر علی و دیگر ایوانان که اکثر خزینہ بالیشان بود بخدمت میرزا امیرانشاه پیوستند و میرزا اسکندر بعد از یکماه از اصفهان متوجه فارس شد و میرزا پیر محمد را دیده بعد از دو روز ناگاه

له از روی زبده ' له عبارت زبده : و اوده چند دیگر نیز بود که موجب مخالفت ایشان کشته ' له بآب زبده : اسباب ' له آ — ' له ک : اسمان ، زبده : اسمیان ' له فقط رسو : اتواغلامان ' له زبده : تاجبائی که له زبده : مصطفی ' له کذا در ک : چینه ، زبده — ' له ک — ' از روی نغ دیگر ثبت شد ' له ک : قدمت ، زبده : خدمت ، و آ قدمت خدمت ' له زبده — ' له آ آب رسو : آورد

از جانب آذربایجان خبر آمد که میرزا عمر میرزا ابابکر را گرفته عازم عراق و قدس است
و آشوبی در آن ممالک افتاد و برادران مشورت کرده اتفاق نمودند که در اصفهان
مصاف دهند و میرزا پیر محمد مملکت یزد را بمیرزا اسکندر داده او در روز یکشنبی
سلطان را به یزد فرستاد و خود بمدد اصفهان روان شد، و میرزا عمر بالشکر
گران بهمدان آمد میرزا رستم حاجی مسافر را برسالت پیش او فرستاد و میرزا عمر
او را نیک دیده و سخن صلح شنیده باز گردید و برادران ایمن شدند، و میرزا
اسکندر بیزد رفت و میرزا پیر محمد از شیراز بعزم تسخیر کرمان براه شبانکاره [دیزین]^۱
عزیمت نمود و میرزا اسکندر از یزد بیرون آمده بموکب میرزا پیر محمد پیوست و
برسم مغضای روان نشد و خبر یافت که جمعی بهادران کرمان باستقبال آمده در کمین
اند میرزا اسکندر عنان ریزد بر سر ایشان رانده گروه انبوه بقتل آورد و بسیاری
در قید اسار گرفتار آمدند و بدین یک حمله دلاوران سهی در دل کرمانیان افتاد که
دیگر کسی پا از دروازه بیرون تنهاده و جناب نقابت آب سیادت انتساب امیر
نصیم الدین سید نعمت الله* از کرمان بیرون آمد، همین نفس آن سید یزد گوار
میان فریقین صلح شد اما تا صورت مصالحه روی نمود بیرونهای کرمان ویران
شده قاعاً صافش گشته بود، و امیر ایدک پیشکشها و پادشاهانه فرستاد و میرزا پیر محمد
میرزا اسکندر را تربیت و نوازش نموده اجازت جانب دار العبادت یزد فرمود و
خود بسریر سلطنت شیراز باز آمد، و در آن ایام میان برادران اتحادی تمام

۱. آذربایجان، سراسر، بنی کسی، آب بیت، بیکسی، ۱. آ —

۲. از روی، آ، سراسر، تبریز، زبده، شبانکاره، تبریز، دجای شبانکاره و دیزین،

۳. آب بیت، سراسر، بسیار، ۴. آب بیت، آ، زبده، در دروازه

کرمان، ۵. زبده، مرتضی اعظم سید نورالدین نعمت الله، ۶. آ، سایدیها، زبده، ساری،
۷. آ، اتحاد،

بود اما پیش ازین تفصایا میرزا رستم خبث باطن امیر سعید برلاس را دانسته بود و هر دو
چشم او را میل کشیده و قلعه محبوس داشت و چون در یک چشم او اندک روشنائی
مانده بود نیمه روزی مستغفان قلعه را مغالطه داد و از راه بیراهه چند شبانه روز تاخته (۲۵۹ ب)
خود را بشیر از انداخت و میرزا پیر محمد چشم از عیب آنکه دشمن بر او را نگاه میدارد
پوشیده نظر بران داشت که چون وقتی عدو دولت من بود این زمان لایموت و
لا یحیی ذلیل و آرنپناه بحمایت این دولت آورده است مروت اقتضای آن
میکند که از گذشته گذشته او را تربیت فرماید میرزا رستم را این معنی ناخوش آمده
پیغام کرد که او چند بار نسبت با این خاندان حرام نمکی کرده و خدای تعالی توفیق
داد که چشم [کثر] او را میل کشیدیم این زمان چون گرازه تیر خورده و مار دوم
کنده است کدام عقل قبول کند که او در فکر صلاح این خاندان باشد؛ میرزا پیر محمد
دانست که اجتهاد خطا کرده اما لباس اعتذار بران پوشیده چند جهت که موجب
اطمینان میرزا رستم باشد پیغام داد و مکتوبات و تبرکات فرستاد و اگر چه او
قبول کرد اما سر رشته یگانگی را عقد در میان افتاد بهیت
رشته چو گسست می توان بست اما گره در میان * بماند

ذکر فرزندان میرزا جهانگیر بن حضرت صاحبقران بعد
از واقعه باءله

میرزا جهانگیر بن حضرت صاحبقران را دو پسر بود بزرگتر میرزا محمد سلطان

له کو سس بی : شبانه روز ، له ک زبده : عددی له از روی آ زبده : ک

له کو زبده : بریده ، هه با بی سس : را له با : هر رشته که بکشد

له آ : بیک بیان کرده ، له آ ،

که آنحضرت او را ولی عهد ساخته بود و تقدیر ملک قدیر عزت‌شاه ولی را پیش از مولی بعالم بقا برد، چنانچه در یورش ردم شرح آن گفته شد*، و حکایت فرزندان او که از ایشان پذیرد انشاء الله تعالی، و پسر خورشید و تیز میرزا جهانگیر میرزا پیر محمد است پادشاه ممالک بلخ و طخارستان و قیطان و قندهار و کابل و غزنین و ساحل [سندو] هندوستان* و چون آفتاب دولت حضرت صاحب قران زوال یافت میرزا پیر محمد مجد استماع این خبر باطل عنان عزیمت بصوب مدینه المرجال بلخ تافت،

وقائع سنه ثمان و ثمانمائے تتمه حکایات که در خراسانات واقع شد

سابقاً مذکور شد که خواجه سلطان علی سبزواری با غی گشته و امیر شیخ خواجه لشکر کشیده او را شکست، در افتتاح این سال خبر آمد که میرزا میرانشاه* متوجه خراسان است، حضرت خاقان سعید فرمود که امیر حسن صوفی ترخان و

۱. ۱۵ زبده: و صورت آن قتیبه در هشتصد و پنج در سفر دوم شرح آن داده آمده است،

۱۶ باب رس: حکایات ۱۷ باب: خود تر

۱۸ در زبده گفته است که وی «ولی ممالک بلخ و قندهار و کابل و غزنین و ساحل سندو»

۱۹ اقتضای ممالک هند بود» ۲۰ باب: قتلان «و: قتلان، رس: قتلان بظاهر

تقصیف قتلان یعنی قتلان است، ۲۱ در کتاب تدارک اما در: هند و سند،

و در باب: هندوستان و سند «و در زبده: سند و اقتضای ممالک هند دارد» ۲۲ زبده: خراسان

۲۳ زبده: سعید، ۲۴ زبده: امیرزاده اعظم امیرانشاه ۲۵ زبده: حسین،

امیر جهان ملک و امیر فرزند شاه . باینجهزار سوار نامدار با ستمقبال روید مقرر آنکه
اگر آختاب بداعیه ملک گیر ی و یاعی گری آمده باشد بدفع او قیام نمایند و اگر
براه برادری و ایلی بر حسب اقتضای وقت میل این طرف* نموده آنچه وظیفه خدمت
باشد بجای آرند و کمربندی مصحوب ایشان ساخت مبنی بر قواعد نام و ننگ و منبتی
از قواعد صلح و جنگ مضمون آنکه حضرت صاحب قرآن هر یک از فرزندان را
مملکتی داده و وظیفه آنکه بحفظ آن ممالک بنوعی قیام نمایند که قصوری بآن راه
نیابد و نقصانی بارشوق همایون عاید نشود چه بسبب حرکت نادانسته فرزندانم بصره
الله بصیوب نفسه ممالک آذربایجان که تنگگاه پادشاه ایران ست از دست
رفت فاما ولایت آران و موغان و ارامنه و گرجستان* در تصرف بنیگانی حضرت
است اگر بضبط آن ولایات التفات نمایند انسب خواهد بود و محمد الله جناب
شهر یاری عقل روزگار ست درین باب تاملی کامل و تعللی شامل فرموده بوسه
حقته پیشگان شتر اندیش که صلاح خویش در فساد جهانی بیند رخصت شریع در
معامله نمیدیشند که موجب خرابی خاندان و سبب استیصال و دودمان گردد بیت
بر شیشه خویشستن وزن سنگ بالنگر خویشستن کمن جنگ

و این مبالغت در باب صلح بسبب عجز نیست بل مقصود تمام قیام [ورق ۲۶۰] (۱۲۶۰)
ناموس و نام است و اگر میاذ بالله چهره موافقت بناخن مخالفت خراشیده

له زبده بعدش + بن ملکت

له ک: طرب ، آ و زبده مثل من ، له همه نسخ مطلع و زبده : مبنی ،

له این معنوی در زبده لفظ مطابق با مطلع نیست . ه زبده : امروز وظیفه .

له بب : مارونق ، زبده : ارق ، ه و بعضی از ارامنه تا بحدود طایرین ه با آس قیام و

التفات ه ک: سه له آ: جهن ، زبده : مثل من ، له لفظ با آس : شروع ،

له و : انهم ،

شود و آتش قبال اشتعال یابد بمصدق الکافاة فی الطبیعة واجبة چون مواد
 خصومت در حرکت آید لیکن که مؤدوی برضی شود که تداوی آن صورت نه یابد و تدارک
 آن در حوصله اسکان نگنجد در عواقب آن تامل باید فرمود و رنج و خسران آنرا
 بمیزان خاطر و تاء و تنمیه نقاد ملاحظه نمود، طریقه که وسیله بهبود و ذریعه مقصود باشد
 مسلک باید داشت تا انداز محال اعتراض نماند و ترک و تا زیب زبان طعن
 دراز نکنند و چون بوسیله فرموده حضرت صاحب قران فرزندان در مملکت یکدیگر
 مغل نسازند و بطنیض ولایت خویش پردازند و بداده تمناعت نموده شکر موهبت
 بجای آورند مقدمه نکت شکوتم لا نهید لکرا نتیجه واضح باشد بحمد الله ذات
 بیشان در زمان اقبال است و احوال بحسب وقت [نه] بمقتضی امنیت ،
 ۱۰ امید واقع است و رجاء صادق که هر زمان از بارگاه محمدیت و درگاه احدی غلات
 مزید کامرانی و منشور آمال و امانی در ترزاید باشد بحق محمد و آله امراء متوجه شده
 در سبزه ار با میر سید خواجه پیوستند و باتفاق عازم کالیپوش گشتند که میرزا امیر شاه
 آنجا بود و خواجه سلطان علی سبزواری بعد از انهمزام با ستر باز رفته بود و خبر آمدن
 موکب میرزا امیر شاه شنیده پیش آنجناب آمد و امراء مذکور بکالیپوش رسیده امیر
 سید خواجه و امیر مضراب بشفرت بساط بوس آنجناب مستعد گشته پیغام حضرت

له بآب : رنج ، زبده : زبان و رنج له ک : خسران ، زبده : مثل متن

له ک : رنجه ، تصحیح از روی آ ، له ک بیت هاس : آزند

له ک : باشند ، زبده : است ، له ک : نه ، له بآب هاس : زبده : بهیال

له از روی آ و آ بیت : و نه ، [زبده : نه] مقتضای امانت بر وفق ارادت ، له ک : کار دانی ، آ و

زبده : مثل متن ، له زبده : سعید ، له ک : کالیپوش ، هاس : کالیپوش ، آ و آ بیت : مثل متن

زبده : کالیپوش ، له ک بیت : میرانشاه ، له ک : آ : کالیپوش

خاقان سعید چنانچه شرح داده آمد رسانیدند و میرزا میرانشاه اظهار یکمبیتی نموده فرمود
 که جناب برادری سلطانی را سعادت ازلی و دولت ابدی داده اند محرران دیوان
 فلک قانون ملکث اورا تحریر کرده اند و منشیان قدر منشور پادشاهی اورا مرسوم
 گردانیده تا بزرگ بساط سلطنت قوت آید و شد یافته در همه احوال* محمود و خصال و جزئی
 فعال روزگار گذاریده و ما را امید سنشد عَصْدُک باخیک و بشارت و بَخْلُ
 لکما سُلْطَانًا بسع تحقیق شتوانیده امیر شیخ حاجه و امیر مضراب و ظیفه و دعا و ثنا
 بادا رسانیده عرض داشتند که اگر کسی سر از ربقه پادشاهی تا بد و حقوق ولی نعمت
 فراموش کند بر همه دفع او واجب و لازم باشد و آنجناب را معلوم است که حرمت
 و جِسارتی که سلطان علی با این خاندان سلطنت نمود و میچکس نمود، چنگ در فترت
 جنگ زد و چون کند قبض با و محیط شد با انواع جیل و زار کرد و همچنان بر سر اصرار ۱۰
 پناه باین آستانه آورده اگر جزای عصیان خود نیابد در هر گوشه فتولی خیال فاسد
 بدماغ راه دهد اگر جناب سلطنت مآب اورا بصورت اجازت باین بندگان سپرد
 مناسب عزت و دولت باشد و الا این بندگان تا* او را بدست نیارند روی باز
 گشتن ندارند، متمسک با جابت مقرون شده سلطان علی و سلطان حسن پسر پیرک
 بادشاه و جمعی را که با ایشان بودند بامیر شیخ حاجه سپردند و او فی الحال ایشان

له زبده: ملک، له زبده: ملک: کردانیدند، و مثل من، له زبده: تا از بند
 مهد آزاد شده است... بر بساط شهریاری قوت حرکت آمد و شد یافته و بر تصرفات قبض و بسط و فرمان دهی مادر
 کشد ۱۲ در گذشته در همه احوال الخ، له با حسن: اجعل، زبده: و یجعل، اما هر که بقرآن مجید
 ۲۸ (القلم)، له زبده: سعید، له ک: باو، و مثل من، زبده: بمقدم
 له ک: خسارتی، زبده: خسارت، له ک: نفی، زبده: مثل من، له ک: و زبده: قرار، له با: خدای
 له ک: تا این بندگان، له زبده: حسین پسر خود تر، له زبده: بعدش، و خاقان پیر بادشاه

را بہار دوی خود بردہ سلطان علی را مقید بہرۃ فرستاد و بقیہ سبزوار یا نرا آسیب
 یاسا داد ہذا اجزاء من قائل النعمۃ بالکفرانک، درین اثنا امیر زادہ
 ابابکر از حبس سلطانیہ خلاص یافتہ پیش پدر آمد و از قصہ سلطان علی دل
 ماندگی نمود و فرمود کہ چون پناہ بیا آرد دسپردن او بدشمن از مروت دور بود و دیگر
 مردم را بہر ما چہ اعتماد ماند و بعد از مشورت عزیمت آذرستان بایجان مصلحت دیدند
 و ایشان بآن طرف رفتہ [آمرای بندگی حضرت] بقیتول خود باز آمدند و ممالک
 خراسان کرۃ بعد از خوی در تحت ضبط و قبضہ اقتدار قرار یافت،

ذکر حکایات کہ در عراق و آذرستان بایجان واقع شد

میرزا عمر چون میرزا ابابکر را در قلعہ سلطانیہ محبوس ساخت از سر فراخت بقبضہ
 ۱۰ مملکت پرداخت، درین ولا درویشی تقویٰ شعار بابا بیکی نام در ولایت مرافہ
 پیدا شدہ کہ امانت مثل آنگہ کلرخ در دست او افتد و نبات می شد مشاہدہ کردند
 و میرزا عمر بعد از مبالغہ بسیار چیزی ہم از ان نوع مشاہدہ نمود با وجود آن کہ قتل
 او فرمود* بابا در وقت رفتن فرمود روزی ما چنین مقدر بود اما بعد از من مشاہدہ
 کنید کہ چہا واقع شود در ہفتہ ہم محرم کہ سہ روز از قتل بابا گذشتہ بود خبر آمد کہ

لہ آ: یاسان، لہ کہ: قائل لہ در زبہ بعدش: و پسر بہر بادشاہ سلطان حسین و خاتون او را

مصاحب خود داشت، لہ بابا بیہ: میرزا،

لہ ز: آذر بجان لہ از روی زبہ، لہ بابا: قضایا لہ بابا بیکی، لہ:

بابا بیکی، زبہ: بابا بیکی، لہ زبہ: چون شغبندہ [شعبہ] او بتحقیق پیوست امیرزا

عمر بہادر فرمود تا او را سیاست کردند، لہ آ: ہفتہ ہم،

لہ زبہ: بابا بیکی،

امیرزاده ابابکر در قلعه سلطانیه جمعی را با خود یار ساخته و عادل خزانچی و عیسی قورچی و شیخ حاجی را که بر سر او رفته اند قتل کرده * و قلعه را مسخر ساخته و خزانده و حبیب و اسلمه گرفته مردم پیش او جمع آمدند و امیر حسین بلاس * و والده میرزا ابابکر که در گورگه دره بودند خیر خلاص او شنیده با تمام اعزق سلطانیه [در] آمدند و میرزا ابابکر اموال قلعه قیمت کرده از راه دمی عازم خراسان شد؛ میرزا عمر این احوال شنیده از بمبش بر بانی الیغار کرده بدو روز سلطانیه آمد و امیر عبدالرزاق بن خدا داد * را در

له آ: میرزا له زبده: معلوم کرده است که قصد او خواهند کرد، جمعی را با خود متفق گردانیده و غم شیر بدست آورده امرا و جمعی که [در] قلعه بودند ازین بافته خبردار شده بر سر او رفته اند و تنها بنفس خود عادل خزانچی و عیسی قورچی و شیخ حاجی برادر عجب شیر را بقتل آوردند.

له زبده: بهیر حسین بولا له زبده: کورن له از روی آ

له بعدش فقط در باب ۴: بیان این سخن آنکه میرزا عمر بنی خواست که این امر بر طاعت شود لاجرم فرمان داد که شربت مسوم [مسموم] در خفیه بخورد او دعتد، چون شربت مذکور پیش شاهزاده نامدار آوردند از آشامیدن امتناع نمود؛ عادل خزانچی و عیسی و کذا [قورچی که مباشر آن کار بودند صدمت امتناع شاهزاده بعرض میرزا عمر رسانیدند، جواب چنین فرستاد که او را در شب سخبه [سخبه] هلاک کنند، منی از کیفیت حادثه میرزا ابابکر خبر داد و پیش ازین یکی از نوکران ملول خزانچی ششیری در میان ملحف پنهان کرده پیش میرزا ابابکر برده بود آنروز عاقل و عیسی در مجلس میرزا ابابکر بشراب خوردن مشغول شدند تا چون شب شود بان فعل شیعی اقدام نمایند و در آخر روز نزد باطن آغاز کردند و انتظار عاقل ایثاق می کشیدند میرزا ابابکر فرصت غنیت شمرده بهانه رفاه بخانه درآمد و بدست خود بند بگشت و با شمشیر برهنه بیرون دوید و عادل و عیسی را فی الحال بقتل آورد و روی انتقام برای عاقل نهاد و او را نیز از میان برداشت و قریب ده کس نامی را بدست خود بگشت و قلعه را متصرف گشت، له آ آ ب ب ساس: خدا یاد، زبده: جدایم

عقب او فرستاد و در حدود قزوین هر دو فریق بهم رسیده از صبح تا شب جنگ کردند میرزا ابا بکر بطرف رمی رفت و امیر عبدالرزاق باز آمد، میرزا عمر جمعی معتمد را در سلطانیه گذاشته از راه سبجاس و سرای آبا تا روان شد، درین اثنا شیخ خسرو شاهی از جانب سمرقند رسیده [از] میرزا عمر متقبل شد که هر چه از خزانه سلطانیه برده اند باندک زمانی حاصل کند و عثمان را در مصافحه کشید، و میرزا عمر از راه اوجان عزم سرآورد و گروه میخواست که امیر بظام جاگیر را* که پیش ازین تملکی ورزیده بود بدست آورد، امیر بظام از راه قراباغ بامیر شیخ ابراهیم ملحق شد و باتفاق از آب کرده گذشته در برده نشستند میرزا عمر پیش امیر شیخ ابراهیم فرستاد که امیر بظام را گرفته پیش من فرست، امیر شیخ ابراهیم عذر معلول گفت که حالا تابستانست و آنحضرت زمستان بقراباغ خواهد آمد بنده امیر بظام را باردوی همایون رساند، میرزا عمر غضب کرده و از آب ارس گذشته بوضع بابی فرود آمد و امیر شیخ ابراهیم و امیر بظام و پسران قرمان و سیدی احمد شکی از تبریز بکنار آب گزیدند* و ابراهیم پناه ساخته و خندق زده مترصد جنگ نشستند و میرزا عمر تعجیل رفته نزدیک آب گزید و فرود آمد و یک هفته هر دو لشکر در برابر هم بودند درین اثنا خبر آمد که میرزا میرانشاه و میرزا ابا بکر از حدود خراسان بازگشته بچلکاء عراق

لے گ: سحاب، آ: سحس، ساس: سحاس، آب: بی: مثل من، زبده: سحاس، اما: سحاب

زبده: القلوب من ۵۶ و ۶۴، لے: آب: زبده: ابقا، لے: از روی نسخ دیگر

لے: ساس: شیراز، زبده: مثل من، هه: ک: جاگیر، آب: بی: آب: زبده: مثل من

لے: ک: دهر موضع: ابراهیم، هه: آ: لے: فقط زبده: معقول، لے: آ: بابی، ساس:

بابی، آب: مثل من، زبده: بابی، لے: زبده: پسر، لے: زبده: و کلانتران ترا که در بازار حقوق بردار

نشسته بودند چون خبر توجه امیرزاده عمر معلوم کردند بکنار گرفتند، لے: زبده: زکبار به پیشه،

عجم در آمدند و سلطان سخت بیکه نیز با ایشانست، و در آن ایام میرزا ابابکر
 دختر توکل اردوش بوقاخواستاری نموده طویرها کردند و از بسطام به روز بامغان
 آمدند و دامغانیان ساوری و پیشکش فرستادند و لشکر یازاد شهر نگذاشتند
 و سمنانیان بسبب فتولی که پیشتر نسبت بالشکران میرزا میرانشاه کرده و
 بعضی را غارتیده بودند دین کثرت مجموع جلا کرده پناه بکوه بردند چنانچه در سمنان
 کسی نبود و لشکران سمنان را غارتیده بخوار آمدند، میرزا میرانشاه و میرزا ابابکر
 امیر حسین برلاس را قلعه شهریار فرستاده خود نیز متعاقب رسیدند و قلعه را تصرف
 گرفتند و آنجا دانستند که امیرزاعمر با وجود هوای تابستان بجانب قرا باغ
 جنگ امیر شیخ ابراهیم رفته، میرزا ابابکر اغروق را در سوق بلاق گذاشته
 با دوهزار مرد بسطانیه رفت، جمعی که آنجا بودند قلعه تسلیم نمودند میرزا ابابکر
 خوانین میرزا عمر و امراء او را بهر کس بخشید، و امراء لشکران میرزا عمر بمیان گرم
 رود [درق ۲۶۱] این خبر شنیده از و برگشتند و پیش میرزا ابابکر رفتند، میرزا

(۳۶۱)

له صاحب زبده افاده فرموده که چون میرزا میرانشاه و پسرش رجوع بعراق کردند
 " بعضی از امراء که بایشان بودند میل خراسان کرده بیش بندگی حضرت [یعنی شاهربخ]
 آمد، له آه آه آه زبده : اس له کو : فرستاده له زبده : انا،
 له ک : گذاشته، بیب : بگذاشتند، مرآت : بگذاشته، تصح از روی آ با زبده
 و زبده بعد از افزوده : و امیرزاده ابابکر چون تعبیل می نمود در رسیدن بعراق بدیشان لغت
 نشد، و از دامغان به روز سمنان در آمدند، له آه آه آه سمنانی له آه آه مرآت —
 له ک : غارتیده، له آه : پسر حسین زبده : میر حسین، له آه آه : مرآت : شهر باز زبده
 مثل تن، له آه آه : مرآت : گرفت، له آه : ساوخ باغ، مرآت : ساوخ بلاق، زبده : سابق بلاق
 له آه : مرآت : سوار له ک آه : کز مرد و آه مرآت زبده مثل تن، و در زبده القلوب ص ۸۶ ذکر
 از میانج و کز مرد می آرد "

عمر با امیر شیخ ابراهیم صلیحی شکسته بسته در هم بسته مراجعت نمود، و نواب او
 شیخ خسرو شاه‌ی و بد نفسان دیگر تدبیری انگیزه گفتند از متمولان چیزی بقرض
 می باید گرفت و براه بر مال آئینده نوشت که لشکر را بخرج احتیاجت میرزا
 عمر مختلف رضا رخصت داده بیان قوهین و شیخ خسرو شاه‌ی و سایه ظالمان
 به تبریز رفتند و بد و روز مبلغ دولست تومان عراقی نقد کردند و اکثر اکابر
 تبریز از خان و مان بر افتادند و جمعی را حکم بود که بقلعه سلطانیه برند امیر
 بیان بزرگوار ایشانرا * از تبریز بیزان آورده به اوجان رسانید و میرزا عمر از
 راه اردبیل بمیاج گزمرود رسیده دانست که لشکریان تمام مواشی رعایا را
 غارتیده بودند و سلطانیه رفته و آنجا خبر استیلاء میرزا ابابکر بر سلطانیه محقق
 شد اما مثل عمر تابان و سلطان سنجر امیر سیف الدین * و عبدالرزاق خدا داد
 و غیرهم * بطرف میرزا میرانشاه و میرزا ابابکر رفتند و باقی متفرق شدند نشان
 زوال ملک آنست که بر بیچارگان ظلم روا دارند که در خاطر گنجید که اساس
 دولتی چنان مژگد به سهل فرصتی از هم فرو ریزد؛ و میرزا ابابکر عمر تابان و فرزند
 او را تربیت کرده باقی امر را بر بیاسارسانید و امیر بیان و شیخ خسرو شاه‌ی در اوجان

له صاحب زبده می گوید که میرزا عمر بالقورده جمعی را از اکابر و موالی برای صلح در میان
 کرده " مثل مولانا قاضی سکن (کننا) و مولانا نظام الدین شامی مولف کتاب نغمه نامه و غیرهم
 له فقط هاس : که از دجای از) له آ : خوان ' له آ : ایشان را بر جر '

له آ : ارده بیل ' له ک آ : که مرود ' زبده مثل من . له زبده : سلطان سنجر
 بن امیران له آ : خدا داد ' آ باب هاس : و خدا داد ؛ عبد الرزاق پسر خدا داد است
 (مرگ بر ص ۶۳۲) له زبده : و عاشق و پدرش امیرتکی برادر کالو بالبران و بساوی [بسیاری]
 ویر ' له آ : تابان را ' له آ : بیاساق '

خبر ویران شدن میرزا عمر شنیده ایشان نیز بازمانه یار شدند و اباها بسلطانی پیش
میرزا ابا بکر آوردند و شیخ ظالم بفرموده میرزا ابا بکر مصلوب گشت و میرزا ابا بکر تحت
زیرین ترتیب نموده میرزا امیرنشاہ را بپادشاهی نشانند و چند روز بغیش گذرانید
و میرزا عمر از جانب گاور و دوبرافه رفت و بعد امیر خالق ترکمان و سالیق
برلاس و جمعی از مردم سلدوز عازم تبریز گشتند علیکه پسر خالق برسم منفلاهی
به تبریز آمد و بیراهی آغاز کرده ترکمانان ناموس مردم می بردند رعایا غوغا کرده
خواجه پیر علی را که حکم صد هزار آورده بود کشتند [و] دروازه محکم کرده ایستادند
میرزا عمر کسان بنصیحت فرستاده شهربان گفتند میرزا عمر شاه و شاهزاده است
اگر بشهر آید حاکم است اما ترکمانان نمیگذاریم میرزا عمر ترکمانان را اجازت جنگ
داده ایشان مسلح و بیشتر نهادند و قاضی غیاث الدین و خواجه عبدالحمی قزوینی ۱۰

ع جان کمر و ار بر میان بستند

و جنگها و مروانه کرده ترکمانان را در شهر مدخل ندادند و درین حال آمدن میرزا
ابا بکر محقق شده میرزا عمر بطرف مراغه عزیمت نمود*

۱۰ با: مغلوب، صاحب زبده گوید در روز جمعه بیست و هفتم ربیع الآخر سنه شان و ثمانه

در سلطانی مصلوب گشت ۱۰ با: س: نشانید، ۱۰ با: ب: گذرانند،

۱۰ با: ب: جان، زبده مثل من، ۱۰ با: ب: زبده: جان،

۱۰ با: زبده: حکم امیرزاده عمر آورد که مردم شهر مبلغ صد هزار دینار بجهت اخراجات لشکر بدهند

۱۰ با: از روی باب: س، ۱۰ با: س: — ۱۰ با: خط در آ،

۱۰ با: زبده: عبدالحسن (وکن مطابق است بر ص ۴۳) الله با: بته، زبده: مثل من

۱۰ با: س: رفت،

ذکر احوال مظفرالدین میرزا ابابکر و جلوس او باستقلال بر تخت سلطنت

میرزا ابابکر را مخصوصان او بران داشتند که سلطنت بنام خود کرده اختیار بدیگری نمی‌دیدند آن سخن بسع رضا شنیده طوی عظیم فرمود و بر تخت نشسته پدر را خلع کرد و احکام بعنوان این اعلام با طراف فرستاد و امیر بیان به تبریز آمد و نو و او باشد که پیشتر ترکمانان را در شهر نگذاشته بودند امیر بیان را نیز داخل ندادند بخيال آنکه این جماعت از پیش خود به تبریز آمده اند و میرزا ابابکر هنوز در ری است امیر بیان در شنب غازان نزول کرد و خبر یافت که امیر دولدای و خواجه بردی بمدد میرسند و اوراق قتی حاصل شد روز دیگر قزاقول خبر داد که شیخ قباوی و قاعنی عمادالدین از طرف مخالف باد و هزار مرد رسیدند و همین روز خواجه بردی خبر آورد که فردا امیر دولدای بالشکر هامیرسد

خواب از چشمش برفت امشب که فردا کی رسد

له در ابتدای این فصل صاحب زبده می گوید: امیرزاده ابابکر در غره جمادی الاول سنه ۱۲۸۰ هجری نمایه از دار السلطنه سلطانیه بطرف ری روانه شد که پدر و مادر و اقربا را انجا گذاشته بود و در راه شکار کرده و عشرت گنجان تا بقعه شهر یار برفت و پدر و مادر و امرا را بدید و هر کس را بقعه او تشریفات و انعامات مخصوص گردانیده یعنی از امراء خاصه و اافان او گفتند الخ

له فقط ک: بدیکر، له آ: بعلمت له بی: بانواع له زبده: دیازویم جماد الاول مذکور امیر بیان قویمین و بهلول برلاس و اصحاب دیوان تبریز آمدند له زبده: خواجه میر حسین (بجای خواجه بردی بهر موضع) له که اندک اما شاید صوابش 'بردی' باشد، له ک: بجائی

امیر بیان توقف ننمود و با چهار صد سوار بران دو هزار زد، رسیدن همان بود و شکستن مخالفان همان، درین اثنا امیر بیان شنید که شیخ قصاب با جمعی بمدد این جماعت از شهر می آید، ترک نکاشتی کرده روی بطرف شیخ قصاب آورد و بیک حمله رزمه او نیز گوسفند وار از بیم سنان بیان رم خوردند و امیر بیان شنب غازان باز آمد و نزد دیگر امیر دولای آمده تبریز بیان دانستند که میرزا ابابکر میرسد با استقبال امیر دولای آمده او را بشهر آوردند امیر دولای در راه شیخ قصاب و خواجه عبدالمحسن قزوینی را و جمعی پیشوایان را گرفته خواست که سیاست کند امیر بیان مانع آمد و امر او شب در شهر بودند [و] بهلول برلاس را داروغه در شهر گذاشتند و بطرف مراغه رفتند

۱۰ ذکر رسیدن میرزا ابابکر بدارالملک تبریز

میرزا ابابکر در آخر جمادی الآخر بظلمت تمام در دو تختانه تبریز فرود آمد و لشکریان در موسم زمستان، نخانهای تبریز بیان در آمدند و خرابی تمام باحوال رعایا راه یافت ناگاه خبر آمد که میرزا پیر محمد و میرزا رستم و میرزا اسکندر در معاونت میرزا عمر اتفاق (بقیه حاشیه ص ۴۲) آ ب آ ب ب : قبای، سراس : قانی، زبده : قبای (در دو موضع و قانی در یک جای) ه آ — : نله با سراس : سوار : الله فقط ک : بودای، زبده مثل متن : الله با سراس : چشم،

وحاشیه ص ۴۳) ه سراس : بنمود : الله ک : زبده نکاشتی : اما سراس : نقات قواسیه : دبا نکاشتی : نوشته : تفاوت، ه آ — : ه سراس —

ه آ ب ب با سراس — : ه آ : بوده : ه زبده : بیت و ه سراس

ه آ : الاخری بهای (الاخر)

ذکر رفتن میرزا عمر بطرف عراق فارس* و با اتفاق میرزا پیر محمد و برادران بجای آمدن

میرزا عمر از تیریز براه مراغه بهمدان آمد حاکم آسجا ارشویون گفت ما را طاقت
مقاومت میرزا ابا بکر نیست پیش از هجوم سیل بلا فکر سخاتی باید کرد، و بعد از
تأمل عازم شیراز شدند که از میرزا پیر محمد* استمداد نمایند از حدود جرباذقان
قاصد فرستاده میرزا رستم را آنگاهی داد، میرزا رستم خواص خود را پنج روزه
باستقبال روان کرده خدمتهای لایق بجای آوردند و در حدود اصفهان میرزا
رستم با سادات و علما پیش رفته او را با احترام تمام بشهر آورده طویها کرد، میرزا
عمر میرزا رستم را گفت سلاطین ماضی در ایام نکبات و حدوث بلیات یکدیگر
متبعی شده توقع اشفاق داشته اند و اگر دران باب اهمال ورزیده اند علی مرالدیو
بر زبان نزدیک و دور مطعون و مجبور بوده اند و من بهی کل آمده ام و تا شما
برادران جمع نشوید برابر میرزا ابا بکر نمیتوان رفت و طیفه آنکه ایلمچی فرستاده
میرزا پیر محمد و میرزا اسکندر را طلب داریم و تا آمدن ایشان اغروق میرزا
ابا بکر که در سقوق بلایق* غافل نشسته بدست آریم، برین قرار ایلمچی فرستادند
و از اصفهان [ورق ۲۶۲] ایلغار کرده بر سر اغروق میرزا ابا بکر رسیدند و (۵۲۶۲)

له آ: عراق و فارس، زبده: اصفهان و آن دیار و آن نواحی، له با: میرزا ابا بکر
(بجای آمدن، بظاهره او را از* و بافقانی* هفت کرده باشد اما ضبط نموده ام)،
له بی: ارشویون، هاس: ارشویون، زبده: ارشویون، له زبده: فرزندان امیرزاده عمر

له آ: دادند، له فقط با: روزه راه،

له با: ساوخ بلاغ، زبده: ساوخ بلایق ری،

اصفهانیان همه را گرد پیچ کرده خواتین و اطفال و قمایان و اسپان و استرآن و شتران گرفتند و سلطان محنت بیگم و یک چرم میرزا میرانشاه را که چامیده از ساری قش نبی بازگشتند، و توکل بر لاس و امیرک منجم و امراء دیگر که بر سر اغروق بودند دور تر شراب میخوردند با وجود مستی در عقب آمده جنگی سخت کردند، اما چون لشکر میرزا عمر علیه بودند چیزی نتوانستند بنده و تمام اموال به اصفهان رسید، میرزا عمر عازم شیراز شد و میرزا پیر محمد بخند استقبال کرده بازارها آرایش داد و او را بحرمت عظیم بشهر برد آورد و چند روز طایبهای بزرگ فرموده نوکران او را بعواطف پادشاهانه نوازش نمود و در میان بعیث گذرانیده اول بهار متوجه اصفهان شدند و میرزا اسکندر از طرف یزد رسید با اتفاق بحرابادقان آمدند، و میرزا ابابکر نیز با سپاهی خویش پیش آمده در نواحی درگزین در موضع خربره بهم رسیدند، و و لشکر چون امواج بحر انقض بر یکدیگر زدند ۱۰

سیت

دباوه در آمد ز مرد و سپاد جهان شد ز گرد سواران سیاه
چندان تیغ بر یکدیگر زدند که شمشیر آهنین دل بر حال جوانان طرفین خون گریست
و چندان خدنگ جان ستان ریختند که پشت کمان از بار آن اندوه منحنی ست
از آن زمان که تیغ صبح از نیام بام بر آمد تا آن هنگام که شاد رویان شام باز
کشیدند آتش قتال التهاب و نازنه جدالی اشتغال داشت، چهار هزار سوار

له آ با ساس : کرد و ج : بی : کدنج ، زبده : کدو یخ له زبده : اسبان

له آ : سارو له آ : منجان ، آ با ساس : منجان ، زبده : سحان ،

له آ : بود ، زبده : شل من ، له آ : حاتم له آ : سباه ،

له آ : خسرو ، آ با ساس : جزیره ، زبده : بومنی که بخزوره معروفست از توابع درگزین ،

له زبده : در اول ذی القعدة سنه ثمان و شصت و نهم

و پیاده از طرفین بقتل آمد، و هر دو لشکر عنان بر تافته ع
ممنزگه خویش باز آمدند.

و از طرفین آن شب تار و زپاس داشتند*، علی الصباح هر دو سپاه در جنبش
آمدند، میرزا ابابکر با مقتصد سوار نامدار بر قلب لشکر میرزا پیر محمد زده از پیش
براند و دیگران را مجال توقف ننهاد و هر یمنیان تا اصفهان عنان باز نکشیدند و
لشکر میرزا ابابکر غنیمت بسیار گرفته در سیلاب الغر بلاق* بهت گرمی هوا چند روز
توقف نمود، و امیر زیرک و امیر عمر تابان را با سپرو برادر بدین گمان که میسل
خراسان دارند* و در جنگ سستی نموده اند بقتل آورده عازم اصفهان شد و
امیر پیر حسین بر لاس باجمعی امرا* از جهت قتل اشیر زیرک و امیر عمر متوهم شده
فرار نمودند و با اصفهان درآمده، اصفهانیان اکثر رعایا و بیرونها را با غلوه که
میسر شد بشهر در آوردند و قلعه طبرک را استحکام داده میرزا ابابکر بیک فرسخی
اصفهان رسیده فرمود که کسی باغات و عمارات را تعرض نرساند تا مگر اصفهانیان
مطیع شوند و سه روز توقف نموده با خواص نوکران بکوچه باغها* درآمد و مردم
شهر فرصت یافته بجنگ پیش آمدند و بسیار زخم دار شده از طرفین باز گشتند
و شب تار و زپاس داشتند* میرزا ابابکر روز دیگر با مجموع لشکر میمنه و میسر
و قلب و جناح آراسته بکوچه باغ* درآمد و جنگ در پیوست، و دو هزار

له زبده — له آ: الغر بلاق، بآ: الغیر بلایع، زبده: الغیر بلاق،

له زبده: متهم بودند بدانکه بجانب خراسان خواهند رفت، له زبده: و الیس اعلان

هک: میرزا، آ و زبده مثل من، له بآ زبده: عمر تابان، له آ بیت رس: آمد،

بآ: آمدند، هک: طبرک، له زبده: ملوچه باغات اصفهان،

له آ: داشت، بآ مثل من، له زبده: بکوچه باغها،

آدمی از مردم شهر بقتل آمده سه سوار گرفتار شد و اهالی شهر گریخته و لشکریان
 تادر دروازه لبنان (۶) رفته مردم را در زیر دست و پای اسپان درآوردند
 و اگر میرزا ابابکر رحم نفرمودی بیشتر آن بود که شهر مسخر میشد * موزی دیگر
 سادات و اکابر امان طلبیده قبول کردند که هر چه از شوق بلاق * ری آورده
 اند باز دهند و خطبه و سکه بنام میرزا میزنشاه کنند، و هر چه از احشام ری
 برده بودند باز فرستادند و روز دیگر میخواستند که جمیع شرایط قیام نمایند، میرزا
 ابابکر از ان قرار ^(۲۶۲ ب) گشته گفت و وظیفه آنکه شهر را بقتلستانیم و هر چه خواهیم
 حاصل کنیم، و صباح لشکر با سوار شده و تورها و زرد بانها برداشته بدر شهر
 آمدند و از طرفین جنگ بسیار کردند، شهریان چون دانستند که میرزا ابابکر
 ۱۰ نقض عهد کرد ترک باغات گرفته محافظت نمود نمودند و لشکریان در حوالی
 شهر خرابی بسیار نمودند * و میرزا عمر دانست که این شاهزادگان در برابر میرزا
 ابابکر کاری نمیتوانند کرد از ایشان جدا گشته عازم خراسان شد، درین ولا
 میرزا ابابکر شنید که شیخ حاجی عراقی سلطانیه را محاصره کرده و امیر شیخ ابراهیم
 به تبریز آمده و امیر بسطام جاکیر در تبریز است، میرزا ابابکر با اصفهانیان

له ک آ: لبنان، بیت: لبنان، ساس: لبنان، زبده: -

له زبده: اکثر آن بودی که در شهر میسر شدی بسبب آنکه اکثر اهل شهر بنایت سراسیمه و
 مضطرب گشته بودند، له با: سادخ بلخ، زبده: سادق بلاق، له آ: امیرانشاه،
 له با ساس: بر گشته، له آ: زبده: کرده، له آ: آمد، ساس مثل تن: زبده:
 رفتند، له آ: کرده، له زبده: مدت یکماه در حالی اصفهان هر چه ممکن بود از
 خرابی بجای آوردند، له زبده: قلعه سلطانیه، له بدش زبده: + شروانی،
 له زبده: جاکیرد،

گرگ آشتی کرده مراجعت نمود و بدرگزین رسیده شیخ حاجی از در سلطانیته برخواست
و بطارم رفت و خبر آمدن سلطان احمد به تبریز تیز شد؛ و بقایای قضا یا در سال
آینده شرح داده آید، ان شاء الله تعالی .

ذکر قضا یا که در خراسان واقع شد و قتل میسرزا سلطان حسین *

میسرزا سلطان حسین نمیره حضرت صاحبقران بود از جانب مادر * جوانی بیباک
اما * بغایت متبذک و بی عاقبت ؛ پیشتر گذشت که در حوالی اند خود * بی بوی
از اردوی حضرت عاقان سعید فرار نمود و در نواحی کش پیش میسرزا خلیل سلطان
رفته بغایت مخفی شد و میسرزا خلیل سلطان چون و چچی که از خزانه * جبت
میسرزا پیر محمد بن میسرزا جهانگیر مقرر کرده بودند داد و میسرزا پیر محمد در بلخ بود میسرزا
خلیل سلطان جمعی امرا را چون امیرالشراد و امیر ارغونشاه و تیمور خواجه و خواجه
یوسف را در رکاب میسرزا سلطان حسین بکنار هیچون فرستاد تا از طرف میسرزا
پیر محمد خبر بگیرد * باشند ناگاه میسرزا سلطان حسین را خیال سلطنتی در دماغ پیدا
له زبده : قاضی سلاطین له که خواست زبده : خواسته * بپاس رس گ : امیرزاده الخ ؛ با سلطان حسین
مرا * له زبده : از ادش و بدش امیر محمد سی که برادر تومان اقا بود ، شه ک : اما جوانی
بهار ، بیع از روی آ * له زبده : که بعد از وفات حضرت صاحب قرانی در آخر رمضان سنه
سبع و ثمانیای پیش بندگی حضرت صاحب قرانی ... آمد ، در حوالی اند خنده الخ * له زبده : در
اوایل شوال سنه المذكور له در زبده : ذکر بعضی از خزائن بندگی حضرت کرده است که خلیل
سلطان مقرر کرده بود که پیش پیر محمد فرستد ، له آبا بپاس رس — له زبده : پیر محمد چنانکه
له آبا بپاس رس — له با رس : یا خیر .

شد امر را طلب داشت و فرمود که * امری حادث شده که غیر امر دران
محرم نیست، جمیع امرادر خانه او جمع شدند و او بر درخگاه نشسته بیست
نفر که خود را نیز با مادر آسایدست و تیر با قضا مضای در شست باتیغ و خنجر و گرز
و سپر فرمود که امر را را مقید ساخته امیر تیمور خواجه و خواجه بیست را شربت شهادت
چشانیده و باقی امر را امیر الدرداد و امیر ارغونشاه و مبشر و سعادت را لرزه بر
اندام افتاده زانورده زبان تفرع کشادند بعد از شرایط پیمان و غلاظت پیمان
خون ایشان بخشیده نایب خود ساخت و خانیکه حرم میرزا محمد سلطان را که از سز قد
بطرف بلخ پیش میرزا آیت الله محمد میرفت غارت کرد و اموال و تجملات پادشاهی
گرفته بنوکران داد، لشکر با طوعاً او کرباً فرمان او را منقاد شدند، و لشکر آراسته
مازم سمرقند شد و میرزا خلیل سلطان خبر یافته اکلتام فراوان * بلشکریان داد
و او آخر ذی حجه * از سمرقند بیرون آمد ع بطالعی که قضا ندو بود بفتح بشیر
و باد کردار بیت

بزمین آمد آد که ترین را ندید همان نعل اسپش زمین را ندید
و در نواحی کش در موضع جکراکشت ع یکدیگر رسیدند آن دو لشکر
و پیش از آنکه صفها راست شود امیر الدرداد و امیر ارغونشاه و باقی امر با طرف
میرزا خلیل سلطان رفتند و اکثر لشکر نیز موافقت نمودند و ذلک فی ثانی

له آ: فرمود و گفت له گ: هاس: مجرم است من له هاس: نیستند

له زبده: خوابگاه له آ: ب: امیر خواجه له آ: چشانید، با: چشانیده،

له از روی زبده له زبده: از کلکای بی قیاس

له آ: آخر ذی الحجه، زبده شل آ باضافه سنة سبع و ثمانیه

له زبده: جکراک (له ب: —)

محمود الثامن الثمانیہ، میرزا سلطان حسین چارہ فرار دید و میرزا خلیل سلطان مظفر و منصور بسمقد آمد و میرزا سلطان حسین در تاجی اندوخت و شهربان به امیر سلیمان شاه پیوست و محسن تدبیر و لطف تقریر امیر سلیمان شاه را از راه برده میان ایشان پیمان بایمان اتفاق و استحکام یافت و عهود بخلود و رق ۱۲۳ استقرار پذیرفت، میرزا پیر محمد پیش امیر سلیمان شاه فرستاد [و اتفاقا] اعمال (۱۲۶۳) فضائح اعمال او را بر شمرده گفت سلطان حسین دشمن من است او را گرفته پیش من فرست، امیر سلیمان شاه بآن سخن اصلا التفات ننمود، امیرزا پیر محمد ازین حمیت چون آتش برافروخت و بسان برق خاطفت و باد عاصف بر سر ایشان شبنون آورد، ع طاقت پنجمه شیران نبود و بهر را عازم هرات شدند و شرف دستبوس حضرت خاقان سعید یافته بعواطف پادشاه مخصوص گشتند و آنحضرت در باب ایشان مشورت فرموده فرمان شد که ولایت مرخس سیدرغال امیر سلیمان شاه باشد و حالا صد هزار دینار کیکی و اسپان خوب عنایت نموده مقرر شد که بجانب خراسان رفته به امیر مضراب و شیخ خلجه پیوند، و این دران وقت بود که میرزا امیران شاه در حدود کابلش بود، و در باب آن خود رای یعنی امیرزا سلطان حسین ارکان دولت و اعیان حضرت عرضه داشتند که آن نادان قتل و هتاک بی باک در زمان حیات

له سس —، له ک: الثمانیہ، [زبدہ: وکان ذلک من دفی محرم الحرام سنہ عشر وثمانیہ]

له سس ورفار، له ک بآ: اتفاق، له فقط سس: خط فرستاد،

له ک: عاقل، زبدہ: خاطر، له زبدہ: مال ولایت، له زبدہ: سعید

له ک: کالیوس، بآ: کاپوش، بب: مثل من، زبدہ: کلبوش، له آ بآ بب: سس: میرزا،

له بب: قاتل، زبدہ: مثل نخ مطلع،

حضرت صاحبقران در سمرقند و باز در شام با غی شده و بعد از فوت آنحضرت با امر خلافت کرد و درین ایام از اردوی ظفر اعلام بی موجب روگردان شده بمیش میرزا خلیل سلطان رفت و امر او را بقتل آورده قصد او کرد و اموال خانیکه بتاراج داد اکنون نباید که ناگاه و عیاذاً بالله فتنه بزرگ ظاهر شود که جبرکسر [۱] جز بهانه تقدیر در خزانه تدبیر چیزی نمآید و در احوال او دلایل نفاق و در افعال او مخایل شفاق ظاهر و پیدا و باهر و هویداست ع بود نشان عداوت عیان ز سیمایش

یرلین همایون از موقف جلال تقاضیافت و امیر نوشیروان برلاس میرزا سلطان حسین را در بیرون [در شب] عراق بقتل رسانید امیر سلیمان شاه که با او عهد و میثاق داشت در طوس این خبر شنیده تنگدل شد و اظهار خلافت کرد ۱۰

ذکر یا غی شدن امیر سلیمان شاه و سایر قضایا که در خراسان وقوع یافت

امیر سلیمان شاه قاصد فرستاده پیغام داد که اگر حضرت خاقان سعید نوکری این بنده را خواهد داشت امیر شاه ملک را از پیش براند و نوشیروان برلاس را بقتل رساند چون این پیغام ناخوش بسمع اعلیٰ سمعه الله البشائر رسید آتش غضب زبانه زده با حصار لشکر با مثال داد و عزیمت جانب طوس و مشهد نصیم

له آیه ماس زبده : العیاذ الله قیاساً افزوده شد، ک آ با زبده — له
ک: نماید، نتیج از وی بجایمیش که از وی باب زبده ، ماس : عرب ،

یافت و رایات همایون بالشکر را و از دحام تمام بسازی قش* جام رسید و آنجا
 نوکر امیر سلیمان شاه آمده عرضه داشت که امیر عبد الصمد بن امیر سیف الدین را
 که داماد و محل اعتماد او بود طلبیده حضرت خاتون سعید امیر عبد الصمد را رخصت
 فرمود [و فرمود] که امیر سلیمان شاه را گوید که در معارک و مقامات مشهور خدمات
 پسندیده از تو بطلبیده آمده و حقوقی که ترا در دولت قاهره ثابت است از شرح و
 بسط استغنا دارد و همیشه بحکمیه همز مترشح دکن [و به کمال عقل متوشح* و
 بوسائل فضایل متمسک و با بادهای آداب متعلق و بباحث خلق و فصاحت نطق
 و طهارت ذیل و غزالت فضل و رزانت راسی و متانت فهم و نزاهت نفس
 و نباهت قدر از امر از زمانه ممتاز و بیگانه بوده و حضرت صاحب قران ترا بشناخته
 فرزندان و برادران دانسته، روز بار از* اهل اعتبار و وقت کار شمشیر آید [و
 و اعتماد و اعتماد ما بر سیرت خوب و سر سیرت مرغوب و ترا بد و تضاعف
 است میباید که بی اندیشه متوجه نشوی و اگر کسی را* شکایتی باشد بکنور بغور
 آن رسیده آید، امیر عبد الصمد [پیغام رسانیده] امیر سلیمان شاه عذری چند (۲۶۳ ب)
 نامموع تقریر کرد و گفت جمعی چند در اصاعت حقوق من سعی مینمایند و حالا

له با: بسار دقش، زبده: بسیاری غش، له از روی آ، له زبده: بحلیت
 هنر و غرور و شوش و کفایت مقامات مهبات تک مترشح، له ک: باب زبده: غزالت
 سراس: غزالت، له زبده: عقل، له زبده: رای، له ک: نیابت، بب:
 پهاست، له نخ دیگر: یکان، له ک: با لاک زبده: از آن روز باز در میان امرا و ارکان
 دولت از معتبران و ممتاز از معتبران ممتاز بود وقت کار در دل دشمنان همچون تیغی جان
 کداز، له بآبدش: بوده، له سراس: تودر، له باب سراس: از کسی،
 آ: کسی، (زبده: اگر چنانچه از کسی شکایتی دارد)، له آ: رسانید، له آ: —

ملازمت آنحضرت بعسل مصطفی ماند که از بیم بیش زنیوران بنوش آن نتوان
 رسید، تنعمات فراوان و لذات بیکران ازان دو تخته دیده ایتم اکنون که
 سیر در لوزینه و نمک در پالوده باشند چه حلاوت ماند، و امیر عبد الصمد در
 آمدن مبالغه مینمود امیر سلیمان شاه مقرر کرد که امیر جهان ملک آید تا بر آتش بینم*
 و امیر سلیمان شاه بجانب قلعه کلات رفته آنرا محکم ساخت و بعضی متمردان
 پیش او جمع آمدند، حضرت خاقان سعید در ولایت جام میرزا الغ بیگ را
 بر سر اغزوق گذاشته و امیر شاه همک را در رکاب او باز داشته از قریه خربرد
 ابغار فرمود، و چون رایت آفتاب آیت سایه همایون بر صحرای طوس و مشهد
 مقدس انداخت امر که در سرحد خراسان بودند و میرزا امیرانشاه و میرزا ابابکر
 را بجانب عراق* یراق تمام ساخته روان فرمودند درین ولا باز آمده شرف
 بساط بوس یافتند، و امیر عبد الصمد از پیش امیر سلیمان شاه آمده سخن او بعض
 رسانید و آنحضرت بر حسب التماس او امیر جهان ملک را پیش او فرستاد و میرزا
 الغ بیگ و امیر شاه همک با اغزوق به اردوی همایون پیوستند، و امیر جهان ملک
 رفته سخن گفته امیر سلیمان شاه بوعده وفا نکرد و چون جهان ملک باز آمد آنحضرت
 امیر مضراب را بجانب کلات فرستاد، درین ولا قاضی امیر حرکیش بن امیر تولا*

له بے : لغات له آ : ام له بآ بے ساس زبده : پیدا شد

له ساس : برافت بینم ، زبده : سن فرزند خود را معاصب او پیش بندگی حضرت فرستم
 و بعد از دو ماه خود نیز متوجه شوم له بقول صاحب زبده غرض از گذاشتن شاه همک آن بود
 که شکایت امیر سلیمان شاه اکثر از او بود چون او حاضر نباشد شاید که امیر سلیمان شاه رعیت
 آمنت کند له آ — ، له آ : میرانشاه ، له با — ، له صاحب زبده گوید که قاصد
 از جانب ماخان آمده بود ، له بے ساس : جرکس ، آ : حرکس ، زبده : جرکس له با — ،
 آ بے ساس : بن تومان ، زبده : بن تیمان

رسید و بموقف عرض رسانید که جماعت ترکمانان قزاقان را که حضرت صاحبقران ایشان را از ولایت روم کوچانیده بمملکت ماوراءالنهر رسانیده بود از آنجا که بخت بدین سرحد آمده اند حضرت شاهرخ امیر سید خواجه و امیر شهابمک و امیر جهانمک را فرمود که ایغار کرده سر راه ایشان را بگیرند و امیر سید خواجه در اثناء راه پسر پیر پادشاه سلطان علی را که از سمرقند گریخته به استرآباد میرفت گرفته پیش حضرت فرستاد و آنحضرت او را تربیت کرده با خاتون پدرش بجانب پیر پادشاه روان فرمود و برادر سلطان علی سلطان حسین را نگاهداشت و پیر پادشاه را استمالت داده پیغام داد که بدستور زمان حضرت صاحبقران آن ولایت بر ایشان مقرر است باید که ترو و بخاطر راه ندیده و از سر استظهار پیش ما آید که درباره او عافیت زیادت بطور خوبه رسید و رایات همایون ۱۰ متوجه کلات گشت امیر سلیمان شاه کلات را گذاشته بجانب سمرقند گریخته و حضرت خاقان سعید بزیارت معظم و تربیت مکرم صاحب السیر و الطیر سلطان ابوسعید بن ابوالخیر قدس سره مشرف شده سعادت زیارت بجای آورد و اولاد بزرگوار آن بزرگوار را نوازش فرمود و امر که بر سر راه اقوام قزاقان رفقه بودند جمعی را مقید ساخته بحضرت رسانیدند و آنحضرت امیر سید خواجه را بجانب کلات فرستاد که آنچه از امیر سلیمان شاه مانده باشد ضبط نماید و آن نواحی

له آ: قزاقان ۵۰ زبده: سعید ۵۳ با ب: سس — ۵۴ آ: کند: ب: سس:

کیر: ۵۵ آ با ب: حسن در زبده گفته است که وی برادر خود تر

سلطان علی بود ۵۶ آ: فرستاد ۵۷ آ: نداده

۵۸ سس با ب: بعش + : العزیز ۵۹ آ: و قزاقان زبده: ستار

۶۰ زبده: سعید

را از متمروران پاک ساخته قلعه که سلیمان شاه عمارت کرده خراب کند؛ و ریات
ظفر آیات بجانب دارالسلطنه هرات عود نموده هفتم جمادی الاول * نزول فرمود
دین اشنا ایچی شاه قطب الدین از جانب سیستان آمده عرض داشت که شایان
فراه شاه علی و شاه غیاث الدین پسران شاه جلال الدین یا غنی خواهند شد و شتاب
بهین خبر رسید، امیر حن جاندار نامزد آن طرف شد که آن فتنه را تسکین دهد
و هر دو برادر یا غنی را بدست آورده بیاسا رسانید و آن مملکت را از شر آن *

(۱۲۹۳) امین گردانید [درق ۲۶۴]

ذکر عزیمت میرزا لغ بیگ بجانب اندخود و شبرغان و شرح بقایای قضایای خراسان

۱۰ رای آفتاب اشراق سلطان آفاق یراق آن دید که میرزا لغ بیگ و
امیر شهاب الملک بجانب اندخود و شبرغان رفته ضبط آن طرف نمایند و عیث
را در باب دارانی و فرمان روائی آنخه یراق و معلمت دانند فرمایند و ایشان
بآن سرحد رسیده چند سوار بزبان گیری از حیون گذرانیدند و سواران عیسی و

له ک آ مثل من، در نسخ دیگر و زبده: قلعه را * له با: ربیع الاولی زبده: حماد

الاول سنه ثمان و (ثمان) مایه * له آ: رسیدن، (زبده: متعاقب و متواتر

چند کس از شاه قطب الدین رسیدند و بهین معنی عرضه داشت)

له آ: یا غنی شده را بیاسا رسانید * له آ: ایشان

له آ: —

خضر خواجه را گرفته باز آمدند، میرزا بالغ بیگ خضر خواجه را پیش حضرت خاقان سعید فرستاد و عیسی را بجانب میرزا پیر محمد که در مدینه الرجال بلخ بود روان فرمود، و امیر سگید خواجه مهمات قلعه کلات که بعده او بود ساخته و پرداخته بشرف بسا طبوس رسیده مسامی او مقبول آمد و چون تجدید سپرک پادشاه را گریزانیده و پسر او را گرفته و سر برانرا بر انداخته و خراشانات را مضبوط ساخته بود و او خود پسر امیر شیخ علی بهادر که شایعست و دلاوری او محتاج بشرح نیست حضرت خاقان سعید او را تربیت فرموده، در کلیات مهمات ملکی و مالی صاحب اختیار مطلق و امیر الامر شد و روی بضبط مملکت آورده عرضه داشت که مودود گرم سیری تا غایت شرف بسا طبوس نیافته فرمان اعلی نفاذ یافت که امیر جهان ملک متوجه جانب غورو ۱۰ گرمبر شده دفع سرکشان و متمردان آن نواحی نماید، و درین ولایت امیر موسی کاو امیر منک و ولایت خوارزم را گذاشته* سعادت ملازمت در یافتند و بعاطف پادشاهان مخصوص شدند و چون فصل شتا باختر رسید رکاب نصرت انتساب بجانب سیلاق بادغیس در حرکت آمد، و در منزل [قرقل] رباط خیر محاربه

له دزبه بعدش: قومین له آ — له دزبه بعدش: بن جهانگیر

له زبه: سعید هه بآ بیه سس — له بآ: خراسان

له ک: شهاب مست، اشن تن هه آ بیه سس: شرح له ک: داوود، اما بر صلا

شل تن زبه: مودود له آ بآ: نفاذ له بقول صاحب ترجمه: امیر موسی کاو

خوارزم و امیر منک از خوق آن ولایت را باز گذاشته آمدند — در آ خوارزم بجای خوانم

را — له آ بیه سس: شد

له از روی زبه و بآ بیه و سس، آ: قرقل

میرزا پیر محمد با میرزا خلیل سلطان رسید، و در موضع شترکی از طرف ماوراءالنهر
 بهد علیا رقیه خانیکه که دختر امیر کیمسور بود و فرزند سعادتمند میرزا محمد سلطان
 آگه بیکی که حرم محترم میرزا الخ بیگ بود رسانید* و حضرت خاقان سعید نشا
 و انبساط فرموده چند روز بعیش و عشرت گذرانید ع
 در جهان به زعیش کاری نیست

ذکر محاربه امیرزا پیر محمد جهانگیر و میرزا خلیل سلطان

دران زمان [که] میرزا الخ بیگ و امیر شاه ملک به اند خود و شترخان*
 رسیدند امیر شاه ملک بکنار آب رفته پل بست و میرزا خلیل سلطان بلب آب
 آمده فراوان او از پل که امیر شاه ملک بسته بود گذشته بانو کران امیر شاه ملک
 جنگ کردند و دو تخته به قربت مشارالیه* بقتل آمد و از طرفین سل و رسیل
 آمدند کرده بر مصالحه قرار یافت و میرزا خلیل سلطان بجانب سمت رفته
 امیر شاه ملک نیز باز گشت، و میرزا پیر محمد امیر شاه ملک را طلب کرد و در
 بلخ ملاقات کرده، میرزا پیر محمد از میرزا خلیل شکایت بسیار نمود و خواص او گفتند

له زبده بدش + : جهانگیر، له آ: سستگی، بب: سترگی، در زبده این لفظ را
 "سترگاه" نوشته است و منیراحی که در مقلع برص ۶۰ سطر آخره مطبوع است له عبارت زبده:
 رقیه خانیکه دختر امیر کیمسور و خواهر سلطان محمود بود پرسید [در رسید] و فرزند [سعادتمند] میرزاوه
 محمد سلطان نوراند مرقد آگه بیکی که حرم محترم امیرزاوه الخیک کورکان بود رسانید
 له فقط در کت ندارد، له زبده: بحدود آمویه له ک: بکنار، و غالباً معنی این ک: 'در سطر بالا بود'
 له بآ: امیر و بجای مشارالیه،

میرزا پیر محمد ولی عهد حضرت صاحب قرانت و تخت باو میرسد که او آقا است
 و میرزا [خلیل ایبی*] الیچی پیش میرزا خلیل فرستاد و پیغام داد که حضرت
 قران کجا وصیت فرموده که تحت و مملکت خلیل سلطان را باشد، میرزا
 خلیل سلطان جواب گفت که آن قادری که تحت و مملکت حضرت امیر
 داده بود بمن نیز عنایت فرمود، و میرزا پیر محمد و امیر شاه ملک ازین جواب
 در تاب شدند و بدین سخن کلمه اختلاف از هر کنار در میان آمد ع
 حدیثی بود مایه کارزار

لهمکما ترتیب داده از آب گدشتند و از آن طرف میرزا خلیل سلطان ا (در ۲۲۴)
 لشکریانرا احسان بیکران فرمود [ع] وَمَنْ وَجَدَ الْاِحْسَانَ قَدْ اَقْتَدَىٰ

له درک خلیل را قلم زده بالاش میر محمد، نوشته، آتش من، با مثل من بزیادت
 و، در آخر، بب: خلیل ایبی و — در زبده بعدش مضمون «و بدین سخن ... گذارد»
 آورده و پس از آن ذکر الیچی فرستادن و جواب خلیل سلطان و لشکر کشی جانبین را،
 له باب: صاحبقران، له بب: تقیاً،

در زبده درین موضع گوید: و آنجنان خزینه که [مکر را] از دتهاید باز آنجه در
 خزانها نمک و بادشاهان و خاندانها قدیم ممانک [مکر را] ایران و توران و قوای آن
 چون روم و شام و هند و افریج جمع گشته بتدریج در مدت حکومت امیر صاحب قران انارند
 بر بانه در خزانه ارک سمرقند جمع آمده از نفوذ و جواهر و اسلحه و اقمشه هر یک علامه جتا که
 اگر خزینه را خواستی که تحقیق کنند مجموع محاسبان آنکه در هیچ دور رقم سیاه [در اصل:
 سیاست] چنانک درین دور در زبده اند و کمال رسانیده نبوده اند [و احصا و ضبط
 و استیفاء آن عاجز گشتندی جز مام و تنک و دغای خیر چیزی باقی نگذاشت،

و در حوالی نصف دو سپاه جنگجوی شیرخوی روی در روی آورده جنگ پیش
 بردند و بزخم نیزه و تیر و گرز و شمشیر از پر دلان نفیر برآمد بیت
 تیرها در مغزها کرده مقرر همچون خود نیزه در شخصها همچون روان گشته روان*
 غالب و مغلوب مزوج شده ضارب و مضروب مخلوط گشته بود، میرزا اخیلیل
 سلطان بقوت بازوی دلاوران ماوراءالنهر و جلالت پهلوانان خراسانی و
 بهادران عراقی که هر یک چون برق از مین تیغ* آتش میفشاندند و گرد تیر
 بهاران خون می نشانند بر قول میرزا پیر محمد حمله کرده از جای برداشتنند و اول
 جماعت ارلات گریخته جو انفار و یرانفار پریشان شدند* و میرزا الغ بیگ
 و امیر شاهبیک چون دیدند که قول از جای رفت ایشان نیز عنان بر تافتند
 ۱۰ و احوال و اقبال بلخیان بدست سمرقندیان افتاد و خانیکه گرفتار گشت و میرزا
 خلیل سلطان درباره گرفتاران کرم فرمود و همه را در حرم امین و نعیم احسان
 بجائی داد و ذک یوم الاثنین الثانی من رمضان، و حضرت خاقان عبید
 امین خیر شنیده عنان جهانبگشای بآن صوب معطوف ساخت و میرزا الغ بیگ

له در تیره گفته است که ده من خلیل سلطان و جمعی خراسانیان دعا قیام و امیر برندق جهان شاه با
 چند تومان بر دست راست و امیر ارغون شاه و امیر سلیمان شاه بر دست چپ و دهین نفر
 امیرزاده بیر محمد و قول بر دست راست او و نوشرهان بر لاس و بر دست چپ امیر شاهبیک
 و یار و کار شاه ارلات، له زبده: کشته روان همچون روان، له ک: مجروح، آشل تن
 د زبده: ضارب بر مضروب و غالب بمغلوب مختلط گشته، له آ: تیغ مین، له آ بی: می نشانند
 له آ بی: می نشانند، له زبده: که میخواستند امیرزاده بیر محمد روی بر پشت
 له با بعدش: و امان، زبده: عدل (بکای امن)، له آ با بی: ساس زبده:
 ماوا، له زبده: کان ذلک فی،

وامیر شاهیملک بشرف ملازمت رسیده بموجب اجازت یکماه در ولایت باغیس
توقف کردند که اسپان ایشان فرستاده، و در منزل ناری قشون امیر قشون
که آنحضرت او را پیش میرزا خلیل سلطان فرستاده بود مصوب توکر او باز
آمده عرضه داشت که میرزا خلیل سلطان ع عذرخواهی نموده میگوید
که ما بر همان عهد و پیمانیم اما چون میرزا پیر محمد از آب گذشته بولایت ما
ور آمد ما نیز جنگ کردیم و خدای تعالی تبارک و تعالی نصرت داد* حضرت
خاقان سعید مزید جاوونی قربانی* را بانو که میرزا خلیل سلطان فرستاد و
پیغام داد که ما نیز بر همان عهدیم ع

بر همانیم که بودیم و همان خواهد بود
اما امیر سلیمان شاه و ارغون شاه و احمد چهر بولایت ما در آمده قربانی کرده
اند و چون سپاهی سپاه ما دیده اند کانه محمد مستنفره قذرت
من قسوسه که گریخته اند اکنون ما تا کنار آب عزیت داریم میباید که
خلیل سلطان نیز بکنار آب آید تا ما جرای گذشته داشته ع

له زبده : پیش از رسیدن ایشان خبر رسیده بود که امیر سلیمان شاه و امیر ارغون شاه و
احمد چهره از آب گذشته اند و بعد از ولایت شهورغان و اند خود در آمده اند، بموجب آن
خبر عزایم بادشاهانه ... در مسارعت بدان طرف تعین نمود،
له با : شوند ۳۵ آ : قشونین، زبده و بیت مثل من،
له آ : بیت ساس - ۳۵ فقط در ک، ۳۵ با - در نسخ دیگر و زبده
"تبارک و تبارک" ۳۵ ک : جاوونی و قربانی (اما در ک بر ص ۶۲ س ۴) با مادنی قربانی
سخی جانی قربانی، آ و زبده مثل من، ۳۵ زبده بجا میسور آئیده تا "عزیت داریم" چون
این جرأت معلوم شد ما نیز متوجه شدیم اکنون ما نیز تا کنار آب عزیت داریم الز ۳۵ با : ما را
نه زبده : گذاشته *

عهد و میثاق تازه گردانیم

و اگر خود نیاید امراء معتبر فرستد تا با کسان ما سخن گفته بهر چه مقرر شود اذن
 بگذریم، و چند روز موبک فیروز در سیلاب پور آقان و ایلات توقف نمود و
 از انجا مزید جادونی قربانی* آمده و دولتخواه چنگیز خان* را همراه آورده
 عرضه داشتند که آنحضرت هر گرا صلاح دانند بکنار آب فرستند که ما
 امیر المرداد و امیر ارغونشاه را تعیین کرده ایم، آنحضرت امیر مضرب
 را بدین مهم نامزد فرمود و جناب قاضی قطب الدین* عبد الله را مصاحب
 او ارسال نمود، و امیر جهان ملک که بطرف گرمسیر رفته بود مودود را شکسته
 و متاصل ساخته و از حدود ولایت بیرون تاخته و قلعه و فشانای* را عمارت
 کرده و امیر سیفعل گرمسیری و حسام الدین غوری را کوئال فشانده با انجائی
 بسیار به اردوی همایون رسید، و علی بیگ که با جهان ملک بود پیش آمده از
 امیر شاه ملک نقل کرد که من بسبب بزرگی شیخ خواجه بلشکر زرفته ام،
 آنحضرت عتاب بسیار فرمود که چه راه دوست که این نوع سخن گوید، و بای
 سفر تو اچھی را پیش او فرستاده فرمود که مقرر آن بود که یکماه در بادغیس

له بیت — زبده مثل متن ' له آ: لولاقان ' یا: یوراقان (زبده): " چند روز در
 سیلاب پور آقان نمود و از انجا کوچ فرموده بالمارفت " و در سطور آینده ص ۶۳ نیز المار
 نوشته است ' له آ: جادونی قربانی ' نیز رگ به ص ۶۱ ح ۲،

له زبده: جنگیو ' له آ: معین ' یا سرت: مقرر له زبده —
 له زبده بدش: بن ملک له زبده: در سای له آ: سیفل زبده: سفیل
 له بیت: ادبجای له زبده: سعید

له آ: ای مثل بیت: ای پقل، سرت: ای ققل، یا: یا سیفل زبده —

توقف نماید حالا چند روز زیادت شد باید که فی الحال متوجه شود و اگر بلشکر
 نمی آید در ولایت نماند و بهر جا خواهد بود، و آنحضرت از ایلات متوجه
 دار السلطنه هراة [ورق ۲۶۵] گشته و آب مرغاب گذشته پیش از لشکر (۳۶۵)
 بایلغار بشهر آمد، و امیر شاهملک از راه یکم الک بجاناب میرزا پیر محمد
 جهانگیر [رفت]

ذکر مخالفت امیر شیخ خواجه بن امیر شیخ علی بهادر

امیر شیخ خواجه چنانچه مذکور شد راه امیر الامرائی یافته مجموع مهمات کلی و
 جزوی * بقول و قلم او منوط و مربوط بود و او خود را مستغنی دیده بموجب
 کلامه ان الله نسان لیطغی ان سواک استغنی مزاج او از مناج اعتدال
 انحراف یافت و رفتن امیر شاهملک ضمیمه آن شد که سودای حکومت ۱۰
 باستقلال در دماغ پیدا کرد، جمعی امیر زادگان مثل پسران امیر سیف الدین
 عبدالصمد * و طاهر و فاضل * و پسران امیر اوج قراشمس الدین و شیخ علی
 و ابو مسلم و محمد بیگ و تیمور ملک دولدای و محمد فضل الله و عدله او فریفته

له باء، له با ب ساس : هر له زبده : ۱۱۱، برص ۱۲ : ۲۷ : ۱۱۱
 له آ : الک با : اولک ، بیه شل متن ۵۱ از روی آ، در زبده : ویش از آنکه
 بنکی حضرت پرسید [برسد] امیر شاهملک از آنکه و کذا، اولک بجاناب امیر زاده پیر محمد بن
 امیر جهانگیر رفته بودند ۵۱ کذا در زبده در عنوان ، ۵۱ در زبده بعد عنوان : در
 آخرین سال هشتصد و هشت ، ۵۱ زبده : سمید ۵۱ آ : کل ، با : کل و کل ، بیه :
 کل و کل ، ساس : کل و مالی زبده موید متن است ، ۵۱ زبده : امیر عبدالصمد
 له ساس — ، له زبده : شیر

شده از بندگان حضرت روگردان گشتند و امیر شیخ خواجه نماز شام غره
 ذی الحجه باتفاق این جماعت از حرقا نیک* سوار شده متوجه جام گشت
 چون این صورت بر رای القی که ع یکذره ز نورش آفتاب میست
 روشن شد فی الحال در نیمشب با جمعی که حاضر بودند پای عزیمت در رکاب
 سعادت آورده متعاقب او روان شد، علی الصباح در صحرای تو برگ*
 بدیشان رسیده کشتی فرستاد که چرایا غنی شده آید و آن حضرة کیساره در میان
 ایشان راند، همه پیاده شده در گریه و زاری آمدند و بگناه معترف
 گشته در پای آنحضرت افتادند، آنحضرت مرحمت فرموده کرامت عفو
 ارزانی داشت و همه را فرمود که سوار شده ملازم رکاب ظفر انتساب باز
 گشته به پل سالار رسیدند و آنحضرت اعتماد کرده پیشتر بشهر آمد جمعی که
 موافق شیخ خواجه بودند گفتند اگر ترا معاف دارد فردا هر یک ما را*
 بعقوبتی کشت که مرغان هوا را بر حال ما گریه آید، ما کوچ ترا از خود جدا
 نمی کنیم، همه باز اتفاق نموده عازم صوب جام و طوس شدند و حضرت
 خاقان سعید عزم انتقام جزم فرمود، درین اثنا توکل تیمور توپچی از

له هس: بندگان، له زیه: سعید، در زیه: بدش: + سنه ثمان و ثمانایه،

له با: حرقا نیک، زیه: از قیتول خود که ظاهر دارالامان هرات ... که محرمانک

معروف است، له بی: هس: آفتابست، له زیه: موبدک

له زیه: کس، له آ: شدند، له بی: هس: بی، با: بیل زیه:

له س: سالار رسید، له بی: —، زیه: مثل من،

له س: ما را هر یک، بی: مثل من، زیه: هر یکی را از ما

له زیه: جدائی مر، له آ: فرموده،

پیش امیر مضراب آمده عرضه داشت که مادر کنار آب بسیار بودیم میزد خلیل
سلطان یو عدد وفا کند و حکم شد که امیر مضراب بپایه سریر اعلیٰ آید و آنحضرت
امیر حسن صفونی ترخان و امیر فرمان شیخ را پیش سید خواجه فرستاد و پیغام داد که
تو کیستی؟ و چه خواهی شد؟ کجا از پیش من بهتر خواهی بود؟ هر چه رفت و
گذشت الماضی لایذکر ما گناه تو عفو فرمودیم و همان موچه و راه معین آشتیم
بیت

بیا و عینان بر جای خود باش کنان مقبول تر باشی که بودی
اما بشیخه خواجه رسیده و نصیحت کرده، مقید نیامد، و آنحضرت میخواست
که او را بعنایت باز آورد قطعه
برفق و عدل جهان را بطاعت آورد اگر چه حکمش عاجز نبود از اگر اه
ریشه خاک جنابش ز قدر بر افلاک فتاده نام بزرگش ز جود در افواه
چه گفته اند بیت

کس درختی که پرورد عمری بی ضرورت ز بیج بر نکند
درین و لاخبر آمد که مودود گرسیری باز بسرد غور آمده خرابی میکند آنحضرت
امیر اولیس بن امیر آقبوقا و طغاشی مرکز را تا مزو آن طرف فرمود و اعلام
ظفر اعلام میت و سیم ذی الحجة الحرام از دار السلطنة هراة بصوب طوس در

له بیت : میرزا ، زبده مثل من ، له ک سید ، زبده ، سعید
له آیه هس زبده : موجه ، با : مورچه ، له ک : بسید ، له آ هس :
رسید ، در باین بیت را ندارد ، له آ — ، له زبده : آقبوقا
له زبده : طغاشی ، له هس : مرکز ، زبده مثل من ، له بجایش در زبده :
سند شان و شامایه ،

جنش آمده مرغزار شبر تو که فراتش ربیع در فضاء آن دیبائی هفت رنگ باز
 کرده بود غنیم اقبال و معسکه اجلال آمد ، و امیر مضرب که در کنار آب آمویہ بود
 ملحق شد و از جانب طبرس نوکر امیر یوسف جلیل که وارفته آنجا بود مکتوبی
 گرفته آورد که امیر شیدخواجہ بدست نوکر برادر خود یوسف خواجہ بمیرزا اسکنده
 نوشته بود مضمون آنکه خراسان برای شما مستخلص میگردد انم ، چون این معنی
 ۲۶۵ ب بطور آمد دیگر امید بهیود نماند ، و از جانب سید خواجہ محمد شی آمده نمود
 که او بر مخالفت مصراست ،

وقائع سنہ تسع و ثمانمائه ذکر نہضت خاقان سعید بجانب طبرس مشہد مقدس

۱۰ غرغره محرم الحرام سپاہ گردون احتشام بجانب جام حرکت نموده جمعہ بیستم
 ماہ آن بقعہ متبرک بظلال مواکب و فعال مراکب متقل و مہلل گشت و

۱۱ با یک ساس : بشرق ، زبده : بشرق ۱۲ آ : دیباچہ ، زبده : مثل من ،

۱۳ زبده : و در آن منزل خرم بقتہ توقف فرمودہ خلال آن احوال امیر مضرب الخ

۱۴ با و زبده : غلیل ۱۵ ک : سید

۱۶ با بعشش + : امیر ، ۱۷ زبده : یادگار از قوجینان کہ از نوکران

بند کھنرت بود با سعید خواجہ بودہ از و بر کشتہ ہم در منزل بشرق تو بساط بند کھنرت

رسید ، ۱۸ با : گفت ، ۱۹ بی : شام ،

۲۰ زبده : بیستم ، ۲۱ زبده : شکل و ملک ،

حضرت خاقان سعید بهمنی عقیدت و حسن ارادت بمزار مبارک و تربت
متبرک مهبط انوار الکشف و الالهام شیخ الاسلام احمد جام قدس سره نزول
فرمود و شرایط زیارت بجای آورده از روح مقدس آن آفتاب هدایت
قطب سپهر ولایت استمداد نمود و اولاد بزرگوار او را رعایت فرمود و
عصا و صدقات مستحقان رسانید و از انجا بقریه خرچرد آمده، نوکر میرزا
عمر بهادر رسید و غرنه داشت که احرام خدمت بسته بسبب عدم اسباب
سفر آهسته می آید، آنحضرت دلداری نموده فرمود که فرزند و برادرست
مملکت و خزانه دریغ نخواهد بود، روز دیگر که شهباز انجم تیغ زر اندود
از قریب نیلگون بر کشید از لمعان آن عرصه گیتی منور گره دید رای عالم
آرای اقتضای آن فرمود که عرض لشکر و احتیاط اسلحه و جیبا نماید نظم ۱۰
بفرمود تا لشکر نامدار شدند از پی جیبه دیدن سوار
بر آراستند* از پی عرض صف گرفته همه تیغ و نیزه بکف
شد از بیرق [د] گون گون و دوش هوا سرخ و زرد و کیود و بنفش
تو گشتی جهان سر بر آهین است و یا کوه البرز در جوشن است
همو گشت از گرد چون آبنوس بر زید ارکان ز آواز کوس*
آنحضرت چون شاه انجم بر الملق گردون سیر سوار گشته تومان تومان
و قشون قشون احتیاط فرمود و لشکریان لشعر
بیکره همه نعره بر داشتند ستانها بگردن بر افراشتند*

۱۵ زبده: بر آراسته ۱۶ از روی آ، زبده: بر دوش (بجای بیرق و)

۱۷ زبده: زمین سر بر آهین ۱۸ عطا با — ۱۹ زبده: فرموده میگفتند

۲۰ زبده: برداشتی ۲۱ زبده: بر افراشتی

که شام زمانه بکام تو باد سپهر و ستاره غلام تو باد
 چون رای همایون از عرض جیبا باز پرداخت آفتاب مرحمت آنحضرت بار دیگر
 سایه عاطفت بر حال سید خواجہ انداخت و کمال رافت نیز رخصت نمیداد که جمعی
 که بی اختیار فرمان بردار او شده اند مرکز دایره عنا و سوخته تیره بلا شوند
 بیت که آتش چو در بیشه یابد گذر در آن بیشه فی خشک ماندند تر
 ذکر او با غار باقدی* را پیش او فرستاده ملتزمات او را تقبل ننمود و مطالب
 او را تعهد فرمود و با غار باقدی* با و رسید آنچه شنیده بود رسانید اما ع
 چو گوش هوش نباشد چو دهن حسن مقال

حضرت خاقان سعید چون استمرار او بر نشیوه عنا و معلوم فرمود آتش حمیت
 ۱۰ زیانه زده بر براق برق حدت با و سرعت سوار شده لشکر منصور چون کوه آهن
 در حرکت آمد و از نوای قریه خرم و نهفت نموده در حوالی رباط سنگ بست
 شانزدهم محرم نزول فرمود و از آنجا بمنزل یاقوتہ* بمساع جلال رسید که سید
 خواجہ تنگ اسب فرار تنگ بر کشید* و بصوب قلعه کلات که دیده گردون مثل

له با: امیر سید، زبده، سعید خواجہ، له گ: فی ۳ زبده: قاریاقدی،

له با: اوسط محرم قریه یاقوتہ مشهد محل میون شد و من: شانزدهم محرم بمنزل یاقوتہ آمده، زبده:

شانزدهم محرم سنه فتح بحوالی رباط سنگ بست نزول فرمود از آنجا قراول روان گردانید

چون رایات همایون بمنزل یاقوتہ ادعای فزود آمدند خبر رسید که چون امیر سعید خواجہ از وصولی رایات

همایون واقف شد انج ۵ زبده: سعید

له زبده: تنگ اصیب قرار فرار تنگ بر کشیده، ک: فرا (بجای فرار)،

آن حشینی حصین* ندیده رفت و خواست که آنجا متحصن شود جمعی یهزدهان که با او بودند فوجی را* سعادت ازلی مساعدت نمود و ارکان دولت را شفعه شدند

بهیت گردن تنیغ و کفن صفدران نهادند و بر زمین در زمان مکارم اخلاق آنحضرت همه را لطف عفو و کرامت امان از زانی فرمود و بجزم زیارت قلب سپهر ولایت و اختر برج سیادت در دریای سعادت و خمره شجره نبوت نور حدیقه امامت نور حدقه رسالت بهیت

علی ابن موسی رضا گوی و بس که القاب یابد ز اسمش مشرف بشهد مقدس آمد و مراسم تعظیم و شرایط تکریم مزار مورد الافوار بجای آورد و سادات عظام را انعام و اکرام فرمود و عازم را دکان شده دران فغای

۱۰ دلکشا [ورق ۲۶۶] قبه سراپرده و بارگاه با وج مهر و ماه برآمد درین اثنا (۱۳۶۶) بعرض همایون رسید که حواجه علی نصر الله ترشیزی قلعه پشته وارود را معمور ساخته دعوی هواخواهی امیر سید خواجه میکند آنحضرت امیر مضرب را نامزد آن مقام

له آ: حصن حصین ' بآ بیت سس: حصن حصینی ' زبده: حصی حصین

له شاید " از جمعی " باید خواند " عبارت زبده این طور

است: بصیرت [بصوب] قلعه کلات ... با معدودی چند ذکر [از زبور خود زخرد] اعلی بودند خواست که بدان قلعه متحصن گردد و فوجی عظیم را از اسپان که عازم او بودند سعادت ازلی و

[....] مساعدت نمود الخ له بعدش در آ: را ' بآ بیت سس مثل متن ' له آ: ' بآ بیت سس مثل متن ' له آ: ' له زبده: و در روز

دوشنبه هژدهم محرم مذکور ... عنان ... برست شهید مقدس ... محطوف فرمود

له ک: سعادت ' قاصص از حدی آ بآ بیت و زبده: له ک: ولایت ' قاصص

از روی آ بآ بیت سس و زبده له ک: امانت ' آ بآ بیت سس و زبده مثل متن له بآ بیت: الرقی، زبده: الرقای له در آ بعدش: علیه الصلاه و السلام له زبده: شاره و بهیله زبده: بعد

فرموده علی نصرالله فرار نمود و امیر مضراب جهات او را گرفته* بموجب حکم
عازم هرات شدند و آنحضرت امیر لویه* را فرمود که بتحقیق احوال سید خواجه^۱ نماید
امیر لویه تفحص نموده تحقیق کرد که امیر سید خواجه [متوجه قلعه کلات شده و آنجا
شنیده که امیر علیکه و جمعی امرا بالشکر با سرخس و مرو عازم ارووی همایونند
و در مصیبت حیرت فرو مانده و الفراهی و قفه ظفر خوانده در گرگهای عظیم عزم
مازندران کرد] و پیشتر امیر عبدالصمد و امیر شمس الدین اعلی^۲ قرا را پیش ببرک
پادشاه بماندند و روان کرده بود، چون مضمون این خبر از نهادهای امیر لویه*
بر رای انور عرض یافت و امیر علیکه که کوکلتاش آنحضرت بود بالشکر عظیم منیمه
سپاه ظفر پناه^۳ بر حکم همایون نفاذ یافت که تو اچیان لشکر با مرتب ساخته
و فتر^۴ (دع) شأن^۵ بعض رسالت و حضرت خاقان سعید امراء توان و قشون و
صد^۶ [ه] و [هه] راتا آحاد مردم سپاهی^۷ انعام و اکلتا فرمود، و عاشر صفرا^۸
مرغزار را دکان عازم مازندران شد و در یلغار عاج^۹ خبوشان امیر شاه ملک از

۱۰

له زبده: بدکیمت خلقات علی نصرالله را سید و غال امیر مضراب کرد،
له آ: لویه، با بیب سراس و زبده مثل من ۳۳ ک: بتحقیق، تصحیح از
روی آ بیب ۳۴ از روی آ و بیب و با و سراس اما در آ امیر را ندارد، و
در سراس حال بجای احوال نوشته است، زبده: بر عقب امیر سعید خواجه بردند و تحقیق لوی
او کرده میاورند ۳۵ زبده: علیکا بهادر ۳۶ آ: اوج قرا ۳۷ با-
۳۸ آ: لشکر ظفر قرین ۳۹ بیب: پسان، با سراس: سان، زبده مثل من،
تله از روی آ، زبده: و مشکرا... آراسته کشت و دفتر باشان توهمات و قشون^{۱۰}

مژین ساخته بعض همایون رسانیدند، کم همیم... در باره امرا و اسفسلان و بیاداران
و لشکریان و کافه خدم و حشم... منایت و عاطفت میذول فرموده الخ ۴۰ آ: سپاهی را

جانب بلخ باردوی اعلی رسید و از ییلاق سملقان آنحضرت منگلی تیمور نمایان را که آبادان رسالت مشهور بود بجانب پیرک پادشاه فرستاد مضمون رسالت آنکه سیدخواجه را از حفیض مرتبه بندگی بذروه فلک سروری و امارت رسانیم سودای فاسد استقلال حکومت بردارخ او استیلا یافته بنوعی که از مرتبه قبول علاج گذشته و مواد رویه عناد چون با مزاج او ممزوج شده که شرهت باء موافق نصائح و مواعید مفید نیفتاد و بتخریب بلاد و تعذیب عباد دست فساد برکشاد و چون از توجه ما آگاه شد بیت

نادیده زد دور بق شمشیر بگرخت چنانکه رو به از شیر
 اکنون چنان استماع افتاد که عزیمت آن طرف داشته توقع آنکه کاشن
 موافقت را بآب اخلاص تازه دارد و فتنه جانی را که سر از ریفه طاعت ۱۰
 پیچیده اند و پایی از وایره خدمت بیرون نهاده در حوالی مملکت نگه دارد
 بیت ارباب عقل را بنویسند اختلاف با دوستان دشمن و با دشمنان دوست
 و یقین شناسد که بغایت ربانی و بتایید آسمانی قدرت مراعات دوستان
 و قوت مکافات دشمنان حاصل است واللہ الحادی الی الصواب
 و اگر این معانی بسع خرد نشنود و صورت و خامت عدم موافقت ما بنظر

البقیه حاشیه ۱۲ در زبده رحلت از رادکان غیر موزع است و روز دوشنبه

عاشر صفر تاریخیست که درو منگلی تیمور را بجانب پیر بادشاه فرستادند چنانکه می آید

۱۳ ک: یغرا عاج، تعیی از روی آ، با: یغرا آجاج، بب: یغرا عاج، افس

یغور یا غاج، زبده: یغور آجاج

حاشیه ۱۴ با س: سملقان، زبده: سملقان ۱۵ زبده: من کلک تیمور نمایان را

که بادای، اما در ک به شک ح ۱۰ ۱۱ زبده: بیر که آ: جانب ۱۲ بب: فتنه ۱۳ افس:

بصیرت مشاهده کنند عواطف مابعد آصف مبدل گردد و آنچه در مشیت حق باشد
جنومی بظهور رسد که دست تدارک بدامن آن نرسد و سیعلم الذین ظلموا
انهم منقلب ینقلبون و چون مشکلی تیمور بصوب ازبکستان روان شد موبک
همایون چند وقت جهت حرارتش توقف نمود و عزم شکار فرمود؛

ذکر شکار فرمودن حضرت خاقان سعید در سیلاق سملقان

حضرت خاقان سعید در ناحی سیلاق سملقان هوای صید و نشاط شکار فرمود
و تواجیان جار رسانیدند که لشکر بفرستد شکار صحاری و جبال را در نورند و
وحوش و حیوانات را بصحرای آنحضرت براق برق صفت زیر زین آورده و
۱۰ عنان بهلال نعل ماه سیر زهره جبین داد؛ پادشاه زادگان * آفتاب پیکر و امراء
تواست لشکر و وزیرای عطار و شعار و سپاهیان مرتج اقتدار و اسپان مصر حملت
و سگان شیر صولت بر اثر شکار تاخته تیر نشاط هر طرف می انداختند سُرین آهوی
بپر عقاب پوشیده گشت و اوج هوا و صحن صحرا اندر پرده و چنده خالی شد
نظم برکشادند دست را بشکار بر شکاری زمانه گشت حصار
یوز بگرفت گردن آهوی باز بدرید سینه تیهو

۲۶۶ ب

له زبده معش + سخط له ك: و سیعلمو: زبده: سیعلمون

له زبده: استراباد له آبا بی: هاس و زبده: روز له زبده: کرام

له ك: له آبا: سملقان: هاس: سملقان له آبا بی: هاس

آبیرک: کتیب: پرکز: آماس: هرک: زبده: جهت برک: شعار: دیگر: جرم: شاه: ک: فرزند

زبده: نمد: له آ: پادشاه زادگان زبده مثل من له ك: تواست

گشته یازان بسوی گور کند چون شهاب از قفای دیو نژند
شد هوا همچو ابر فرودین از پر باز و باشه و شاهین
خاک شکارگاه از خون شکاری گوشت لعل بدشانی گرفت و سنگ خارا رنگ
یا قوت رسانی پذیرفت، و چند روز بنشاط شکار گذرانیده، در آن اثنا
قاعد رسید و بموقف عرض رسانید که میرزا عمر بها در نزد یک اردوی همایون
رسید ع بر اُمید دستبوس حضرت اعلی رسید

و کمر رسیدن میرزا عمر بها در بخدمت حضرت خاقان سعید

میرزا عمر بها در را چون با پدر و برادر امید مصالحت ننماید چنانچه شرح آن
گذشت و در ممالک فارس نیز مجال توقف نبود رؤی امید بدرگاه سلاطین
پناه آورد و عرض حال فرستاد مضمون آنکه التجا و اعتماد جز بحضرت خاقان سعید
ندارم بیست

جز آستان توام در جهان پناهی نیست سهراب انجمن این در حواله گاهی نیست
و الحالته بده * بجبهت ضعف مراکب و هرگونه تارب و و از سعادت و دستبوس
در منزل تحیر مانده ام، حضرت خاقان سعید فی الحال کسوت های خاصه و اسپان
نادر و تاج و کمر فرستاده فرمود که در سبزواری که مرا بود مایحتاج مرتب داشته
شرایط احترام بجای آورند نظم

سر پرده و خرگه و سیسم و زر قطار و مہار و کلاه و کمر

له زبده : بازان ، با : باران ، بب : ساس مثل من ، له آ — : در زبده پیش
ازین زیادتی دارد که افاده می کند که میرزا عمر از شیراز براه معاند ، چهارده ، و قون بمیزوار رسید
له بب — : له با بب : ساس : آوردند ،

زاسپان تازی که بشت تافتی بنگ روز بگذشته دریافتی
 میرزا عمر در سبزووار جمیع مایحتاج مرتب ساخته عازم اردوی همایون شد و
 غره ربیع الاول در سیدلق سملقان بموضع خواجہ قنبر سعادت دستبوس یافت
 و مناسب اثر پادشاهانه بکمال اعزاز ممتاز شد و خدم و حشم و خلعت‌های فاخر
 و اسپان نامدار مکرّم گشته و از غایت شفقت که در باره خود معاینه دید مضمون
 یالیت قوی یَعْلَمُونَ بما عَفَرْتُ رَبَّی وَ جَعَلَنی مِنَ الْمُکْرَمِینَ ظاهر ساخته
 بزبان حال فحوائی این مقال به ادا میرسانید که بیت

احوال بنده باز توأمی گرفت نو اسباب عیش و امن نظامی گرفت نو
 دین و لامنگلی تیمور* مصحوب خواجہ کی که پیر پادشاه از جانب استرآباد فرستاده بود
 ۱۰ رسیدند و سخن پیر پادشاه بعرض رسانیدند مضمون آنکه چون آنحضرت این ولایت
 را بمن مسلم دارد و جماعتی که پناه آورده اند به بنده بخشند و بدار السلطنت هراة
 مراجعت نمایند بنده ایشانرا با فرزند بملازمت فرستد تا در عبودیت راسخ باشند
 چون متمسکات زیادت از طور پیر پادشاه بود آنحضرت بحاجب استرآباد تهنیت
 نمود اما بسبب گرمای و حرارت هوا در رفتن شتاب نمی فرمود غ
 که گرما ضرر می رساند بسی*

له زبده : که له زبده : جو له بیت : راست : یافت : زبده
 موبد اوست : ' : با : داشته له زبده : الاخره : قس و شامایه
 هه : با : سس : سملقان : زبده : سملقان : له زبده : قس
 شه بیت : تارب : زبده : مغاخر : شد : ک : قدم : آ : زبده : مشق : له زبده : قزلبی
 شد : زبده : سملقان : تیمور : یمنان : له بیت : کی : له آ : رسانید : له با : —

ذکر محاربه که در مازندران واقع شد و انهزام پیر پادشاه و امیر سید خواجه

اول خزان که خسرو انجم سایه همایون بر برج میزان انداخت و بار دیگر بزر
تمام عیار مغربی هر دو پلّه ترازوی روز و شب برابر ساخت و فرّاش باد عرصه
بوستان را بمسطّاب زربفت * و دیبای شمشیر بیاراست و از پی انهزام گرمانیم
اعتدال آیین بهوا برخواست حضرت خاقان سعید چنگا مازندران در
آمده او اسطر بیع الآخر * بنواحی قلعه شائمان نزول فرمود و نوکر پیر پادشاه
بایزید چوپان در انجا بود ع رای عالی بر آن قرار گرفت

که چون منبع حیوة این طایفه سرچشمه استرا باد است هرگاه بعنایت الله تعالی
آن چشمه انپاشته شود هر آینه اینها چون ماهی بر خشک مانند بتا بران اصلا ۱۰
بأن قلعه التفات ننمود قطعه

شکر شاه جهانگیر خصمان ضعیف حیف باشد که شود ملتفت بگل جلال
ننگ بازان بود آن روز که عصفور کنش عارشیران بود آن روز که گیرند شغال

[ورق ۲۶۶] و سپاه گران بجانب استرا باد روان شد و قراولان در موضع (۱۲۶۶)
نرا سخانه محاربه کرده چند بهادر پیر پادشاه گرفتار شده بپا سار رسیدند و آفتاب

له آ — له زبده: زربافت له زبده: اوساط الخ

له با: شامسان، هاس: سامان له ک با ب هاس: جهان: آ: چوپان

له در زبده درین موضع افزوده که بایزید "مرد و عناد بیش گرفت" له آ: بدان:

له آ با بیت هاس: بیت له آ با بیت هاس: پکران

له با هاس: پکران له آ: پیاساق

رایت ظفر پیکر بر صحرای استر اباد طالع شد، پیر پادشاه بالشکه بسیار بعد و اوراق
اشجار و قطرات امطار ظاهر استر اباد را محسوس ساخت، لشکه منصور بموضع سیاه
بلاو* رسیده بنا بر احتیاط خندق میکتند که ناگاه پیر پادشاه با سپاهی همه چون
غنچه* و لاله در ع فیروزه و فختان لعل پوشیده و مانند زر گس خود زر بر سر نهاده
و بیدار تیغ خلاف کشیده از پیشته بیرون آمدند بیست

چو آمد با سپاه از پیشته بیرون زمین گفتی روان شد همچو گردون
پیر پادشاه در قول و شمس الدین اوج قرا و شیر علی و جعفر صاحب بر جوانان
و امیر سید خواجه و عبد الصمد و سید شمس الدین در بر انار، میمنه و میسر و قلب
و جناح آراسته ع رو بمیدان جنگ آوردند

۱۰ و لشکه منصور ترک خندق* گرفته در برابر آمدند [از] جوانان میرزا عمر
بهادر و امیر یوسف جلیل و امیر جهان ملک حمله کردند و از قول امیر علی ترخان
و تمام ترخانان دلاور عزم رزم جزم نمودند، و از بر انار میرزا الف بیگ و
امیر شاه ملک و امیر موسی کابرو دشمنان زدند، و و لشکه چون دو دریای مواج
از صحر جمل در حرکت آمدند و بسان امواج دریا بهم رسیدند نظم

له ک: سیاه بود زبده: سیاه بلا آ: سیاه پلاو، آ: سیاه بلاو، بی: سیاه بلاو
س: سیاه بلاو، تصحیح قیاسی ست، له زبده: با ترتیب و ساری [سازی] که در روز کارخانه خیال
مثل آن معتود نکرد همه چون غنچه له آ با بی: س: آمد، له بعدش در زبده+:
میان کرد پیدا بود لشکه جو در میخ تنگ تابنده اختره: جهان آمد همی لشکه بانبوه که که داشت کرد و داشت و کوه
له با س: و صاحب، و اما در زبده: و اورا ندارد بعد جعفر، له زبده: سعید له زبده: ترک
جر کردن له از روی آ با بی: س: زبده: از طرف دیکای جوانان،
له آ س: زبده: خلیل له در زبده+: و از بر انار قول امیر سید علی ترخان و امیر سید احمد ترخان
و امیر فرمان ش: له آ: حمله، زبده: مثل تن،

بجنبید هر دو سپاه گران تو گفتی که شد کوه و بیشه روان
 ز پیکان پولاد و پرت عقاب سیه گشت رخشان رخ آفتاب
 و از عکس سنانهای خون افشان و تاب تیغ شعله نشان روی هوا پرت شهاب
 و در فشان گشت و از خسته و کشته و دشت و پشته برابر شد، عاقبت بتایید
 ربانی تباشیر صبح شادمانی از افق سعادت حضرت خاقان سعید و نمید و نسیم
 عنایت از مهب الطاف سبحانی و زید و پیر پادشاه با صد حسرت و آه و برآه
 فرار آورد و چون دست ستیز و آوین بسته و پای هزیمت و گریز کشاده یافت
 روی از صف نیرو گردانیده بسوی بیشه و جنگل شتافت و سپاه منصور دست
 قهر بر آورده دشمنان را از پا در آورده و غنای او و امر و نوایهی استر آباد و
 مملکت جرجان بل تمام مازندران و در قبیله اقتدار بندگان کامگار درآمد و ۱۰
 بشمار لشکر از نفایس اموال چون کوه و دریا تو انگر گشتند، و از اینجا که غایت
 محبت آنحضرت بود و عنان از دست چاکسوار غضب ستانده و آتش خشم
 جهان سوز بآب لطف نشانده خط لا تشرب علیکم الیوم بر صحایف جلیم
 مردم آن دیار کشید و پیر پادشاه بجانب خوارزم رفته سید خواجه و عبد الصمد
 راه دراز شیراز پیش گرفتند ع همه کبود لب و زرد روی و سرخ شرک
 و شمس الدین اوج قر و سید حسام خواهرزاده سید خواجه * التجا بدرگاه عالم
 پناه آوردند و بعنایت مخصوص شدند، و فتح نامها با طراف ممالک در پرواز
 آمد و آوازه این فتح همایون در بلاد ربیع مسکون و ایر و سایر شد، و سید
 عزالدین هزاره جریبی که از کبار سادات بکار م صفات امتیاز داشت و

له در زبیه بعدش دو بیت نای دارد، له کی : سانه له آ —
 له آ : مفاعله زبیه : سمید له زبیه : سید خواجه خواهرزاده امیر سید خواجه
 له زبیه : امیر سید عزالدین، با شمس : هزار (بخای هزاره)

خاندان ایشان همیشه در مقرر عز خود بحکومت و دارائی رعیت آن ولایت متعین برادر خود را بملازمت فرستاد و پیشکشهای مناسب بعرض رسانید و در مجموع آن ولایات سگه و خطبه بنام والقباب همایون مشرف گشت و مولانا جلال الدین لطف الله صدر که در آن زمان سرآمد مدور جهان بود بهیم رسالت عازم ولایت ساری شد و شرایط رسالت بجای آورده، حاکم آنجا تقی اعظم رضی الدین سید مرتضی عهد و پیمان مؤکد بایمان ساخت که مدت العمر سراز خطه فزان بر ندارد و خدمت مولوی را رعایت بسیار فرمود* و همچنین مولانا صدر الدین* [برایم] صدر هزاره جریب [پیش سید عز الدین رفت و ایشان نیز آداب ایلی و انقیاد بجای آوردند ع زود باشد که جهان جمله شود تابع [او]]

۲۶۷ ب

ذکر تفویض ممالک مازندران بجانب میرزا عمر بهادر و ولایت خراسان بمیرزا الف بیگ کورکان

چون ممالک مازندران مفتوح و مستخلص شد ایالت و حکومت آن ولایت بجانب میرزا عمر بهادر مفوض گشت و زمام حل و عقد و عنان قبض و بسط آن فواجی

له "زبدۀ بعدش + : با صد کس ۵۰ در زبدۀ بجایش نوشته است : با سید ناصر الدین بجانب ساری روان گردانید که از ایشان عهد و پیمان ستانده بسوکنه مؤکد گردانید
 ۵۰ با آرس — ۵۰ که زبدۀ — از روی نسخ دیگر ثبت شد (اما در آستانه :
 هزار جریب بجای هزاره جریب) ۵۰ زبدۀ : با

۵۰ زبدۀ : : هزار جریب و ستمان فرستاد (بجای رفت) ۵۰ که : از روی نسخ دیگر ثبت شد ۵۰ با —

بر بقیه اعتبار و قبضه اقتدار نواب میرزا عمر گذاشته تمام ولایت گران و
 و همتان و استرآباد و دامغان بجانب شاه مومی الیه سپرده آمد و اسباب
 سلطنت او مهیا داشته امرای شجاعت پیشه ضرغام اندیشه در سلک ملازمت
 او منتظم شد و حضرت خاقان سعید فصاحت پادشاهانه و آداب خسروانه فرموده
 گوش هوش او را به لالی مشفقانه گران گردانید* و چون خاطر خطیر از ان خطب
 کبیر فراغت یافت عنان جهان کشای بصوب مملکت خراسان تافت ع
 با فتح و نصرت هممنان باز آمد از ماندان

و بولایت خراسان در آمده بمقتضی اگر مویا اولادکم و احسنوا آدابهم
 ایالت ولایت طوس و خجوشان و بکلات و باورد و نسا و یازر و سبزوار
 و نیشابور بجانب اختر سپهر شاهی سایه الطاف الهی مغیث الدوله و الدین ۱۰
 میرزا الخ بیگ کورکان تفویض فرمود و حسن معدلت و لطف مرحمت و برادر
 بلاد و عباد تعلیم فرمود و عزیمت دار السلطنت به راه تقسیم یافت و برین اثنتا
 مسامح جلال رسید که امیر موسی کا کوچ خود را بخوار زم فرستاد و او نیز متعاقب
 خواهد رفت خدمتش را مقبید به راه رسانیدند و آنحضرت چهارم جمادی الاول

له در اکثر نسخ: بنای میرزا
 له در زبده می گوید که "خواجه و مسالیه" ولایات مذکوره متن "باتوانج و لواحق و مسافرات آن
 بمحکم بوی بازگذاشت" له آبا ساس: شاه زاده مشار الیه: بیت: شاه مشار الیه
 له زبده: ضاعت له بجایش در زبده می گوید: و امیر زاده الغریک و امیر شاهنیک
 را مقرر فرمود که زمستان در استرآباد قشلاق کنند له در زبده گفته است که سلطان برادر
 شهبان حرکت فرمود له آ و زبده: ایوب: ساس مثل متن له ک:
 یازر: آ بیت مثل متن زبده: یازر: ملک به ترکستان ص ۳۳ له بیت آ: نشاوری
 له زبده: اثنای: آ ساس: الاخر

در دار السلطنت هراة نزول فرمود و وصول بـستقر دولت موافق بلوغ جرم عظیم
بود بمخافات نقطه انقلاب ششوی* و در آن ایام در خراسان قحط غلاد واقع شد که
در هیچ تاریخ مثل آن نشان نداده اند خاصه در شهر هراة* چنانچه یکین گندم بولین
شرع که دولست و پنجاه مشقال باشد ببلغ سه دینار کپی کت و مشقال نقره مسکو
تمام عیار بود رسید* و حضرت خاقان سعید بموجب الشفقة علی خلق الله
فرمان داد که انبارها کشاوند و یکین غله بیک دینار کپی بپردازند و اندک
خویش را اگر نیک خواهی نیک خواه خلق باش

[والله الموفق والمعين]

ذکر شهادت میرزا پیر محمد بن میرزا جهانگیر دست پیر علی تاز لعین*

۱۰

میرزا پیر محمد بن میرزا جهانگیر بن سلطان صاحبقران امیر تیمور گورکان پیر علی
تاز را از حنبض خدمتکاری با وج سرداری رسانید و او را* در امور مملکت
و رعیت صاحب اختیار مطلق گردانید و ازین نکته غافل ماند که هرگاه بادشاه

له ک: ششوی* هرس و زبده: ششوی له کذا ایضا در آ، بیت: غلایه* هرس:

غلای: زبده: غلای* له با هرس — له زبده: رسید که ازمان سه

وینار و [و العوایب: دو] مشقال نقره مسوک [مسوک] تمام عیار بود،

هه در زبده مصرع ثانی هم دارد یعنی عا که هرگز بدنیاید نفس نیک اندیش [را] و بعدش:

بتدریج در آن ایام قریب سی هزار خردار غله از انبار داد، سلطانی بدین طریقه بیرون آوردند،

له ک با هرس — از روی آ و بیت: انده بیت* و المعین* راندارد،

له زبده: سیر بادشاه، در با بیت* لعین راندارد له با هرس —

میرزا پیر محمد از فروغ مقدم رمضان در خلوت گماه باطن شمع اتابیت افرینته
 بود و بقظرات سرشک ندامت شمع سان میسوخت و در چنین وقتی پیر علی
 تازی باک ناپاک روز چهاردهم رمضان گرد سرا پرده آن شاهزاده سلیم
 القلب در آمده او را با جمعی خواص شربت شهادت چشاند و مرغ روحش
 از قفس تن پرواز گشتان بشاخسار طوبی برآمد و به ارواح شهدا فی
 مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِیکِ مُقْتَدِرٍ آرام گرفت، میرزا سید احمد
 میرک در شیرغان بود متوهم شده بخدمت حضرت خاقان سعید رسید و شرح
 واقعه بعرض رسانید، آنحضرت را امواج غم در بحر خاطر در تموج آمده
 افواج الم در سینه مسکن ساخت، عاقبت رضا بقضا داده گردن تسلیم نهاد
 نظم

۱۰

گرچه این حال سخت واقعه است چنان حکم کردگار این بود
 و امیر مضراب و امیر حسن صوفی ترخان و امیر نوشیروان بموجب فرمان در رکاب
 میرزا سید احمد میرک بطرف بلخ روان شدند، و درین ولا از جانب غور خبر
 آمد که اسپهبد غوری جمعی غوریان و سیتانیان را گرد آورده در آن حدود قتل
 و فساد میکند آنحضرت بیت و دوم رمضان عزیمت اسفرار فرمود و امیر
 حسن جاندار و امیر جهانلک را بطرف غور فرستاده عَرَه شوال بمستقر
 دولت باز آمد و اسپهبد غوری از توجه سپاه آگاه شده راه فرار پیش گرفت

له فقط هس : دی له کو : قعص ، با : قعص

له زبده : — ، له با هس — ، له با هس : بعرض

له با بب هس : بیت له زبده : امیر زاده

له کی : اسفرار ، هس : اسفراین ، زبده : سیراز

وامراجاهاست او غارت کرده جمعی که موافق او بودند بیاسا رسانیدند و آن
حدود ضبط نموده باز آمدند ، و پیر علی تاز چمن میرزا پیر محمد را از میان بر داشت
و مملکت وسیع و رقبه تصرف آورد سوداء ارتقاء مدارج سرودی برواغ
او استیلا یافت و کدوی سرش بشراب غرور میگذشته کلاه آرم از سر بی
شرمی برگرفت و سرب میغز او که از خرد موئی بهره نداشت بتاج رعنائی
بیاراست و چشم و دل او که از نور بصیرت بی نصیب بود بسره شونخ چشمی جلا
داد و ندانست که غدر و ظلم را دوامی و مکمل و باطل را نظامی نباشد و زلف
مستعار که بر رخسار تزییر و پندار نهاده انگشت نمای دیده و روان عالم
بصیرت گردد و نظم

هر که ز موی دروغ زلف نهد بر عذار روز عروسی شود شانه حکایت کند ۱۰
و حضرت خاقان سعید را آتش خشم مشتعل گشته سر صر قهر و حمیت در فزیدن
آمد و بجهت دفع مفسدان و قلع متمران عزیمت بلخ میفرمود ، ناگاه خبر آمد
که میرزا عمر بهادر بر سبیل طغیان عازم خراسانست ،

ذکر مخالفت میرزا عمر بهادر بن میرزا امیرانشاه کورکان

چون میرزا عمر بهادر در مازندران متمکن شد و نوکران را اقطاع تعین

له زبده : منقذات له بآ ساس : جمعی را له آ : بیاساق

له آ : آورده له بب آ ساس : آرم ، آ مثل متن ،

له زبده : سرودی له ک : و دل ، آ ساس و زبده مثل متن ،

له بآ بب ساس : بیت له در زبده ترتیب این دو مضرع برکس متن است ،

له زبده : کاه له بب : فرمود له بآ ساس : — ،

فرمود غلبه تمام پیش او جمع آمدند و لشکر شی بجانب ملک رسی فرستاده و دو
هزار خانه و ارغول را که با غرق میرزا ابا بکر بودند کوچانیده بازندان
آورد و بآن جرأت داعیه تسخیر خراسان پیدا کرد، و شیخ حسن محقق^۱ با جمعی
که ملازم امیر شاهملک بودند دل و گروگون کرده پیش میرزا عمر بهادر^۲ رفتند
و گفتند لشکر خراسان از امیر شاهملک آزرده است چون سائیه شما بران
دوبار افتد سببهائی اختیار^۳ پیش شما می آیند میرزا عمر حقوق رعایت حضرت
خاقان سعید فراموش کرده بسختن بی دولتتان فریب یافت و چون برق حفاظت^۴
از بازندان بجانب خراسان شنافت و امیر شاهملک در ولایت طوس از
توجه میرزا عمر آگاه شد و مسری چون باد پیش بتدگی حضرت^۵ فرستاد و حاوی
۱۰ اوراق عبدالرزاق از معتمدی شنید که چون خبر توجه میرزا عمر حضرت خاقان
سعید رسید مقرنی بعرض همایون رسانید که دران زمان که میرزا عمر آمد گفتیم که اعتماد
را نمیشاید چه باید و برادر و فاکر و ع یاکه و فاکر و که با ما کند

له آ: لشکر له آ: — ، هاس: و هزار دامارک به ص ۹۶ س ۱ ،
له آ: بود له آ: هاس: محقق: یب: محقق: زبده: محقق: در زبده بعدش: ،
از امرای قوشون له زبده: با اختیار له آ: — ، از نسخ دیگر ثبت شد ،
له در زبده: ، که امیر لشکر امیرزاده جهان و جهانیان ... الفیک کورکان ... بود ،
له زبده: قلعه (بجای ولایت) له آ: خاقان سعید (بجای حضرت) ، هاس: حضرت خاقان سید ،
له در زبده این هم گفته است که امیرزاده کور بنا بر حرم و احتیاط حمل و القال را بعرض سرخس رولن
کرد ، له اما صاحب زبده همی گوید: «این منیف را [از] یکی از اکابر اجتماع افتاد که
بوقت توجه بدین صوب یکی از خواص ... عهد داشت الخ» و بعدش معین را مثل مطلع آمده
است ، له بعدش در زبده: ، او را می باید گرفت ،

ان سخن التفات فرمودید نتیجه این داد، آنحضرت فرمود که ما با او بد نکردیم
اینکه مملکت من باو دادم یا ملک از ان منست چنین نیست * ع

بقای بقای خداوان و ملک ملک خدا

هر که خواهد دهد و از هر که خواهد ستانند تو توئی الملک من تشاء، همین این
عقیدت و حسن این نیت ع همه ملوک و سلاطین مطیع او گشتند

قصه آنحضرت از دار السلطنه هراة بنزد حرم شوال ابعادت و اقبال

ابروار بر تختگاه یاد سیر کوه پیکر سوار گشته بچنگار باد غیس درآمد و در منزل

قزل رباط تو که امیر مضراب آمده عرضه داشت که پیر علی تاز قدس ار لالت

کرده امیر باو کار شاه ار لالت ازو گریخت و با امیر مضراب پیوسته آنحضرت

فرمود که امیر مضراب با لشکر باو رلب آب مرغاب نشیند که حالارایت ۱۰

منصور متوجه میسر از عم است و درین ولاحه عالیه خانزاده از جانب پیوسته

رسید و میرزا محمد جوگی بهادر را رسانید و حضرت خاقان سعید در فاقه این

سفر باین مسرت آفآل نمود و طوی بزرگ فرموده ایشانرا بجانب دار السلطنه

هراة فرستاد و ریایات همایون عازم جالم شد و در نواحی قریه برودیه *

له زبده : واکه میگوئیم فلان مملکت باو دادم یا آن مملکت از ان منست یا از ان بیستم بود چنین

نست له آ بیه زبده : فوند ، ساس ، فوند ، آ بیه ، آ بیه

له در زبده + : وحشم ار لالت متفرق شد له آ بیه ساس : ریایات

له آ بیه : له آ : چولی ، آ : چولی ، زبده مثل من

له با ساس : له آ : رسید له زبده : فاتح له آ : فقال

له ک : جازم ، تصحیح از نسخ دیگر و زبده له ک : زبده : برویه و اما برص ۸۹

س ۱ مثل من ، آ با بیه ساس مثل من زبده و نواحی در [ده ۹] برودیه و کنا
بر جای زبده نیز در جانا کشای ۲ : ۱۳۵

هر دو لشکر بهم رسیدند و در حال میرزا عمر بنقاومت و جدال پیش آمد و ازین طرف اعلام ظفر اعلام افراخته شد و صفها راست بایستاد و جلّه تواجی* که ستون قلب میرزا عمر بود قلب گاه شکافته و شتافته پیش آنحضرت آمد و دیگران چنان آنحال معاینه دیدند فی الحال* بهر طرف پریشان گردیدند نظر

می درو سر نیزه و آمد شمشیر بیکان آن فتح که مفتاح امان بود برآمد و بنصرت یزدانی و قوت ربّانی ماه منجوق شاه جهان سر بعیق افراشت و ویر تقدیر طغراء فتح و نصرت بر علم دولت* آنحضرت نگاشت و میرزا عمر چون شهباز چتر همایون را بال اقبال کشاده دید مرغ صفت پای بست و ام افطراب گردید و پای از میدان جنگ باز کشیده عنان بدست نامرکبا ۱۰ داد و با جمعی اندک و خوف بسیار روی بوادی قرار نهاد و این فتح روز دوشنبه* ماسع ذی قعدة* در حوالی بروی جام اتفاق افتاد و غنائیم بسیار در قبضه اقتدار سپاه ظفر شعار آمد و حضرت خاقان سعید بصدق نیت شرایط لشکر حق تعالی بجای آورده اسیران را در حریم امن و امان ماوی شتران واد و عرصه خراسان از آسیب ظلم و طغیان امین گشت و فتح نامه با با طراف ممالک روان شد و سواری بسرعت تمام عزیمت هرا نموده

له زبده : جنگ ، بیت : ویکه تواجی با ساس : حله تواجی ، له ک : شکافته ،

له زبده : کریمه ، له با — ، له با ساس : بیت ، بیت — ،

له زبده ک : بحول ، له با ساس — ، له در زبده بدیش : اقبال ،

له زبده : مشهور مملکت ، له زبده : ریز دوم ، له زبده : ذی الحجه

له ک : بروی ، قیص از روی زبده و آ ، نیز ساس به ج ۱۲ صفحه گذشته ،

له ک : ماوای ، آ : ماوا ، بیت : ماووا ،

مہتر عمر بتاؤ کافی کہ پیک میرزا بالینغر بہاؤر بود ہم بعزم رسانیدن خبر متوجہ
 شد و ہر یک را داعیہ آنکہ بیک روز بہرہ آید و آن مسافت کہ زیادت
 از سی فرسخ است بیک روز پیماید ، مہتر عمر برباط تومان آغا کہ نزدیک
 کوسویہ است رسید و سوار را آنجا دید و خود را لنگ ساختہ پیش او آمد و
 گفت مرا نیز جہت رسانیدن خبر فتح فرستادند اما قوت رفتار نماندہ
 و سوار سخن او باور کردہ مہتر عمر بی غلطی داد و براہ ایستاد و زرد گاہ
 روز بشہر آمدہ خبر فتح آورد و بانعام و اکرام چنان [ورق ۲۶۹] ممتا (۱۲۶۹)
 شد کہ ہمہ عمر بی نیاز بود ، و آنحضرت میرزا الخ بیگ را مجدداً بحکومت
 خراسان و مازندران معین ساختہ ہم از جام شاہزادہ عالی مقام عازم
 ولایت طوس شد ، و رایت ہمایون ع

۱۰

دولت و اقبال بار فتح و ظفر بہمنون

منوچہ دار السلطنۃ سمرقند [و الصواب : ہرات] گشت ، و در منزل
 امرو دک قاصدی* از طرف کرمان آمد و بموقف عرض رسانید کہ امیر
 ایدکو برلاس را مرضی صعب طاری شدہ و ویت حیوۃ را بمقتضای
 اجل سپرد ، انا للہ و انا الیہ مراجعوت

لہ بیہ : بتاؤ کافی آ با سہس مثل متن ، لہ با سہس ۔
 لہ آ با پنی ، بیہ : بیہ ، سہس : بی ، لہ آ ۔ شہ زبہ : بجانب دارالملک
 مراجعت نمود چون بمنزل امرو دک رسیدند قاصدی ، (درگ : دو منزل امرو دک بجای منزل
 امرو دک و در آ : دو منزل امرو دکر ، و در آ بیہ سہس : دو منزل امرو دکر) ، از سطور بالا
 ظاہر است کہ در زبہ ذکر سمرقند نیست فقط دارالملک مذکور است و مراد ازان ہرات
 است ، نیز ہر گ بہ ص ۸۹ س ۱۲

ذکر رفتن امرای بجانب غور و آوردن میرزا عمر از طرف مرغاب

دیرین و لا از جانب غور خیر آمد که جمعی مفسدان با ملک صالح پسر ملک اسماعیل* از هندوستان بغور آمده و محمد سپهبد غوری که پدران او در زمان ملوک کرکس حاکم غور بوده اند با او یار شده و بنیاد فتنه و فساد و ظلم و بیداد کرده اند و عمال که ضابط اموال بوده اند بدرجه شهادت* رسانیده و رعایا را بچور و تعدی پایمال گردانیده، حضرت خاقان سعید خواست که رکاب عالی بعزم آن طرف در حرکت آید و امر اعظم داشتند که کفایت این مهمات و دفع چنین جزئیات بکین بشود این درگاه آسمان رفعت و بر آورده این بارگاه کیوان رتبت حالت یابید نمود ^{نظم}

چه حاجت تیغ شای با بختوان هر کس آید
تو بشین و اشارت کن بخشی و به ابروی
فرمان همايون نفاذ یافت که امیر شیخ قنمان بر لاس و امیر حرن چاندار بدفع

له زبده : کردی از غور و [در اصل : او] و یعنی از بختان مقدم [در اصل : مقدم] بجای با
در نفع دیگر مطلق : مقدم [بجای با] له زبده : پسر ملک اسماعیل بن ملک مصلح (کله زین)

نابلاً از سهو کاتب افزوده شده است : هرگز به من ۹۰ ح ۴)

له ک : کرد : زبده : اکثر : آ با بیب مشقن : له زبده : جندق از کارکنان
و حال له آ : شهادت : له با : آرد :

له ک آ : این بنده : له با بیب ساس : بیت : له آ : نفاذ

له زبده بحدش : با جند هزار سوار پیاده در متابعت ایشان بروند و به دفع الت

آن حادثه قیام نمایند؛ و میرزا عمر بهادر که در صحرائی بر دژ ویه جام انهمام یافت اگر چه بی درع داؤدی نمی خفت و بی جوشن سیمایی نمی رفت و از شعاع محض روشنی در دل کیوان می تافت و بزخم خدنگ سینه سندان می شکافت [عاقبت] چون قضا رسید از آن همه حزم و احتیاط بیخ فایده ندید و در حوالی آب مرغاب بدست نوکران امیر مضراب گرفتار شد ع
همانجا درع داؤدی ببیند اشت

زنجی بگلشن بر سرو بندی گران بر پای باردوی همایون که در منزل امرودک بود رسانیدند و حضرت خاقان سعید مرحمت فرموده محفه پادشاهانه عنایت نمود و طبیب و جراح ملازم ساخته بدش السلطنه هراة* فرستاد و شاهزاده دُر تقوز رباط* جان شیرین بهزار حسرت داد و بیست و پنجم ذی قعده ۱۰ در مزار امام فخر الدین الرازی مدفون گشت ع امید دراز و عمر کوتاه چسود؛ و آنحضرت اوایل ذی حجه بمستقر دولت نزول فرمود؛ وصول کوکبه عبیداضی موافق نحر اعدا اتفاق افتاد و منصف ماه عرصه بادغیس بنور ظهور موکب منصو آراسته شد؛ و آنجا بر رای النور عرصه داشتند که امرا که بجانب غور رفته اند بموقف عرض میسرانند که یاعنی گروه انبوه است و مودود و گرمسیری در صدد مدد ایشان، بنا بر احتیاط نزدیک ز فتمیم تا بهر چه فرمان شود عمل نماییم

له بآرس — ، له کذا در جمیع نسخ مطلع ، له آ: سیمانی

له ک ک — ، از روی نسخ دیگر ثبت شد له بآرس — ،

له آ: درعی له زبده: بسنگی له بآرس: بهرات

له ک: در نفور رباط ، آ ب: در تقوز رباط ، بآرس مثل من ، زبده: بتجوز

رباط که یکمتری شهر است له صاحب زبده گوید که آن روز چهارشنبه بود

آنحضرت از سیلای کیتوا میرجهان ملک و امیر سید احمد ترخان و امیر فرمان
شیخ را روان فرمود* و امرا بهم پیوسته بیاعنی رسیدند و حسام انتقام کشید
در یکدم کار ایشان بپای تمام* رسانیدند و دران دیار دیار نگذاشتند و محمد سپید
گر نیمه ملک صالح* گرفتار گشت و او را مقید به راه آورده بهر عبرت دیگران
بدر ب میدان* مصلوب شد [میریت]

بر کشند دشمن ترا گردون لیک برنگذراند از سر دار*
و باقی فتنه جانی را بدار البوار فرستاده امراء سپاهیان با غنائیم فراوان
بدرگاه عالم پناه آمدند

ذکر واقعات ممالک آذربایجان

۱۰. میرزا ابابکر سال گذشته* ماه شعبان در تبریز بود که خبر آمد که میرزا عمر و
میرزا رستم اغروق او را که در کشتی بود غارت کرده باصفهان بردند، میرزا
ابابکر محمد و اقای وزین الدین قزوینی را در تبریز برای عمارت بارو گذاشته
ماژم اصفهان شد*، محمد و اقای در وازها و بارو و سنگ انداز و تبریز گذارها

له زبده: با جند قشون بمرد ایشان فرستاد ، له آ: باخ ،

له بی: رسانید ، له زبده: پسر ملک اسمعیل ملک مصلح له زبده: — ،

له ک: — ، از روی آ بجه و ساس ، اما در بآ نکدرند بجای نگذراند ،

له ک: فتنه ، له آ: عافیه له آ: — ، له یعنی شسته

له زبده: سابق بلای ری ، له زبده: میر محمد و بجای محمد ، له زبده: خواجین دجای

زین ، له زبده: خود بر عقب امیر زادگان برقت ، له صاحب زبده می گوید که دواتی

”خلق تبریز را الزام کرده در کرد تبریز در وازها نام” ساخت له آ: ساس: بارو و

ساخته راهها مسدود گردانید و رعایا را | استمالت داده بزراعت و (۲۶۹)
 عمارت مشغول شدند، ناگاه خبر آمد که امیر بظام جاکیر* عزیمت تبریز
 دارد و امیر شیخ ابراهیم نیز متوجه است و ذاتی را طاقت مقاومت بپیکدام
 نبود کسان پیش بظام فرستاده صلح کند و بظام بیستم شوال* به تبریز آمد
 و چند روز معاش پسندیده کرد و جمعی بنظام پیش امیر شیخ ابراهیم که در تبریز
 تبریز نشسته بود* از امیر بظام سخنی چند رسانیدند که بو حشت [رسید]
 امیر شیخ ابراهیم منصور برادر بظام را با پسرش محمد مقید ساخت و [امیر]
 بظام شنیده فی الحال غره ذی حجه بقصد آنکه بحرب و شمشیر بازی از پیش
 برد از شهر بیرون آمد و بمی از زبان شده بطرف سرا و رفت، و محمد و ذاتی
 و شیخ قصاب و خواجه شیخ محمد کجی و خواجه محمد دمشقی و خواجه زین الدین قزوینی ۱۰
 را با خود برده پیشین رسید و در بیدار قشقا بر کوهی بلند در مرغزار فرود

۱۰ زبده : نظام الدین بظام جاکیر بیکین [به پیشکین] رسیده
 ۱۱ زبده : نیز از آب اس عبور کرده ، ۱۲ آهاس : امیر بظام جاکیر ، آد امیر بظام
 ۱۳ زبده : در روز جمعه بیستم شوال سنه ثمان و ثمانیایه ۱۴ آهاس :
 تمام ، ۱۵ زبده : و در سطور آینده صاحب زبده گوید خبر مقید شدن منصور
 و محمد " روز جمعه غره ذی الحجه سنه ثمان و ثمانیایه در تبریز بامیر بظام رسید"
 ۱۶ قطعه : ۱۷ زبده : امیر منصور ۱۸ آهاس :
 ۱۹ آهاس : شیخ محمد ۲۰ آهاس : کجی ، ۲۱ آهاس :
 ۲۲ آهاس : مطلع : دمشقی ، آهاس : تفصیح از روی زبده ، در سطور آینده در مطلع نیز وی را
 قزوینی نوشته است ، ۲۳ زبده : و از راه تبریز بجای را ، ۲۴ آهاس : پیشکین ، آهاس :
 پیشکین ، آهاس : پیشکین ، زبده : پیشکین ، تفصیح قیاس است ، ۲۵ زبده : در دو جدول و
 تفصیح در ۲۶ آهاس : قشقا ، آهاس : قشقا

آمد و شیخ قصاب و قاسم انکوتی که قزاول بودند از احشام که امیر شیخ ابراهیم
می برد چند خانه و چیزی مویشی باز گردانیدند، امیر بسطام چون دانست که
امیر شیخ ابراهیم عازم تبریز است تبریز یا نرا اجازت داده بطرف اردو بیل
رفت و محمد و محمد دشتی و زین الدین قزوینی بیعت او افتادند* و محمد و اتی و کجی
هفتم ذی حجه بقیع تولد امیر شیخ ابراهیم رسیدند، و فی الحال ایشانرا متعبد ساخته
مال خطیر حواله داشت و آخر ماه تبریز آمد و چند روز بعشرت گذرانید و از آنجا
با و جان رفت، درین اثنا خبر آمدن سلطان احمد شهنشاه قزوینی که مدتها با
با این خاندان مبارک طریقه اخلاص مسکوت* چون عرصه ملک خالی
بود و رعایا از طمع هر کس در زحمت، آمیم و محافظت کردیم، اکنون که خداوند
خانه تشریف آورد ما بخانه خود رویم، از او جان کوچ کرده منصور جاکیر و
پسرش را که متعبد داشت گذاشته پیش امیر بسطام فرستاد و عازم شروانات

۱۰ در زبده بعدش + : و سه روز آنجا اقامت کرد ۱۱ زبده : انکوتی ، آ : انکوتی ،

بب : انکوتی ، با : انکوتی ، هس : انکوتی ، ۱۲ ک : تبرد ،

۱۳ زبده : اردو بیل ۱۴ هه آ — ۱۵ با بب هس — ،

۱۶ زبده : عازم بغداد شدند که پیش سلطان احمد روند ، هه آ هس : کجی ، با بب :

کجی ، زبده : خواجه محمد کجی ، ۱۷ زبده : هفتم ۱۸ زبده : برایشان حوادث ،

۱۹ در زبده بعدش افزوده که بتاريخ ۱۹ اردیالجه امیر شیخ ابراهیم با غنچه ارغوان نزد فرمود

از روز بسبب آنکه گفتند روزی نیک نیست مد شهر رفت ، و در روز یکشنبه ۲۹ بشهر درآمد ،

۲۰ زبده : بجانب اذربایجان شتید ، ۲۱ با : مسکوت بود

۲۲ بعدش در زبده + : بطرف سرا و اردو بیل روانه شد چون محد و سرا رسید متعبد الخ

۲۳ هه آ با بب هس — ، ۲۴ زبده : شروان

شد؛ و سلطان احمد واسط محرم بدار الملک تبریز آمد و مجموع اکابر آذربایجان و تبریز بآن شادمانی نموده شهر را آیین بستند و عهد قدیم تازه کردند و شیخ علی اویراث و محمد سارو ترکمان پیش سلطان احمد آمده اسبها کشیدند سلطان گفت بهیت

نہجاً آورید بد حق نمک بکام شما باد چرخ فلک
خواجہ محمد کجی و امیر جعفر و خواجہ مسعود شاہ و خواجہ زین الدین قزوینی را
دیوان ساخت * و باز گرفتاریہ اموال رسانند و دیگرہ باز تربیت فرمودہ
بر سر کار آورد، و درین ولایت آمد کہ شیراز امیرانشاہ و میرزا ابابکر در محاربۃ
اصفہان مظفر شدہ و باز گشتہ * عازم تبریزند، سلطان احمد متوہم شدہ
باغلبنہ تمام * متوجہ اوجان شد و با امرا مشورت کردہ مصلحت عزیمت
جانب بغداد دیدند، سلطان روان گشتہ لشکر بآن آذر بایجان پریشان
شدند، میرزا ابابکر ہشتم ربیع الاول بہ تبریز آمد و بسبب طاعون بشہر

۱۰ بقول صاحب زیدہ نزولش در تبریز در روز شنبہ ۲۳ محرم بود ، ۵۲ زیدہ : او ذرات

۵۳ زبدہ: سارق و (بجای سارو)؛ کھنڈا ہر سارق صوابست؛ رکبہ کفر نامہ ۱: ۶۲۵ س ۴۷ بجای

۱۔ آئیہ : کچی ، ساس : کچی ، ۲۔ زبدہ : نظام الدین جعفر :

ۛ زبده : دیدان تیریز و ضبط مملکت مقرر فرمود : یا : صاحب دیوان ، ۛ : کیرانیہ

۹۷ گ: دگیر باز، آ: باز، نلے زبده: امیر زادہ، نلے زبده: وازنجا سلطانمیر آمد

۱۲ صاحب زبده گوید کہ ہفت ہزار پیادہ از شہر تبریز و نواحی و بلوکات جمع گردانیدہ

۳۵ حافظ ابرو می گوید که در مسجد آباد کمتهی ازان شیخ علی البو تراب گرفتند که از جمله ارکان دولت

او بود، و سلطان احمد ازین معنی بهم برآمد و امر را و صلاح در رفتن بجانب بغداد دیدند "بگویم
 ای پسر پادشاه لشکر را ترازب پیش از ایشان بفرستادند و فرمودند "ای پسر پادشاه احمد، حله زبده چیست و هشتم

۵۱۶ آ: رسید،

در نیامده بشنب غازان [نزول] فرمود و از آنجا بطرف نخجوان رفته بطرف
ملک عزالدین بکردستان فرستاد و ملک آمده در باب قرا یوسف سخن گفتند
و بر محاربه قرار یافت و هر دو سپاه رزمخواه نزدیک یکدیگر رسیده آب ارس
میان فریقین جایل بود غزوه جمادی الاول و لیوان طرفین تیر را سفیر ساخته
سوال و جوابی داشتند روز دیگر* میرزا ابابکر از آب گذشت و صفها راست
کرده بحاربه مشغول گشت نظم

آبا بکر با لشکری بیستار* در آمد بهیجا چو اسفندیار
دلاور قرا یوسف پهلوان بمیدان در آمد چو رستم روان*
میرزا ابابکر جنگباده مردانه کرد اما لشکر او روگردان شده جمعی گرفتار گشتند و
میرزا ابابکر نیز برگشته بمرد آمده تبریز را غارت فرمود* و لشکریان او در
پنج بیمن یسار نگذاشتند و فقرا و مساکین اماکن [و مسکن] را و دواغ
کرده بسیاری بشکنجه هلاک شدند* و شیخ قصاب و نوکر امیر مزید بکشته

۱۰ از روی زبده و ۱۱ زبده : براه مزید [مرتد] محدود ۱۲ بقول حافظ

ایرو این روز روز شنبه بود ۱۳ زبده : صبح چهارشنبه ۱۴ حافظ ابرو اسمای

سالاران میمند و مسرو و قلب هر دو جانب را نیز دارد ۱۵ صاحب مطلع از ده

بیت زبده فقط بیت اول و آخر آورده است ۱۶ آبا بکر : لشکر بیستار

۱۷ زبده : ترکمن ۱۸ زبده : بیل دمان ۱۹ در زبده + : و از آب ارس

بگذشتند او را [۱] محل مقام مانند از آب بگذشت ۲۰ آ : آمد و

۲۱ زبده : فرمود که تبریز و نواحی از غارت کنند ۲۲ از روی فتح دیگر ۲۳ آ : بسیار

۲۴ صاحب زبده برین می افزاید که " روز دوشنبه و سه شنبه فارت بود " و شیخ قصاب خبر

بهزیست امیر زاده ابابکر شنیده " جمعی بر خود کرده و تاختی کرد در روز دوشنبه که شهر را

را که چند اول بودند بقتل آورد و دیگران ترک تالان کرده گریختند و شیخ
قصاب شب در صحرا آتش بسیار افروخت و میرزا بگمان آمدن ترکمانان
کوچ کرد [و] شیخ قصاب [ورق ۲۶۰] در عقب تاسعید آباؤ آمد و میرزا (۱۲۶۰)
ابا بکر بسطانیه رفته قلعه را محکم کرد و آن زمستان در ملک ری گذرانید *

ذکر عصیان بیان قوچین و قتل او و باقی قضایا

میرزا ابا بکر در ری شنید که بیان قوچین در قلعه شهریار یاغی شده است
و پیش میرزا عمر بازندان فرستاده که برادرت از لشکر ترکمان روگردان
و خراب و ضعیف در قزوین غافل نشسته ، جمعی پیش من فرست تا بسر

(بقیه حاشیه ص ۹۴) «تالان می کردند» بعدش عبارتی مسموح دارد که درج ذیل است :
« تا اینکه دو وقایع رسید امیرزید بکته در حدود صوفیان اولی مانده بود نوکران شیخ قصاب
دو کس از ایشان گرفته بقتل آوردند و دیگران هزیمت شدند بامیرزاده ابا بکر خبر رسانیدند که لشکر
ترکمان رسید ، [برای صوفیان که بظاهر بر غرب تیریز بود رکب] به نزد تهمینه العالیب ص ۴۹
له آ : مزب ، زبده : زید ، کله ک : کین ، زبده و آتش من : آ : کله ، تهمینه : کینه ، نیز رک بص ۳۳

(حاشیه ص ۹۵) له ک : جنداول داما هک به لغات توائمه و رساله فضل الله خان ،
با هکس : جنده اول له زبده + : والا در سطر داشت که چند روز توقف کند تا
لشکر نیکو ساخته شود ، له ک — : از روی فتح دیگر له زبده : عقب ایشان ،
له آ : سعد آباد ، [این مقام بر چهار فرسنگ بود از تهریز ، هک به نزد تهمینه العالیب
ص ۱۸۳] له [بکر زبده : کردند فاعل ایشان بجای میرزا ابا بکر] له زبده : بطرف ساوق بلاق ری رفتند و
زمستان اینجا گذرانیدند ، له زبده : امیرزاده له با هکس — ،

له ک : شهر تعین از روی آ و شیخ دیگر مطلع و زبده ، له زبده : شما خود توجیه نمائید !
[تمایذ تا] به اتفاق

او رویم، میرزا ابابکر آگاه شده شیرین بیگ* را در قزوین گذاشته عازم
 شهریار شد و قلعه را محاصره نمود، و امیر بیان جنگها سخت کرد و لشکریان
 میرزا ابابکر مدانه پیش رفته فسیل را گرفتند و اهل قلعه را دل و دست از
 کار رفت و امان طلبیده قلعه را تسلیم کردند، میرزا ابابکر قلعه را به علی عتیق
 سپرده امیر بیان و کسان او را بیاسا رسانید، و در وقتی که میرزا ابابکر قلعه
 را محاصره داشت میرزا عمر لشکری از ماندان بری فرستاد تا بسراغروق
 میرزا ابابکر رفته* دو هزار خانه و ارمغول بجانب استراباد را ندانند چنانچه
 منشرح واده آمد، و میرزا ابابکر بساوه رفته مال امان بر رعایا حواله کرد، و
 اثم بجانب کردستان روان ساخت اموال بسیار آوردند، و خود بطرف
 و دگر گزین و همدان روان شد، و درین اثنا عمر کتوک* به سمع میرزا ۱۰

سه بعد از در زبده + : امیرزاده عراین معنی را قرصتی دانسته آن مقدار که توانست
 مردم جمع کرده بدان طرقت روانه گردانید، سه زبده : ششیر

سه با ساس - سه آ : پیاساق

سه زبده : و درین حال که امیرزاده ابابکر بچنگ قلعه مشغول بود آن لشکر که
 امیرزاده عمر فرستاده بود چون معلوم کرد بد که امیرزاده ابابکر بر در قلعه است ایشان
 بسراغروق رفتند، (آ : سر بجای بسر)، سه ساک به ص ۸۴، (ک : آید بجای
 آمد)، سه در زبده این قصه را منشرح تر آورده است و گفته که محمد پسر کوچک طاهر
 و طیفور برادر طاهر را با یکدیگر مخالفت شد و چون میرزا ابابکر برسد ساوه را بد و تسلیم
 نمودند و بیرون آمدند، میرزا ایشان را مقید کرده بقلعه سلطانی فرستاد، و در ساوه سه روز مقام کرده
 مال امان بر رعایا حواله داشت، و ساوه را با یکتور داد و بطرف همدان روانه شد، سه در زبده نسبت
 این امام دارد و آن شامل است بر توکل اس. بنو خایرجی [حسین] ابرطاس و اسمعیل اکا و شیخ
 محمد دار و قه و نوشته وان برلاس و خواجہ پیر حسین و خواجہ پردی سه زبده : یعنی از اصحاب امیرزاده ابابکر

ابابکر رسانید که جمعی امر اتفاق کرده اند که میرزا ابابکر را از میان برواشته میرزا
امیرانشاه را تقویت کنیم و سلطانیه و قزوین تالان کرده بخراسان رویم میرزا
ابابکر عمرکتوک را گفت * که قطعاً این سخن با کس نگوی که من بهم شتیده ام
و امر توکل ارس بوتاق و پیر حسین برلاس و اسمعیل انکه را طلبیده همه را گرفت
و تعلقات ایشانرا بعلی صدیق سپرد * و خواست که نوشیروان برلاس و خواجه
بردی را نیز بگیرد ایشان خبر یافته گریخته بودند این جماعت را که گرفته بود
حاضر ساخته احوال پرسید توکل ارس بوتاق گفت : ما را اسمعیل آنکه برین داشت
گفت که بجای من تعیین میکردید ؛ گفتند میرزا امیرانشاه را ؛ گفت : او
خبر داشت ؛ بگفتند نه ؛ همه را بقتل رسانید و سر هر یک بدلائی فرستاد ؛ و
پدر را بند فرمود ؛ و قتلخواسته بیاض و عمرکتوک را که این خبر رسانیده بودند
هر یک را که مرصع که خراج مملکتی بود عنایت فرمود ؛ و اندامی پدر هر کرا
ازین قطنیه خبر بود بقتل رسانید و از سرزمین درگزینه بقزوین ارغوان رفت
ع چند روزی بکام ول گذراند

۱۷۰۰ء: میرانشاہ،
۱۷۰۱ء: زبیرہ: وراثتہای آن حال میرکھیل!

امیرزادہ ایاکبر چوں این معنی معلوم کرد با عمر گفت : «صاحب زینبہ دین محل می گوید کہ : «ایشان را گرفته سوار شدہ روی بخانہ توکل نہادند» و راہ برادر توکل را نیز گرفتہ و بخانہ فرو برد و زن و دختر و مال و مثال او را گرفته بطنی صدیق سپرد» «صاحب زینبہ :»

خانہ و اموال ایشان را تملان کرده مخانہ نمود فرود آمد ، **شہ زبدہ** : این چهارتن را

۱۵. بعدش در زبده مضمون آن "فیصحت پادشاهانہ" را آورد کہ "حضرت خاقان سعید" مہنگام

عنایت کردن مملکت ما و اءالنهر سیرا الف بیگ فرموده و در مطلع برص ۱۳۴ س ۵ آورده است

ذیل وقائع ۱۲۸۱ھ میں این نسخہ زیدہ مضمون چندین اوراق قطع رائدہ و بظاہر اصل این نسخہ زیدہ ناقص بود و میں موقع
 ازین کہ مضمون نساج و درمط صغیر مخلوط است بمضمون قتل امراء و ... قاتلہ قاتلہ بے قتیحہ ۱۱۸۵ھ آلودہ کہ کہ تفسیر ۶۱

ذکر مخالفت که میان فرزندان میرزا عمر شیخ واقع شد

میرزا اسکندر خبر وفات امیر اید کو شنیده در مملکت کرمان طمع کرد و ایلمچی بشیر از فرستاده میرزا پیر محمد را استدعا نمود و پیش از آمدن جواب بشیر از متوجه شده بر فسنجان رسید مردم آنجا با امید مدد کرمان محاربه کرده چون از طرف کرمان مایوس شدند امان طلبیدند میرزا اسکندر از گناه ایشان گذشته کسی را نیاز رود و بگویند آن آمده داروغه آنجا گیر خسته بود بر آنجا [میرزا] مسلط شد و در قلعه رفسنجان و کوبینان معتمدان گذاشته عازم یزد شد و پسر امیر اید که صاحب سلطان با غلبه تمام بگویند آمد و میرزا اسکندر غنایمی که گرفته بود و بیزد فرستاده از سه فرسخی کوبینان بازگشت و در برابر لشکر کرمان ساعتی ایستاده آخر روز بگویند [در آمد] لشکر کرمان با آنکه بسیار بودند بهم در شب بجانب کرمان عود نمودند و قزاقان اسکندری فرسنگی در پی رفته کسی ندیدند و میرزا اسکندر عازم یزد شد و بعد از آن کرمانین رفسنجان و کوبینان از گانشنگان میرزا اسکندر انتزاع نمودند و درین سال میان فرزندان

۱۵ بعدش ده آگ + در فارس و عراق و کرمان ۱۵ آ —
 ۱۶ بآ: رفسنجان، هاسر: برسمان ۱۷ ک: بگوینان، نزهة القلوب

۱۸ ص: کوبینان، هاسر: برسمان ۱۹ ه: از روی آ
 ۲۰ بآ: رفسنجان، هاسر: برسمان ۲۱ ک: کوبینان ۲۲ ه: فقط آ: امید

۲۳ ک: بگوینان ۲۴ ک: —، از روی آ و نسخ دیگر ثبت شد

میرزا عمر شیخ بسامیت مقصدان و خیابانت حاسدان اراقم و حشت و دهنش آمد
و آتش فتنه اشتغال یافته بان رسید که میرزا پیر محمد فرمود که میرزا اسکندر را
بند کردند و یزد را بمحمدی سپرده | خزاین آن را نقل شیراز کرد و داروغگان
مواضع و سرحد با پیش میرزا پیر محمد آمدند غیر عمر قورچی که داروغه نایب^۱ بود را با
نمود، و میرزا پیر محمد عازم اصفهان شد و از راه فیروزان در آمده بشکستن
بندها و تخریب نمرات و تفتیع زراعات فرمان داد و چون میرزا رستم صاحب
فرش بود و کسی بجنگ پیش نیابد میرزا پیر محمد از نزدیک اصفهان بازگشته
بشیراز آمد و برای خانزاده یزاق راه حج فرمود و میرزا اسکندر را مقید
بخراسان فرستاد و او در چارده فرسخی طبرستان گسیخته از راه بیابان بنایین
اصفهان آمد و میرزا رستم رسیدن او فوزی عظیم دانسته او را بتقلیم تمام به
اصفهان آورد و میرزا پیر محمد از استماع اتفاق ایشان متوهم شده نوکران
میرزا اسکندر که در شیراز بودند بند فرمود و میرزا اسکندر باعث شده باتفاق
میرزا رستم متوجه شیراز گشتند میرزا پیر محمد فرمود که از سر حد بند عضد تادین
قلعه ماران کنار رودخانه را که محل گذارست نگاه دارند و تیمور خواجه را برسم
منظاری بدره تنگ فاروق فرستاد و میرزا اسکندر بمشهد مادر سلیمان علیه السلام
رسیده بقریه کهر رفت و درین حال تیمور خواجه از طرف مخالف آنجا رسید و

۱۰ ک: نائین ۱۱ آ: باغات ۱۲ بی: —

۱۳ آ: بی: راس — ۱۴ راس: کذر ۱۵ آ: منقلا: بی: منقلا

۱۶ آ: بی: راس: بدر ۱۷ با: بکر: راس: کهر: بی: مثل من

ظاهر این تصحیف کین است، هرگز به نزاهت القلوب ص ۱۸۸ و ۱۲۴

و آن زمین چنان هموار است که اگر کنجشکی حرکت کند می نماید میرزا اسکندر
 بی التفاتانه بر ایشان تاخت و سهم را پریشان ساخت * و تیمور خواهی
 مصیقتی همچو تنگ فاروق گذاشته و از آب گذشته بقول غودملق شد، میرزا
 پیر محمد دانست که این جرأت اسکندریت بعد از مشورت جمیع توأمات و
 تشوئات کنار آب گرفته گذار باز نگاه میداشتند، میرزا اسکندر از تنگ فاروق
 گذشته بقصبه کنار آمد و میرزا رستم با لشکر قول رسیده از گرفتن گذرها متحیر
 ماند و روز باخر آمده ابرائی تاریک در سهم پیچید، میرزا اسکندر گفت اگر امشب
 باران آید و فردا آب بزرگ شود گذار دشوار است بهر طریق امشب از آب
 می باید گذشت، برین قرار جمعی را در گذار کنلری که مشهورترین گذارهاست
 ۱۰ در برابر لشکر فارس باز داشته تقاره میزدند و میرزا اسکندر از گذار جشنیان
 بر آب زده چون باو گذشت، و مستحفظان باقی گذرها این خبر شنیده و گذرها
 گذاشته همه گریختند میرزا پیر محمد با وجود چنین گناهی بزرگ چون محل نازک
 بود از مستحفظان * باز خواست مکرده عازم شیراز شد، و باد و باران چنان
 قوی شد که گویی فرغ آبر بود یا طوفان دیگر روی نمود، هر دو لشکر متعاقب
 یکدیگر نماز شام بشهر رسیدند، میرزا رستم در برابر دروازه سلم لشکرگاه زده
 بسبب لای بدامن کوه رفت، و مدت محاصره بچهل روز کشید و اکثر ایام
 صبح تا شام جنگ و جدال و حرب و قتال بود، و چون فتح میسر میشد اصفهانیا

له آ — بَبَ : پریشان ، له هک به نزّه القوب ص ۱۸۸ ،

له ا — له آ : گذر ، له آ : گذر ،

له آ : حشنان ، له با س — ، له ک : سلم ، تسج

از روی نسخ دیگر و نزّه ص ۱۱۳ س ۲۲ ،

مصلحت چنان دیدند که گرمسیرات شیراز را فرو پیچیده و احشام ولایات را در نور دیده از خرابی بیچ و قیقه فرو نگذارند، و اگر کین لاری با ایشان بود، اصفهانیان ولایات * و گرمسیرات غارت و تاراج * کرده و غنیمت بسیار گرفته عازم اصفهان شدند.

وقایع سده عشر و ثمانمات

ذکر توجه حضرت خاقان سعید بجانب بلخ

حضرت خاقان سعید در افتتاح این سال بدولت و اقبال جهت دفع پیر علی تاز عازم بلخ شد و سپاه ظفر پناه در حرکت آمده نوزدهم محرم از بیلاق باو غیس توجه نمود و تا ننگر شیخ زاده * با یزید عثمان کمیت جهان پیمای باز کشید و ارایل صفرهای رایت سلطانی سایه میمون برخطف انداخته ۱۰ انداخت و آن بلده را از بیداد فتنه عافیة امین ساخت و پیر علی تاز جزات معیوه تا پل خطب پیش آمد و سرپل گرفته بخت و موکب همایون بمنزل [مدق ۲۴۱] دو که رسیده از طرف بلخ و آنه خواجه قوچین و بعضی (۱۲۴۱) نوکران میرزا پیر محمد آمده عرضه داشتند که چون پیر علی تاز از توجه رایت ظفر آیات خبر یافت روی از میدان ستیز تافته به بیابان گریز نمائفت آنحضرت میرزا سید احمد و امیر یاکا ر شاه و امیر نوشیروان و امیر حسن

له با آرس — له آ — له با آرس : پرناده،

له ک با ب : فتنه له ب : عافی

له با : طب له با : دایه آرس : دا

صوفی و امیر چهارشنبه و امیر چهارم نملک را در عقب او فرستاد، و امرا باورسید پیر علی با معدودی بیرون رفت و اجمال و ائصال او بدست لشکر منصور افتاد، و از آنها که با او بودند هر که اسعادت مساعدت نمود بار و وی همایون رسیده امان طلبید و چنانچه از مکارم اخلاق آنحضرت معتاد بود همه را خلعت امان کرامت فرمود، و بیستم ماه صفر با قیصر بلخ منزل همایون شد و بمساع جلال رسید که جمعی از حشم غلم متوجه ختلانند آنحضرت امیر حسن جاندار را در عقب ایشان روان ساخته و او همه را تا خسته متفرق گردانید و چون شهر بلخ را فیاثر موکب همایون معطر ساخت و همای چتر سلطانی سایه بران ولایت انداخت امرا که در عقب پیر علی تاز رفته بودند او را * از

۱۰ ولایت بیرون کرده ^ع با فتح و ظفر معاودت فرمودند و سلطان محمود ولد امیر کخیس و حاکم ختلان و خواجه علی پسر امیر الجایتو حاکم سلمی سرای * پیشکشها فرستاده و طیفه خدمتکاری بجای آوردند، حضرت قاقان سعید امیر قنات شیرین * را بمهر قند روان کرد و از ان طرف امیر السداد و سیدی و منصور غماری بشهر ترمذ ^۳ آمده بودند و منصور بدولت ملازمت رسید، آنحضرت امیر چهارم نملک و امیر فرمان شیخ را پیش از امیر

له آ: ستم له آ: با قیصر، با: تا قمر، هس: تا قمر،

له ک: یافته، آ: باخته، له ب: —، له هس: —،

له آ: —، له با: —، له با ب: و حاکم له با هس: الجایتو،

آ: احلا تو، ب: او الجایتو، له آ: سرای له ک: ققان شیرین را مثل من در سطور آینه

آ: شیرین، با هس: در شیرین له فقط آ: رسید و (بجای و) له ب: ترمذ له ک: —،

در ده آ و نه دیگر ثبت شد، (در با ب: هس میرزا خلیل سلطان بجای خلیل سلطان)

الدواد فرستاده پیغام داد که ما با خلیل سلطان بر همان عهدیم، امرارفته
و با امیرالدواد سخن گفته باز آمدند و آنحضرت امیرفرمان شیخ را پیش
میرزا خلیل فرستاد که فرزند سعادتمند یکی کا زاد الله عصمتی را
بیاورند و امیرزا خلیل سلطان مصحوب امیرقنات شیرین ایچی فرستاده
شانقار و پیشکش بسیار و بیلاکات بادشاهانه روان کرد، درین اثنا
خبر آمد که پیرعلی تاز در یکایک نک نشسته، آنحضرت امیرمضرب
و امیرتوکل برلاس و امیرشیخ لقمان برلاس و امیرعلی بیک بکاول را
نامزد آن طرف فرمود و فرمان اعلی نفاد یافت که قلعه هندوان بلخ که
دست سی و نه سال بود که حضرت صاحبقران در مبداء پادشاهی آنرا خراب
کرده بود معمور سازند و لشکری و رعایا چندگاه باهتمام تمام بهمارت
آن تل خاک مشغول شده معمور ساختند و ایالت ولایت بلخ را بریزا
قیدو که فرزند ارجمند شاهزاده سعیدشهبید میرزا پیرمحمد بود تفویض فرمود
و امیرشمس الدین اوچ قرا و امیرتوکل برلاس را که نوکران آنحضرت
بودند بمیرزا قیدو داد و امیرجهانملک را فرمود که چندگاه* در بلخ توقف
کنند که مملکت بر میرزا قیدو قرار گیرد و موکب همايون مراجعت نموده
در شیرخان نزول فرمود، و درین ولا امیرفرمان شیخ از جانب سمرقند
رسیده همد عالی یکی کا را رسانید و موجب مزید مسرت آمد، آنحضرت خطه
اندخو را سیورغال امیرسید احمد ترخان ساخت، و رایت معاودت

له کذا یغادر آ، در رخ دیگر: علمتها له با حس: قبا له آ: بکلیه: بب:
یکه له که آ: با: نفاد: له برای قلعه هندوان بلخ یک به سیترتج ص ۴۲۲
له ک: چندان له آ: اعلی یکی کا

بصوب دار السلطنة هراة برافراخت و منتصف ربيع الآخر بمستقر دولت باز آمدنم
 نخته بادیتا مید ایز و متعال و صیل رایت حضرت بمستقر جلال
 و امر که بطلب پیر علی تاز رفته بودند با و رسیدند و آتش قتال بر افروخته پیر علی
 رایت قتال بر افراخت اما رع عاقبت جز فرار چاره ندید
 رخسار امید تیره و چشم امل خیره روی بقیه هند و کش آورد و امر رع
 مظفر و منصور باز آمدند

و از تقدیر الهی در آن مبارک امیر علی بیگ که نوکر نیک حضرت بود سخاوت
 شهادت یافت و فرزند او امیر عبدالعلی* سالها در سلک مقبلان انتظام
 داشت و امیر جهان ملک نسق مهمات ولایت بلخ و ایالت میرزا قید و نموده
 ۱۰ و اهل شر و فساد را کوجانیده و موافقان پیر علی تاز را بیاسا رشتانیده باز آمد

ذکر عزیمت حضرت خاقان سعید بجانب ندران کثت ثانی*

(۲۶۱ ب)

چون موکب [تهملین] حضرت خاقان سعید از پورش بلخ بدار السلطنة هراة
 رسید نوکر میرزا انغ بیگ آمده عرضه داشت که پیر یاوشاه مردم او باش مخسای
 الناس و مردم جانی قربانی و توکل را جمع کرده و بماندند آمده قلعه استر با و
 را محاصره دارد و دشمن الدین علی جمشید قارن که بموجب حکم کووال آبخاست در
 مضیق ضرر و معرض خطرست چون این حکایت عزراستماع یافت فرمان

له یی: بیت، با: ه، له نقطه در ک: ه، ه فقط ک: بدل علی

له آ: رسانده، ه آ: ه، کثت ثانی، له در وی آ یا بیت هس

له یی: خناس، ه هس: جانی، له یا بیت هس، له آ: ضرر

همایون نافذ شد که امیر مضراب بسره سیستان^۱ و گرمی^۲ رفته قشاق آبخاکند
 و شاه زاده نور دیده دولت و نهال باغ سلطنت ابو الفتح ابراهیم سلطان را
 در دار السلطنه هرا^۳ گذاشته امیر نمک را پیش او باز داشت^۴ و موبک همایون
 هزدهم جمادی الآخر بمنزل بشر تو فرمود^۵ و در قصبه کوسویه لشکر^۶ را تعیین
 نمود^۷ که هر کس بر اسی رود نهضت حضرت خاتون سعید براه جام و مشهد قرار
 گرفت و امیر حسن جاندار و امیر فرور شاه و امیر شیخ علی حنک^۸ و امیر محب شیر براه
 زاده و محلات رفتند و رایات نصرت آیات بموضع طوق مشهد مقدس رسیده
 امیر شاهماک بعز بساطبوس^۹ فایز شد^{۱۰} و آنحضرت شرایط قی^{۱۱} مقدسه منوره بجای
 آورده و استمداد نموده برای کائن^{۱۲} رفت و آنجا بعرض رسانیدند که خراسانیان
 از پیر پادشاه جدا شدند^{۱۳} و میرزا الغ بیگ کورکان و در قصبه خوجان شرف^{۱۴}
 و سقبوس یافته آداب^{۱۵} و طوی^{۱۶} و پیشکش بجای آورد^{۱۷} و در منزل خواجه قنبر
 امیر باو کار شاه ارلات و امیر شیخ لقمان برلاس و امیر علیکه کوکلتاش بالشکمار
 بادغیس و سرخس و مرود ماخان و سایر آن ولایات رسیدند^{۱۸} و ابو مسلم پسر
 امیر اوچ قرا^{۱۹} از طرف مازندران آمده عرضه داشت که پیر پادشاه از آوانه^{۲۰}

له فقط بیب — له ک : زاده له ک : شیر تو^{۲۱} هرس : تشریف^{۲۲} آ

شل تن له آ : لشکر باجمع نموده هه آ : حک ، با : جنک ، بب : حک ،

هر شل تن له ک : زاده ، با : راوه له با هرس — ،

و در ک بساطبوس بجای بساطبوس^{۲۳} آ شل تن له هه هک به نزله القرب ص ۱۵۱

س ۱۲ له آ : آداب طوی له با بب هرس — ،

له کذا در جمیع نسخ و بظاهر همین صواب است نه ما جان که لیستریج (ص ۳۰۳) تجویز

نموده له آ — ،

سپاه ظفر پناه راه فرار پیموده بجانب رستم دار رفت، و می‌کب همایون بتجسس روان شده ماه رایت تورشید فراز افق صحراء استرآباد طالع شد و مملکت مازندران دیگر باره مضبوط و محفوظ گشت و فتح نامه باطراف حمالک روان داشته چوبین قوچین را بجانب سمرقند پیش می‌زاد خلیل سلطان ارسال فرمود* و قلعه استرآباد را محکم ساخته کورتوالی آن را بولایت مقرر شد و قلعه شاستمان را عمارت نموده شیخ سلطان را بحفاظت آن گذاشت و مهمات مملکت استحکام یافته کلیات سلطنت انتظام گرفت **بریت**

نظام حال زمان* و قوام کار جهان تمام گشت باقبال شهریار جهان و قشلاق و مازندران یراق دیده مرتضیٰ اعظم امیر سید عزالدین هزاره جریبی ۱۰ بساوت ملازمت مشرف گشت و عنایت آنحضرت که همیشه شامل احوال ساوا بود خطه دامغان را سیورفال او فرمود و مقالید امور و فواید جمهور مملکت مازندران ضمیمه دیگر ممالک فرموده بنواب کامیاب شاهزاده عالیجناب میرزا الف بیگ باز گذاشت و عنان جهاکشای بصوب خراسان معطوف ساخته لشکر^۱ را اجازت فرمود، و عساکر کنان از طرف سرخس در آمده تاسع ذی قعدة مستقر دولت و سریر مملکت* یعنی دار السلطنة هراة از شرف پای بوس آنحضرت عزت و جلال و سعادت و اقبال یافت

له ک: جوین، آ: چوبین، بآ: جوین، بی: چوبین، س: حوین،
 له بآ بی: س: تعیین فرمود، له آ: لیس، له آ: ساشما، بآ س: شاستمان
 له آ: حال جهان، بآ س: کار جهان، له آ: از، له آ: مرتضیٰ شاه: هزاره،
 بآ س: هزار، له آ:، له بآ: دامغان، له آ بی:، له آ: داد، له آ:،

ذکر عصیان امیر جها نمک و جمعی که با او موافق بودند و مال حال ایشان

امیر جها نمک پسر امیر ملک برادر زاوه امیر فارسی از قبیلۀ قوچینیان بود و در زمان طفولیت حضرت خاقان سعید ملازم بود و بدقایق خدمتکاری و رقابین جان سپاری بنوعی قیام نمود که قرین اعزاز شد و از اقران ممتاز گشت چون سریر سلطنت عالم بوجود آنحضرت مشرف و مکرم شد جها نمک [درق ۲۷۲] (۱۲۶۲) در میدان خدمت گوی سبقت از همگنان ربود و چون قصه امیر سید خواجه واقع شد موجب و منصب او بجانب جها نمک تفویض رفت و او امر و نواهی او در وصل و فصل احوال و فرع و اصل اموال مطاع و مسلم شد از شراب قوت و ولت و مستی قدرت حکومت دماغ او مختلط گشت و سر از ربط اطاعت و رهروی از قبایه مطاوعت بر تافت و سبب جزوی آن بود که چون آنحضرت از مازندران لشکری بجانب سیستان مقرر می فرمود و با حضار لشکر با مثال داده بود * و خواجه غیاث الدین سالار که صاحب دیوان ممالک بود سفر وی پرداخته و دفتری ساخته می نمود و بنام امرا و ارکان ثلث فعه دفعه جمع کرده بهر بیضه مرغی و بهر مینی گوشت گوسفندی و بهر یکین جوده من و بهر توبره کاه خروای بزرگ تفریر نوشته بود و در آن سال اجناس قیمتی تمام داشت و خواجه

له ک: بکت ' بی: ملک' تصحیح از روی 'و نیز رک به ۳۳ ۱۷'
 له با: حماری ' بی: ماس: حماری ' له آ با: بی: قوچینیان ' ماس: قوچسان'
 له با: ماس: امیر جهان ملک له با: ماس: کردن له با: بی: ماس: —'
 له آ: و بر له آ: —'

غیاث الدین این حشو یا ترا در دفتر خود باز کرد و تیولات اترک را یکی در چهار
 بتجیر گرفت و همه را از خود رنجانید بلکه با اولوالمرامی گردانید، فذک
 این حساب بآن مفسنی شد که چون این دفتر بعرض همایون رسد و حضرت
 حواله دارد و مال نباشد بی عرضی باید کشید، جمعی ناآنان بر عصیان متفق گشتند
 و در سلخ ذی قعدة امیر جهانک با خویشان و امیر حسن جاندار با پسرش یوسف
 جلیل و سعادت بن تیمور تاش با برادر و بهلول بن بابا تیمور و سلطان بایزید
 عثمان و ندک با یکدیگر عهد کردند که قصد حضرت خاقان سعید کنند، اما چون
 عنایت پروردگار نگه دار آنحضرت بود ششم ازان معنی معلوم فرمود و امیر مضر
 را که از جانب سیستان آمده بود طلب داشته، مخالفان دانستند که سخن بسع
 اعلیٰ رسیده، خواستند که بشکری که عازم سیستان بود ملحق شوند، بدین عنایت
 بطرف جز غلنگ رفتند، آنحضرت با جمعی بهادران که ملازم رکاب همایون
 بودند سوار شد و امیر مضر ابوعاصیان رسیده جنگ سخت در پیوست و
 مضر اب بهادر را زخمی عظیم* [بر روی] رسیده بشهر در آوردند و آن بیجاقتان
 از آب کاه و بازرگشته آب را حصار ساختند و آنحضرت برین طرف آب
 ایستاده لشکری که نامزد سیستان بود جوق جوق به بندگی حضرت می پیوستند
 و جماعت عامی هر یک بطرفی جستند، سعادت بن سعادت را با برادرش و
 احمد آقبا را قشونیان امیر حسن صوفی* ترخان و ربا دغیس گرفته آوردند و

له آ ماس : اولی الامر، بی : اولی العزم ۱۰ با ماس : شدند،

۱۱ آ : نادان ، ۱۲ با بی ماس : جز غلنگ ، آ مثل من ، ۱۳ آ : زخم عظیم ، با

ماس : زخمی ، ۱۴ فقط ک — ۱۵ بی : کار دبار د، ۱۶ آ : و نخ دیگر : دت

۱۷ بی ماس : آقبا ۱۸ آ : موان احمد صوفی ،

سعادت بیاسا رسیده برادرش و احمد آقبا را آزاد کردند و جهان ملک و نمک
را امیر چپکس در ماخان گرفته مقید بجانب هرات فرستاد و در چهل دختران شربت
فناچشیدند ع اینست سزای هر که مصیان و رزید
و امیر حسن جاندار و پسرش یوسف جلیل از راه بیابان طبرستان بصفهان پیش
میرزا رستم [رفتند] و سلطان بایزید را و روحانی جام گرفته بشفاعت میرزا
ابراهیم سلطان حیوة یافت ع ماصیان را از شفاعت بهشت امتیذ نجات
اند جواد کدیم

ذکر آمدن پیر علی تاز بخد و بلخ و قتل او

میرزا تید و از بلخ قاصد فرستاده عرضه داشت که پیر علی تاز باز مرزم
جمع کرده و از بدخشان مدو یافته متوجه بلخ است حضرت خاقان سعید ۱۰
بهاوردان نصرت شعار برسم ایلغار نامزد آن طرف فرمود و لشکر منصور
در حوالی بلخ به پیر علی تاز باز خوردند و در حمله اول پیر علی تاز سر خود گرفته
بدخشانیان بولایت گریختند سرداران هزاره پیر علی مشورت کرده
گفتند تا این خمیر بایه فساد در میان ما خواهد بود یا غنی گری کم نخواهد شد اتفاق

له آ: چاساق له بی: سرت: جل: با: چل له آ: و رزید

له آ: خلیل له از روی آ: بی: سرت له بی: بیت

له بدش در فقط آ: : مؤف: رحیه

له در آ: سرت بدش: خود له آ: در مهم پیر علی

نموده اورا گرفتند و سرب می مفرز او که آرزوی گاه داشت پُرکاه کرده بدار السلطنه
هراة فرستادند قطعه

تیغ ز کله سرب می مفرز شمنان سرب چرخ را چو جامی استخوان بد
هر سرب که با تو زبان آوری کند ایام گوشمال بگز گران دهد
و ابا ای آن ولایت پنهان بستر فراغت آسوده در دمای دولت*
افزودند

حکایت ممالک فارس و بلاد عراق عجم

میرزا پیر محمد عزم انتقام سال مقدم مصمم گردانیده اکلکاء و فزوان لشکریان
واد و بیلاق تمام آهنگ راه عراق و اصفهان کرد، و میرزا رستم بغایه مال
مقدم مغرور شده آمدن امیر حسن جاندار و فرزندان نامدار او موجب ازدیاد غرور
گشت، و در آن ایام بسبب طاعون بشیاز از ابالی اصفهان فرورفتند، و میرزا
رستم در میلان کندمان خبر لشکر فارس شنیده جمعی اورا بصلح دلالت کردند و او
از روی غلبه گفت "جمعی کاروانیان شیراز از برای ما تبرکات می آورند"
میرزا پیر محمد نزد یک رسیده میرزا رستم اعزوق را گداشت و دو فرسنگ پیش
رفته و موضع جنگ اختیار کرده فرو آمد و قزاقان طرفین یکدیگر را دیده آن
شب تار و پاس داشتند، علی الصباح میرزا پیر محمد طنطنه کوس حربی نخست
و از نصیب و غنای ویدیت کورگان را در گنبد گره و نداشت و صفوف لشکر آتیه
در برانگار جلایان شاه برلاس که رستم زمان بود و طاهر [بن] امیر سیف الدین را

له گ: آرزوی گاه داشت، با پیوسته: آرزوگاه بود، له با پیوسته: بر،
له بی: با پیوسته: دولت اید مقرون، له با پیوسته: افزودند
له آ: بیلاق له آ: آتیه: بیداری له آ: له ک: شش من، له باقی: بخ: کور: له آ: حلیان شاه
له فقط در ک:،

باز داشت و قتل را با امیر سعید بلاس و شیخ محمد جوان و صدیق سپه و در جبالغار
خواجہ حسین شربت دار با امرای نامدار مقرر شد، و از طرف میرزا رستم در
قول سلطان شاه و قاضی احمد صاعقی بود و در جبالغار عمار غلن و میرزا
اسکندر و در برانغار میرزا رستم و امیر حسن جاندار قرار یافت چون هر دو صف
در برابر ایستادند میرزا رستم تعجیل نموده بر لشکر فارس حمله کرد و بهادران طرفین
و دلاوران جانبین در یکدیگر افتاده داد مروئی و مروانگی دادند، عاقبت اصفهانیا
رو بگریز نهادند، میرزا رستم یکانشان آمد و امیر حسن جاندار و فرزندانش و سلطان
شاه و محمود آق بوقایی لازم بودند، میرزا رستم ایشانرا در کاشان گذاشته خود با
فرزندان متوجه خراسان شد، و شرح آن آید انشاء الله تعالی، و میرزا اسکندر
نیز عزیمت خراسان نمود، میرزا پیر محمد چون انتقام خود کشید فرمان فرمود که هیچ
آفریده را با کسی کار نباشد و غیر آنکه در روز جنگ فرود آورده اند متعرض نشوند
اصفهانیا چون مرده امان شنیدند فوج فوج و قشون قشون می رسیدند و
میرزا پیر محمد چنانکه عادت پسندیده او بود همه را نوازش و تربیت می آفرمود
و لشکر فارس چند روز در مرغزارهای شهرک و کندمان نشستند تا اولانان
فره شدند و امیر حسن جاندار بیچاره وار با فرزندان از کاشان پیش میرزا پیر محمد آمد
و در همان دلاهی حضرت خاقان سعید رسید و خبر گنجشک ایشان رسانید، میرزا
پیر محمد مجبور را بند فرمود و محمد قباقی و عیسی تکاؤل (کذا) را به بدقه تعیین نمود

له فقط ک: سادی له آ: —، له آ ساس: آقبوقاس: بآ: آقبوقا: بب: آقبوقایه

له تک برص: له فقط درک: —، له آ: مرغزار: بک: ساس: به: بز: هت: القلوب: ص: ۱۸۵

له آ: الاغان: له آ: —، له آ: قباقی: له آ: مکاول: بب: ساس:

بکاول: آ: کاول: اگر چه کاول قریب است و کاول دیگر کتب لغت یافتیم اما صورت این کلمه در کتب و اموی

بکاول نیست،

و بهرگاه ایلمی بحر اسان فرستاد اما چون بندیان از بلوک بر آن گذشتند [به بندها
 شکسته] و محافظان را بسته گذاشته سر خود گرفتند، و میرزا پیر محمد خاطر از مسأله
 کاشان و جربا و قان و سایر بلوکات اصفهان بملطف و عنف جمع فرموده عازم
 اصفهان شد، و قلعه اصفهان با آنکه آفتاب بسنبله رفته بود از جهت بلای
 و باناد و دیده * مانده بود، چون میرزا پیر محمد قدم مبارک در شهر نهاد از طال و با
 هیچ اثر نماند و دیگر باره شهر معمور شد، و میرزا پیر محمد فرمود که دفترهای مالی و
 خراجی را تمام و در آب شستند، و اصفهان را بفرزند خود میرزا عمر شیخ داد و امیر سعید
 برلاس و شیخ محمد جوان به فاضل را پیش او گذاشت و ضبط مال دیوان را به بخواجه
 مظفر الدین مسعود نظرنشینی رجوع [فرمود] و شیخ یساول را بکدومت کاشان
 فرستاده بشیر از معاودت فرمود و در مستقر دولت آرام یافت،

ذکر محاربه میرزا ابابکر و امیر قرا یوسف و کشته شدن معزالدین میرزا امیرانشاه کورکان

سابقاً ذکر شد که میرزا ابابکر چند ذکری معتبر خود را [ورق ۲۴۲] در موضع (۱۲۴۳)

له آیت ساس : همراه ، له با : پراغان ، ساس : بران ، برای بران
 هک : به نوبت القوب ص ۱۰ و بیشتر ۲۰۶ له از روی آ : آیت ساس : بند
 را شکسته ، له آ بیت : نادروده ، له آ آ بیت ساس : خارجی
 له با ساس : — له آ : غصص ،
 له آ بیت : نظری ، ساس : نظری له از روی آ بیت ساس
 له بعدش در آ : ترکمان ،

درگزین کشته بقروق ارغون رفت و چندگاه آنجا ساکن بود، ناگاه خبر آمد که
شکراشد جمال الدین بلغر و بروی بیگ و شرفشاه طارمی و آخره ذی جمعی حاجی
عراقی را کشتند، میرزا ابابکر طبل بشارت فرمود و از قروق ارغون براه سجاس
بگوزل رده آمد و یک دو ماه آنجا بوده شکراشد شرف دستبوس یافت و
بمنصب عالی* وزارت مشرف شد، درین اثنا خبر عزیمت [امیر قرا یوسف
بجانب سلطانیة محقق شد میرزا ابابکر مدویش قوشچی را با دیست مرو جلد در
سلطانیة گذاشته از چلکناوری بیای کوه دماوند رفت و تابستان آنجا گذراند
و امیر قرا یوسف و امراء تراکه بسلطانیة آمده کیشب آنجا بودند روز دیگر سلطانیة
را غارت کرده مردم او را خانه کوچ تبریز و مرافه وارد بیل بردند، و درین
و لا سلطان محققم پسر سلطان زین العابدین بن شاه شجاع که دختر زاده سلطان
اولی^{۱۰} بود از مدت حضرت صاحبقران فرار نموده باز آمد و پناه بقرایوسف*
آورد و قرا یوسف* او را تربیت فرموده بهمدان و لرستان فرستاد و خود به
تبریز رفت، و میرزا ابابکر خبر مراجعت قرا یوسف شنیده عازم سلطانیة شد
و درین ولادت که شکراشد بلغر با امیر سید رضا کیاء حاکم گیلانات بیعت

له آ: در کرس له ک: گذاشته، تقیم از روی آ بیّه ساس، و ص ۹۷

له با: بلغر، ساس: بلغر له مذکور است بر ص ۸۸

له آ یا بیّه: غروق: غروق، ساس: فرق، برای این موضع که در کوه سجاس بود

سک به نزمته انقلاب ص ۶۴ له ک: بهالی منصب له از روی آ

له ک: جلگاه، با: جلکار، له با ساس: ترکمان،

له ساس: وین له آ: بامیر قرا یوسف

له آ بیّه: امیر یوسف، با ساس: امیر قرا یوسف له آ

کرد و از قزوین برو و بار رفت میرزا ابا بکر بقزوین آمده خواجه شرف الدین خالشی
 و سید عزالدین را با جمعی بطلب لشکر آمد فرستاد و ایشان او را ایمن ساخته بقزوین
 آوردند و میرزا ابا بکر مال خطیر برده و حواله کرد چنانچه بشکنتیه هلاک شد و میرزا ابا بکر
 او اسطجمادی الاولی بسطانیه آمده و دو شب در میان بار و بیل رفت و آن نواحی
 راسه روز غارت کرده غنایم با قزوق رسانید و مرانه را نیز غارتشید لشکریان
 با عورات و اطفال بی رسمیهها کردند و در حجهال قشقدق فرموده لشکر بکرستان
 فرستاد تا غنایم بسیار آوردند و تا بهار آنجا بعیش گذراندید و در آنجا شنیدید که
 امراء جاتی قریانی نوروز و عبدالرحمن با پنجهزار سوار از طرف سمرقند براه خوارزم
 و مازندران محدود کی رسیده اند میرزا ابا بکر قاصد فرستاده همه را استمالت داد
 و ایشان در توابع درگترین بار و وی او ملحق شدند و مجموع با نعام و اکرام مخصوص
 گشتند و با ایشان در باب امور ملکی مشورت نموده رای بران قرار یافت که عازم
 آذر بایجان شده آن مملکت را از ترکمانان مستخلص سازند و عزم تبریز کردند
 و از انطرف [امیر] قرا یوسف آگاه شده شانزدهم ذی قعد به شنب غازان
 آمد و تبارزه کرد و او خنثی کردند و امیر بسطام جاگیر با برادران منصور و
 معصوم و پسرش انخی فرج* و امیر حسین سعد و برادرش محمد ثانی قریب بیست

له آ: خالد له آ: باغوق (در باب س: هم اغوق نوشته بجای اقزوق)

له آ: غارت کرده له ک آ: لشکریان س: ک: حجهال: حجهال: آ: حجهال:

آ: حجهال: س: محمل: برای سلطان آباد حجهال س: ک: به نزهت س: ۱۰۰

له آ: غنیمت له س: جانی له آ: زمانی

له آ: ترکمانان له از روی آ له آ: امیر فرج

له ک: ایضا در آ

هزار سوار و پیاده پیش قرا یوسف * جمع شدند و بیست و چهارم ذی قعده در
منزل سر رود * تلاقی فریقین واقع شد میمنه و میسر و قلب و جناح آراسته
از طرفین روی محراب آوردند بیت

ولا ور قرا یوسف نامدار بهیجا در آمد چو اسفندیار

امیر بسطام در میدان تاخت و دو کس را تا چیز ساخت و پیر عمر و بریم بیگ و
جلال الدین غلیفه چند کس را زخم رسانیده گریزانشیند، میرزا ابابکر از مشا هده
این حال بیت

بفرید برسان ابر بهار چو شیری که بیند بمیدان شکار

ترکمانان را که پیش آمده بودند گریز انیده جلال الدین ویزک را بقتل آورده
و لشکر طرفین چنان بر هم تاخت که غالب از مغلوب کسی باز نشاخت شعر ۱۰

ز نهریز تا دامن سر رود روان گشت خون سپاهی چو رود

ز بسیاری کشته در کارزار نمید، بیچ کس را مجال گذار

میرزا ابابکر چون شیر گرسنه و گرگ درنده | هر طرف می تاخت و مرو می (۳، ۲)

انداخت [و بر هر طرف که حمله می کرد *] رع اگر بر فریدون زد از پیش برد

بعد از زمانها که در دریای قتال غوطه خورده بود چون بمقام خود باز آمد سپاه را

بر هم زده وید و در میان گیر و دار و اثنای کارزار تقضا بساط سلطنت پادشاه

له آ بی : امیر یوسف ، آ با هس : امیر قرا یوسف ، له بی سرود ، آ با هس :

شروع ، برای سرود و حکایت بدلیستریخ ص ۱۶۳ ، له آ : سپندیار

له آ با هس : گذرانیدند ، له آ با هس : زیزک

له آ با هس : منزل ، له آ : کرک ، له آ : شیر

له نقطه کس : ، له آ بی : سرود ، کرد

معزالدین میرزا میرانشاه را در نوشت و دبیر تقدیر منشور فنا بنام او نوشت
بیت

او نیز گذشت ازین گذرگاه آن کسیت که نگذرد ازین راه
میرزا ابابکر عزیمت هزیمت نموده بسطانیه رفت و ترکانان غنیمت فراوان
گرفتند و ترکمانی سرسلطان سعید شهبید میرزا میرانشاه را پیش قزاقیوسف*
آورد، قزاقیوسف قهر کرده فرمود که گزندش نرودند و سر پادشاه سعید را بآبدنش
بعزت تمام شسته* در سرخاب مدفون ساختند و بعد از مدتی شش غوری
نام در صورت درویشان استخوان او را بیاوراد النهر رسانیده در قبه النضر
کفش مدفون شد ع کُنج خاکست گنج را مسکن

۱۰ صبح اگر دین واقع جامه درید صادقست و ماه اگر درین حادثه چهره خراشید
محق، سحاب اگر دین غم بجای آب خون بارد سزااست و دریا اگر درین
ما تم کف بر سر آرد روا، آفتاب را مهر نشاید خواند که بعد از او بر فروخت
و شفق [را] مشتق نباید گفت که دلش بر و نسوخت، و [امیر] قزاقیوسف
میگفت که اگر او را زنده پیش من می آوردند بواجبی رعایت او میکردم
و قزاقیوسف برین فتح نامدار سجده شکر حضرت پروردگار بجای آورده و امرا

له بعدش فقط در آ+ : کورکان ۵ آ : تدبیر ۶ ک : اکبر

۷ آ بی : امیر یوسف ، با ساس : امیر قزاقیوسف ،

۸ آ : شسته بآبدنش با بی : بعزت شسته بآبدنش ،

۹ آ : مدفون ۱۰ در آ اگر ، را بعد ما تم ، آورده است ،

۱۱ فقط ک — ، ۱۲ فقط آ — ، ۱۳ آ بی : ساس : بجا ،

و دلاوران را تربیت فرموده اجازت داد، امیر بطام بولایت خود را بدین
 رفته و با ساختگی تمام عازم عراق عجم شده بسطانیه آمد، و پیشتر درویش
 حامد آشتی را که در حین مشارالیه بود برسالت پیش درویش قوشچی که
 از قبل میرزا ابابکر کوتوال قلعه سلطانیه بود فرستاد و بانواع استمالت
 و ادا اصلا مفید نیفتاد و امیر بطام از منتصف محرم سنه امدی عشر [ه]
 تا اواسط صفر بحرب و ضرب گذرانیده روز جمعه یازدهم صفر قلعه فتح شد و
 مهمات آنرا مضبوط ساخته کوتوالی آن را به برادر خود معصوم داد، و امیر قراوسف
 امیر بطام را انعام و اکرام تمام فرموده ایالت عراق عجم را بر او مسلم داشت.

حکایت سلطان احمد بغداد

سلطان احمد درین سال اثنی سده عشر* باستحکام بارو و حفز خندق
 بغداد سعی و اجتهاد نمود، و اواخر سال شاهزاده علاءالدوله و ولد سلطان از جنس
 سمرقند خلاص یافته نزدیک بغداد رسید و سلطان استقبال نمود و چون چشم
 او بر قره العین افتاد از غایت اشتیاق پیاده شد و فرزند گرامی در پای
 پدر نامی افتاد و یکدیگر را کنار گرفته پدر او را دلدار یها نمود و بشهر آورده

له با: اردو بیل، له با: آشتی، بی: سراس: آشتی، آ: شقن، بظاهر

مین نسبت است برایش یا بیشتر هر که به نزدیکه ص ۱۰۷ مع ۳۲۲

سه آ: قبیل سه فقط مدک این کلمه را بالای سطر افزوده است

سه با: سراس: نوید داد، له بی: سراس: امیر معصوم، سه بی: —

سه رگ به ۳ ص ۱۱۸ له با: بی: سراس: —، علاءالدوله پسر سلطان احمد بود.

له آ: —، له آ: نامی، له آ: گرامی.

مؤکد و قاعدهٔ مذهب بجای آرند و فرمان همایون نفاذ یافت که اسباب طوی و تنجاف
 مهیا گردانند صیبت [درق ۲۶۴] این سنت سامعان عالم بالا شنیدند و آوازه (۱۲۴۴)
 این جشن همایون با طراف بیج مسکون رسید، ماه که سیار اقطار السموات و سیاح
 منازل و مقامات است طبل بشارت این سوره و کوس نشاط این سرور بر
 بام آسمان فرو گرفت و عطار که مستنبط علوم و مستخرج احکام نجوم است ارتفاع
 قوس انهار بدرجه و دقائق حاصل کرده طالع وقت مشتمل بر صعود دولت و
 سهم سعادت اختیار کرد، و ناهید که پرده سرای سرا پرده پهلست زمزمه
 چنگ بخرچنگ رسانیده نغمهٔ عود از سعود گذرانید و بحرکت شوق فلک دار
 در چرخ آمد، و آفتاب چون ابر نیسان گوهر نشان و چون شاخ خزان درم
 ریزان شد و عقیق بخمرن و یاقوت بدامن آورده لعل از خارا و دراز دریا ۱۰
 نشان کرد، و بهرام که سپه دار انجم و سالار کشور پنجم است چون چاه شان بخندنگار
 برخاست و صفها از چپ و راست بپاراست، و سعد اکبر بر فرازشش پایه
 منبر خطبهٔ تنبیهت به ادا رسانید و از برای دفع عین الکمال و ان یکاد ورد
 خویش گردانید، و کیوان که پیر دراک و صومعه نشین قلعهٔ افلاکست خود قمار
 بر مجمر خورشید نهاد و طلسم دولت بر صفحهٔ ماه کشید، و در دار السلطنهٔ هراة
 بموضع باغ شهر خرمگاه هاء صد سری و هشتاد سری و حیاهاء سمنر لاط و سایه
 با نهاء ابریشمین سر یعقوب افراخت و تختها و زر و نقره بخوشه لعل و مروارید
 ترصیع و تزیین یافت، بساط نشاط از بخار عنبر غالیه سای شده و مجلس انس
 از بخور عنبر نافه کشای گشت و بازارها و دوکانها بر مثال باغ ارم خرم و آراسته

له آ: معده ۳ آ: سموات ۳ آ: وغیره: شوق

له که برخاست، آ: شوق ۵ به: کمال

کشادند، و قبهاء خوب منظر مانند دُرُج پُر گوهر و برج پُر اختر برسم آیین تنین
 وادند، ساقیان سیمین ساق ساغر زین بردست بلورین نهاده و بلبل شکله
 فروش هر طرف صلا عیش در داده بهیت

گفتی که لعل ناب و عقیق گداختست و رجام ز زر عکس رخ او شراب ناب
 مغتبیان خوش الحان نوا بای خسروانی در بر زم آن خسرو ثانی میسراییدند و آواز
 رود و سرود بچرخ چنبری میسرانیدند و رامشگران زهره طبع بنزید و تم چنگ
 و عود هوش از دل و دماغ می ربودند و دل و جان را فرح بر فرح می افزود
 و در هر تجماع مجلس^{*} بسان بهشت برین آراسته و ساقیان نازنین مانند حورین
 نشسته و برخاسته، چند روز متصل بعیش و نشاط و عشرت و انبساط اشتغال بود
 ۱۰ و حضرت خاقان سعید درباره خواص و عوام انعام و اکرام تمام فرمود و این
 جشن همایون در دار السلطنه هراة او اخر ربیع الثانی بخوبترین وجهی روی
 نمود ع مجلس عیش و نشاط و خرمی آراستند

ذکر احوال میرزا ابابکر بعد از واقعه میرزا امیرانشاه

چون میرزا ابابکر بسبب واقعه پدر مغفور و انزهام لشکر کسور در ممالک
 آذربایجان و عراق نتوانست بود عازم دارالامان کرمان شد و سلطان اولیس
 پسر امیراید کو برلاس که بعد از پدر و برادر حاکم آنجا بود مکتب او را به تعلیم و
 اجلال استقبال نمود و گفت مابنده و بنده زاده این خاندانیم اگر ما را نسبت به
 فرزندان و فرزندان و گان حضرت صاحبقران خدمتی بدست بر آید کدام دولت

له بیست و سه: می رسانید ۴۵ آ: ربود ۴۵ آ: کاه مجلسی، ۴۵ ک: خواسته،

۴۵ ک: آور باهمان ۴۵ آ: آبی: نسبت،

ورای آن توانست بود ممالک و خزاین و دقایق همه مبذولست و از آنحضرت قبلی
 مأمول، و چند روز بطوی و عیش گذرانیدند، میرزا ابابکر سلطان اویس را
 بادشاهی با استقلال دیده در خاطرش شعله حسد زبانه کشید و معنی کلا یجمع
 فحلان فی شغل و لا سیدان فی رعیت بظهور پیوست و از جانبین
 وحشت و نفرت آشکارا گشت، میرزا ابابکر فکر گرفتن سلطان اویس داشت
 و سلطان [اولی] [نیز بر لوح اندیش] [این] [صورت] [می نگاشت] ، (۲۴۱ هـ)
 میرزا ابابکر بهی بسیار خود را از آن ورطه خوشنوار بیرون انداخت و عزم جبه
 سیستان با خود مقرر ساخت و در فصل تابستان روی به بیابانی نهاد که آب
 آتش نشان آن نمودار حیم است و هوای باویه سانش آیت عذاب الیم
 و محدود سیستان آمد، شاه قطب الدین بمقدم او شادمان گشته موکب او ۱۰
 را با کرام تمام تلقی نمود و پنداشت که موافقت با او موجب استغنا از استغناء
 حضرت خاقان سعید خواهد بود و میان میرزا ابابکر و شاه قطب الدین عهود
 و موثقی استحکام یافت و استماع این اخبار سبب آن شد که عزیمت یورش
 سیستان مصمم گشت.

ذکر عزیمت خاقان سعید بجانب سیستان

حضرت خاقان سعید عزم یورش سیستان جزم فرمود و رایات ظفر آیات از

له ک: تواند، با: خواهد، له ک: تمدن، با: محلان، له آ: عمد،

له فقط در ک: —، له آ: سینه، له از روی آ و آ و بی،

له آ: اندیشه، له آ: —، له آ: بی، حضرت غمکن رجای

خاقان،

دار السلطنه بهرام شاه جمادی الاولی جنبش نمود بهیت

بر عزم نیم روز شهنشاه کامیاب لشکر کشید تیغ زنان همچو آفتاب
و چون موکب نصرت شعار بقصبه اسفره رسید رای اعلی اقتضای آن فرمود
که لشکر منصور جیبا نمایند صحرا در صحرا جوش و برگستان بود و جهان در
جهان خود و خفتان و پلارک و سنان نمود از درفشین آینه چینی در هر
جانب خورشیدی لامع و از لعل تیغ و سنان در هر طرف برقی ساطع بهیت
تو گفتی که روی زمین را هنست نیزه هوا نیز در جوش است
سپاه نظریناه متوجه فرقه گشته بحد و آن ولایت درآمد و شاه اسکندر نیلگون
که والی آن ولایت بود قلعه فراه را استحکام تمام داده بود و حصار فراه در اصل
حصنی حصین و قلعه متین و ساکنان آن بحصانت و جلالت مغرور گشته و
مدوکاران سیستان با آن غرور همداستان شده بودند، لشکر منصور چون فراه
مهرم بر حوالی آن قلعه محکم فرود آمد بهیت

دزدی بود با آسمان هم نورد نبرده کسی نام آن در نبرد
قلعه پای بر ایوان کیوان نهاده و حیوق در مقابل موضع مقاتله آن از چشم
فلک قناده و با این رعیت مقام در نهایت حصانت و استحکام و بهر از مرد
کار دیده گرم و سرد روزگار چشیده که لشکر طایر از زخم تیر ایشان برده بخطر بود

له ک: اسفره بآبیه مرس: اسفره له آ: پرستان له ک: له ک: آ: طایر له آ: ناسس: آ: بانگیش: بیه: بانگین: مرس: بانگین:
له برای وی رنگ به سیستان از بی بی نیش (له آ: کله: ناله: له آ: آبیه: مرس: حسن:
له آ: موضع له آ: افاده له آ: مرس: بر: آ: بیه: پر:
له ک: خدر: تسمیع از روی آ:

کوه راسخ از بیم تیغ نشان بر خند مینمود در آسمنا ساکن بودند، جمعی بهادران
سیستان و دلاوران زادستان مثل هندو بوقا و محمود شمس و محمود غوری و
سیه سوار و محمود سیه سوار و عمر سیه سوار بکنار دیوار حصار آمده متعجب جنگ
و قتال بر پشت دیوار حصار ایستادند، لشکر منصور را چون چشم بر ایشان
افتاد جمعی از پهلوان زمانه و یسا و لان در خانه که پنهان کوه قتال و شیران
بیش جدال بودند مثل محمود و شاه چهره و شاه محمود و کبودری و یوسف عراقی و
خدا داد و سین فلج و بابا یزید پندار و ع

شیران جنگ جوی و پلنگان تنه خوی

حمله کردند و از دیوارها گذشته پیاده در میان یاسنی درآمد و کلازار تیر و
کمان برایشان گریبان رسید و باجم به میتی بسیار گرو و شمشیر برجم ریخته
سیستانیان چون دست بر سپاه ظفر پناه دیدند فرار نمود و در قلعه خنیدند
و دم در کشیدند امراء دولت و اعیان حضرت منجنیقها ساخته علاءها را فرخته
و از اطراف سنگها انداخته بمحض خندق و کندن آن نقب مشغول شدند سه نقب
به بعد امیر مغرب و یکی به بعد امیر علی ترخان و یکی به بعد امیر حسن صوفی ترخان
و یکی به بعد امیر علی که کوفتش و یکی به بعد امیر حلال الدین فیروز شاه و یکی به بعد
نوشیروان و یکی به بعد فرمان شیخ و یکی به بعد امیر سید علی ترخان و یکی به بعد
امیر یوسف خواجه و امیر یکمته* و مولانا ابراهیم صدر و یکی به بعد امیر خاوند شاه
و یکی به بعد امیر موسی شیخ و امیر محمد شرف و جماعت سرداران سپاه سپهر

طہ آیت : برآ : پر طہ کذاورک : آنیدو : خدا یاد طہ آب پدار : بیت :
بنزار : ہست : خندار : طہ کذاورک آمس : و شاید کہ گراز : باشد طہ آب بیت : کشید
تہ گ : عابہا : قیس از روی آ : تہ ہرک : یں : یں : م : طہ آب : کند مکہ : لاس : امیر کنہ : نیز
رگ : ص ۹۵ ج ۱۰

مواکب از اطراف و جوانب خندق میکنند و نقیب پیش میبردند و اهل حصار
 نیز جنگهای مرادنه [ورق ۲۴۵] میکردند ده شیار و زینوک پیکان جهان روز
 و زبان سنان شعله افروز آتش قتال التهاب و اشتعال داشت و چهار دیواره
 آن حصار استوار چون چشم زره و قانه زنبور شد، اهل قلعه دلایل عنایت
 الهی و مخایل قدرت باوشاهی مشاهده نموده بعین الیقین برایشان روشن شد
 که اگر از تیغ شاه جهان امان نجویید ممال تلافی و امکان ندارد که مانند شاه اسکندر
 نیال تکین و پهلوان شمس دراز* و باقی نقبائی قلعه از اوج رفعت و خصیض
 مسکت آمده امیر شاهماک را شفیع رافقند و شفاعت او محل قبول یافته
 آنحضرت رقم عفو بر جراید جرایم ایشان کشید و چنان قلعه که طریق احتملاص
 آن برخسروان جهان بسته بود و گشاده شد، شاه اسکندر و سرداران قلعه بساط
 بارگاه بوسیده آواز دادند *لم تغفر لنا و لذخمتنا لکنک انت من العاصین*
 برآمدند، آنحضرت گناه ایشانرا بیدیل کرم پوشیده همه را توبه بخشید و نوازش فرمود
 و چون خاطر همایون از مهم فراه فراغت یافت عنان جهانگشائی بعبوب قلعه
 اوشت یافت و پهلوان شمس دراز را با معارف سیدستان که از قلعه فراه بیرون
 آمده تربیت یافته بودند مجدداً خلعت پوشانید و برسم رسالت پیش شاه
 قطب الدین فرستاد، مضمون آنکه همیشه عنایت ما شامل احوال پادشاهان
 بوده و شاه شاهان ابوالفتح که بشرف ملازمت حضرت

له آ: نیال تکین، سراس: بنا تکین (بجای غیر واضح نوشته است) له فقط آ:
 مک شمس الدین دراز، له فقط ک: نقیبهای، له بی: رفعت نخوت بجای
 رفت، آ: سراس: نخوت، له فقط مک: له آ: سراس: جهانگشای
 له رک به ظفر نامه ۳۶۲: ۱۳۱ و ۱۲۲ و ۲۱۵ و ۲۸۴ و ۳۲ و ۸۰

صاحبقران مشرف گشته بود در بلوک بلوک و یکدیگر شایان، محرمست روزگار میگذرانید
و چون او بر حرمست [حق] پیوست مملکت سیستان بر اعقاب او سلم و آشته
آمد و سخن غرضخواه و تمام در حق ایشان محل استماع نیافته، و چون ممالک تعلق
بدیوان ما گرفت همچنان برقرار آن مملکت را بایشان عنایت فرمودیم، و از
تأیید اعتقاد و اعتماد که بر جانپاری ایشان داریم شایان فزاد که مدت ها و مدید
در لشکرهای بعید حضرت صاحبقران را کوچه دادند بر موجب کتوب ایشان که
تذکره یابی گری شایان بعرض رسانیدند سیاست فرمودیم و الحاله هذه لمحات
از ایشان غریب و عجیب مینماید، بیاید که بعضی رجوع کرده تا مل نماید که آخرین
کار که بجا خواهد رسید و ایشان را از عادت ما معلوم شده باشد که عفو از زلالت
نبردستان و تجاوز از نفقات گناه کاران سیرت حمیده و سنت پسندیده ماست،
باید که برخلاف گذشته متوجه درگاه عالم پناه گردند که درباره ایشان عنایت
طلبور نخواهد یافت، حق علیم است، و گفته شده متعین است که ما قصد ملک و جان او
نداریم و از آنچه پیشتر بودند عزیز تر خواهند بود، و اگر پند تنبیه از گوش غفلت
برنگشند و از خواب غرور بیدار نشوند و از [هواوس خذلان و] و ساوس شمعان
روی نتابند هر آینه مواصف سخط در حرکت آید و آتش غضب زبانه زند و
بر جمعی اختیار که نه با اختیار در میان آن اشترانند آن بود که در شرف سعادت

له ک: برک، با: برکت، مس: برکت، له ک: آ... و رفع دیگر دارد،
له آ... له با: مس: کوچ... له نقط: آ: رسانده چون،
له ک: دولت، له آ: سیر، له نقط: آ: با: له ک: آ: از روی آ نوشته شد،
له ک: مضطرب، له در نزد خواطف بود، اما به جهت شایسته نشد در کدام تنه،
له ک: سخت، قمع از روی آ، له ک: اختیار کرده، قمع از روی آ،

جایز نباشد بنا بر آن صبری نماییم و بحبل حلم اعتصام می فرماییم ایشان نیز در
 نص من بدله بعد ما سمعه قائما اثمه علی الذین یبدلونہ احتیاط
 تمام بجای آورند و بغور فرموده سخن الزمان من رفعتنا ارفع ومن
 وضعنا اضع رسد؛ و چون آن جماعت عزیمت سیستان نمودند موبک
 همایون دایره وار گرداوک درآمد و قلعه آن را که بلاش مشهورست نقطه
 کردار در میان گرفتند شاه نصرت پسر شاه محمد با فوجی بنادران سگزی بمجن
 اوک در آمده بجنگ و جدال بیرون آمدند و دلاوران لشکر منصور جملہا بباہرانه
 پیش یزد اہل حصار پشت بر دیوار استوار داشته چون آتش در حجر و عرض
 در جوہر ثابت و پایدار ایستاده جنگ را آماده بودند لشکر منصور آب رود را
 ۱۰ از ایشان بازگرفته و ایشان آب پاشی کہ در قلعه بود روز میگردانیدند چاخبیان
 لقب زہ آب چاہ را نیز از ایشان ستند شاه نصرت کہ بمحاصنات حصار و
 مردان کار مغرور بود روی نیاز بر زمین تضرع نہادہ از سر عجز امان طلبید
 و حضرت خاقان سعید مرحمت فرمودہ لشکر از پاشی دیوار حصار باز خواند و در باو
 شاه نصرت عاطفت فرمود اہالی قلعه کار و ناک [و قلعه] گوین کہ از توابع اوک
 بود احوال قلعه فراہ و اوک مشاہدہ کردہ ایشان نیز امان طلبیدہ بیرون آمدند* و
 بر محنت و عنایت مخصوص گشتند و چون آن ولایات مستخر و مفتوح شد رایت
 ہمایون بجانب زہ در حرکت آمد و چون بلب ہیرمند رسید با آنکہ شاہ
 قطب الدین سعادت خدمت در نیافت کسی نیز نظرشہا و آتش قہر بادشاہانہ بالا

لے گ: ارتفع، لے گ: بسای، لے آ: جاحیان

لے گ: از روی آفت شد، لے آ: کرن، لے آ: کوی، لے گ: بیرون آمدہ امان
 طلبیدند، آشل من، لے آ: زہ، لے: رود

گرفت، و فرمان فرمود که بندها را شکستند، سه بند مشهور است که از عهد رستم بسته اند یکی بند راشک و دیگری بند شهر و دیگری بند بلغاغانی که محکم ترست همه را ویران ساخته روی به نهیب و غارت و تخریب عمارت آوردند و از اثر بی عفتی در مواضع و مزارع هیچ باقی نگذاشتند و یا وجود غله بسیار در اندک متقی قحط از آن دیار برآمد و لشکر قیامت اثر بولایت ویتن در آمد و خرابی بسیار شد، و میرزا رستم که از عراق بدرگاه عالم پناه آمده بود و بنوازش بادشاهان اختصاص یافته فرمان بهایون نافذ شد که با اتفاق امیر مغراب بولایت زره رفتند و همین طریق مسلوک داشتند، و چون آتشار تسلط و اقتدار در آن ممالک به نهایت رسید حضرت خاقان سعید عزیزت معاودت فرمود، و ایالت ولایت اوک به پهلوان جمال یکم رجوع فرمود ولایت فراه بشاه اسکندر پسر شاه علی که در شمال ۱۰ آتشار مردانگی و انوار فرزادگی واضح و لایح بود مفوض شد، و چون ماه رمضان که اثر اوله رحمة و اوسطه مغفرة و آخره عتق سن انصار در حق آن واردست نزدیک رسیده بود آنحضرت اوقات فرخنده ساعات آن را از تقصیر رخصت سفر معیانت نمود و صلح شعبان یسعدت و اقبال در مستقر

له آ... له گ آ... راشک آ... بیستان ص ۱۲۱۵۹: راشک

له کداوگ و بی آ... رتر و بی آ... سیکر... له آ... بلغاغانی آ...

بی: بلغاغانی، رتر: بلغاغانی، سیستان (ص ۱۲۱۵۹): بلغاغان

له گ: به نهیب، آ: نهیب، له فها بی: ...

له آ بی: ویتن، رتر: ویتن، له ک: پیراوش

له آ بی: رتر: یکم، آ: مثل تن، اما معنی این نظر را ندانم

له آ: از... له فها رتر: ...

دولت نزول اجلال فرمود ع چون آفتاب برج شرف را جمال داد

ذکر آمدن ایلچیان خطای کرت اول

هر سعادتمندی که حضرت حق تعالی را بملطف شامل خلعت اجتناب
پوشانید و بر اسناد [دست] برای حاکم و آمر گردانید و آن دولت مند در ستر و قتر آ
ستر و جهر از حدود الهی تجاوز جایز ندارد و حق نعمت با فاضلت عدل و احسان
که زبده اعمال انسانست گذارد و یاد فور استغنا و تکیه بر استقلال با اعتقاد تمام
اعتزاف آورد که لا املک نفسی نقعا ولا ضلما الا ما شاء الله و

یقین و اند که از راه بشریت میان دُریت آدم تفاوتی نیست و تمایزی که
حاصل است جز عطیّت فضل رب الارباب که یوزق من یشاء

۱۰ بعید حساب نمیدانند و استغنا در این دولت و استقبالات این موهبت

بریت پروری و مرحمت گستری میسر گردد و بر آینه زمانه فاشیّه همت [آوا]
بر دوش نهند و گردون حلقه اطاعت او در گوش کشند، مقصود از این تشبیه

و مطلوب از این تهذیب آنست که چون مویک همایون از یورش سیستان

بازگردد ایلچیان پادشاه خطای که جهت رسانیدن تعزیت حضرت صاحب

قران [در ق ۲۷۶] فرستاده بود با بیلاکات و تسوقات رسیدند و سخن پادشاه

خود بر عرض رسانیدند و حضرت خاقان سعید درباره ایشان مرحمت و عنایت

له آ: خدای، له آ: —، له آ: آ با مر: تعالی

له آ: آ: اعتبار، له ک: اسنا، تکمیل نظر از روی نسخ دیگر،

له آ: آ: مر: مرادت، له ق: قیاساً افزوده شد، له ک: بحد: آشعث

نموده اجازت مراجعت فرمود؛

ذکر عزیمت سیاق بادغیس و از انجا عزم ماوراءالنهر

چون ایقات شریف ماه مبارک رمضان با تمام رسید و شرایط عید صیام که از کبابیه گذارده شاعر اسلام است بجای آورده شد و نیز اعظم شرف غناء خویش را مشرف ساختند

باز فرآش چین یعنی نسیم نو بهار برچین انداخت فرشی از پند هفت کاره و باغ و راغ بگلخانه رنگین ترین یافته کوه و صحرا رشک نگار خانه چین شد حضرت خاقان سعید فرزند دولت مند میرزا ابراهیم سلطان را بامارت دارالسلطنه همراهی باز داشته امیر جلال الدین فیروز شاه را ملازم او گذاشت و فرمان فرمود که امیر لطف الله و بابا تیمور و امیر حمزه قتیق و بسره حدسیستان رفته بر خبر باشند و موکب منصور پرتیم ذی قعدة بطرف بادغیس روان شد و مثال همایون با حصار لشکر با نفاذ یافت و باندک مدتی سپاهی که حد آن دروهم نگنجد و عد آن را میزان اندیشه نسجد و ظل را بیت نصرت آیت که مطلع آفتاب فتح و ظفر است جمع آمد و درین اثنا بسامع جلال رسید که میرزا خلیل سلطان بدست امیر خداید اوجینی * گرفتار شده و مملکت ماوراءالنهر بهم برآمد

له آ: کبار ۵۵ آ — ۵۶ به ص ۲۵ س ۶

۵۵ آ: س: فرصتی ۵۵ آ: س: خدا داد حسینی؛

(یعنی خدا داد پسر حسین رگ به ظفر نامه: ۱: ۳۶۴)

ذکر احوال مملکت ماوراءالنهر درین سال [و] نصرت همایون بسعادت و اقبال [

چون میرزا خلیل سلغان شنید که حضرت خاقان سعید در بادغیس لشکرها جمع فرموده و نیز بالشکر فراوان بحوالی کش آمد و آنجا خبر یافت که امیر خدایدا جمعیتی بکنار آب مجتهد رسید، میرزا خلیل امیرالعدود و امیرارغون شاه را با سه هزار سوار تا نزد آن طرف فرمود و هر دو لشکر در حدود دیزاق* نزویک هم رسیدند و چند روز در برابر* هم بوده امر از میرزا خلیل مدوطلبیدند و میرزا خلیل با چهار هزار سوار ایستاد و از سمرقند گذشته در قریه شیراز فرو داد و خدایدا آگاه شده روز خود را بخالفان نمود و شب همه شب رانده روز دیگر نماز پیشین چنان برق خاظم بمیرزا خلیل سلطان رسید و شعله حرب برافروخت و سمرقندیان پیریشان شدند و میرزا خلیل سلطان بحصار ویران شیراز درآمد و امیر خدایدا در زمان شیراز را گرفته او را بدست آورد، و این واقعه* سیزدهم ذی قعدة وقع یافت، امیر خدایدا امثله و احکام می نوشت و مهر

شاه از روی باب ساس* شاه ک: حدوق دیزاق، آ: حدود براق، ساس: حدود

دیزاق، تصحیح از روی آ: دیزاق غالباً همان ویزاک است که مذکور است در لیست پنج ص ۴۵ و

۴۸۸ و ترکستان در مواضع عدیده (هرک به فهرست آن کتاب)

شاه ک: از برابر، آ: برابر، تصحیح از روی آ شاه آ: —

شاه آ: خلیل سلطان شاه ک: ساس: زور، تصحیح از روی آ: شاه آ: ساس: —

شاه بعد از از باب چند اوراق افتاده است، ازین موضع تا ص ۱۳۹ در باب بزرگی خود نشود، را در باب

نبرد آ: خدایدا

و میرزا سیدی احمد را بتسمیر ولایت حصار فرستاده بود، شاهرزادگان پیش از آنکه فرمانی باستعمار ایشان نفاذ یابد بارودی اعلا آمدند و تربیت و نوازش یافتند و شاه ملک آغا را که خاتون میرزا خلیل بود عبدالحواجیه بارود و رسانید، و در خوار خیر آمد که خدایاد را چون دندان طع در کام ناکامی هکست و کعبتین ایام بر مراد او نگشت میرزا خلیل را بعد فرموده بسرعت تمام عزیمت هزیمت نمود، و موکب همایون بدولت و اقبال متوجه مستقر جلال شد، و پیشتر امیر علاءالدین علیکه را با امنائی دیوان بعبط شهر و خزاین روان فرمود و اکابر سمرقند تا رباط یام آمده شرایط استقبال و مراسم تعظیم و اجلال بجای آوردند و میرزا محمد جهانگیر و باقی امرا شرف و سنبوس یافتند و سابع عشرین ذیحجه و ارا سلطنه سمرقند مستقر موکب همایون آمد، اکابر و اشرف و عام و ثوابه او را رسانیده نشاط و انبساط نمودند و آنحضرت همه را بتشریفات پادشاهانه و عنایات خسروانه رعایت و نوازش فرمود و امیر شیخ نورالدین و امیر مبشر بشفرت ملازمت مستعد گشته در سلک امرای عظام انتظام یافتند.

ذکر قضایای فارس و عراق و رین سال

میرزا پیر محمد بعد از ضبط ممالک عراق و فارس متوجه حوزه و شوشتر و سایر بلاد خوزستان شد چه امیر خاند سعید برلاس و شیخ زاده [و] توکل که حکام

له آبا: خوار، هس: جرار، اک: خوار له ک: آملای له با: سباط یام
 اک: رباط یام له اک: — ، له ک: یافته، آملای تن،
 له ک: عنایت، آملای تن، له ک: خدشتن له با: هس: خاند
 فه از روی آ

آن فواجی بودند مخالفت مینمودند و میرزا پیر محمد از منزل رامهرمز به سید علی و میرزا پیر محمد و مولانا صنع الله را پیش شیخ زاده [ک] نیکل فرستاد و عهدنامه روان کرده پیغام داد که اگر انقیاد نمایند قطعا متعرض عرض و سر و مال و ناموس ایشان نشوئیم و تذکار بعضی بکنند و از جرمیه خاند سمسید گذرد و اهل آن ولایات را از آفات مصیبتین وارو، و چون پیغام بامرا رسید مشورت کرده قرار دادند که با استیضای بیرون آیند و میرزا پیر محمد در یک فرسخی شوشتر فرود آمده امرا با خراین پیشکشهای فاخر بیرون آمده شرف باسطیوسی دریافتند و بعواطف بادشاهانه مخصوص شدند و میرزا پیر محمد در شهر شوشتر بدارالاماره نزول کرد و چند روز بدولت گذرانیده عازم وز قول شد و آنجا دوسه روز بپایه محمات سرانجام نموده متوجه حویزه گشت و در کنار رود چهار دانگه اصول و احتشام کرد و اعیان اعراب جزایر ۱۰ مصحوب سیدیونس و سید عبداللہ پیشکشهای نیکو فرستادند و میرزا پیر محمد ممالک خوزستان را مسخر ساخته و بیات که از معنائات بغداد است تاخته بواسطه تغییر هوا که سبب تب و موجب تعب بود چنانچه امیر خاند سعید بر لاس رحلت نمود عنان و دولت بصوب شیراز باز گردانید و در آن ولایات معتمدان نشان داد

له گ که آ : رامهرمز، ماس : رامهرمز عبداللہ، آگ : و میر عبداللہ؛ و شاید که از منزل رامهرمز میر عبداللہ با میر خاند از آنکه بقول حمد الله مستوفی (نزهه ص ۱۱۱) رامهرمز را مدعیان ماس و لرز می خوانند، له گ : عبید خواجه، آ ماس : عبداللہ، آگ : عبید خواجه، له گ : زاده له از روی آ : له آ ماس : نشود، له آ آگ : ولایت، له آ آفت له آگ ماس : باطیوسی، له آ : گذرانیده و، له با آگ ماس : — ، له آگ : حویزه، ماس مثل متن، با — ، له بعد از خط مد آگ : اقامه هذا تقری اذ یا یسبح باستانیات و هم تائیدون، له آ : گرداند،

اعلیٰ فرستاد و شرح تفسیر اعلام داد، و میرزا اسکندر از سینه برادر می بود لیکن

بیت

هر نیک و بدی که در شمارست چون در نگری صلاح کارست

دست رضا در دامن قضا زده سر بگم بیان توکل فرو برده بود بیت

راه روگر صد هیز دارد توکل بایدش مرغ زیرک چون بدام افتد تحمل بایدش*

و پای میر در دامن تحمل کشید اما بمقتضی عسلی آن تکدر هوا نشینا و

هو خیر و لکم آنچه میرزا اسکندر از ان میترسید سبب به بود او گردید و نوکر

سیده احمد آمد و نشان جزم آورد که گماشتگان حدود و مستحقان طرق پیاپیون

متعلقان میرزا اسکندر نگردند و هر طرف که خاطر مبارکش میل نماید خدمات

پسندیده نموده بسلامت گذرانند، و کتبی در باب سفارش او به برادرش ۱۰

میرزا پیر محمد اصدار یافته بود مضمون آنکه: جناب فرزند اعز [اکرم]

ارشده قورالدوله والدین میرزا پیر محمد اطلال الدتقم بقاؤه بیاید که در جمیع

احوال نص و احسن کما بحسن الله الیک را قدوه گردانیده اقامی و

اولی را از حسن اشفاق بهره مند دارد و بموجب اولوالاحرام بعضهم

اولی ببعض هیچ آفریده اقتباس انوار این مهم را مستحق تر از جماعتی که فضیلت

صله رحم دارند در خیل نتوان آورد، طایفه که سر وجود از یک گیربان برآورده

اند و پای نشو و نما در یک دامان کشیده، ثریا شکل از یک مطلع طلوع

کرده و بر قریح وار از پی یکدنگی برآمده، و چون جواهری که از یک عقد منتشر

له در آ این مضرع را بعد "تحمل کشیدن" می آورد * له با آنکه ساس : امیر رسید

له از روی آ افزوده شد * له که : بقاؤه * له آ —

له که : دامن، آ مثل من

شود و کلماتی که از یک لفظ منتشر گرد و این حالات جز میان اخوة و اخوات و اقارب [و] [عصبیات] نتواند بود که این جماعت را زیادت الموت و افتقاد و رحن یکدیگر باشد و اگر ناگاه عیاذاً بالله خدشته در میان آید راه تمام و حاسد بسته جاود لا تنزیب علیکم الیوم کشته دارند مقصود آنکه فرزند میرزا اسکندر را باز طلبیده بغایت و شفقت مخصوص سازد و نامیتی از اطراف مملکت بدیوان او گذارد چون این مکتوب بمیرزا اسکندر رسید با خواص خود مشورت نموده عزم صوب عراق و فارس جزم کرد بامتیاد آنکه شاید محرک العروق نزاع رنگ نزاع از آیینۀ خاطر برادر بزرگوار زنده و باشد و وسیله صلۀ رحم رحم در دل او آورده؛ برین قرار [و] [تقریب] متوجه فارس و عراق شد ع

هر روز بمنزلی و هر شب جایی

۱۰

می بود و بیابان و بادیه می پیچید و چون سر راه مضبوط بود و حدود مسدود تغییر وضع نموده صحرا بصحرای مباحثت تابیت و ششم ماه مبارک رمضان تنگ تنگ شام از تنگ الله اکبر شیراز گذشته و متعلقان را بیرون گذاشته پیاپی از دروازه سعادت درآمد و بمحاذۀ خواجه حسین طبیب رفته در حالت انظار از خیر میرزا پیر محمد رسید و دست از طعام باز کشیده او را با احترام تمام طلبید و انواع اشفاق و دلداری نمود و اسباب پادشاهی مرتب داشته در محله موردستان در خانه رمضان آنکه اختاپی شاه شجاع بود و خیر و سعادت نزول فرمود ع

له ک: بشر، آ: منتشر، ب: منتشر، ک: منتشر،
له قیاساً افزوده شد، له از روی آ، له از روی آ،
له آ با ستر: تغییر، له آ با آ ستر: له: طلب فرمود،

ماه در منزل شرف آمد
 ذکر احوال سلطان احمد و قضایا که در بغداد و
 خوزستان واقع شد

سلطان احمد خیر مراجعت میرزا پیر محمد از ولایت خوزستان شنیده متوجه
 شد و نخست بحوزة رسیده پیش از طلوع آفتاب قلعه را بنی خیر* چون حلقه
 انگشتری در میان گرفت، مستحقان آن زمان سر از خواب غفلت برآورده
 که اشعه تیغ یاغی از چهار طرف ایشان تابان بود و سر اسیمه اسپان سوار شده
 رو بگریز نهادند و ندانستند که ع زهری که بجان رسید تریاک چسود
 بجانش آوران* همه را در شمشیر گرفته هر که از تیغ خلاص شد اسیر گشت سلطان کی
 را نکشت، و پیر حاجی که کلتاش خیر حوزة شنیده و قلعه در قول گذاشته بطرف ۱۰
 شیشتر گریخت و امیر آلش در شوشتر چنان ترسیده بود که بعد سلسله در قلعه
 سلاسل توقف نمی نمود خود را بر امهر مزافگند، و میرزا پیر محمد خیر عزیمت سلطان احمد
 شنیده بود و توکلش و نوشیروان برلاس را بمدد امراء خوزستان فرستاده، امر را
 در امهر مزبالش رسیدند و مضبوط قلعه داری قیام نمودند سلطان خوزستان را [۱۳
 مسخر ساخته عازم امهر مز شد، مولانا قلی الدین قاضی با امرای میرزا پیر محمد گفت

له آ با : ناخبر له اک : ششم له آ با اک : آیدند
 له اک : نبداشتند له آ : نکا ولان له بدش در با : را
 له با : این له آ : — له اک : توکل له آ : خوزستان
 له ک : از روی آ با اک نوشته شد له با : باین ، اک : الش
 له آ : —

اگر جنگ خواهید کرد علف و علوفه آماده است و اگر بیرون خواهید رفت پیشتر بیرون روید تا رعایا در بلا نمانند، امرا و رعایا سوگند خورده یکدل شدند و پیادگان شهر با قزاقان سلطان مبارزینها نمودند، ناگاه نیم شبی سواد اغروق سلطان با مشاغل فراوان پیداشد، امرای میرزا پیر محمد هر یک بطرقی گریختند و رعایای بیچاره در دام بلا گرفتار ماندند، سلطان قاضی قطب الدین را با جمعی پیادگان قتل کرد و باقی رعایا را بشوشتر رانده قلعه را جرمز را با زمین هموار ساخت، و مقصود نیزه دار را بکوئالی قلاع خوزستان معین کرد، درین اشناسنید که پسرش علاءالدوله عاصی شده متوجه تبریز گشت، سلطان عزیمت بغداد نمود، و او و پس نامی که مادرش در صرم سلطان بود و عوی فرزندی سلطان میکرد سلطان بیت هزار دینار حق السکوت انعام فرمود و او را نصیحت نمود که بعد ازین مثل این سخنان نگوید ع او نیز ز سلطان بهمین راضی شد.

ذکر مخالفت سلطان علاءالدوله با پدرش سلطان احمد

سلطان احمد و پسران * زمان که در خوزستان بود پسرش سلطان علاءالدوله متوهم شده از بغداد براه حله و اربیل با فز بایگان رفت، امیر قراوسف آگاه شد که شاهزاده بی اجازت پادشاه آمده مختصر خرج الیومی تعیین نمود و ماه رمضان گذشته جمعی را ملازم فرمود که شاهزاده را بسرحد ولایت اورسانیدند، در حدود

له نقطه آک : مبارز ، له آ آک : گریخت ، له آ : خوزستان

له در آ و آک قبش + : سلطان ، له آ یا آک : می بود ، له آ آک : سخن

له آ : آن ، له کذا در میت فح ، که به بس ۱۱۸ ، له ک : اردیل ،

با : رده میل ، تعصم : در روی آ ، له آ آک : — ،

نوی گردان ملک عزالدین او را گرفته پیش ملک برتد ملک او را دو ماه نگاه داشته خدمات شایسته بجای آورد؛ و امیر قزاقیوسف بمملک عزالدین نوشت که شاهزاده بنی حکم بادشاه آمده بود ما بدان سبب او را رعایت نکرده مذرخواستیم او نیز باید که همین طریق مسلوک دارد تا موجب طاعت و حرکت رعیت نشود؛ ملک عزالدین را طاقت مقابلهت او نبود شاهزاده را اجازت فرمود و آن بیچاره را مرغ روح از قفس تن پریده از جهان سیر شد و بجانب اردبیل میل کرد که چند روز در محبت [ورق ۲۷۸] شیخ سناک ناسک شرف الدین علی (۲۷۸) صفوی* گذراند قطعه

با من پدر که باد پراز نور مقدس گفتا گرفتد ز غم و مهر شکلی
یا در پناه همت صابحدلی گریز یا التجا منای باقبال مقبلی ۱۰
چون بنواهی تبریز آمد جمعی بی باکان بطال چون لشکر دجال هجوم کرده شاهزاده و نوکران او را مقید گردانیدند و خیراتشیر قزاقیوسف رسانیدند* و او شاهزاده را بقلعه عبد المجوز* فرستاد؛ بیچاره زخم قوی بر بازو و در خاطر سزار آرزو و از متکای سلطنت در مقام محنت افتاده و تحت و ملک بر باد داده چهره بخت را بناخن لغابن میخراشید و جز صبر هیچ چاره نمیدید ع
صبر است دواي من و دروا که مرا نیست

له آ: تشویش له درگاه اوله پلیده نوشته بود؛ باز بالای آن پیده نوشته است و
'پلیده' را قلم زن نکرده، له آ: شرف الدین علی صفوی، آک: شرف الدین علی صفوی،
تصحیح از روی آ: بظاهر مراد از سلطان علی بن صدرالدین موسی صفوی است که به روضه العفا
۳: ه: له آک: با میریوسف رسانید؛ له آ: ع: بواز؛ آک: ع: بواز؛ له آ: افتاد

وقایع سده نهمی عشره و شمانامیه

بقیه حکایات ماوراءالنهر

حق سبحانه و تعالی چون سریر سلطنت سمرقند را که مملکت موروث حضرت
 خاقان سعید بود ع . بی درد سر نیزه و آمد شد بیکان
 با آنحضرت عنایت فرموده شکر نعمای نامتناهی الهی بواجبی ادا نمود و امیر خداداد
 با اهل یغی و فساد روی بخوستان نهاد و آنحضرت اوایل محرم امیر خضر خواجیه و
 امیر حسن کا و خواجگی را فرمود که بخراسان رفته بامیر لطف الله و امیر عمره قنوق
 که در حدود سیستان اند ملحق شده مدوکید گیر باشند و لدنیاد ؟ ترخان را پیش
 خداییداد فرستاد و پیغام داد که پیشتر معروض داشته بودی که از برای شما
 ۱۰ کاری کرده ام اکنون ما ازان کار منت داریم و ثبات قدم این جانب بر طریق
 وفا و راه صفا دانسته باشد و تربیت دور و نزدیک و تقویت ترک و تازیک
 شنیده چون امری واقع نشده که موجب اجتناب باشد چرا بما ملحق نمی شود و
 روی گردانست چون لدنیاد ؟ ترخان باو رسیده رسالت ادا کرد و امیر خداییداد
 گفت امیر شیخ نورالدین آنحضرت را برین مزاج نخواهد گذاشت اگر او را مقید
 سازند من بخدمت آیم ، آنحضرت از جواب ناموواب او عفتب فرمود و بعزم
 نرم او نهضت نمود ع آتش قهرش معاذ الله کز و سوزد جهان

له ک : اشنی عشره طه آ : حکایت له اک : قنوقه : با : قنوقه

له در آ : با : ک قبش : امیر هه آ : لدینا : با : ولدینا : اک :

مدینا

ذکر عزیمت حضرت خاقان سعید بطرف مغولستان و کشته شدن امیر خدایاد

حضرت خاقان سعید را عزیمت جانب مغولستان تصمیم یافته از دار السلطنه سمقند بقریه شیراز آمد و میرزا رستم و امیر سید علی ترخان و امیر شاه ملک و امیر نوشیروان را منقلای ساخته بشاه رخصه* فرستاد و میرزا امیرک احمد و برادرش میرزا باقر و امیر سلطان شاه برلاس و امیر حسن صوفی را تا مرز خجند فرمود و آنحضرت بیللق او را تپه را منزل همایون ساخته، از امرای منقلای خبر آمد که امیر خدایاد عرصه میدارد که [اگر] امیر شیخ نورالدین بدین جانب آید هر چه بپایق باشند بتقدیم رسانیم، آنحضرت [امیر] شیخ نورالدین را روان فرمود و ورین اثنا از نگارخانه غیب صوری روی نمود که مثال آن در آیینیه خیال ۱۰ کسی نبود، و مشرح این سخن آنست که امیر خدایاد از مغولستان طمع مدو داشت و از محمد خان بادشاه آنجا نقش معاونتی بر لوح اندیشه می نگاشت و محمد خان برادر خود شمع جهان* پادشاه را بالتماس امیر خدایاد بدو فرستاد بنواحی تا شکند آمد و امیر خدایاد باستبشار تمام استقبال نموده شرایط خدمت بجای آورد و ندانست که عسی آن تختبوا شیئا و هوشتر لکم

له آ یا اک : خدای داد له ک : متعلی له یعنی بناکت، رک این وعده

م ح د به نظر نامه ۲ : ۶۳۶ (لیست تاریخ برص ۴۸۷ قوی مختلف نقل نموده) ۵۴ اک : محمد

له در اک بدش + : و امیر شاه ملک له ک : متعلی ، آ : منقل ، بآ : متعلی

له از روی آ و اک ، له از روی آ و یا و اک ، له اک : ترجمان

له آ اک : پادشاه جهان ، له یا : پادشاه جهان را ،

شع جهان در قنیه خدا یار با خواص خود تامل نموده فرمود که با وجود چندان عنایت
که حضرت صاحبقران را در باره او بود با فرزندان او چه وفاداری نمود شعور
و فاجوی از او و رسخن نمی شنیدی بهره طالب اسیر غ و کیمیا مباحث (۲۸ ب)
برین یراق اتفاق کرده او را بقتل آورد و سر او را پیش امیر شاه ملک فرستاد قطعه
برای کارزار دشمن شاه که جانش خصم بود و طبع دشمن
گهی از غنچه سازد و هر پیکان گهی بر آب پاشد باد جوشن
جمعی را که ممد و معاون خود تقدر کرده بود سبب هلاک او شده شر آن شری
کفایت کردند و کفی الله المومنین القتال بیت

ای کرمش کار جهان ساخته بی من و تو از همه پرداخته
۱۰ ذکر تفویض مملکت از جنید میرزا امیر احمد بن
میرزا عمر شیخ

پس ممالک ما و راء النهر و رقبته اقتدار خاقان کامگار قرار یافت و انوار
عاطفت آنحضرت بر اطراف آن ولایت تافت رای اعلی اقتضا فرمود که میرزا
امیرک احمد بن میرزا عمر شیخ را که در ملازمت آنحضرت طریق جانپاری مسلوک
داشت بود تربیت نموده مملکت او را جنید را سیورغال او فرمود و بخواه او را *میرزا
بایقرا را و امیر مضرب و امیر موسی کا را تعیین نمود که بآن ولایت روند و
مهمات آن نواحی ساخته و رعایا نواخته بار ووی همایون باز آیند و امرای
منغلای شهر خدایار و پسر او *الد و او را که در قلعه شاهر خمیه بود آوردند و بعنا

له آگ در جای : اورجند : آ : روزی چند : آ : آ : او چند : آ : روز چند
له ک : بر او و اما آگ بر من : آ : له آ : له آگ : امیر له آ : —

بادشاهانه اختصاص یافتند و امیر شیخ نورالدین که بموجب حکم عازم ملاقات خدایاد بود چون عنایت ایردوی قشیه او را کفایت فرمود امیر معاودت نمود و عرصه داشت که لشکر مغول بولایت آمده مبادا که خرابی کنند اگر اجازت باشد بجانب ولایت خود رود و آنحضرت اجازت فرمود بشرط آنکه زود باز آید و امیر شیخ نورالدین قبول کرد و آفتاب رایت همایون سایه دولت بر ولایت مجنبدانخت و بمساع جلال پیوست که بعد از واقعه امیر خدایاد نگاه بانان امیرزا خلیل سلطان با اتفاق او بطرف الاقلعه رفتند و به امیر خالق پسر امیر خدایاد* پیوستند فرمان همایون نفاذ یافت که امیر شاهماک و جمعی امراداندار بجانب الاء روند و ایشانرا بدست آرند و رایات ظفر آیات عازم دار السلطنه سمرقند شد

۱۰ ذکر آمدن میرزا خلیل سلطان پیش حضرت خاقان سعید

امیر شاهماک بطرف الاء کوه رفته قلعه آنرا محاصره کرد، میرزا خلیل سلطان پیغام فرستاد که راه من باز دهید که از قلعه بیرون میروم و عبدالحق* نیز گفت شما از در قلعه برخیزید که من پیش حضرت خاقان سعیدی آمیم، امیر شاهماک که محاصره کرده عازم ایردوی همایون شد و شیخ نورالدین مبعود مقرر نیامد آنحضرت مولانا قطب الدین قزوینی و امیر توکل قرق را که از اقران بکیاست و فراست ممتاز بودند و در زمان حضرت صاحبقران باموکل قیام می نمودند پیش امیر شیخ نورالدین فرستادند مضمون سخن آنکه مقرر چنان بود که بزودی مراجعت نماید سبب توقف

له آ: پسر امیر خدایاد عبدالحق، اک: امیر عبدالحق پسر امیر خدایاد

له اک: شاهماک له گ: الاء، آ: الاکوه، آ: اک مثل متن له آ: امیر عبدالحق

له آ: روم له آ: با: عالی له آ: — له از روی آ: آ: اک

چيست؟ امير شيخ نور الدين گفت عنايت آنحضرت درباره خود بسيار بيشار

مشاهده کرده ام و از تقصير است شمرته ام **بهيت**

عذر تقصير بخوانيم که در خدمت **بهيت** نگر خدا خواسته باشد که بخدمت پرسيم

اميد دارم که در بين ولا از آمدن منافع دارند و چون رايات هماليون بجانب

خراسان عود نمايد اين يده بخدمت ميرزا انغ بيگ کورکان **بهيت**

کرمي بر ميان جان بسته جان کمر واد بر ميان بسته

حاضر شوم، و ميرزا خليل سلطان از جانب آلان سکه آمده پامير شيخ نور الدين پيوست

و مولانا قطب الدين صدر و امير تزل باز آمده معذرت امير شيخ نور الدين عرضه

داشتند، حضرت فائقان سعيد را عذر او مسدود نيافته عمن عزيت بجانب

او انصاف داد، و در آق سولات **بهيت** کامي نوکر قدیم ميرزا خليل سلطان آمده

احوال او بعض رسانيد و آنحضرت [ورق ۲۷۹] او را بمواعيد مستظهر ساخته

باز گردانيد، ميرزا خليل سلطان باز بخي کاري فرستاد که آنحضرت عهد و ميثاق کرده

که از امر هر کس باين طرف آيد اين فرزند همراه او عزيت اردوي هماليون نمايد

آنحضرت امير شاه ملک و امير حرن صوفي و امير عليکه کوکلتاش را تعيين فرمود

و هر چند عالميانرا معلوم بود که بر قول آنحضرت اعتماد ميتوان نمود اما چون معاينه

ميان اصناف جهانيان **ح** رسميت قدیم و عاوتي مالوفست

آنحضرت بدل صافي و اعتقاد پاک بر زبان آورد که دل و زبان درين سخنان

کيسان دارم که اصلاً و قطعاً قصد جان فرزند خليل سلطان نکنم و او را عزيز و

کريم دارم و اگر کسی قصد او کند کايماً من کان بقدر وسع در دفع آن کوشم و

له آيت له آيت آلان آ مثل من له با له آ له آ له آ له آ له آ له آ له آ

که به نظر نامه ۳۷۰ به ۱ شه ک: يکي کام: له آ: ،

سفن غرضخواه در حق اول نشوم، امرا این عهود از آنحضرت شنوده عزیمت نمودند و بعد و اترار آمدند که [میرزا] خلیل سلطان و شیخ نورالدین در اترار بودند، امیر شاهمک در کنار آب توقف نمود و امیر حسن صوفی و امیر علیکه را روان فرموده و امرا ملاقات کرده سخنان حضرت خاقان سعید بعرض رسانیدند و امیر شیخ نورالدین نیز حاضر بود، میرزا خلیل سلطان اجنایت مستظهر گشت و بر عهد و پیمان اعتماد نموده عزیمت اردوی همایون فرمود و در موضع اردن اتابشرف و ستیوس مشرف شد آنحضرت او را باعزاز و اکرام تمام در آغوش آورد و مجلس انس ساخته اسباب عیش پرداخته شد و آرای متفرق و ایهوای منتشر بر ویلای دولت تیار و متفق و مجتمع گشت و موکب همایون بجانب دارالسلطنت به راه معاودت نمود، و آفتاب اوج معالی عزم برج شرف و مرکز ستاد ۱۰ فرمود و آوازه این فتح همایون و بشارت میمون در اقطار آفاق و اطراف ممالک ریح مسکون انتشار یافت **بیریت**

صیت فحش چو پرتو خورشید رود از شرق تا بغرب جهان

**ذکر عنایت فرمودن مملکت ماوراءالنهر و
ترکستان بهر سپهر سلطنت و کامکاری* میرزا
الغ بیگ کورکان**

حضرت خاقان سعید ایالت مملکت ماوراءالنهر و ترکستان را بفرزند
سعادت مند راحت روح و قوت دل قره عین مغیث الدین میزوالغ بیگ

کوبرکان عنایت فرمود، و هر چند آن فرزند دولتمند در تقدیم اسباب عدالت
و تنفیذ احکام سیاست بهیچ تهییج و تحریر و تصریح و تعرض * محتاج نه اما
آنحضرت از راه شفقت پدرانه و نصیحت پادشاهانه مشفقانه فرمود که حق
تعالی این موهبت عظیم و عطیعت جیم ما را ارزانی داشت و با عجز آلت
و قصور حالت بنظر اجتناب مخصوص ساخته فرمان ما را در اقطار عالم نفاذ داد
و ذلک فضل الله یؤتیہ من یشاء باید که قدر دولت و پادشاهی داشته
شکر نعمای الهی بجا آورد و ابواب انصاف و انقیاد بر روی ارباب حاجات
کشاده دارد و بمقتضی یا داؤد اتاجعلناک خلیفة فی الارض فاحکم
بین الناس بالحق و در جمیع امور عمل نماید و علماء را که ورثه انبیاء اند علیهم
السلام * یکیشم اکرام ملحوظ و بنظر انعام مخطوط داشته در حوادث دینی از مقتضی
فتوی ایشان در نگذرد، و خاندان عالیشان متعالی مکان شیخ الاسلام برهان
الملة و الدین عبد الجلیل * المرغینانی که بصاحب هدایت مشهور است کترم
و معظم دارد و فرزندان ایشان را که با من جد مشایخ اسلام و صنادید ایام
اند بر همگنان تقدیم نماید و در همه احوال ملاحظه جاه و جلال ایشان رعایت

له آ: تنفیذ * له آ: شیخ * له ک: تنفیذ * له آ: ...

له آ: ... له آ: ... له ک: علیهما السلام

شاه نام و اب حسب هدایت دم ۱۳۵۵ در کشت الکون ۱۲ ۶۳۸ برهان الدین علی بن ابی بکر است
و در بر الکون ۱۳۵۶ ... بن ابی بکر بن عبد الجلیل ... آ: عبد الجلیل

له در اک ... و ... بن عبد الله بن ابی بکر بن جلال الدین محمد بن ابو ذکریا بکر
بن عبد الجلیل بن ابو ذکریا بکر بن محمد بن عامر بن ابی عبد الله بن ابی بکر عبد الرحمان
بن قاسم بن محمد ابی بکر الصدیق رضی الله عنه

فرماید، و قضاة را در اجراء احکام شرعیه قوی دست دارد و دایمین را که سبب آبادانی عالم و واسطه ارزاق بنی آدمند از ظلم و حیف من دون (۲۶۹ ب) داشته بعلل و داد مقرون سازد، و طایفه متجذبه را که نگاه داران حریم دولت و حافظان حوزه مملکت اند یکشاده رویی و خوش سخنی میض و منقاد گرداند و مواجب و مرسومات ایشان را بوقت میعاد بتمام رساند، و تبیی که در شرایط جانپاری بواجبی قیام نمایند در ازوای انعام ایشان افزایش و بعضی که طریق خذلان مسلوک دارند گوشتمال بسزا فرماید، فی الجمله در همه احوال بر جاده خیر ادامه رسد و از افراط و تفریط محترز باشد و در سرحد مردم کار دیده گرم و سرد روزگار چشیده معین سازد و بمعوری قلاع آن بقلع بوجبی پردازد، حضرت خاقان سعید اسباب سلطنت فرزند سعادتمند همیا فرمود و ۱۰ امرای شجاعت پیشه غنیمتفراندیشه و وزیرای صاحب کیاست صافی کفایت تعیین نمود و زمام حل و عقد و عتقان قبض و بسط آن ولایت باصابت رای صایب و فکر ثنابق امیر اعظم نوین اعدل اکرم امیر غیاث الدین شاه ملک* باز گذاشته اعتماد بر وفور عقل و ظهور دانش او فرمود تا چنانچه از فوط دست او سز و روی بتظم امور مملکت آورد.

له آ: حوزه ۱۱۲ در نسخه زبده این مطالب با مفصلاً بر ورق ۹۶ ب س ۵ سجده دارد، و چنان که سابقاً بر شرح ۹ گفته شد مضمون مطلع صفحت ۹۴ س ۹ در سربیک را بولایتی قرطانی تا ص ۱۴۰ س ۵ (جمع کر الح) را در زبده ندارد و ناگفته است که از این نسخه زبده نقل شده ناقص بود و اوراق عدیده را درین موضع نداشته است، ۱۱۲ ک: غنیمتفراندیشه: ضراعت ۱۱۲: صالی ۱۱۲ در زبده: شاه ملک طالب شاه، ۱۱۲ بعدش در زبده زیادات دارد مثلاً این که امیر موصوف پیوسته منبیا و جاسوسان [در] قاصی بلاد و اطراف روان داشتی.

ذکر تفویض ولایت حصار شادمان بمیرزا محمد جهانگیر بن میرزا محمد سلطان

چون خاطر خطیر و ضمیر آفتاب تاثیر کلیات جهات مملکت ما و راء النهر و ترکستان را
منظم فرموده و موبک بهایون بصوب ممالک خراسان مراجعت نمود و ولایت حصار
شادمان را بمیرزا محمد جهانگیر* بن میرزا محمد سلطان بدستم سیورغال ارغانی و شت
و حاصل آن ولایت را بنواش او* باز گذاشت و ابواب نصایح پذیرانه مفتوح
داشتند فرمود که در همه احوال نیکی و کاری را عمده سازد ان الله لا یضیع اجر
من احسن عملاً و شرط الشفقة علی خلق الله مجاز و و عمال را فریاد
که میان رعایا سویت نگاه دارند و جانب ضعیف را برای استرضاء اوقیان و نگذارند
۱۰ و نگذارند که از دستور متداول و قانون متعارف عدول نمایند و رسوم محبت
پیدا کنند و از کمال سیاست و فطرت است او هر متغلب در رنج و دلیت متغلب
باشد فرزند اغراض این و صایا که بهترین بایاست بسمع رضا اصفا نماید و در کل
احوال این شرایط را مقتدا و پیشوا سازد و شادزاده [را شادمان بمحاصر] شایان
روان فرمود

له دیده : غارستان و قوارج آن بامیرزاده اعظم امیرزاده میر محمد امارک بدره

له آ — : له زبده : ترکستان با قوارج و لواحق آن

له ک : بهایون را ' آمل من ' له زبده بدش : بانواع و مصافحات بکلا

له زبده : امیرزاده بجای میرزا له کذا : اینجا در زبده و همین صوابست ' له زبده : بهجت

انزابات دیوان او له آ — : له نقط ک : اکمال ' زبده ' شل من ' له از روی آ

ذکر سیورغال فرمودن ولایت قندهار و کابل بمخدمت میرزا قید و بهادر*

موکب همایون از جیون عبور نموده ولایت قندهار و کابل و غزنین تا کنار
آب سند و افغانستان که در زمان حضرت صاحبقران مفتوح بمیرزا پیر محمد بن
میرزا جهانگیر* بود حضرت خاقان سعید بفرزند ارجمند او میرزا قید و بهادر عنایت
فرمود و فرمود که آن محاکم را با احسان و معدلت رونق و طراوت دهد و اندیشه
ظلم و بیداد و جور و فساد را که ناقبت خیم و غایله عظیم دارد بر ضمیمه منیه نگذارد
ع آیین همان به که برو گرد نباشد [فالمک یبقی مع الکفر ولا یبقی
مع الظلم] و عنان عاوت و سیرت بدست عقل و بصیرت سپارد و گوش هوش به
مضمون علیکم بالنظم الاوسط دارد و تمام خوب که مجدد طراوت ملک و وعای ۱۰
خیر که موکد قاعده و ولست در باب بزرگی خرد نشود*

ذکر تفویض ممالک بلخ و مضافات آن بجانب میرزا ابراهیم سلطان بهادر

رای اقالیم کشای حضرت انلی آق قندار آن فرمود که ایالت ولایت بلخ و تخارستان

در زمره امیرزاده قید و بن امیرزاده بهیر محمد بادا... له زمره : امیر و امیرزاده بهیر محمد امیر جهانگیر
که از روی آ و بآ و زمره داماد آ : سقایی بجای سقایی و در زمره : افضل بجای الکفر... له بدش در زمره
زیادتی دارد و جمله آن این که " در اعطاء اتفاق انجاز و اشفاق و اشتقاق و محبت و... (تنبیه) و صرف نماند
... در زمره می گوید : و نواخیش را... ام کند... آقایی و افغانی... ذخیره و نیکو نامی را در باب بزرگی
[تحقیق] نشود و در تصدیقات... قوانین معهود و رسم قدیم نگذارد و تمام خوب که مجدد طراوت ملک... بود و
و عای خیر که موکد قاعده دولت شود... حضرت مادر روزگار آن فرزند حاصل آرند... له آینه

تاسجد کابل و بدخشان بفرزند دولت مند آفتاب آسمان دولت ماه سپهر مملکت
 ابو الفتح میرزا ابرهیم سلطان تفویض نماید و رفع و خفض و بسط و قبض آن ممالک
 بیمن عدل (درق ۲۸۰) شامل و حسن عقل کامل او رجوع فرماید بنا بران نشان
 بهمایون نفاذ یافت که شاهزاده که در دار السلطنه هراة تأییم مقام حضرت خاتمانی
 بود متوجه اردوی اعلی گردید و شاهزاده امتثال مثال عالی فرموده و از هراة
 عزیمت نموده شانزدهم ماه رجب در خطه اند خود یشرق ملازمت مشرف گشت*
 آنحضرت هر چند نجابت قرة العین علیه عین الله* بعین الیقین میدید و
 فروغ نور الهی در چین بین او مشاهده مینمود و معاینه مینماید اما چون مهر شفقت
 پدر در حق فرزند بمنزله آفتاب است [در] اضاءت چشم آنحضرت مشعلا از
 رای النور خورشید که لعه ایست از بوارق یجد [ی] الله لنورهم من یشاء ۱۰

در بقیه حاشیه مضمون ص ۳۰ سطر آخر ص ۳۹ ص ۱۱ را نداشت باز ازین جا شامل مقابله می شود
 ۱۰ فقط بب : مملکت ۱۱ زبده : طارستان با توابع ۱۲ آ و زبده :
 بعش در زبده می گوید که بندگان حضرت " بعد از تسخیر بلاد و اراضی و انهر در رجب سده اشعی عشر
 و ثمانیة عنان عزیمت بر صوب خراسان ... منعطف گردانید " ۱۳ آ آ : اقلیم
 (حاشیه ص ۱۵) ۱۴ در زبده بعدش + که التفات فاطر خاطر بمنافم احوال آن دیار بیشتر بود
 ۱۵ زبده : منظر الدنیا والدین ابرهیم سلطان بهادر ۱۶ که : محض : زبده : فوض
 ۱۷ آ : حص : زبده : مثل متن ۱۸ آ : عاقان ۱۹ آ :
 ۲۰ زبده : روز یکشنبه شانزدهم رجب الذکر امیرزاده جوانخت از دارالملک هراة ...
 بر حسب فرمان متوجه آن طرف گشت و چون بخطه اند خود رسیدند و بعبادت [دست] بوس حضرت
 سلطنت شعاری مشرف گشت ۲۱ آ آ : بحجاب ۲۲ زبده : عین الله علیه
 ۲۳ آ آ : می کردید ۲۴ از روی آ و نسخ دیگر مطلق و زبده ۲۵ آ : جسم

پیشوای عزایم او گردانید و فرمود که در مصارف اعمال و تصاریف احوال تقوی و پرهیزکاری که زاهد و معتاد و معتاد لایم التناو است فان خیر الزاد التقوی پیرایه عادت و سرمایۀ سعادت سازد و قوی و ضعیف را در تقنیۀ معدلت یکسان داند و رأیت ظلم و آیت جور منکوس و مطموس گرداند و از دعای ستم رسیده که اتقوا دعوة المظلوم پهلوتی کند و قاعده خیرات و بناء حسنات مهمه و مشید دارد و نام نیک را ابد الهرباتی گذارد و بیت

نماند بگیتی کسی پایدار بهمان به که نیکی بود یادگار

چون کلیات مهمات آن ولایات بر حسب ارادت سرانجام یافت موکب

همایون بغال سعد و طالع میمون متوجه دارالسلطنه هراة شده شانزدهم ماه

شعبان در مستقر دولت و سریر سلطنت نزول اجلال فرمود ع

چون آفتاب آمده در خانه شرف

ذکر کشته شدن سلطان علی بن پیربادشاه بن اقمان بادشاه بن طغایتمورخان*

حضرت خاقان سعید نسبت دوم که لشکر نمازندان کشید پیربادشاه پناه

له ک: تصایف، آ و زبده مثل من، له زبده: مبعاد

له ک: قبضه، تصحیح از روی آ و زبده، له بعدش در زبده افزوده است که «در وقت

حرکت اقامت و از مصلحت عام و نظم کلی فارغ و غافل نباشد و آنچه ستم [بهنج] امان و ترفیه احوال

رئایا باز کرده به تقدیم رساند و در حفظ حصون و قلاع شرایط حرم و احتیاطا بجای آورد،

له ک: عاقله، تصحیح از روی آ و زبده، له پوش در زبده: + سسته اثنی عشر و ثمانیا

له آ: بدل، له زبده: ۹۱ آ: زبده: طغایتمور

بولایت رستم دار برد و شرح آن گذشت، چون موکب همایون معاودت نمود
 پسر پیر پادشاه سلطان علی بالهام دولت و تلقین سعادت بعزم بساطبوس متوجه
 گشته در حوالی مهنه* مبارکه بارودی همایون رسید و آنحضرت در باره او ترمیمت
 و عنایت فرمود و در یورش سیستان لازم بود، بعد از فتح قلعه فراه ناگاه بنی مویبی
 فراه نمود و بر رستم دار رفت که پدرش آنجا فوت شده بود، امیه کیومرث رستم داری
 او را مددی تمام کرد و نوکران پدر او و بعضی مردم هرجائی* پیش او جمع شدند و
 خیمه توجیه را بآیت ظفر آیات بجانب ماوراءالنهر شنیدند، تسخیر استرا با و با خود فرار داد
 و چون میرزا الخ بیگ کودکان متعاقب موکب منصور روان شد و نوکر متمد
 خود ابواللیث را در استرا با و گذاشت سلطان علی باغوا و افساد جمعی غارزم
 ۱۰ استرا با و گشت، و ابواللیث اسباب محاربه ساخته هر دو گروه با لشکر انبوه بهم
 رسیدند و آتش قتال اشتعال یافت و زخمی کاری به سلطان علی رسیده هلاک شد
 و سپاه منصور غنیمت نامحصور گرفته سر سلطان علی را بهر اهره رسانیدند.

ذکر آمدن امیرشید علی از ساری و باز او را ببولایت و رسانیدن

حضرت صاحبقران بمقام مراجعت از روم و شام حکومت آمل و ساری و

له رک بحر ۱۰۰ مظهر ۱۰۰ زبده پیش ازین + : بجانب دارالملک ۱۰۰ به آ : در مهنه زبده :

در دشت خاوران بحوالی مهنه ۱۰۰ بعدش در زبده + : او را عزیز و مکرم گردانید بجائی

مرغوب و مکانی منعیود فرود آورده و مواجب نوکران و حواشی تعین [تعین] فرمود

به آ : سرجائی ، آ : مردم هر جا ، زبده : مردم او با شش و هرجائی ، ۱۰۰ که : بشنید تعین

از روی آ ، ۱۰۰ آ : لشکر ۱۰۰ صاحب زبده افاده نماید که " از کشت دتیری از بندگان دولت "

زخمی سلطان علی رسید ، ۱۰۰ زبده : علی کیا ۱۰۰ آ — ،

توانج* بجناب مرتضیٰ اعظم امیر سید علی بن امیر سید کمال الدین بن امیر سید قوام بن
عنایت فرموده بود و بعد از واقعه آنحضرت حضرت شاهرخی نیز آن ممالک را
برو مسلم داشت و دین ایام که آنحضرت در ماوراءالنهر بود امیر سید مرتضیٰ برادر
امیر سید علی مذکور بمعاونت سادات هزاره جریب که داماد ایشان بود لشکری جمع
آورده* قصد برادر کرد و او التجا بدرگاه عالم پناه آورد و آنحضرت در باره (۲۸۰ ب)
او عنایت نمود و تقبل فرمود که او را به مملکت او رساند و صاحب اعظم خواه
شمس الدین محمد مشرف سمنانی را مقرر فرمود که مصاحب امیر سید علی بولایت ساری
رفته امیر سید مرتضیٰ را گوید که حضرت صاحبقران ولایت آمل و ساری بامیر سید علی
عنایت فرمود و ما نیز مقرر داشتیم حالا استماع میرود که جناب مرتضیٰ او را از آن
ولایت اخراج کرده از اینجا بتحاشی نمود این معنی از کیاست و فرستاد او دور ۱۰
می نماید چه عالمی را معلوم است که ما عنایت و رعایت در باره ایشان* لازم میدانیم
و متمسکات ایشان را با بخل مقرون میگردد و عاقل بی موهبی و حشمت حضری که نسبت
نہال آمال او بوده بدل راه نهد و باید که مراسم متابعت بنقدیم رساند و روی از
جاده اطاعت نگرداند و این سخن بنا بر رشدی که از ناصیه روزگار مرتضوی شنیده

له آ (برجای) : مرتضیٰ ۵ بے اک — ۳ آ : برادر

۴ زبده : برادران امیر علی سید مرتضیٰ که داماد سید عزیز الدین پسر عماد (۹) است که مملکت قوس
و مرار حوبت [هزاره جریب] و قریم [فریم] و سمنان در تصرف ایشانست لشکر جمع کرد؛ در ک:

مرتضیٰ (برجای مرتضیٰ آ: مرتضیٰ؛ در آ: مرتضیٰ) و هزاره جریب (برجای هزاره جریب) در آ: هزاره
جریب (در بیت: هزاره جریب) ۵ زبده: صاحب زاده ۳ ک: مرتضیٰ، اکثر متن

۶ زبده: جنان بندگان ۵ در ک قبل ازین لفظ ذکر: را افزوده است

۷ آ —

ایم و اتقیم که بمع قبول خواهد شنود، و اگر در دل اندیشه فاسد و در دماغ غروری
 باطل دارد و بیرون خواهد کرد، ما امروز در خراسان که مرکز دایره دولتست باهشتاد
 هزار سوار کمل نشسته ایم و خاطر از جوانب جمع و ضبط آن مملکت ظاهر احتیاج
 نهضت رکاب همایون نداشته باشد چه لشکر ها که در آن حدود اند و انتظار اشارت
 میسرند اگر جناب مرتضوی نصیحت و فرمان نفعند و شنوائند، خواجه شمس الدین محمد مستر
 و امیر سید علی باستر آباد رسیده* خواجه محمد بساری رفت و امیر مرتضارا نصیحت کرده،
 بجای نرسید، خواجه محمد باز آمد و امیر سید علی در استر آباد لوکران امیر خضر خواجه و فوجی
 از مردم ساری جمع آورده بطریق شیخون بساری رفت و سید مرتضارا بیرودن کرده
 مملکت برو قرار گرفت،

۱۰. ذکر آمدن سرداران و ایلچیان اطراف تهنیت فتح ممالک ماوراءالنهر

دران و لا که رایات همایون از مملکت ماوراءالنهر معاودت نمود امیر نیکپی
 شاه بدخشان که شاه بهاء الدین برادران او را بقتل آورده بود* او گر بجنه پناه
 بدرگاه عالم پناه آورد و حضرت خاقان سعید او را نوازش نموده بمواجبه امیدوار
 گردانید، و از طرف خوارزم ایلچی امیرزا انکه* رسیده تهنیت فتح ماوراءالنهر رسانید

له بی: شنوید، له زبده: باسترآباد رسیده امیر علی در استرآباد توقف نمود،

له ک: ساری، آمل متن له آ — له زبده: استعداد خود کرده بود و بعضی

از لوکران امیر خضر خواجه و دیگر از مردم سپاهی که در اطراف بوده جمله اتفاق [ن] نمودند،

له زبده: بجای شاه از بدخشان و رسیدن له با بی: رایت، له نجه: یکی درک برکتان ص ۳۹۱

یجده ۹ زبده: بقتل رسانیده قصد او کرد له ک: میرزا کم، آ انکه: امیرکله، باهیکه: بی: انکه: زبده: امیرکله

و آنحضرت در باره او رعایت فرموده اجازت داد، و نوکران فولادخان و امیرایکو بهاد^۱
و امیر ابسی که صاحب اختیار دشت قجاق و ممالک اوزبک بودند برسم رسالت رسیدند
و بیلاکات بادشاهانه از شانتقار و جانوران شکارشی رسانیدند، مضمون رسالت آنکه حسن
مکارم اخلاق و لطف مآثر اعراق آنجناب در ممالک آناتق خصوصاً در ولایات دشت
قجاق اشتها^۲ تمام دارد و درین ایام چون خطه فخره سمرقند که فشاء دولت و مبداء
سعادتست بفرزدوم مبارک زینتی تازه یافت و تجدید آن ولایات قلع و بفرمان
برداران آن دیوان گرفت واجب شود شرایط تهنیت بجای آوردن، متمس
آنکه بعد الیوم اصلاح ذات البین و اتفاق جانبین حاصل باشد بیت

چو مادومت باشیم با یکدگر بود راهبها این از شور و نشر

آنحضرت اینچنین انعام فرموده بکلاه و کمر بادشاهانه نواخت و از برای فولادخان و ۱۰
امیرایکو و امیر ابسی* بیلاکات خسروانه معین ساخت و امیر حسن کارا که محسن خلق و
لطف نطق موصوف بود مقرر فرمود که پیش فولادخان رود و از برای شاهزاده جولان
بخت میرزا محمد چکی بهادر کریمه از خاندان خانی و دودمان چنگیز خانی خواستداری نماید
(دورق ۲۸۱) و دختر امیرایکو را که از قوم منکقوت اند نامزد گرداند، و امیر حسن کا (۲۸۱)

له زبده: ایله، با: ایسی، آ: امی، له آ زبده: قجاق، له آ بیه: —، با: و

(بجای از) له زبده: شونتقار، له زبده: عدش، و غیره از تسفات آن دیار

له مضمون رسالت در مطلع مختصر تراست از زبده، له ک: افراق، زبده: اعراق،

له آ: قجاق، له زبده: —، له با: بود، زبده: مثل من

له زبده: وفات، له در زبده: ای اسماء را حذف کرده است و برین موضع

(و با بیه * ایسی، بجای ابسی)

له آ: منکقوت، زبده: منکقوت، با بیه: آنکه مثل من

عزیمت نمود، درین اثنا* جمعی ترکمانان که در اقترنج و دیهستان بودند و در فتنه پیربادشاه قرار نمودند* برهنه‌ونی بخت کلانتر ایشان تیمور سالار ایل والوس خود جمع کرده و بیورت اصلی آورده بشرف بساطبوس رسید، آنحضرت گناه ایشان عقونموده احشام را دران مقام بیورت داد و همه آسوده خاطر آرام گرفتند و نشستند*.

ذکر فرستادن جناب ولایت مآب شیخ زین الدین الخوافی بجانب سیستان

در سال گذشته گذشت که موکب ظفر نشان از یورش سیستان بازگشت و عزیمت ماوراءالنهر فرمود^۱ اکنون چو بدولت و ظفر باز آمد
حکام سیستان تمهید معذرتی نموده عرضه داشتند که اگر آن حضرت جناب ولایت مآب
۱۰ شیخ زین الدین الخوافی را روان فرماید و خون اهل سیستان بخشیده هر آینه ایشان این
شده بخدمت شتابند، آنحضرت لمتمس مبدول داشته جناب ارشاد انتساب را

له زبده: چون امیر حسن کابا البجیان متوجه آن جانب گشت در اثنای این حال

له ک: اقترنج، آ بی: اقترنج، زبده: اقترنج، لیستریج ص ۴۵، اقترنج

له با: قرار نمودند، زبده: متفرق شده بودند و هر یک بطرفی گریخته، له زبده: کلانتران

له زبده بعدش: + و غیره، له با: آ بی: الحمد لله و بحای و نشستند، له ک: درین

له از روی بی: که آ —، له ک: به، آ: جو

له در زبده بعدش: + اوام الله تأئیده و خرس ده تمهیده را که از دو دمان زبده و تقوی (و) خاندان

درس و فتوی قلمی دارد الیه و عالمی معتمد علییه است و رسد او و تصون و رساد [رشاد] و تدین و

احکامات علوم اسلام و تجرد معرفت شرایط و احکام بدرجه است که ابزاری روزگار از بخار [بخار] خصائص

او معترف [معترف] اند و بغضیت سبق و مزیت تقدم او معترف علم با بر تقوی آراسته الخ له آ بی بعدش: + اوام الله

مسامح برکات

رضعت عزیزیت فرمود و اکابر سیستان استقبال نموده وظیفه احترام بجای آوردند و جناب شیخ عنایت و مرحمت که حضرت خاقان سعید وعده فرموده بود به الهی آن ولایت رسانید اکابر آنجا مثل شاه مسعود و برادر شاه قطب الدین و قاضی سابق حرب و باقی اعیان سیستان باتیغ و کفن بدرگاه عالم پناه آمدند جناب شیخ زبان فصاحت بشفاعت ان تعذبوا فاقض عبادک برکشاد و ان تعفوا اتوب للتقوی برخواند و بموقف عرض رساند که قدم صدق این جماعت از موضع ثبات لغزیده است و آنحضرت را درین باب اقتدا بسنت الهی باید کرد که با کمال قدرت و جلال بر ما تم و چرایم بندگان و قوف می باید و در عقوبت اہمال و اہمال میفرماید و چون از در توبه در آیند توبه ایشان قبول میفرماید و ریشخت که سیتانیمان مدتہا نسبت با این خاندان طریقہ خدمتگزاری و وظیفہ جان سپاری بجای آورده اند و حالا اگر در کفران نعمت ۱۰ قدمی گذارده اند و خاطر مشور آنحضرت آزرده جزائی خویش دیدند و زہر قبر چشیدند و انگشت تداخت گزیدند و الحالتہ ہذا با میدرحمت باو شایانہ ع

باتیغ و کفن بزینہسار آمده اند

آنحضرت را بواعث مرحمت جمعی در حرکت آمده شفاعت جناب شیخ قبول فرمود و خط عفو بر جراید جرایم ایشان کشید و ہمہ را انعام و اکرام نموده شاه نصرت و لد شاه محمود که در قلعه طوس محبوس بود اطلاق فرمود و مصاحب اکابر سیستان پیش پدرش شاه محمود فرستاد و شاه مسعود ملازم اردوی ہمایون گشت

۱۵ مذکوریت در شجرہ ملوک سیستان کہ در سیستان ص ۱۰۴ درج است

۱۶ باب۱۲ اک بعدش ۴ بیت اجماع فدای خنجر تسلیم کرده ایم نواہی بدارخواہ بیش رای رای تست

۱۷ ک: اقتدی ۱۸ باب۱۲ زبده: جای، اک: جای، درک: جای را بہ جزای تصحیح نموده

۱۹ رک بہ سیستان ص ۱۰۴

ذکر آبادان گردانیدن شهر مژ

حضرت خاقان سعید پانزدهم ذی قعدة بطالع سعد و اختر هما یون بر صوب بادغیس که متنزعات آن در فصل بهار خرم تر از روی نگار* و خوشتر از وعده دلدار است نهضت فرمود و چون قواعد سلطنت عمارت استقرار می یابد و معاهد خلافت برزاعت نشو و نما می نماید خاطر انور حضرت چنان اقتضا فرمود که شهر مژ را که بر در زمان مدوس و ویران بود بحال عمارت باز آورد و آن خطه که از مشاییر ملکان خراسان است و تنهگاه سلاطین کامران و بدست برد روزگار و حوادث لیل و نهار در ششم و هفتم* و از عمارات آن جز رسوم و اطلال مانده عمارت کنند و سنه [شش] عشر و ستمائه که قلی خان پسر جنگلی خان حکم بویرائی آن فرمود تا این سال که بنیاد عمارت شد | مد و نود و چهار سال گذشته بود القعدة آنحضرت فرمود که در مجموع بلاد خراسان ترک و تازیک دور و نزدیک روی بدین هم آورند و تخت آب که قوام معیشت انسان بدان منوط بل اصل خلقت اشیا بران مربوط است جاری ساختند و فرمان هما یون تفاد یافت که آب مرو که از نهر مغاب است و بند آزا آب برده و جوی انباشته جوی را باز رویشد و بند را بندند و بدین امر خطیر از امر اکبر علاء الدین* علی که

(۲۸۲ ب)

له بدش در بآ: بین معدلت خاقان سعید له بدش در زبده + : سنه اثنی عشر و ثمانی

له زبده: خوشتر از همه یار له زبده: نعم تر

له بدش در زبده + : جرعه وسیع آن قابل عمارت و زراعت بسیار است

له زبده: اطلاق و جواب آن در هم ریخته ' که در رخ مطلق — از روی زبده نوشته شد نیز

رک بر حرکتان ص ۴۴۶ بجد له آ: تفاد له آ: کند، زبده: کشد،

له زبده: بند مغاب له بآ: علاء الدوله امیر زبده —

کوکلتاش و امیر موسی و از دیوانیان امیر علی ششانی مقرر شدند و کاری که فرستاد باوشاه باخیل و سپاه یکسال نتواند کرد * باندک مدتی و سهل فرصتی با تمام رسید و زمینهای چون دل عاشقان خراب و بساکن کار * همزمندان بی آب چون خسار خوبان و عذار لاله رویان طراوت و صفای رونق و بهای یافت و اطراف و جوانب که مساکن اراغی و اکن ثنالب بود منبت و سخنان ریآن و منبت مرغان خوش الحان گشت و سال اول پانصد زوج عوامل بزراعت مشغول شد و خلایق بمعدن و توطن آن مایل شدند، طیل جوی از سر بند تا دروازه علمدار که مقبره بزرگه و حکم علمداران حضرت رسول الله علیه و آله و سلم اندوازده فرسنگ و عرض در اذایل بیست گز تا پانزده گز و عمق از پنج گز کمتر نیست و در شهر مساجد و بازارها و حمامات و خانقاهات و مدارس و دیگر بقاع خیر ساختند و چون آب رفته بجوی مرو باز آمد و عمارت شهر ساخته [و پرداخته] شد امر متوجه پایتخت ۱۰

له زبده : اصحاب کتاب ، له ک شحانی ، بآ : شحانی ، بب : شحانی ، زبده : شحانی

تصحیح از روی آ ، له زبده : کار یکسال بادشاه صاحب [۱] افتاد که باخیل و حشم بسیار والوس

و لشکر بیشمار بدان قیام نمایند بود ، له زبده : و چون روی کار ،

له بآ : تاب ، زبده مثل من ، له ک : ازانب ، له ک : مثبت ،

له ک : منبت ، بب : منبت ، [زبده : منبت] و مغرس در سخنان رمان [دیان] و

سیب مغرر [منبت و مغرر] مرغان [خوش] الحان کرد [و] ،

له زبده : از سر بند مرغان تا بد دروازه [بدروازه] علمداران محو است بزرگه [بزرگه] و حکم است

و ایشان علمداران حضرت رسالت علیه افضل الصلوة و اکمل الخیات است و آن دروازه بدیشان

منسوب است قریب دروازه فرسنگ دوازده بجای بزرگه ، تصحیح از روی آ : آب بجای رسول صلی الله

علیه و آله و سلم اند : رسول الله علیه السلام و در بیه : رسول الله علیه الصلوة و السلام ، برای بزرگه بن الحنیب و حکم

بن عمرو النخعی ، در ک : معجم البلدان ج ۴ ص ۵۰۶ و مواضعی که در جاشی ج ۵ ص ۳۴۱ و ۳۴۲ ذکر است ،

له زبده : عرض نهر مرو را و اوائل بیست گز گرفته و در او از میانه گز رسید ، و چنان آن زمین همواره چو دهان گز پنج جا کمتر نیست ،

سریر اعلیٰ گشتند و حضرت خاقان سعید تا آب مرغاب [برفت و] بسبب گرمی هوا
بجانب ییلاق کیتو باز آمد و در آن فضائی دلکشای آداب عید اضحیٰ بجای آورده عازم
دارالسلطنه همراه شد بهیئت

بنیمن عون الہی بدولت و اقبال رسید موکب عالی بمستقر جلال*

ذکر و قلیع ممالک فارس و عراق* و شہادت میرزا پیر محمد و جلوس میرزا اسکندر

سابقاً بموقف عرض رسید کہ میرزا اسکندر بشیر از آمدہ میرزا پیر محمد اور اولجونی نمود
و عزم تسخیر ولایت کرمان فرمود و مراحل پیچودہ بمنزل دو شہامہ* (۶) رسید خواجہ حسین
شربت دار کہ میرزا پیر محمد اور از طلبیب زادگی برترتہ امارت رسانید و در ملک و مل
صاحب اختیار مطلق گردانید* آن ناپاک باجمعی بی باک بر غدری اتفاق کردند نیم شب
در خرگاہ آن بادشاہ عادل سلیم القلب در آمدہ اورا بدرجہ شہادت رسانید و میرزا
اسکندر آگاہ شدہ بادورقین طریق شیراز پیش گرفت و بعد از دو شب ترویز باقبال د

لے در نسخ مطلق — قیاساً فرودہ شد، زبہ: برفت و چون ہوا کرم بود بجانب کیتو مراجعت نمود،

لے زبہ: بمبارکی و سعادت بمقرعہ و جلال نزول فرمودند، لے زبہ: ذکر قلیع کہ درین سال

حشود و دوازده در فارس و عراق واقع شد الح لے بعدش با: بیون سیسین فلاق شہک بہل ۱۳۱

لے در زبہ بعدش +: و امیر زادہ اسکندر نسبت برادر طریقہ خدمت و ملازمت پیش گرفت،

لے با: دو حامہ: بیہ: دو جامہ: زبہ: دو جامہ: شہ زبہ: ذکر کی از نوکران و تسخیرت یافتگان امیر زادہ

سعید شہیدہ حضور و میور بود و اورا از مرتبہ رکابداری بدرجہ امارت و سپہاری رساندہ خیال سلطنتی در رونق

بیدار شد لے ک: و آن لے آ: زبہ: مذہبی، لے با: رسانیدند، زبہ: رسانند، لے با: زبہ: و راہ

۱۳۱ لے در زبہ بعدش اولاً مضمون ص ۱۶۱ تا ۱۶۹ را آورد پس از آن مضمون ص ۱۶۰ تا ۱۶۲ بعد از لے آ بیہ: شمار روز
زبہ شل من،

سعادت از دروازه دولت درآمد و بخانه امیر تیمور خواجه که قائم مقام میرزای سعید
 شهید بود رفته صورت واقعه بازگفت امرا که در شهر بودند آن حرکت از میرزا اسکندر
 گمان برآورد و چون لشکریان رسیده شرح قضیه باز نمودند * امیان و کلویان فارس
 با امیرزاده * اسکندر بیعت کرده او را ببادشاهی برداشتند و خواجه علاءالدین محمد که
 کلانتر کلویان بود بنیض شهر و باره و قیام نمود و خواجه حسین بعد از فراغ [از] واقعه
 با و نشاء سعید برادر خود خواجه علی را فرمود که بوثاق * میرزا اسکندر رفته او را نیز
 شربت شهادت چشاند و [لعن] او همعنان باد بیشتر از رفته بود

و امیر عبدالصمد * همان زمان بطرف یزد رفت و باقی امر مطیع حسین ناپاک
 شدند (ورق ۲۸۲) و آن ملعون بعظمی هر چه تمامتر * بظا هر شیراز آمده و در (۲۸۲)

میدان سعادت چتر بالای سر او داشته * از چهار طرف شهر جنگ انداخت و باب ۱۰
 موردستان آمده با کلو علاءالدین محمد سخن گفت و جوابهای محکم شنید و میرزا
 اسکندر در درون دروازه آن سخنان را شنید * و آن روز تا شب از طریق
 تیر انداز بهلرمر دانه و جنگهای بهادرانه کردند و آخر روز یکی از امار از دروازه

له زبده : تیمور خواجه و جماعت امرا له با : بنی برزند ، زبده شل متن ،

له زبده : ناکاه متعاقب این خبر امیر شیخ بر سید و برو (کذا) سعد و قه آن حال کوامی داد

باور کردند ، له آ : با میر له در زبده ذکر از این خواجه و کلویان نیست ،

بظا صاحب مطلع افندی دیگر را نیز پیش نظر داشت درین موضع ، له با : بازار

له با : حسن له از روی آ ، له در زبده بخایش : باجمی بطرف وثاق

له ک : رفت ، تصحیح قیاسی است ، له ک بب : چشاند ، آ دو آل عبارت زبده ،

شل متن ، له که آ — ، از روی نسخ دیگر ثبت شد ، له زبده : امیر طاهر (ظاهر)

با میر عبدالصمد (که به شمس م) له فقط مدک ، زبده : شربت دار (بخای نایاک) له زبده : بنی

موردستان بشهر درآمد و خواجه حسین آگاه شد سر اسبمه واده از راه جعفرآباد عازم یورت گشت* و امرا و لشکر میل میزرا اسکندر کردند و میزرا اسکندر شمشیر کشیده فرمود که دروازه موردستان کشایند تا امرا و لشکریان در آیند و در آن شب و بجهت عبور یوم النشور بر صراط ظاهر شد روز دیگر صبح آن نابکار نمک حرام مخدوم کش بجانب کرمان فرار نمود* و میزرا اسکندر جمعی را که شتر ارشمار نشان زبانه کشیده بود سیاست فرمود و مملکت فارس بی مانع و منازع بحکم استحقاق و حق وراثت تحت تصرف و تسخیر درآمد بیست

در ثنا اسکندر زنا نیش گریه گویم رواست زانکه سده مملکت به از اسکندر داشته*

و امرا که میزرا پیر محمد ایشان را بطریق متغلی بکرمان فرستاده بود از پیش خبر متفرق گشته عازم شیراز شدند* امیر صدیق در راه حسین لعین را گرفته و یک گوش او

۱۰ ^(دعای ماضیه ص ۱۱۲) باک: جمهور امرا که در لشکر بودند بعد از دو روز دیگر بترتیبی هر چه تمامتر ۱۱ زبده —

۱۲ زبده — ۱۳ زبده (ص ۱۱۴) : چون شب درآمد بعضی از امرا می

بجانب امیر زاده اسکندر گریه وند و چنین استماع افتاد که اول کسی از اتباع امیر زاده سعید شهید که بشکر امیر زاده اسکندر ملحق شد امیر چنید قواچی بود حسین شریعت دار دید که او را کاری از پیش نمیرود و هر زمان نکبت و خذلان او زیادت میشود روز دیگر علی الشباج با معدودی چند بطرف کرمان قرار [فرار] نمود؛ (در با کشادند بجای کشایند و ده آمدند بجای در آیند)

(عاشیه ص ۱۱۲) ۱۴ با: مزاحم، زبده مثل من ۱۵ زبده —

۱۶ در ابتدای این فصل صاحب زبده گفته بود که میزرا پیر محمد چون بداعیه تسخیر کرمان چند منزل قطع کرد بعضی امرا و لشکر بطریق منقلد روان کرده امیر صدیق و توکل و امیر بیان و عبد الحکیم و آن لشکر منقلد رسد؛ که... بطریق قزاقان روان شد ۱۷ زبده: ایشان یعنی از مواضع کرمان فرات کرده بودند که ناگاه آن خبر بدیشان رسید که بجانب شیراز معاودت نموده و از یکدیگر متفرق شدند؛

بریده با خنجر بر ستم نشانی پیش مرزا اسکندر فرستاد و او را مزار شیخ سعدی قدس
سرف* آورده بعضی از ریش و بروت او تراشیدند و آرایش خاتونانه کرده برگما
نشانند و کلاه و دولت بر سر نهاده پیش میرزا اسکندر آوردند میرزا اسکندر را زو
پرسید که چرا قصد قتل بر آوردم کردی؟ گفت اگر من قصد او کردم ترا خود بد نیامد
میرزا اسکندر کار و کشیده بدست خود چشم راست او را از حدقه بیرون آورد و فرمود
که او را بزخم چماق هلاک کردند و سر او را باصفهان فرستاده تنه ششوم او را بعد
از [دو] سه روز که آویخته بودند سوختند و مجموع امرا پیش میرزا اسکندر جمع آمدند
و داد و غنه میزد* با آنکه نوکر قدیمی خاندان عمر شیخی* بود مخالفت نموده امیر عبدالصمد
و طاهر را گرفت و بیک ملک آغار که مخدومه او بود غارت کرده* از شهر بیرون
راند و میرزا اسکندر خبر یافته امیر عبداللہ و عبدالکریم و خواجہ محمود خوارزمی را ۱۰
محاصره میزد و فرستاد و خود عازم اصفهان شد و در صحرائی کوشک زر قورلتای
فرمود

لے و او را بمزار ... سوختند دس ۱ تناس ۴ بجای این سطور در زبده نقطه این جمله را دادند:
! عقوقی تمام او را هلاک کردند لے آ — لے بعد در آ ۴: را
لے بب: خاتومان ، لے ک: کاد لے آ: نشانیدند ، لے بب: دوام
لے آ: نرم لے آ بب — لے از روی آ بب ، لے آ بب: بود
لے زبده: کو توان شهر و قلعه میزد لے آ: قدیم عمر شیخی ، زبده: قدیمی خاندان عمر شیخ
لے زبده بعدش ۴: که بد اخبار فرشته بودند ، (رک ۲ ص ۱۶۱ ج ۱۳) لے ک: پیک ملک الخ ، آ:
یک ملک الخ ، زبده: و خاتون مظفر بیک ملک آقا را که در آن واقع سر اسیر کشته بود غارت کرد و با اکثر پرستان
حرم به مرتعی کرد و مخدومه خود را لے زبده — لے زبده بجایش، بنفس خود بعد از ضبط ممالک فارس و نواح آن
لے زبده: کوشک زد؛ زبده (ص ۱۳۴) کوشک زد و نمودگی: کوشک زد ، لے آ: قورلتای ،

ذکر سلطان معتم

و پیش ازین سلطان معتم بن زین العابدین بن شاه شجاع که اسیدگاه دودمان
 اویسیه و پشت و پناه خاندان مظفریه بود [کشته شد] احوال چنان بود که [چون پدرش
 را بمرقد بردند] بجانب شام افتاد و بعد از واقعه حضرت صاحبقران عازم عراق
 و آذر بایجان شد* و امیر قرا یوسف او را نیک دید و روزی چند در تبریز بعیش
 گذرانید بعد از آن باتفاق امیر بطغام جاگیر و زهنونی قاضی احمد صاعدی عزم اصفهان
 کرد و میرزا عمر شیخ بن میرزا پیر محمد و امیر سعید برلاس و امیر* جلبان شاه که در اصفهان
 بودند باستقبال رفته و جنگ ناکرده متوجه یزد شدند* و امیر شاه نوکر جلبان شاه
 در کاشان بود باتفاق صاحب اعظم خواجه غیاث الدین سیدی احمد ضبط شهر کرده و خود
 ۱۰ را از کاشانیان و کاشانیان را از لشکر سلطان معتم نگاه داشتند و شرط حرم بجای
 آوردند، و امیر فاضل از میرزا عمر شیخ که عازم یزد بود جدا شده و کو شک زیر پیش

له بعدش در آ+ : سلطان، زبده مثل متن، له در نسخ مطلق —، زبده : کشته بر...

[یک کلمه محو شده] احوال چنان بود که : له زبده : متوجه عراق کشته جدا شده و کردستان

کردانید و از آنجا تبریز بعیش امیر یوسف رفت، (در آ آذر بایجان بجای آذر بایجان)

له بعدش در زبده + : اکابر تبریز بمجموع پیش او ترددی کردند ازان جهت که نمیره سلطان اولیس بود

له زبده : نظام له در زبده بعدش + : و امای ترکمان و از بایجان و عراق

له زبده : و فاضل و امیر (بجای و امیر) له آ آ : جلبان شاه، بی (بهر موضع) : جلبان شاه

زبده مثل متن له زبده : و بهم هار سیده بازگشتند و قلعه و شهر اصفهان باز گذاشته خانه غیر دکان متوجه

یزد شدند و فاضل در ولایت بر آن باتفاق جماعتی از امراء (از) ایشان جداگشته روئی بجانب امیر زاده

اسکندر آورد (رنگ بر س) له رک به ه : در زبده ذکر امیر شاه و کاشان دس ه تاس ۱۱ را ندارد

میرزا اسکندر آمد و صورت احوال بعض رسانید میرزا اسکندر امیر حدیق و امیر کپور^{۲۸۲} و بیان را در عقب امراء که جنگ ناکرده بطرف یزد رفته بودند فرستاد و خود متوجه سلطان معتمم گشت و در حوالی آتشگاه^{۲۸۳} هر دو لشکر بهم رسیدند و جنگ در پیوست و اصول و اعیان فارس بجانب سلطان معتمم رفته و دشمن دلیکشته نزدیک قول میرزا اسکندر رانندند* اما لشکر اسکندری به نیروی بازوئی حیدری و دو دوازده نفر مظفری بر آوردند و سپاه سلطان معتمم پشت داده روی بگریز نهاد اکثر سرداران آند بایجان و عراق دستگیر شدند و پای بند تقدیر گشتند* و سلطان معتمم بدر اصفهان رسیده خواست که اسب از جوی جهانند و شاهزاده مروی گران بود خود را نگاه نیت داشت بقفا افتاده* و لاوری از عقبش رسیده سرو را از بدن جدا کرده و آتش فتنه او فرو نشست، و ملک فخر الدین نطنزی نیز کشته شد^{۲۸۴} امیر بسطام جاکیر بجانب می ۱۰

[illegible]

رفت * و قاضی نظام الدین * احمد صاعدی طوق تعصب و رگر دن انداخته با اتفاق رعایای
چهار دانگه و دودانگه از کوتاه اندیشی اهل دراز پیش گرفت * و هر چند میرزا اسکندر الیچی
فرستاده فائده نداد و مسموع نیفتاد و بدان واسطه آن بهار و تابستان تا نصف خزان
در بیرون اصفهان خرابی تمام واقع شد * دین و لامیرزا ^{ششم} از حضرت خانان سعید
اجازت یافته نزدیک اصفهان رسید، قاضی احمد صاعدی که از متهوران جهان به
سر آمده بود * با دیگر سواران استقبال نمود و میرزا اسکندر خنجر یافته امیر عبد الصمد را
که از حبس یزد خلاص شده بجانب ورزنه آمده بود روان فرموده * و امیرخان سعید
برلاس را بتناخت جرد باوقان تعیین نمود * و موکب اسکندری عازم دار الماک شیراز
شد؛

۱۰ و جمعی امرای میرزا پیر محمد که از اصفهان متوجه یزد بودند و امرای میرزا اسکندر
صدیقی و کیومرث و بیان متعاقب ایشان عزیمت نمودند بیکدیگر رسیده جنگ کردند
و لشکر میرزا اسکندر غالب آمد * امیر جلبا شاه برلاس بعدتی و کیومرث پیوست
و امیر شیخ محمد جوان و امیرخان سعید برلاس از راه کرمان بحر اسان رفته بمیرزا

له زبده — له زبده : سواران اصفهان را بعضی بودند و بعد و رباعی دریا عای چهار

وانگه و دودانگه از کوتاه اندیشی اهل دراز در پیش نهادند * له بعدش بد زبده + : و آخر کار بدان

انجامید که غلات بیرون شهر سوخته شد و خاندان الهی ولایت برداخته گشت

له زبده : منتصف خریف بمکاوحت و مبائنت گذرانیدند * له زبده بعدش + : بن امیر

عمر شیخ قبهادر * له زبده — له زبده : عبد القمدر را بوزن فرستاد (۱) :

در وزن دبحای ورزنه * اک و وزن * برای این مقام رگ به نزهه ص ۵۱ له زبده : نامزد

میرزا دکان (جرباذقان) کرد (دکر را) * برای جرباذقان یا کل پاکان رگ به لیستر بیخ ص ۲۱۰

له زبده : اما قاضی یزد بیشتر تفریر کرده شد که امرای اصفهان متوجه یزد شدند و امیرزاده اسکندر

رستم پیوست و باعث گشته و اجازت یافته بعراق آمد * چنانچه مذکور شد ،
 و امراء میزرا اسکندر که محاصره میزد و رفته بودند میزدیان بتنگ آمدند و امیر عبد
 را از حبس بیرون آورده * جهت صلح پیش میزرا اسکندر فرستادند و طاهر را نیز گذاشتند
 و ابابکر که سردار میزدیان بود طاهر را قایم مقام خود ساخته نیمروز آن قلعه بیرون آمد *
 طاهر نصرت غنیمت شمرده در قلعه که بطرف شهر بود در بست * و دروازه بیرون را کشا
 قاصدی بمعنان باد پیش امر فرستاد و امر انکام ریز در قلعه نهادند و مهمات آن مضبوط
 ساختند و بسیار از اشرار بقتل آمدند * و میزرا اسکندر امیر یوسف جلیل را ب حکومت
 میزد مقرر فرمود ، و چون ممالک فارس و بعضی از عراق عجم میزرا اسکندر را مستقر و مسلم
 شد عرضه داشتی بخد رشت حضرت * خاقان سعید فرستاد و پیغام داد که بعد از واقعه
 جانسوز برادر سعید شهید کار با بر سنن استقامت بفرود دولت قاهره منتظم است * و ۱۰

(بقیه حاشیه ص ۱۶۶) صدیق و کیومرث را بر عقب ایشان فرستاد و چون بدان جماعت رسیدند
 جنگ کردند الخ ، در با جمعی از امرای بجای جمعی امرای ؛ آمدن میزرا رستم مذکور است بر ص ۱۳۳ م ، ۴ : آه
 امراء بجای لشکر آه بی - ، ۴ : آه آمد ، ۳ : رگ به ص ۱۶۴ ح ۸ ، ۴ : زبده : با معدودی
 اندک رؤی بکرمان نهادند و در آنجا نیز راه نیافته خود را بحر اسان انداختند و با میرزاده رستم محقق (محقق)
 شده و او را باعث کشته بران که از بندگی حضرت اجازت توبه بجانب عراق طلبید ،

د حاشیه ۱۶۶) ۴ : زبده : عبد القمدر اگر نته بودند اطلاق کردند ۴ : آه زبده : نیمروزی ،
 با مثل تن ۴ : زبده : بجهتی ریانی از خانه بیرون آمد ۴ : زبده : بست ، ۴ : زبده : و بوجوب
 فرمان امیرزاده اسکندر اکثر آن جماعت بقتل رسانیدند ، ۴ : آه جلیل ، با زبده : غلیل ، ۴ : آه بخترا
 ۴ : زبده : بعد از ذکر واقعه دل که از جان سوز و نایب تن کاه جگر دوز برادر [سعیب شهید خود ... صورت
 واقعات ریخانی بجز عرض رسانید که بفرود دولت قاهره ... بعد از چنین واقعه شکر باری تعالی و جسامت و واجب
 است [که کار بر سپان رستن ؟ استقامت و وقف (یا) ایشان و اختیار منتظم گشت ،

عوضهٔ ممالک از مزاحمت اعدا و مستغنی و التماس نمود که از برادران هر که صلاح دانند
 نامزد عراق گردانند تا ممد و معاون یکدیگر باشند؛ و حضرت خاقان سعید رقم اختیار
 بنام میرزا بایقرا کشید و طبل و علم و عبیده قدم و سایر اسباب بادشاهی مرتب داشته
 (ذوق ۲۸۳) روان فرمود و بمیرزا اسکندر نوشت که چون لطف یزدانی و فضل
 ربانی اسلاف ما را بمحض عنایت نفاذ امر و جریان حکم کرامت فرمود و از اسلاف
 باخلاف رسید و فدای تعالی آن فرزندان را مقالید امر و نهی مملکتی که تختگاه سلیمان
 علیه السلام منسوبست از زانی داشت شکسته آن بجا باید آورد تا موجب دوام
 دولت گردد و بر موجب التماس او سَنَشُدُّ عَصَدُکَ بِأَخِیکَ میرزا بایقرا را
 متوجه آن صوب گردانیدیم باید که طریقۀ عاطفت مسلوک دارد و تا عقد الفت
 انتظام گیرد و کار موافقت التیام پذیرد محمد الله که جناب فرزندی ازین وصایا
 مستغنی است اما بنا بر تذکار تکراری نماید منتظر از خصایص کرم و لطایف شیم فرزندی
 آنست که برادران و ملت رحم را در ظل شفقت خویش دارد و چه رعایت اقارب را
 در ثبات دولت اثری است هر چه عظیم تر، اکنون صدق شفقت ما بر اخوان خویش

له ک: مزاحمت، زبده مثل متن له ک: مستغنی، آیه: مستغنی،

زبده: مستغنی، تعمیم قیاسی است، له زبده: برادران او،

له در زبده بدشش + که بهامت (بهشامت) و جلادت و بهادری موسوم بود،

له زبده: و مضمون این کلمات (و بجای و)؛ صاحب مطلع حسب عادت خود مضمون را مختصر

تر از زبده درج نموده، له در زبده می گوید که شکر بجای باید آورد تا بزیاد انعام مخصوص

گردد و از جهت استقامت آن مواهب سنیه بر پنج عدل و طریق احسان سلوک باید کرد،

له ک: نه، له با: صله، زبده مثل متن،

له ک: است،

لازم شناسد و پیوسته طرق مکاتبات مسلوک داشته ابواب مراسلات مفتوح دارد و آرزویی که باشد اعلام نماید تا در اتمام آن وظایف اهتمام مبذول افتد و باجابت موصول گردد انشاء الله تعالی

ذکر فرستادن میرزا خلیل سلطان بجانب عراق و آذربایجان*

میرزا خلیل سلطان ملازم حضرت خاقان سعید زاده و راء النهر به راه آمده بود و آنحضرت او را در محل نیک فرود آورده موجب بواجب تعیین نمود و نوکران او را رعایت فرمود و میرزا خلیل سلطان چند روز بعیش گذرانیده خدمت پیش گرفت و روز و شب خود را نقش شاد روان و قند و ولت آنحضرت ساخته ملازمت پایۀ تحت سلطنت را قبله حاجات دانست آنحضرت را مهر و محبت در حرکت آمده اسباب سلطنت او مبتیا فرمود و امراء نامدار مثل امیر حمزه قنوق و بیک فولاد و خضر سبانی و صدر جن و خوابلی را با ده هزار سوار نامدار تعیین نمود که متوجه عراق عجم و آذربایجان شوند که تلقین بدیوان پدیده مرحوم امیرزا میرانشاه* داشته و هر جا توانند مستخلص گردانند و هر کجا مصلحت دانند مقام کنند و آنحضرت فرمود که رایات همایون متعاقب متوجه آن بلاست و میرزا خلیل به قسم ذی قعدة* عازم عراق گشت و درین اثنا نوکر میرزا اسکندر مهر تو طاق

ک: و غایب، با — ۵ باب — ۵ زبده: امیرزاده

۵ زبده — ۵ دور آ باب (قریباً بهرجا): آذربایجان ۵ ک: بواجب، تصحیح از

روی آ و زبده ۵ کذا: ایضا در باب زبده ۵ باب: بولاد، زبده مثل متن

۵ آ و زبده: اسپاسی ۵ زبده — ۵ فقط اک: دو، زبده مثل متن

الله آ و باب زبده — ۵ عبارت زبده واضح تر است یعنی: امیر حمزه قنوق... و غیرهم یا بقدر ده هزار سوار در زمره او معدود گردانید [مقرر فرموده که متوجه عراق الخ] ۵ زبده: پدیده مرحوم مغفور

قومین از جانب فارس رسید و بیلاکات بادشاهانه بعرض رسانید و اخبار آن و بیدار بازگفت و آنحضرت او را تربیت و عنایت فرموده خوش باز گردانید و سخنان خوب فرستاد *

ذکر وقایع عراق [عرب و] عجم و احوال سلطان احمد

سلطان احمد سل گذشته که تخریر ولایت خوزستان فرمود مقصود نیزه دار را و ران قلعه * تعیین نمود و عازم دار السلطنه بغداد شد و آخر زمستان او را در بغداد عارضه پیدا شده بدلات اطباء میل هوای بیبلاق نموده تازیانه شنج المشاخ اویس قرنی قدس سره آمد و مزاج او روی بصحت آورد و امرا و را بر عزیمت جانب سلطانیه دلالت کردند و نمودند که بسطام جاکیر باصفهان رفته و پیشش بایند ۱۰ کوکی در آنجا نشسته * مجد آوازده شما قلعه باز میگذازد و خرمشاه در گزینی زیاده میالفت کرد سلطان بهمدان آمد و شنید که بسطام شکسته حال از اصفهان باز

(بقیه حاشیه ۱۶۹) مبرور او : کله زبده : روز جمعه هفتم ذی القعدة سنه اثنی و کذا

مشرک (کذا) و ثمانیه : شاه آ : سرقوچاق ، بب : سرقوچاق ، با : قوچان ، زبده : هور و قوچاق
و حاشیه ۱۷۱) : کله زبده : و پیش کشاکش امیرزاده اسکندر فرستاده : کله بدش در زبده + :
و شرایط تنبیت و رسم خدمت بجای آمد : کله زبده — : کله که اک — : از روی
فتح دیگر — : دعنوان در زبده این طور است : ذکر احوالی که درین سال هشتصد و دوازده در بغداد

و عراق و کذا) عجم واقع شد نسبت سلطان احمد : شاه زبده : در ششستر

کله بدش در زبده + : و زمستان در بغداد گذرانید : کله در زبده گفته است که در ۳۳ محرم

۱۷۱۲) : باجمی ملازمان و اتاقان عزیمت میلاق فرمود : شاه اک : زیادت ، با : زبان ،

۱۷۱۳) زبده : بسر خود بایزید بهزار مرد در آنجا گذاشته ، و او کوکی است ، شاه زبده : شنید که امیر بسطام از اصفهان مراجعت نموده شکسته و خراب حال چنانکه با بانزوه نوکر بسطانیه رسیده ،

گشته* و از عزیمت سلطان آگاه شده معصوم برادر خود را در سلطانیه گذاشت و باره پیل رفت، سلطان ۱ در تفریق سلطانیه فرود آمد و حکام اطراف بتخصیص سید عبد الرزاق که بتغلب حاکم قزوین شده بود پیش سلطان آمده و بتشریفات بادشاهانه مخصوص شد، سلطان قاصد پیش معصوم فرستاده و عده های نیکو دلو و او التفات نکرد، سلطان گفت صبر کنیم تا خود پیش ما آید، دین اثنا از بغداد خبر آمد که او ایس نامی بفرزندى سلطان منسوب شده جمعی مقصدان خیال سلطنت و درواغ او نشانده اند، سلطان را مجال توقف ننماید بفرستی تمام بحوالی بغداد آمد و عقد جمعیت آن جماعت از هم ریخته هر کس بجانبی گریختند* و مانع بن شیبث که خمیر مایه آن فساد بود و او ایس مذکور گرفتار شدند.

۱۰ ذکر احوال آذربایجان و امیر قرا یوسف

امیر قرا یوسف موسوم بهار بامیر شمس الدین محمد دواتی و امیر سیدی احمد

له آ: باردیل، دور زبده هم اردبیل نوشته است) له آ: غرق ب: قرون،
له آ: قاصدی، زبده، کس، له آ: سرعت، دور زبده گفته است که سلطان احمد
"منزله بغداد شد و روز هفتم مجد و بغداد رسید" له زبده: بعضی بدست افتادند
و بعضی بگریختند، له آ: شیب، آک: نیب، زبده: شیب،
له زبده: برین افزوده است که چند تن دیگر هم در قید اسیر [اساد؟] افتادند و لشکر در عقب
هر پستیان رفتند و هر کلام می یافتند بدگیان می رسانیدند و کیت دیگر احوال ان طرف برنج
انتفاست باز آمد و باقی آن سال سلطان احمد در بغداد بعیش و غری می گذرانید،
له ب: قرا یوسف ترکمان، زبده: یوسف دجای قرا یوسف، دور زبده بعدش: درین سال انشی عشر
له آ: محمود، زبده: زبده مثل تن له آ: دوالی، زبده: دولی، له زبده: سید احمد برجلال الدین... بیعه

و از دین شمس الدین عزیمت صحراء میش کرد، و ملک صالح والی ماروین خبر
فرستاد که امیر قرا عثمان قصد ماروین کرده اگر بفریاد نرسند اختیار از دست
خواهد رفت، امیر یوسف از راه بیابانی که از آنجا براق باد نمیتوانست گذشت
و فلک را از دیدن آن سر حیرت میگشت بحدود آمد آمد و امیر قرا عثمان
لشکر بصحرای کشیده هر دو سپاه بهم رسیدند و میان ایشان محاربه عظیم رفت صحرای
موش وحوش و طیور را بساطی شد پرنده فایده و سماطی پرمایه، عاقبت قرا یوسف^{۱۰}
غالب آمد و قلعه ماروین را تصرف نموده داروغه نشانده و لشکر اجازت داد
آن تابستان در بیابان الاطاق گذرانید و فصل خزان بدو تاخت تیریز آمد،
و لشکر بجانب ولایت شکی فرستاد والی آنجا امیر سیاهی احمد^{*} با لشکر در برابر
آمد و مردم قرا یوسف یراق جنگ ندیده بعضی مواضع شروان را غارتیدند و به

۱۰ له آ: اوزن، بآ: اوزن، زبده مثل متن، له رک به لیستینج ص ۱۱۶

له آ: امیر، زبده مثل متن ۱۱ زبده: میردین ۱۲ در زبده بعدش: با فوجی ترکمان
خونخوار و دلبران روزگار ۱۳ در زبده گوید که امیر شمس الدین بلخی و امیر سهند و دیگر
امرای آن دیار در کباب امیر یوسف روانه گشتند، له آ: بیانی ۱۴ زبده (برجا
دین سطور) احمد نوشته است و گفته که قرا عثمان قلعه آمد را استکامی هر چه تمامتر داده بود
۱۵ بآ: بب: بصحرای موش (زبده: در صحرائی احمد فریقین بهم رسیدند) له ک زبده: بر
له آ: امیر قرا یوسف زبده: امیر یوسف له نامش در زبده: امیر سیاهی له کذا در نسخ
مطلوع بدون 'را' ۱۶ در زبده گفته است که امیر یوسف در ریح الاول سنه اثنی عشر
و ثمانه از آنجا یعنی از ماروین مراجعت نمود ۱۷ تاریخ آمدنش بدو تاخت تیریز در زبده:
[... تا زدهم جمیع الاخر سنه اثنی عشر و ثمانه له بآ: شکی، بب: مثل متن، زبده: ---،

له در او سطر رجب (زبده) ۱۸ زبده: سید احمد پسر سید علی ۱۹ بکنار آب که آمد زبده، له ک: دیده،
نسخ دیگر مثل متن،

تبریز آمد و دهم ماه شعبان سلطان احمد کس فرستاده التماس نمود که چلکاء همدان را جهت ییلاق بایخان بگذراند امیر یوسف التفات ننموده فرستاده را اجازت داد* و بیست و هفتم شعبان ملک عزالدین شیراز (۹) با پیشکشهای لایق آمده امیر یوسف را از فرستادن لشکر بجانب شروران منع کرد و کسان بشروان روان کرده* امیر شیخ ابراهیم را بر صلح دلالت کرد و او بنا بر صلاح مسلمانان شکسته بستم صلحی برهم بست. امیر یوسف آن زمستان در تبریز گذرانید و خشک سال بود، فصل بهار عاشر ذی قعدة خبر آمد که کیامر دالغانی و مزید بکنه نواحی قزوین را غارت کردند امیر بطام و حدود قزوین بایشان رسید* و آتش حرب بر افروخته بطام غالب شد و امیر یوسف از لاطاق باد نیک آمد* و آنجا جمعی از شیخ حسن حاکم از رنجان دکنای شکایت کردند امیر یوسف چهل و پنج روز محاصره کرده مردم را از رنجان بتنگ آمدند و تصرف وزاری نمودند امیر یوسف مرحمت فرمود و شیخ حسن پیشکشهای مناسب فرستاده خود نیز بخدمت آمد و امیر یوسف او را تربیت و عنایت فرمود و در ولایت ارض یک (۹) قلعه نیک داد و از رنجان را بناصر الدین پیر عمر که وزیر او بود تفویض فرمود و این احوال در شهر سنه ثلث دکنه عشره ثمانیه واقع شد و درین و لاخبر آمد که سلطان احمد عازم تبریز است*

له آیه : اجازت فرمود زبده : اجازت مراجعت داد له زبده —

له شیر : زبده — له زبده : مولانا عبدالرحمن جندی (۹) و امیر حاجی سافرا با

و کرم خود بطرف شروران فرستاد له آ — له آ (بهر موضع) : قزاقوسف

له ک : مزید، با آک زبده : مزید له آ : بکنه، با بکنیه زبده مثل متن

له در زبده گوید که اخای فرخ [فرخ] پسر امیر بطام خبر شنید: [ب] بدر فرستاد امیر بطام در

۲۹ شوال آگاه شده متوجه آن طرف شده است و در روز جمعه ذی القعدة در حدود نزدیک کیر رسید

وقایع سنه ثلاثه عشر و ثمانمائے

ذکر نهضت بادشاه برجیس قدر بهرام قهر بولایت ماوراءالنهر*

حضرت خاقان سعید عزم پورش ماوراءالنهر جزم فرمود و سبب این عزیمت آن بود که در او آخر ذی الحجه خبر آمد که امیر شیخ نور الدین گرد فتنه بر انگیزته و خاک ادبار بر فرق روزگار خود پیچیده با جمعی بی باک* بحوالی سمرقند آمد و امیر شاهسماک از سمرقند [بیرون آمده] و نزد یک قزل رباط بهم رسیدند و یک شب از طرفین پاس داشتند بیت

سفیده چو بر زد ز کهسار سر پدید آمد از دور رخشان شیر

و لقبه حاشیه ص ۱۳) ۱۰ زبده: از تبریز متوجه الاطاق شد و در راه لشکر کتان بخدود اولنگ رسید

۱۱) باو یک بجای باو نیک، ۱۲ زبده: حسین ۱۳ ک —، از روی آفتاب شد و

زبده نیز میوید آن است، ۱۴ آ: ارض پیک، زبده: ارض یک، تصحیح قیاسی است،

۱۵ آ: یک، بب: نیک، با: سک، ۱۶ زبده: نیک ۱۷ آ: بب: (بهر موضع ملازرجان،

۱۸ زبده: اوایل شهر، ۱۹ بحای ثلاثه عشر ۲۰ زبده: از بغداد عازم،

حاشیه ص ۱۴) ۲۱ نسخ مطلق و زبده: ثلاث ۲۲ آ: بماوراءالنهر ۲۳ بدش در زبده:

سنه اثنی عشر (کذا) و ثمانمائے ۲۴ زبده: یاغی کشته است و لشکر بسیار فراهم آورده از

باسا قیان [یا ساقیان] و احشاء [احشام] آن فواجی با غلبه هر چه تمامتر، ۲۵ از روی با

بب: اک، ۲۶ زبده: جنانچه بین العسکین قریب یک فرسنگ زیاده نبود، بهم رسیدن ایشان

بقیص صاحب زبده " روزیکشمنه پانزدهم ذی الحجه سنه اثنی عشر (کذا) و ثمانمائے " بود،

۲۷ آ و زبده: سپیده، ۲۸ بدش در زبده: بینداخت این چهل و چهار روز بیاراستگی بی بیای نرو

هر دو لشکر صفها آراستند از طرف امیر شیخ نورالدین چند پشته بود و لشکر او تمام
 نمی نمود دست چپ و راست او بهم پیوسته بیکبار جمله حمله کردند * (تاریخ ۹۸۴) (۱۲۸۴)
 و بر قول امیر شاهملک زده از جابر گرفتند و امیر وفادار گرفتار شده شکستی
 تمام بلشکر امیر شاهملک رسید و شاهملک بازگشته * بطرف قرآتیه بیرون
 رفت و بکوه الاقصر اق * که میانه کش و سمرقندست پناه برد و چون مضمون
 این قصیده بمسامع جلال رسید فرمان فرمود که امرای نامدار چون مهر و سپهر تیغ زن
 و سپه دار مثل امیر مضرب بهادر و امیر یادگار شاه ارلات و امیر توکل برلاس
 و امیر نوشیروان برلاس و امیر محمد صوفی ترخان و امیر یوسف خواجه و امیر
 عجب شیر متوجه ماوراءالنهر شوند و جمعی امرای چون امیر حسن صوفی ترخان * و

له در زبده + : قریب یک فرسخ عرض لشکر ایشان بود ، له زبده : صف لشکر

له زبده : دست چپ و راست امیر شیخ نورالدین بن رنج بقول او پیوست و لشکر مقابل
 تصور آن کردند که یمن و یسار یاغی مکر عزیمت کردند و از جای خود تابیداشتند و بعضی گفتند
 مکر میخواستند که مکر می کنند و کمین کرده و ایشان را در کشند و بسبب بشتنها و کرد بسیار بر کیفیت
 این وقوف نیافتند و بعد از آنکه عساکر شیخ نورالدین تمام بقول او پیوست یکبار جمله حمله کردند ،

له در زبده گوید که شاه ملک از اینجا متوجه شهر شده و در نزدیک شهر جمع آمدند و صلاح ندیدند که بشهر روند
 له ک : قرانیه ، آ : قرابته ، له زبده : ویل بجانب کوه کرد و بالا قراق ، د : بالا قراق بجای
 الاقصر اق ، له در زبده گفته است که لشکری جز از چون مهر سپه دار و یسان شهاب و سهک [سماک]

نیزه دار و خنجر کزار برای عظام . . . مثل " فلان و فلان . . . " متوجه آن طرف گردانیده ،

له آک : آ : سردار ، ب : سپه ، له ک : صوفی ، له از " و امیر یوسف خواجه " تا امیر حسن صوفی
 ترخان را ، نقد و آ ندارد له بدش در زبده + : ابن شیخ علی بهادر

له بدش در زبده + : و دیگر امیرانی فتوحات ، له زبده : امیر اعظم امیر حسین صوفی ترخان و امیر یوسف خواجه

امیر محمد بیگ و امیر محمد خواجه نامزد ولایت قوس و مازندران شدند که از آن حد و دوبر
 خبر باشند و شاهزاده جوان بخت معزالدین میزرا بایسنقر قایم مقام آنحضرت
 و در دار السلطنه همراه مقرر شد و موبک همایون بطاح سعد و قال میون چهاردهم
 محرم بعزم یورش ماوراءالنهر نهضت نمود، و در منزل مرثو از جانب سمرقند
 عرضه داشتی رسید که بزرگان سمرقند مقدم خواجه کاشف الدین * عبد الاول و خواجه
 عصام الدین و قاضی صلاح الدین و مولانا قطب الدین و امیرک دانشمند و خواجه
 فضل الله ابو اللیثی * فرستاده بودند مضمون آنکه روز دوشنبه شانزدهم ذی حجه
 خیر محاربه امیر شیخ نورالدین و امیر شاهملک بسمرقند رسید و همان روز محمد البقرا
 بدره زاده آمده سخن شیخ نورالدین رسانید سمرقندیان بتیر چرخ او را چنان زدند
 ۱۰ که بر پلاس نهاده پس بردند و روز جمعه امیر شیخ نورالدین * خود بدره شیخ زاده
 آمد که محافظت آن با تمام خواجه عصام الدین و اولاد شیخ زاده ساغرچی بود و
 سخن گفته کسی جواب نداد، و بدره آهنین رفت که خواجه عبد الاول و قاضی
 صلاح الدین آنجا بودند و سخن گفت خواجه عبد الاول گفت ما مردمان طالب علمیم
 ما را با حکومت کار نیست حاکم ما میرزا شاه رخ است فرزند خود را با نایبی این جا

۱۱ بعدش در زبده + و امیر علیکارانیز مقرر فرموده بودند که در همراه باشد

۱۲ ک: مرود، زبده مثل متن ۱۳ با و زبده — ۱۴ زبده: فضل بن ابولیت

۱۵ سمرقند ۱۶ در زبده می گوید که عرضه داشتی از فلان و فلان آمد و نوکران امیر موسی کا و امیر
 بابا تیمور نیز مصاحب رسید ۱۷ کذا ایضا در زبده ۱۸ زبده: بدره زبده شهر

۱۹ زبده — ۲۰ ک: ساغرچی، آ مثل متن، زبده: ساغرچی

۲۱ ک: آ: کس ۲۲ با: باقایی، آ: باسینی، و عبارت زبده: فرزند خود را اینجا

کناشته بود: باری (نایبی) نیز نصب فرموده

